

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DİLBİLİM ANABİLİM DALI
GENEL DİLBİLİM PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

TÜRKÇEDE EDİLGENLİK

Turgay SEBZECİOĞLU

Danışman

Prof. Dr. Lütfiye OKTAR

2008

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum “**Türkçede Edilgenlik**” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

..../..../.....

Turgay SEBZECİOğLU

DOKTORA TEZ SINAV TUTANAĞI

Öğrencinin

Adı ve Soyadı : Turgay SEBZECİOĞLU
Anabilim Dalı : Dilbilim Anabilim Dalı
Programı : Genel Dilbilim Programı
Tez Konusu : Türkçede Edilgenlik
Sınav Tarihi ve Saati :

Yukarıda kimlik bilgileri belirtilen öğrenci Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün ..... tarih ve ..... Sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Lisansüstü Yönetmeliğinin 30.maddesi gereğince doktora tez sınavına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini .... dakikalık süre içinde savunmasından sonra jüri üyelerince gerek tez konusu gerekse tezin dayanağı olan Anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI	☐	OY BİRLİĞİ ile	☐
DÜZELTME	☐	OY ÇOKLUĞU	☐
RED edilmesine	☐	ile karar verilmiştir.	

Jüri teşkil edilmediği için sınav yapılamamıştır. ***
Öğrenci sınava gelmemiştir. **

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir.
** Bu halde adayın kaydı silinir.
*** Bu halde sınav için yeni bir tarih belirlenir.

Tez, burs, ödül veya teşvik programlarına (Tüba, Fullbright vb.) aday olabilir.	☐	Evet
Tez, mevcut hali ile basılabilir.	☐	
Tez, gözden geçirildikten sonra basılabilir.	☐	
Tezin, basımı gerekliliği yoktur.	☐	

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

.....	☐	Başarılı	☐	Düzeltilme	☐	Red	.....
.....	☐	Başarılı	☐	Düzeltilme	☐	Red	.....
.....	☐	Başarılı	☐	Düzeltilme	☐	Red	.....
.....	☐	Başarılı	☐	Düzeltilme	☐	Red	.....
.....	☐	Başarılı	☐	Düzeltilme	☐	Red	.....

ÖZET
Doktora Tezi
TÜRKÇEDE EDİLGENLİK
Turgay Sebzecioğlu

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Dilbilim Anabilim Dalı
Genel Dilbilim Programı

Türkçede edilgenleştirme süreci dilbilgisel, anlambilimsel ve söylem-edimbilimsel düzlemlerde kendine özgü birtakım özellikler sergilemektedir. Türkçenin temel edilgen yapısının ne olduğuna ilişkin sorunun yanıtı, bu düzlemlerde yapılan bütüncü çözümlenmeleri sonucunda daha net görülebilmektedir. Kısacası, Türkçedeki edilgenliği açıklamaya yönelik bir araştırmada, yalnızca biçim-sözdizimsel görünümlere odaklanmak, edilgenleştirme sürecini tetikleyen anlambilimsel ve söylem-edimbilimsel işlevlerin gözden kaçırılmasına neden olabilmektedir. Bu çalışmanın kuramsal çerçevesini oluşturan İşlevsel dilbilgisi (İD), tüm düzlemleri ele aldığından edilgenlik çözümlemesine geniş bir bakış açısı kazandırmaktadır. İD'nin araştırmaya kattığı bir diğer önemli özellik ise, *edinçe* dayalı soyut dil üretimlerini değil, *edime* dayalı gerçek dil kullanımlarını önemsemesidir. Bu çalışmada İD'nin *edimi* temel alan yaklaşımına koşut olarak Bütüncü-Temelli Çözümleme Yöntemi kullanılmıştır. Böylece Türkçedeki edilgenleştirme süreci, araştırmacının müdahalesi dışında üretilmiş metinler üzerinden incelenebilmiştir.

Türkçede temel edilgenin işlevi açıklanmaya çalışılırken kullanılan artzamanlı bakış açısı, temel edilgenin biçimsel ve işlevsel kökeni hakkında bazı ipuçları içermektedir. Artzamanlı bakış açısıyla yapılan bütüncü çözümlenmeleri eşzamanlı bakış açısıyla görülemeyen biçimsel ve işlevsel özelliklere açıklama getirebilmektedir. Bu çalışmada eşzamanlı ve artzamanlı yöntemin birlikte kullanılması, aynı zamanda bütüncüde çözümlenecek metinleri de belirlemiştir. Bundan dolayı bütüncü, Çağdaş Türkçe ve Çağdaş Türkçe döneminden önceki tarihsel metinlerden oluşmuştur.

Türkçede temel edilgen, genel olarak, yüklem çerçevelerindeki olay durumlarının [+denetleme] özelliğinin [-denetleme] özelliğine dönüştüğü bir süreci içermektedir. Türkçenin Orhon Türkçesinden Çağdaş Türkçeye kadar olan dönemi incelendiğinde temel edilgende Kılıcıyı gizleme, örtükleştirme gibi işlevlerin temel bir işlev olarak yer almadığı görülmüştür. Türkçede temel edilgen katılımcıların örtükleştirilmesine dayanan bir edilgenleştirmeden çok, olayın ön plana çıkartılıp Kılıcının önvarsayıldığı bir işlevi yansıtmaktadır. Yani, Türkçede edilgenleştirmenin katılımcı odaklı değil, olay odaklı olduğu söylenebilir; bu yüzden Kılıcının geri-itilmesi ve Kılıcı-olmayanın öne-çekilmesi edilgenleştirmeyi tetikleyen temel işlevler olarak yer almamaktadır. Olay odaklı edilgenleştirmenin temel işlev olmasına koşut olarak Türkçede *tarafından* öbekli edilgen ancak Klasik Osmanlı Türkçesi döneminde görülmeye başlanmış, Çağdaş Türkçede bile temel bir yapı olacak kadar kullanım sıklığına sahip olamamıştır. Ayrıca, olay odaklı edilgenleştirme, edilgenleştirme sürecinde Kılıcının anlambilimsel özelliğini belirleyen etkenlerden biri olmuştur. Türkçedeki edilgenliğin ve edilgenleştirme sürecinde yer alan Kılıcıların tarihsel süreçte belirtililik kayması açısından bazı değişimler içerdiği gözlenmiştir.

Anahtar Sözcükler: edilgen, edilgenleştirme, çatı, işlevsel dilbilgisi, eşzamanlı bakış açısı, artzamanlı bakış açısı, Kılıcı, belirtililik kayması, önvarsayım

ABSTRACT
Doctoral Thesis
PASSIVISATION IN TURKISH
Turgay Sebzecioğlu

Dokuz Eylül University
Institute of Social Sciences
Department of Linguistics
General Linguistics Program

The passivisation process in Turkish represents some peculiar features on various linguistic levels. The answer to the question “What is the canonical structure for the passives in Turkish?” can be rendered with a wider point-of-view through corpus analyses conducted on grammatical, semantic and discourse-pragmatic levels. Briefly, in a study aiming at explaining passivisation in Turkish, concentrating only on the morphosyntactic representations may lead the semantic and discourse-semantic functions, which trigger the passivisation process, to remain uncovered. Since Functional Grammar (FG), which comprises the theoretical framework of this study, reckons the semantic and discourse-pragmatic levels as well as the grammatical level, it provides a wider perspective for the analysis of passivisation. Another essential feature FG contributes to the research is that it allows for real language use that grounds on performance instead of abstract language production that grounds on competence. This study uses Corpus-Based Analysis Method along with the approach of FG which takes performance as its basis. Therefore, the passivisation process can be analysed through the texts produced without the interference of the researcher.

The diachronic perspective used in explaining the function of the canonical passives in Turkish, covers some hints on the formal and functional origins of the canonical passive. The corpus analyses conducted by diachronic perspective may provide clarification on formal and functional features that can not be handled by synchronic perspective. The study’s drawing upon both diachronic and synchronic methods has also designated the texts to be analysed. Thus, the corpus comprises of Modern Turkish (MT) texts and historical texts belonging to the eras before MT.

The canonical passive in Turkish, generally, spans a process where the [+control] feature in the State-of-Affairs designated by the predicate frames turns into [-control]. When the period from Orkhon Turkish to MT is studied, it is seen that functions as omission or suppression of the Agent are not basic functions of canonical passive. The canonical passive in Turkish, instead of resting on suppression of the participants, reflects a function that foregrounds the event and presupposes agentivity; that is, passivisation in Turkish is not participant-oriented but event-oriented; therefore, the demotion of the agent and the promotion of non-agentive participant are not among the functions that trigger passivisation. In parallel with event-oriented passivisation being the canonical function, the *tarafından* phrase (*by*-phrase) passives had started to be seen since the Classical Ottoman Turkish era. The *tarafından*-phrase passive, does not have the frequency to be the canonical structure even in MT. Again the event-oriented passivisation became one of the factors that influence the semantic features of the agent in the passivisation process. It has been observed that, in Turkish, the passivisation and the agents that take place in the passivisation process had been subject to certain alterations in terms of markedness shift.

Keywords: passive, passivisation, voice, functional grammar, synchronic perspective, diachronic perspective, Agent, markedness shift, presupposition

TÜRKÇEDE EDİLGENLİK

YEMİN METNİ	ii
TUTANAK	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
ŞEMALAR LİSTESİ	ix
TABLolar LİSTESİ	x
EKLER LİSTESİ	xi
KISALTMALAR	xii
A. KISALTMALAR ve SEMBOLLER LİSTESİ	xii
B. BÜTÜNCEDEKİ METİN KISALTMALARI LİSTESİ	xiv
GİRİŞ	xv

BİRİNCİ BÖLÜM EDİLGENLİK NEDİR?

1.1. Giriş	1
1.2. Edilgenlik Tanımları	2
1.3. Biçimsel Yaklaşım	5
1.4. İşlevsel Yaklaşım	19
NOTLAR	43

İKİNCİ BÖLÜM TÜRKÇEDE EDİLGENLİK

2.1. Giriş	44
2.2. Türkçede Edilgenlik Üzerine Çalışmalar	44
2.3. Çağdaş Türk Dillerinde Edilgen Yapılar	75

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM KURAMSAL ÇERÇEVE

3.1. Giriş	78
3.2. Eşzamanlı Yaklaşım	78

3.2.1. Dik (1979; 1989)	79
3.2.1.1. Yükleme Çerçevesi ve Olay Durumları	86
3.2.1.2. Belirtlilik Kayması	108
3.3. Artzamanlı Yaklaşım	114
3.3.1. Haspelmath (1990)	118
3.2.2. Givón (1990; 2006)	140
NOTLAR	152

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ARAŞTIRMA YÖNTEMİ VE BÜTÜNCE

4.1. Giriş	153
4.2. Araştırma Yöntemi: <i>Bütünce Temelli Çözümleme Yöntemi</i>	153
4.3. Evren ve Bütünce	157
4.4. Bütüncenin İncelenmesi	173
NOTLAR	174

BEŞİNCİ BÖLÜM

BULGULAR VE TARTIŞMA

5.1. Giriş	176
5.2. Bulgular	176
5.2.1. Eski Türkçe: <i>Orhon Türkçesi ve Uygurca</i>	176
5.2.1.1. Orhon Türkçesinde Edilgenlik	176
5.2.1.1.1. Orhon Türkçesinde {-I}l-} Biçimbirimi	177
5.2.1.1.2. Orhon Türkçesinde {-I}n-} Biçimbirimi	183
5.2.1.1.3. Orhon Türkçesinde {-s(I)k} ve {-I}gmA-} Biçimbirimi	194
5.2.1.2. Uygurcada Edilgenlik	198
5.2.1.2.1. Uygurcada {-I}l-} Biçimbirimi	198
5.2.1.2.2. Uygurcada {-I}n-} Biçimbirimi	206
5.2.2. Orta Türkçe: <i>Karahanlı Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesi</i>	206
5.2.2.1. Karahanlı Türkçesinde Edilgenlik	207
5.2.2.1.1. Karahanlı Türkçesinde {-I}l-} Biçimbirimi	208
5.2.2.1.2. Karahanlı Türkçesinde {-I}n-} Biçimbirimi	210
5.2.2.2. Eski Anadolu Türkçesinde (EAT) Edilgenlik	214

5.2.2.2.1. Eski Anadolu Türkçesinde {-I}l-}	
Biçimbirimi	217
5.2.2.2.2. Eski Anadolu Türkçesinde {-I}n-}	
Biçimbirimi	234
5.2.3. Osmanlı Türkçesi: <i>Klasik Osmanlı Türkçesi ve Yeni Osmanlı Türkçesi</i>	
<i>Türkçesi</i>	239
5.2.3.1. Klasik Osmanlı Türkçesinde Edilgenlik	240
5.2.3.1.1. Klasik Osmanlı Türkçesinde {-I}l-}	
Biçimbirimi	241
5.2.3.1.2. Klasik Osmanlı Türkçesinde {-I}n-}	
Biçimbirimi	245
5.2.3.2. Yeni Osmanlı Türkçesinde Edilgenlik	248
5.2.3.2.1. Yeni Osmanlı Türkçesinde {-I}l-}	
Biçimbirimi	250
5.2.3.2.2. Yeni Osmanlı Türkçesinde {-I}n-}	
Biçimbirimi	260
5.2.4. Çağdaş Türkçe	264
5.2.4.1. Çağdaş Türkçede Edilgenlik	265
5.2.4.1.1. Çağdaş Türkçede {-I}l-} Biçimbirimi	266
5.2.4.1.2. Çağdaş Türkçede {-I}n-} Biçimbirimi	275
5.3. Bulgular Üzerinde Genel Değerlendirme	280
NOTLAR	334
ALTINCI BÖLÜM	
SONUÇ	
SONUÇ	336
KAYNAKÇA	340
EK 1 Eylem Sözlükçesi	346
EK 2 Türkiye Türkçesinin Tarihsel Dönemleri ve Bütüncüyü Oluşturan Eserler	363
EK 3 SÖZLÜKÇE	364

ŞEMALAR LİSTESİ

Şema 1.	Gizil Ekler	64
Şema 2.	Sözel Öge Dışlama	65
Şema 3.	Tümce(cik)-içi Öge Dışlama	66
Şema 4.	Çatısal Gizleme: İzlenen Öğeler	68
Şema 5.	Belirtlilik Kayması Sürecinin Evreleri	110
Şema 6.	Hollanda Dilinde Belirtlilik Kayması Süreci	111
Şema 7.	Edilgen Biçimbirimlerin Kaynakları ve Bir Nuktada Birleşimleri	136
Şema 8.	Güney-Batı Türkçesi (Oğuzca)	215

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1.	Edilgen Sıklığı Üzerinde E'nin Etkilenmişlik Etkisi	38
Tablo 2.	İrlanda Dilinin Etken ve Kılıcılı Edilgenlik Üzerinde GM ve KK Değerlendirmeleri	40
Tablo 3.	Türk Dillerindeki Edilgen Çatının Biçimbilimsel Açından Görünümü	75
Tablo 4.	Olay Durumları	93
Tablo 5.	Olay Durumları	95
Tablo 6.	Olay Durumları	97
Tablo 7.	Belirtlilik Değerinin Soyut Gösterimi	109
Tablo 8.	Belirtliliğin Biçimbilimsel Karşıtlığı	110
Tablo 9.	Belirtmeli ve Eşleşsel Dillerde Özne ve Nesnenin Aldığı Durum Ekleri	112
Tablo 10.	1. Tür Belirtili Edilgenli Belirtmeli Dil	112
Tablo 11.	2. Tür Belirtisiz Edilgenli Belirtmeli Dil	113
Tablo 12.	3. Tür Edilgensiz Eşleş	113
Tablo 13.	Gramcats Bütüncesinde Edilgen Biçimbirimlerin Anlatım Türleri	119
Tablo 14.	Latince ve Çağdaş Yunanca Özne Kişi Belirticileri	120
Tablo 15.	Düz-etken, Edilgen ve Ödünleyici Çatı Arasındaki İşlevsel Karşıtlık	145
Tablo 16.	İşlevsel Zaman Akışı Karşısında Yapısal Değişim	149
Tablo 17.	Türkiye Türkçesinin Dönemleri	163
Tablo 18.	Bütünceyi Oluşturan Metinler	172

EKLER LİSTESİ

EK 1	Eylem Sözlükçesi	346
EK 2	Türkiye Türkçesinin Tarihsel Dönemleri ve Bütüncüyü Oluşturan Eserler	363
EK 3	SÖZLÜKÇE	363

KISALTMALAR

A. KISALTMALAR ve SEMBOLLER LİSTESİ

1.ÇL	Birinci Çoğul Kişi
1.TK	Birinci Tekil Kişi
2.ÇL	İkinci Çoğul Kişi
2.TK	İkinci Tekil Kişi
3.ÇL	Üçüncü Çoğul Kişi
3.TK	Üçüncü Tekil Kişi
AR	Araç Durumu
BED	Belirtme Durumu
BEL	Belirleyici
BELİR	Belirlilik
BİT	Bitmişlik
BUL	Bulunma Durumu
ÇIK	Çıkma Durumu
ÇOĞ	Çoğul Eki
DN	Dolaylı Nesne
DÖN	Dönüştürme
EDİL	Edilgen
ENYAK	En yakınlık
ER	Erek
EŞ	Eşleşimsel
EŞİT	Eşitlik Eki
EŞYAL	Eşleşimsel Yalın Durum
ET	Etkilenen
ETR	Ettirgen
GEÇ	Geçmiş Zaman
GEL	Gelecek Zaman
GEN	Geniş Zaman
GM	Gönderimsel Mesafe

GÖR	Görünüş
İLE	İlgi Eki
İS	İstek Eki
İŞ	İşteş
K/KIL	Kılıcı
KOŞ	Koşaç
KK	Konu Kalıcılığı
N	Düz Nesne
Ø	Boş Gönderim
OLUM	Olumsuz
OR	Ortaç
ORTA	Orta Çatı
ÖDÜK	Özne Dışı Üçüncü Kişi
SIF	Sıfat
ŞAR	Şart Eki
ŞİM	Şimdiki Zaman
TDE	Tamlayan Durum Eki
UL	Ulaç
YAL	Yalın Durum
YAL-DIŞ	Yalın-dışı Durum
YE	Yapım Eki
YER	Yerlik
YÖN	Yönelme Durumu

B. BÜTÜNCEDEKİ METİN KISALTMALARI LİSTESİ

BK	Bilge Kağan Yazıtı
AS	Araba Sevdası
GGG	Gezdiklerim Gördüklerim Görüşlerim
BT	Büyük Tuzak
OD	Odysseia
KT	Kül Tigin Yazıtı
T	Tunyukuk Yazıtı
DKH	Dede Korkut Hikâyeleri
DKK	Dede Korkut Kitabı
KP	Kalyanamkara ve Papamkara Öyküsü
KB	Kutadgu Bilig
DLT	Divanü Lûgat-it Türk
YZ	Yusuf u Zeliha
SN	Seyahatnâme
HM	Hayvan Mitosları
KSI	Kurtuluş Savaşı'nın İçyüzü

GİRİŞ

Konu

Her dil, tümce ya da söylem düzeyinde belli öğeleri, bir başka deyişle kavramları belirgin ya da görünür kılmak, bilişsel düzeyde canlı tutmak ya da tüm bunları tam tersi yönünde işlevlerle donatmak için biçimbilimsel, sözdizimsel ve anlambilimsel düzeylerde bazı stratejiler kullanır. Edilgen yapılar aracılığıyla gerçekleştirilen edilgenleştirme süreci bu stratejilerden bir tanesidir. Bütün dillerde geçerli olan bu sürecin adlandırılmasında edilgenlik terimi çok kapsayıcı olmasa da bu çalışmada *konulaştırma*, *geçişsizleştirme* gibi dilsel süreçlerin adlandırılmasında ortak bir terim olarak seçilmiştir. Bu yüzden edilgenle anlatılmak istenen dilsel yapı ya da işlevler bütün dillere özgü benzer evrensel dilsel süreçlerden ayrı düşünülmemelidir. Dolayısıyla bu çalışmada edilgenlik, belirtme dizgeli dilleri, eşleşsel dizgeli dillerden ayıran yapısal ya da tipolojik bir terim niteliği değil, tersine her dile özgü konulaştırma, geçişsizleştirme, gizleme gibi evrensel süreçlerin ortak adı olma niteliğini taşımaktadır. Ancak bu süreçler, Türkçeye özgü olarak edilgenlik belirticileri olarak kabul edilen $\{-I)l\}$ ve $\{-I)n\}$ biçimbirimlerinden yola çıkılarak gösterilmeye çalışılacaktır.

Amaç

Bu çalışma, Türkçedeki edilgen yapıları Türkçenin metinlerle izlenebilir ilk dönemi olan Orhon Türkçesinden itibaren yazılmış anlatı metinlerinden oluşan bir bütüncüyle çözümleyerek, edilgen yapıların günümüz Türkçesine kadar olan gelişim sürecini, sadece biçim-sözdizimsel açıdan değil, anlambilimsel ve edimbilimsel açılardan da betimlemeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda, bu çalışmada, Türkçede *temel edilgen* yapı var mıdır, varsa, Türkçedeki *temel edilgen* yapının özellikleri nelerdir, sorularına yanıt aranacaktır. Bu sorulara yanıt aranırken eşzamanlı ve artzamanlı yöntem birlikte kullanılacaktır. İşlevsel dilbilgisi kuramı, bu çalışmanın kuramsal temeli olduğu için eşzamanlı ve artzamanlı yöntem, işlevsel dilbilgisi kuramı çerçevesinde uygulanacaktır. İşlevsel dilbilgisi kuramında ise

Dik'in (1979; 1989) yaklaşımı temel alınmıştır. İşlevsel dilbilgisi yaklaşımında Dik'in seçilmesinin nedeni, Dik'in yaklaşımının, iletişimi sağlayan dilsel birimlerin çok boyutlu bir düzlemde incelenmesine olanak sağlayabilmesidir. Dilsel birimlerin çok boyutlu düzleminden kastedilen, bir dilsel birimin biçimsel, anlamsal ve edimsel özellikleridir. Bu üç dilsel düzlemin birlikte değerlendirilmesi yoluyla daha tutarlı, daha gerçekçi ve daha kapsayıcı sonuçların alınabileceği, bu çalışmanın yöntemini belirleyen temel varsayımlardan biridir. Böylece, Dik'in işlevsel dilbilgisi kuramı çerçevesinde, Türkçenin edilgen yapılarını tüm boyutlarıyla incelemek ve böylece daha kapsamlı bulgulara ve çıkarımlara ulaşmak mümkün görünmektedir.

Eşzamanlı ya da artzamanlı yöntem içinde hem biçimsel hem de işlevsel çalışmalar yapmak mümkündür. Bu çalışmada, biçimsel çalışmalar yerine İşlevsel dilbilgisinin seçilmesinin en önemli nedenlerinden biri, ana dili Türkçe olan konuşucuların, hangi iletişim amaçlarına yönelik olarak edilgen tümceyi oluşturduklarını belirleyebilmektir. Bunun yanında, Türkçedeki edilgen tümcelere işlevsel dilbilgisi çerçevesinde bakmanın sağladığı yararlarından bir diğeri de, biçimsel yöntemin işlevi göz ardı ederek, yalnızca biçime yönelik olarak yaptığı çözümleme kısıtlamalarını aşabilme olanağını sağlamasıdır. Oysaki, biçimsel yaklaşımlarla karşılaştırınca, işlevsel dilbilgisinde, biçime yönelik çözümler yapmak mümkün olduğu gibi, işleve yönelik çözümler de yapmak mümkündür. Dolayısıyla, Türkçedeki edilgenleri işlevsel dilbilgisi çerçevesinde inceleyen bu çalışma, biçim ve işlevi birlikte içeren daha kapsamlı bir çözümlmeyi gerçekleştirmektedir. Türkçede edilgenlik üzerine yapılmış daha önceki çalışmalar, daha çok biçimsel yaklaşımlar çerçevesindeki çözümleri içermektedir; bu yüzden, işlevsel dilbilgisi çerçevesinde Türkçedeki edilgenliği çözümlen bu çalışma, aynı zamanda, alandaki boşluğa yönetsel açıdan da bir katkıda bulunmuş olacaktır.

Türkçede edilgenlik üzerine yapılmış daha önceki çalışmalara bakıldığında, hemen hemen hepsinde eşzamanlı bir yöntemin kullanılmış olduğu görülmektedir. Ne var ki, bir dildeki *temel edilgenin* ne olduğuna ilişkin sorunun yanıtını, yalnızca eşzamanlı bir yöntemle belirlemek yeterli görünmemektedir. Bundan dolayı, Türkçedeki edilgen yapıyı inceleyen bu çalışmada eşzamanlı yöntemin yanında

artzamanlı yöntem de kullanılmıştır. Özellikle, edilgen yapılar çerçevesinde, artzamanlı yöntemin kullanılmasının iki temel gerekçesi vardır: İlki, günümüzde bile edilgen yapıların, artzamanlı kaynaklarından birtakım biçimsel ve işlevsel izler taşıyabiliyor olmasıdır. Bir dildeki edilgenin artzamanlı kaynağını bilmek, o dildeki edilgen yapıların hangi işlevsel amaçlarla oluşturulduğunu da bilmeyi kolaylaştırmaktadır. İkincisi ise, bir dildeki edilgen yapıya kaynaklık eden artzamanlı kaynağın bilinmesiyle, günümüzde, edilgen ile diğer yapılar arasındaki işlevsel benzerliklerin ve örtüşmelerin nedenlerinin açıklanabilmesidir. Günümüzde edilgen yapıyla benzer işleve sahip diğer yapılara bakılarak, edilgenin işlevsel amacının ne olduğuna ilişkin daha sağlıklı çıkarımlarda bulunmak mümkün olabilir.

Artzamanlı yöntemin gerekliliği konusundaki gerekçelendirmelerin ardından, özelde Türkçeye bakıldığında ise, Türkçedeki edilgen yapının biçim ve işlev açısından dönüşlü yapıya benzediği söylenebilir. Yine dönüşlü yapı gibi işteş yapının da, öge gizleme açısından edilgen yapıya benzer bir işlevde kullanıldığı söylenebilir (Demircan 2003). Dolayısıyla, Türkçedeki edilgen yapının dönüşlü ve işteş yapıyla olan işlevsel benzerlikleri, hatta örtüşmeleri, Türkçedeki edilgen yapının dönüşlü ya da işteş yapılardan ortaya çıkmış olabileceğine ilişkin bir varsayımı, edilgenliği artzamanlı olarak da incelemiş araştırmacıların çıkarımları doğrultusunda, ileri sürmek mümkün görünmektedir (Haspelmath 1990, Givón 1990; 2006). Eğer Türkçede edilgenin artzamanlı kaynağı içerisinde dönüşlü ya da işteş yapı varsa, ki günümüzdeki işlevsel örtüşme bu varsayımı güçlendirmektedir, bu artzamanlı kaynaklar, Türkçedeki *temel edilgenin* hangi yapı ya da yapılar olabileceği konusunda yol gösterici olabilecektir. Sonuçta, günümüzde, Türkçedeki edilgen yapının artzamanlı kaynak yapısına bakarak çıkarımlarda bulunmak, bu çıkarımları yine tarihsel ve çağdaş metinlerden oluşan bir bütüncüyle somutlaştırmak, yalnızca eşzamanlı yöntemle yapılmış bir çözümlenmeden ve bu çözümlenmenin ardından yapılacak çıkarımlardan daha tutarlı yapacaktır. Bunun en önemli nedeni, artzamanlı yöntemde soyut çıkarımlardan çok, veriye dayalı çıkarımlarda bulunma gereğinin olmasıdır; bu yüzden, bu çalışmanın bütüncüsü, çağdaş metinlerin yanında, tarihsel metinleri de kapsamaktadır. Böylece eşzamanlı yöntemle yapılmış bazı

çözümlemelerde görülen varsayıma dayanan soyut çıkarımlardan da kaçınılmış olunacaktır.

Artzamanlı birimlerin biçim ve işlevleri için belgelere dayanmadan varsayımlar oluşturmak hemen hemen imkansızdır. Dilin artzamanlı yapısı ile ilgili, verilere dayanmadan bazı varsayımlar ortaya konabilse bile, en nihayetinde, bu varsayımların doğruluğunu denetleyebilmek için, yine artzamanlı bir veriye gereksinim duyulacaktır; çünkü, bir dilcinin konuşabildiği bir dile ilişkin belli bir veriye dayanmadan bazı soyut varsayımlarda bulunması, en azından o dili konuşabildiğine göre, o dilin dizgesini de biliyordur, gibi bir çıkarımla mazur görülebilse de, artzamanlı bir bilgiyi belgelere dayanmadan bilmesi olanaksız olduğundan, bir dilin artzamanlı özelliklerine ilişkin herhangi bir varsayımda bulunmak için belgeleri çözümlmek zorundadır. Kısacası, artzamanlı yöntemin verilere dayanılarak uygulanabilmesi ve eşzamanlı yöntemde gözlemlenebilen soyut varsayımlardan kaçınılmasını sağlayabilmesinden dolayı da, bu çalışmanın çözümleme yöntemlerinden biri olduğu söylenebilir. Özetle, işlevsel dilbilgisi çerçevesinde, Türkçedeki edilgen yapıların özelliklerini bulmayı amaçlayan bu çalışmada,

1. Türkçenin artzamanlı süreçlerle de izlenebilen bir *temel edilgen* yapısı var mıdır?

2. Türkçede *temel edilgen* yapı var ise, bu yapının,

a. dilbilgisel

b. anlambilimsel

c. söylem-edibilimsel işlevleri nelerdir,

soruları artzamanlı ve eşzamanlı olarak yanıtlanmaya çalışılacaktır.

Sonuç olarak, eşzamanlı ve artzamanlı yöntemleri bir arada kullanan bu çalışma, Türkçedeki edilgen yapıyı sözdizimsel, anlambilimsel ve edibilimsel düzlemlerde, bir bütünceden yola çıkarak, işlevsel dilbilgisi çerçevesinde çözümlmeyi amaçlamaktadır. Yine bu çalışma, hem yöntemsel ve kuramsal yaklaşımıyla hem de edilgen yapıyla ilgili getireceği çözümleme ve açıklamalarla, Türkçede edilgenlikle ilgili yapılmış çalışmalara yeni katkılar sunabilmeyi amaçlamaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

EDİLGENLİK NEDİR?

1.1. Giriş

Bu bölümde edilgenliğin sırasıyla *biçimsel*, *işlevsel* ve *edimbilimsel* yaklaşımlarla nasıl tanımlandığına ve açıklandığına ana hatlarıyla değinilecektir. İlk önce, edilgenlik üzerine yapılmış tanımlara değinilecek, ardından da eşzamanlı biçimsel ve işlevsel çalışmalar üzerinde durulacaktır. Böylece, hem edilgen yapıların eşzamanlı olarak hangi yöntem ve kavramlarla değerlendirildiğine ışık tutulmuş hem de bu çalışmaların edilgen yapıları açıklarken hangi noktaları göz ardı ettikleri ve edilgen yapılarla ilgili betimlemelerinde hangi yönlerin eksik kaldığı ortaya konmuş olacaktır. Dolayısıyla Türkçedeki edilgen yapıları inceleyen bu çalışmanın neden sadece eşzamanlı yöntemle yetinmeyip artzamanlı yönteme de gereksinim duyduğu gösterilmeye çalışılacaktır.

Bu bölümde amaçlanan sadece eşzamanlı yöntemleri tanıtır onların edilgen yapıları açıklamaktaki yetersizliklerine dikkat çekmek değil, aynı zamanda edilgen yapıları özellikle biçimsel kuram ve yöntemlerle tanımlayıp açıklayan çalışmaların göz ardı ettikleri noktalara değinerek bu çalışmanın neden işlevsel ve edimbilimsel yaklaşımları çıkış noktası olarak aldığını da ortaya koymaktır.

Edilgenlik üzerine farklı kuramsal çerçevelerde yapılmış tanım ve çalışmaların yer aldığı bu bölüm aynı zamanda hem edilgen yapılarla ilgili kavramların tanıtılmasını sağlayacak hem de bu çalışmanın eşzamanlı ve artzamanlı yöntemleri içeren kuramsal çerçevesine bir ön hazırlık olacaktır. Bu ön hazırlık bu çalışmada seçilen kuramsal çerçeveleri gerekçelendirmeye de katkıda bulunacaktır.

1.2. Edilgenlik Tanımları

Her dilbilim kuramının kendi paradigmasına eşdeğer bir edilgenlik tanımlaması vardır. Burada sırasıyla biçimsel ve işlevsel yaklaşımların edilgenlik tanımlarına değinilecek, ardından bu çalışmada temel alınacak edilgenliğin tanımı yapılacaktır.

Herhangi bir olguyu incelemeden önce tanımlamak, o olgu üzerine yapılacak çalışmanın sınırlarını da belirlediği için önemlidir. Ayrıca iyi tanımlanmış bir olgunun, diğer olgularla karşılaştırılabilmesi daha kolay gerçekleştirilir. Edilgen yapı incelemelerinde, genelgeçer bir edilgenlik tanımı yapmak, özellikle karşılaştırmalı dilbilim alanında, oldukça önemlidir; çünkü genelgeçer bir edilgenlik tanımını merkez alarak, bu tanım üzerinden bazı varsayımlarda bulunup karşılaştırmalar yapmak daha açık ve sınırları daha belirgin çıkarımlarda bulunmayı kolaylaştırmaktadır. Genelgeçer edilgenlik, daha terimsel bir ifadeyle **prototip edilgen** olarak adlandırılmaktadır. Prototip edilgenin tanımı aşağıda sıralanan özellikler çerçevesinde yapılmakta ve bu özellikler biçimsel yaklaşımların edilgenlik tanımıyla da birtakım benzerlikler taşımaktadır. Prototip bir edilgen genel olarak aşağıdaki özellikler aracılığıyla tanımlanmaktadır (Palmer 1998: 16; Tallerman 1998: 180):

1. Edilgen yapı oluşum kuralları, geçişli bir tümceye (etken tümce) uygulanmakta ve ardından geçişsiz bir tümce biçimi ortaya çıkmaktadır.
2. Etkilenen-Nesne Özne olarak öne-çekilmektedir.
3. Daha önceki Kılıcı-Özne yalın-dışı üye olarak geri-itmekte ya da silinmektedir.
4. Edilgenleştirme, biçimbilimsel olarak eylem üzerinde kodlanmaktadır.

Prototip edilgenle ilgili yukarıda sıralanan dört madde belirtme dizgeli dillerle ilişkilidir (Palmer 1998: 17). Aslında doğrudan *edilgen* terimi belirtme dizgeli dillerle ilişkilidir, denebilir. Eşleşimsel dizgeli dillerdeki karşıt-edilgen terimi bile, yine edilgen terimi temel alınarak kullanılmaktadır. Prototip edilgenin özellikleri (1a-b) tümcelerinden yola çıkılarak açıklanabilir:

- (1) a. **Etken:**
Askerler kuleyi yıktılar.
b. **Edilgen:**
Kule (askerler tarafından) yık-*ıl*-dı.

(1a)'da etken tümcenin yüklemine oluşturan *yık-* geçişli bir eylemdir; ancak *yık-* eylemi (2b) tümcesinde edilgenlik $\{- (I)l\}$ biçimirimini alarak geçişsiz bir eyleme dönüşmüştür. (1a) tümcesinde Nesne olan *kule*, (1b)'de öne-çekilerek Özne konumuna getirilmiştir. Yine (1a)'da Özne olan *askerler*, (1b)'de geri-itilerek yalındışı bir öbek olarak varlığını sürdürmektedir; ancak tümceden tamamen silinmesi de (1b) tümcesini dilbilgisidışı yapmaz. Son olarak, (1b) tümcesinde edilgenliğin $\{- (I)l\}$ biçimiriyle eylem üzerinde kodlandığı görülmektedir.

Edilgenliğin biçimsel yaklaşımlarca nasıl tanımlandığına ilişkin genel bir fikir verebilmek adına, Evrensel Dilbilgisinin kuramcısı Chomsky'nin edilgenliğe bakış açısı verilebilir. Chomsky (1957), dilbilgisini ***öbek yapı kuralları, biçimsesbilim kuralları ve dönüşüm kuralları*** düzlemlerinde açıklamaktadır. Dönüşümlerin, öbek yapılardan başka öbek yapılar türetmeye yarayan *yerdeğiştirme, yerine koyma, katma* ve *silme* gibi işlemleri vardır. Edilgenlik, Chomsky (1957) açısından, çekirdek tümce konumundaki etken tümceye *yerdeğiştirme* ve *katma* gibi birkaç dönüşüm işleminin uygulandığı bir dönüşüm türü (***edilgen dönüşümü***) olarak tanımlanmaktadır.

- (2) Askerler kuleyi yıktılar $\longrightarrow$ Kule askerler tarafından yıkıldı
edilgen dönüşümü

(2)'de görüldüğü gibi, edilgen tümce türetmek için Nesne AÖ yerdeğiştirme işlemiyle Özne konumuna getirilmiş, katma işlemi ile de Özne AÖ'ne *tarafından*, eyleme de biçimsesbilim kurallarına uygun olarak edilgenlik eki olan *-ıl* eklenmiştir (Uzun 2000: 40-41). Chomsky (1993)'e gelindiğinde, dilbilgisinin artık Chomsky (1957)'de olduğu gibi, dönüşümler yoluyla açıklanmadığı görülmektedir. Dönüşüm kurallarının yerini ***taşım*** işlemi alır; yani, derin yapıları yüzey yapılara bağlayan dönüşümler zinciri değil, herhangi bir öğeyi başka bir sözdizimsel konuma hareket ettiren taşıma işlemidir. Dolayısıyla, Chomsky (1993), edilgenliği de artık bir dönüşüm türü olarak değil, ileride biraz daha ayrıntılı olarak açıklanacak Rol ve

Durum Kuramlarının getirdiği sınırlamalar çerçevesinde gerçekleşen bir *AÖ-taşıma* işlemi olarak görmektedir (1993: 56).

- (3) a. **Derin Yapı:**
[e [Kule yıkıl] [-dı]]]
b. **Yüzey Yapı:**
[Kule; [*t*_i yıkıl] [-dı]]]

(3a-b)'de görüldüğü gibi, Nesne konumundaki AÖ, AÖ-taşıma işlemiyle Özne konumuna taşınmıştır. (3a)'da görüldüğü gibi, derin yapıda Özne konumu boş (*e*) durumdadır. AÖ-taşıma ile Özne konumuna taşınan Nesne arkasında eşdizimli bir iz (*t*_i) bırakmıştır. Özetle, Chomsky (1957) ve (1993), edilgenliği dönüşüm ve taşıma kurallarına dayanan sözdizimsel işlemler biçiminde açıklayıp tanımlamakta, bu tanımlamanın içerisinde de işlevsel ve edimbilimsel bir bakış açısı yer almamaktadır. Edilgeni dönüşümsel bir süreçle açıklayan bir başka çalışma Perlmutter ve Postal'a (1977) aittir. Perlmutter ve Postal'da (1977) edilgen, etken tümcede gerçekleşen bir dönüşüm sonucu, Nesne konumundaki ögenin bir katman ya da bir düzey ilerleyerek Özne konumuna gelmesi süreciyle tanımlanmaktadır (1997: 408 aktaran: Murphy 2004: 20). İleride, Perlmutter ve Postal'ın (1977) edilgenleştirme dönüşümü ile ilgili görüşlerine daha ayrıntılı olarak değinilecektir.

Givón (1990), edilgenliği genel işlevi *geçişsizleştirme* olan ve Kılıcıyı gizleme, Kılıcı-olmayanı öne-çekme, eylemi durumlaştırma gibi karmaşık, iç içe geçmiş işlevlerin alanı olan bir çatı olarak tanımlamaktadır (1990: 563-64). Givón'un edilgenlik yaklaşımı çerçevesinde (1'b)'ye bakıldığında, eylemin Kılıcısı olan *askerlerin* gizlenmesi, onun yerine (1'a)'da yüklem Nesnesi konumunda olan Etkilenenin (1'b)'de tümcenin konusu haline gelmesi, genel olarak geçişsizleştirme işlevi olarak düşünülmektedir.

- (1') a. **Etken:**
Askerler kuleyi yıktılar.
b. **Edilgen:**
Kule (askerler tarafından) yık-*ıl*-dı.

Bu çalışmanın kuramsal çerçevesini de oluşturan Dik (1989), işlevsel dilbilgisinin işlevsel ilişkileri anlambilimsel, sözdizimsel ve edimbilimsel işlevler biçiminde üç farklı düzlemde tanımladığını belirtmektedir (1989: 24). O halde Dik'in belirlediği sözdizimsel, anlambilimsel ve edimbilimsel düzlemlerden yola çıkılarak edilgenliğin, bir eylemin sahip olduğu özellikler çerçevesinde; Erek, Alıcı, Yararlanıcı gibi anlambilimsel rollerden birinin Özne yüklemeyele konulaştırılması biçiminde tanımlanması mümkündür. Sonuç olarak, işlevsel dilbilgisi yaklaşımları açısından edilgenliğin, öne-çekme, geri-itme, biçimbilimsel kodlama işlemleri aracılığıyla gerçekleştirilen konulaştırma, Kılıcıyı gizleme, geçişsizleştirme gibi işlevlerin bir alanı olarak tanımlandığı söylenebilir.

Türkçedeki edilgenliği araştıran bu çalışmanın edilgenliğe bakışı ve tanımlayışı, Dik'te (1989) belirtilen anlambilimsel, sözdizimsel ve edimbilimsel işlevlerin tümünü kapsayan bir çerçevede gerçekleşmiştir. Böylece edilgene ilişkin biçimsel ve işlevsel özelliklerin birlikte ele alabilme olanağı doğmuştur. *Dolayısıyla, bu çalışmada edilgen, sadece sözdizimsel düzlemde gerçekleşen işlemlere dayalı olarak yüklem edilgenlik biçimbirimleriyle kodlanması, Kılıcı-olmayan anlambilimsel rollerin öne-çekilerek Özne konumuna yerleşmesi, Kılıcının silinmesi ya da Özne konumundan başka bir sözdizimsel konuma yerleşmesi yoluyla oluşan bir yapı olarak değil; aynı zamanda, işlevsel veya edimbilimsel açıdan konulaştırma, önceleme, ardıllama gibi işlevlerin bir alanı olarak da tanımlanmaktadır.* Biçimsel ve işlevsel yaklaşımların edilgenliğe tanım düzeyinde bakış açılarını verdiğimiz bu bölümün ardından, edilgenliğe yaklaşımları üzerinde biraz daha ayrıntılı bir biçimde durabiliriz.

1.3. Biçimsel Yaklaşım

Edilgen yapılar üzerine yapılmış biçimsel yaklaşımları temel alan çalışmalar, edilgenleştirmenin iletişimsel işlevlerini göz ardı ettiği için, hem dillerin tümceleri edilgenleştirme sürecinde gösterdiği farklılıkları açıklamakta hem de bazı evrensel ilkeleri belirlemede zorlanmıştır. Burada edilgen yapılar üzerine yapılmış biçimsel çalışmaları inceleme, bu çalışmaların edilgen yapıların betimlenmesinde eksik

biraktıkları yönere dikkat çekmeyi amaçlamaktadır. Aşağıda sözü edilen biçimsel yaklaşımlar, Dik'in (1989) işlevsel dilbilgisinin biçimsel yaklaşımlardan ayrılan yönlerini vurgulamak için dile getirdiği, *süzgeçleme araçlarından kaçınmak*, *soyut anlambilimsel yüklemelerden kaçınmak* ve *dönüşümlerden kaçınmak* ölçütleri göz önünde tutularak seçilmiştir.¹ Dik'in (1989) sözünü ettiği bu üç ölçütle çelişen yaklaşımları göstermek için dört biçimsel çalışmada edilgen yapılar ile ilgili görüşler aktarılacaktır. Aşağıda edilgen yapılarla ilgili bakış açısı yansıtılacak ilk çalışma Chomsky'e (1993) aittir. Chomsky (1993), Dik'te (1989) işlevsel dilbilgisinin sınırlandırma getirdiği *süzgeçleme araçlarından kaçınmak* ve *soyut anlambilimsel yüklemelerden kaçınmak* ölçütlerine karşıt bir yaklaşım içermektedir. İşlevsel dilbilgisinin kaçındığı *soyut anlambilimsel yüklemelerden kaçınmak* ölçütüne karşıt bir yaklaşım sergileyen diğer çalışmalar ise, Pollard ve Sag (1987) ile Manning ve Sag'a (1997) aittir. İşlevsel dilbilgisinin sınırlama getirip kaçındığı *dönüşümlerden kaçınmak* ölçütüne karşıt bir yaklaşım oluşturan biçimsel yaklaşım ise Perlmutter ve Postal'a (1977) aittir. Böylece, edilgen yapılarla ilgili sözü edilecek olan bu biçimsel yaklaşımlarla, biçimsel yaklaşımların işlevsel yaklaşımlardan ayrılan temel yönleri de gösterilmiş olacaktır.

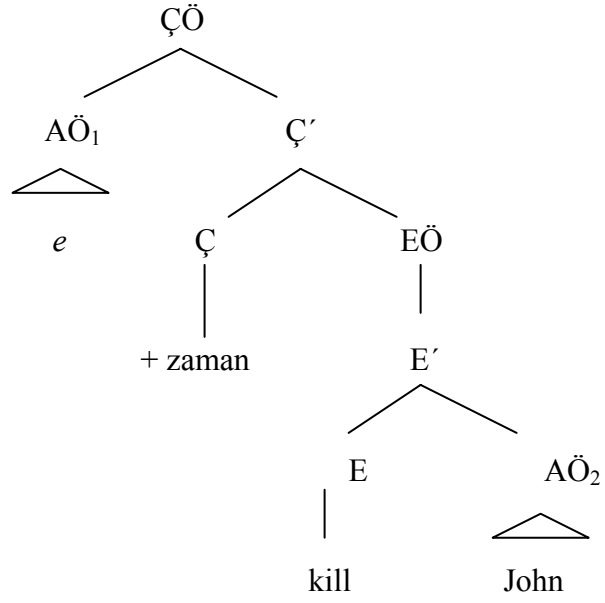
Edilgenliğe yönelik biçimsel yaklaşımlar içerisinde en önemlilerinden biri *evrensel dilbilgisi* yaklaşımıdır. Burada kısaca evrensel dilbilgisinde edilgen tümcelerin hangi kuramsal ölçütlerle ele alındığına değinilecektir. Kuşkusuz evrensel dilbilgisi yaklaşımının en önemli ismi Chomsky'dir. Chomsky (1993), edilgeni Yönetim ve Bağlama Kuramı çerçevesinde ele almaktadır. Bu kuramın iki alt kuramı Rol ve Durum Kuramıdır ve bu kuramların edilgen tümcelerin çözümlenmesindeki açıklayıcı kuralları önemlidir.

Rol Kuramına göre, her adöbeği (bundan sonra AÖ) bir role sahip olmak zorundadır ve her AÖ'ne sadece bir rol yüklenebilir (Chomsky 1993: 36). Ancak, AÖ'lerinin bir rol yüklenebilmesi için bir başka ilkeye de gereksinim vardır: *Yansıtma ilkesi*. Yansıtma ilkesine göre, sözcükler tümce içindeki özelliklerini *sözlükçeden* almaktadırlar (Chomsky 1981: 29). Dolayısıyla bir sözcüğün bir rol yüklenebilmesi için sözlükçeden aktarılmış bilgilere ihtiyacı vardır. Yönetim ve Bağlama Kuramı

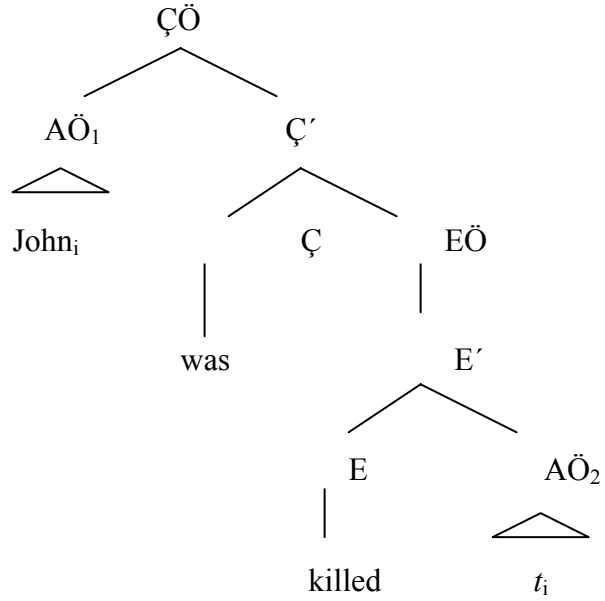

çerçevesinde edilgenliği anlamak için kuramın önemli kavramlarından olan *Durum süzgeci*nden de söz etmek gerekmektedir. Durum süzgeci, sesbilimsel içeriğe sahip her AÖ'nün bir durum yüklenmiş olması gerekliliğini anlatır (Chomsky 1993: 49). Durum yüklenemeyen AÖ, yani herhangi bir yönetici tarafından durum yüklenemeyen, yönetilmeyen AÖ tümce dışı kalacaktır. Etken eylemlerde AÖ, Özne konumunda yalın durumunu çekim öbeğinden (bundan sonra ÇÖ), Nesne ise belirtme durumunu eylemin tümleç konumundan almaktadır. Chomsky, edilgen yapılarda derin yapıda eylemin Nesnesine, durum ve rol yükleyemediğini, aynı zamanda derin yapıda Özne konumuna geçecek dışsal bir üye olmadığı için yansıtma ilkesinin gerçekleşemediğini belirtir (1993: 124). Ancak *genişletilmiş yansıtma ilkesine* göre, her tümcenin bir Öznesi olması gerektiği için derin yapıda durum ve rol alamayan eylemin tümleci olan AÖ, Özne konumuna yükselir ve arkasında derin yapıda Nesne olduğuna ilişkin eşdizinli bir iz (t_i) bırakır. Aşağıda örnek olarak verdiğimiz dizim ağacı bu süreci göstermektedir:

(4) a.

b.

Dizim ağacından da görüldüğü gibi, eylemden durum ve rol alamayan (4a)'daki *John* AÖ, (4b)'de Özne konumuna yükselerek derin yapıda Nesne olduğunu gösteren bir iz bırakmıştır.

Özetle, Chomsky (1993) edilgenliğe sadece sözdizimsel düzeyde bakmakta, edilgenliğin tümce ve söylem düzeyinde işlevlerini ele almamaktadır. Dolayısıyla Chomsky'nin kuramından yola çıkarak konuşucuların neden edilgen tümce üretme gereği duyduklarını, bir başka deyişle edilgen tümce kurma sürecini tetikleyen

iletişimsel işlevin ne olduğunu çözmek olası görünmemektedir. Chomsky'e (1993) göre, etken bir tümcenin edilgen tümceye dönüşmesi için Rol ve Durum Kuramlarının gerektirdiği bazı kısıtlamalara uyması gerekmektedir. Yukarıda sözü edilen *Durum Süzgeci*, bu kısıtlamalara örnek olarak verilebilir. Bu kısıtlama ve süzgeçlerden dolayı Evrensel Dilbilgisinin doğrudan doğruya iyi biçimlenmiş ve bir başka yapıdan türememiş erek yapıların oluşumunu varsaymadığı söylenebilir. Yine metin düzleminde edilgen tümcelerin ağırlıkta olduğu ya da olmadığı metinlerde, bu etken ve edilgen çatı dağılımına ilişkin örüntülerin nedenini çözmek Evrensel Dilbilgisi kuramının ilgi alanına girmemektedir; çünkü bu kuramda incelenen en büyük birim tümcedir. Zaten bu tümceler de bağlamdan bağımsız olarak çözümlenmektedir.

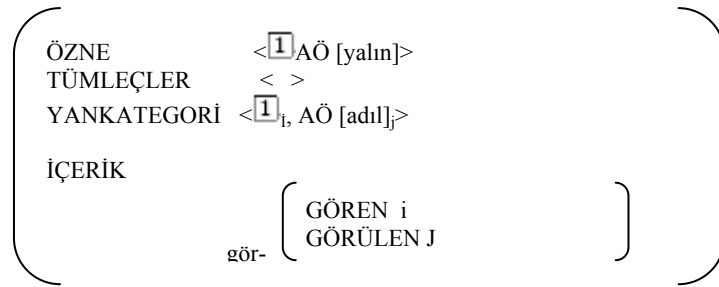
Diğer bir biçimci yaklaşım olan *Baş-Çıkışlı Öbek Dilbilgisi* yaklaşımını ortaya koyan Pollard ve Sag'dır (1987). Baş-Çıkışlı Öbek Yapı Dilbilgisinde (BÇÖYD) Evrensel Dilbilgisi ile örtüşen Bağlama, YANKATEGORİ gibi kavramlar yer almaktadır. BÇÖYD uzun yapı, yani öne-çekmeli ve Kılıcının yalın-dışı bir öbekte belirtildiği edilgenleri, edilgen eylemin üye listesinde yer alan ikinci üyenin ilk üye olması biçiminde gerçekleşen ve sözlüksel kurala bağlı bir değiştirim ile açıklamaktadır (1987: 215 aktaran: Murphy 2004: 37). Edilgenin sözlüksel kurala bağlı bu değiştirimi Türkçeden verilen örnek bir tümceyle açıklanabilir:

- (1') a. **Etken:**
Askerler¹ kuleyi² yıktılar.
b. **Edilgen:**
Kule² (askerler¹ tarafından) yık-*ıl*-dı.

(1a')'da yer alan geçişli *yık-* eyleminin iki üyesi (*yık-* E[askerler¹, kule²]) vardır. (1b')'de sözlüksel kurala bağlı değiştirimle oluşan edilgen *yıkıl-* eylemiyle, *yık-* geçişli eyleminde ikinci üye olan *kule*, ilk üye olurken, birinci üye olan *askerler* de ikinci üye olmuştur (*yıkıl-* E[kule², askerler¹]); ayrıca geçişli *yık-* eylemi üzerine {-*ıl*}- biçimbirimini almıştır. Böylece, eylemin Öznesi (YANKATEGORİ listesindeki son öğedir), YANKATEGORİden silinmekte ya da ilgeç öbeğinin (İÖ) başı olan *tarafından* ile görünümü seçimlik hale gelmektedir.

Manning ve Sag (1997), Pollard ve Sag'da (1987) bir başın yankategorilemiş üyelerinin tek bir sıralı liste olan YANKATEGORİ listesinde depolandığını; ancak, bu yaklaşımda bazı eksiklikler olduğunu söylemektedirler. Manning ve Sag (1997), YANKATEGORİ listesinin, birleşik bir listenin *Öznel, tümleçler ve göstericiler* biçiminde bölünmüş listelerinden oluşan ayrı bir liste olabileceği görüşünü benimsemişlerdir. Yani, YANKATEGORİ listesi bir sözlüksel göstergeler bütünüyken, bu sözlüksel göstergelerin değerlerine (3b)'de görüldüğü gibi, birleşim değeri (valence) listesini oluşturan ÖZNE, GÖSTERİCİ VE TÜMLEÇLER de eklenmiştir. Bu ekleme YANKATEGORİ listesine *sözlüksel göstergeler* dışında *sözdizimsel öbekleri* açıklayabilme gücünü de kazandırmıştır. Manning ve Sag, bu önerinin sonraki BÇÖYD çalışmalarında geniş ölçüde kabul edildiğini belirtmekte; ancak, YANKATEGORİ listesi ile birleşim değeri listesinin eklektik ilişkisi ve bu ilişkinin sunduğu başka tür olasılıkların hala araştırıldığını eklemektedirler. Manning ve Sag, bu araştırmalara *özgür adıl-düşümü* dillerinden biri olan Japoncadan bir örnek vermişlerdir (1997: 1-3):

- (5) a. Naoki-ga mi-ta
Naoki-YAL gör-GEÇ
'Naoki (onu) gördü.'
- b.

(5)'teki tümcenin sadece bir yüzey üyesi (*Naoki*) bulunmaktadır. Bu tümcede boş 'adıl' bağımsız bir gösteren olarak varsayılmak istenmese bile *gör-* eyleminin iki üye gerektirdiği ve bu iki üyenin de eylem üzerinde gösterilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Manning ve Sag (1997), *Nesne adıl-düşümü* gibi bir kavramın eylem için (5b)'de gösterildiği gibi (GÖRÜLEN), sözlüksel giriş olarak önerilebileceğine işaret etmektedirler. Bu ekleme sonucunda YANKATEGORİ listesinin sadece

yüzeysel yankategorileşmeyi göstermediği, aynı zamanda sözlüksel göstericilerin özelliklerini de taşıdığı anlaşılmaktadır. Bu model *bağlama*, *bağ kurma* ve *derin yankategorileşmeyi* açıklayabilmektedir. Manning ve Sag (1997), bu yüzden son dönem çalışmalarda YANKATEGORİ listesinin ÜYE-YAPISI biçiminde adlandırıldığını, kendilerinin de bu kavramı kullandıklarını belirtmektedirler. Manning ve Sag (1997), sözdizimsel kavramlar olan uydu ve üye yapıları arasındaki ayrımı araştırmakta, bu ayrımı *bağlama* ve *edilgenlik gönderimleri* açısından incelemektedirler. BÇÖYD yaklaşımındaki *BÇÖYD Bağlama Kuramının Yönetim ve Bağlama Kuramıyla* benzer ve örtüşen üç ilkesi bulunmaktadır (Manning and Sag 1997: 3-4):

BÇÖYD Bağlama Kuramı

A İlkesi: Yerel olarak bir ü-buyrulmuş bir artgönderim yerel olarak ü-bağlı olmak zorundadır.

B İlkesi: Bir kişi adlı yerel olarak ü-özgür olmak zorundadır.

C İlkesi: Bir adıl-olmayan ü-özgür olmak zorundadır.

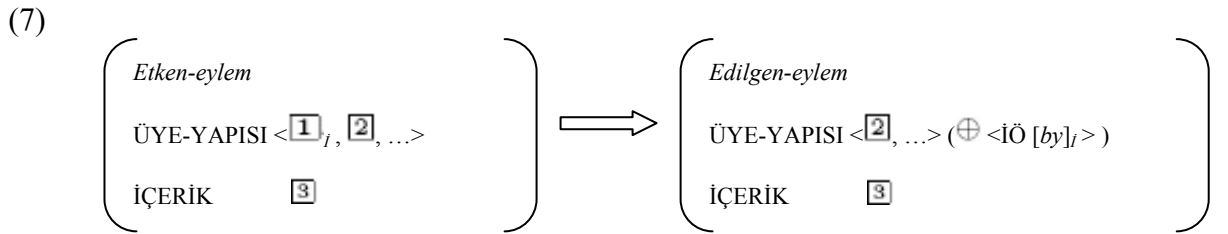
Manning ve Sag (1997), bu biçimiyle bağlama kuramının İngilizce için yeterli olduğunu; ama diller arasında karşılaştırma yapıldığında daha çok değiştirgen seçeneğine gereksinim duyulduğunun ortaya çıktığını söylemektedirler. Birçok dilde dönüşlüler, yerel AÖ'ne bağlanamamakta, onların öncülleri belirsiz olarak adlandırılan Özneler ile sınırlandırılmaktadırlar. BÇÖYD içindeki bağlama kuramı bu diller için bir açıklama sunmaktadır: Dönüşlüler ÜYE-YAPISI listesindeki ilk eleman tarafından bağlanmalıdırlar. Bu, aşağıdaki kurallarla açıklanmıştır (Manning and Sag 1997: 4):

- a. Bir ü-Özne bazı ÜYE-YAPISI listesinde yer alan ilk varlıktır.
- b. Ü-Özne-yönelimli gönderimler bir ü-Özne ile ü-bağlı olmalıdırlar.

Bu kurallar örnek (6)'daki Inuit dilinde *Kaali*'nin bağlanmasının neden mümkün olmadığını açıklamaktadır (Manning and Sag 1997: 5):

- (6) Juuna-p Kaali immi-nik uqaluttuup-p-a-a
 Juuna-EŞ Kaali.EŞYAL kendi-KİP söyle-BİLDİRME-GEÇİŞLİ-3.tk-3.tk
 ‘Juuna, Kaali’ye, kendi_{i/*j} hakkında açıklamalar yaptı/konuştı.’

(6)’da görüldüğü gibi, *kendi* (immi) sözcüğüne sadece Özne olan ilk üye *Juuna* bağlanabilmektedir. Manning ve Sag (1997), bu noktada bağlama ilkeleri açısından, edilgenle Özne-yönelimli dönüşlüler arasındaki etkileşime dikkat çekilebileceğini söylemektedirler. BÇÖYD’nin ilk zamanlarındaki yaklaşımından yola çıkılarak edilgen kuramı için şunlar söylenmekteydi: YANKATEGORİde döngüsel bir yer değiştirme sözlüksel kuralı vardır. Şimdi ise, bu sözlüksel kural ÜYE-YAPISI listesinde (7)’de görüldüğü gibidir (Manning and Sag 1997: 5):²

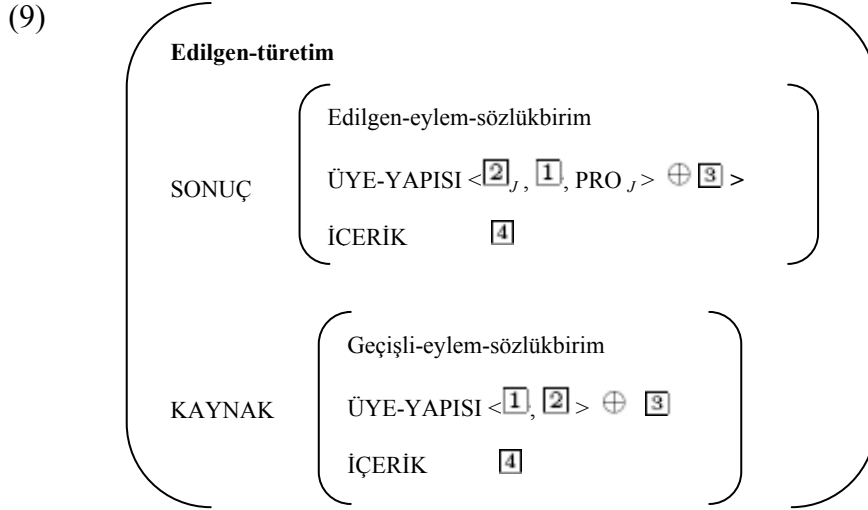

(7)’deki gösterimde anlatılmak istenen, Özne-yönelimli dönüşlülerin tek olası bağı olan ü-Özne, şimdi edilgenin Öznesi olan AÖ olduğudur (2). Ancak, birçok dil için bu gerçek bir durum değildir. Örneğin Rusçada gözlendiği gibi (8a)’da dönüşlü *sebe* bir Özne ile bağılyken, edilgende (8b) öncülü bazen mantıksal Özne olarak da adlandırılan yüzey Özne ya da Kılıcı üye olan *Boris*’tir. Oysaki (8b)’de dönüşlü adılın tümcenin ilk üyesi ve Öznesi olan *kniga*’ya (kitap) bağlanması gerekirdi (Manning and Sag 1997: 5):

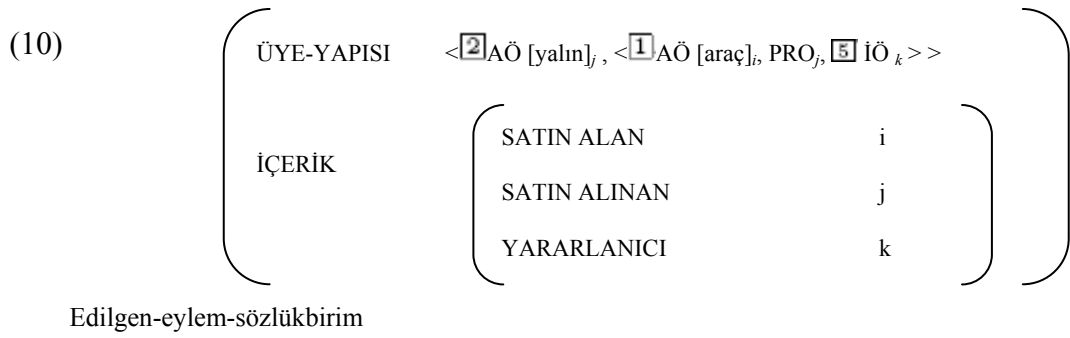
- (8) a. Boris mne rasskazal anekdot o sebe
 Boris.YAL bana.YÖN söyledi fıkra hakkında kendi
 ‘Boris_i bana kendi_i hakkında bir fıkra anlattı.’
- b. Éta kniga byla kuplena Borisom dlja sebja
 Bu kitap.YAL KOŞAÇ(geçmiş zaman) satın aldı Boris.ARAÇ için kendi
 ‘Kitap Boris_i tarafından kendi_i için satın alındı.’

BÇÖYD içerisinde üye yüklemenin türetimsel türlerinden biri edilgen sözlükbirimlerdir (lexemes). Manning ve Sag (1997), türetim türlerini KAYNAK gövdesi ve SONUÇ gövdesi terimleriyle adlandırıp somutlaştırmaktadırlar. SONUÇ gövdesi biçimbilimsel olarak KAYNAK gövdesinden türetilmiştir. Böylece Manning

ve Sag, edilgenin evrensel özelliğinin aşağıdaki gibi olduğunu varsaymaktadırlar (1997: 6):

(9)'daki edilgen gösterimi temel olarak öne-çekmelidir. Manning ve Sag (1997), edilgenin evrensel kuralının yalnızca Öznenin geri-itilmesi olarak değerlendirilse de, bütün dillerde öne-çekmeli edilgenin görülmeyebileceğini; ancak öne-çekmeli olmayan yapıların farklı türler içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini not düşmektedirler. (9)'daki gösterimde, edilgen sözlükbirimindeki ÜYE-YAPISI, KAYNAK sözlükbirimin ikinci üyesini içeren bir liste görünümündedir. Bu ikinci üye kaynaktaki ÜYE-YAPISI ile aynıdır; ancak ikinci üye bir *ADIL yertutucu* ile yer değiştirmiştir. Aşağıda (10)'da görüldüğü gibi, ADIL yertutucu, ÜYE-YAPISI içerisindeki en yüksek üyeyle eşdizimli olarak işaretlenmekte ve bunların yine (10)'da görüldüğü gibi bağlanmaları gerekmektedir. Kısacası, etken eylem ÜYE-YAPISI listesindeki ikinci üye (*satın alınan*), edilgen eylemin ÜYE-YAPISI listesinde birinci üye olmuştur. Böylece edilgenin ÜYE-YAPISI değerinin yuvalanmış, (iç içe geçmiş bir liste olduğu söylenebilir; yani, bir liste bir üye gibi başka bir listeyi içermektedir. Dolayısıyla, Manning ve Sag'a göre *satın al*-eyleminin edilgen eylem gösterimi (10)'daki gibidir (1997: 7):

Chomsky’de (1993) olduğu gibi, BÇÖYD Kuramında da edilgen tümce ve eylemlere *bağlama*, *gönderim*, *öbek yapılar*, *sözlükçe* ve *yankategori* gibi kavramlar çerçevesinde bakılmış; ancak yine Chomsky (1993) de olduğu gibi, tümce ve söylem düzeyinde edilgen yapıların işlevlerine değinilmemiş, etken ve edilgen eylemler soyut birimler ve ilişkilerden tam olarak arındırılmamıştır. BÇÖYD Kuramında ağırlıklı olarak etken ve edilgen eylem görünümleri arasındaki biçimsel ve anlambilimsel ayrımlara dikkat çekilmiş; ancak biçimsel ve anlambilimsel ayrımların işlevsel nedenlerinden söz edilmemiştir.

Edilgen yapıları biçimsel bir yaklaşımla çözümleyen bir diğer çalışma ise Perlmutter ve Postal’a (1977) aittir. Perlmutter ve Postal (1977), edilgenlerin evrensel özelliklerini belirlemede İlişkisel Dilbilgisi çerçevesinde *dilbilgisel ilişkilere* bakmanın gerekli olduğunu öne sürmektedirler. Perlmutter ve Postal’a göre, edilgenlerin evrensel özelliklerini belirlemede *sözcük dizilişi*, *durum* ya da *eylem biçimbilimi* açısından yapılan çözümler yetersiz kalmaktadır. *Sözcük dizilişi* açısından edilgenlere bakmanın yetersiz kalmasının temel nedeni, dillerin farklı farklı sözcük dizilişine sahip olmasıdır. Örneğin, İngilizce edilgen bir tümcede (11a)’da görüldüğü gibi, AÖ+E+AÖ dizilişi varken Türkçe edilgen bir tümcede (11b-1)’de görüldüğü gibi, AÖ+AÖ+E dizilişi görülmektedir. Bunun yanı sıra İngilizcede sözcük dizilişi esnek değilken, Türkçede (11b1-2) arasındaki diziliş farkında görüldüğü gibi, *serbest sözcük dizilişi* vardır. Türkçe gibi serbest sözcük dizilişine sahip olan diller olduğu için edilgen tümcelerin evrensel özelliklerini sözcük dizilişi açısından belirlemek yanıltıcı olabilmektedir (1977: 395-96 aktaran: Murphy 2004: 14-15).

(11) a. **Serbest sözcük dizilişine sahip olmayan İngilizce edilgen:**

John was slapped by Mary

AÖ E AÖ

‘John Mary tarafından tokatlandı.’

b. **Serbest sözcük dizilişine sahip Türkçe edilgen:**

1. Kule (askerler tarafından) yıkıldı.

AÖ AÖ E

2. Kule yıkıldı (askerler tarafından).

AÖ E AÖ

Perlmutter ve Postal (1977), edilgenlerin evrensel özelliklerini belirlemek için, edilgen tümcelerin aldığı *durum* eklerine bakılarak da doğru çıkarımlarda bulunulamayacağını öne sürmektedirler. Bunun nedeni ise, her dilin edilgen tümce yapısında farklı bir durum ekine yer vermesidir. Perlmutter ve Postal, edilgen tümcelerde yer alan durum eki farklılıklarını sırasıyla Latince ve Rusçadan verdikleri örnek tümcelerle göstermektedirler (1977 :397 aktaran: Murphy 2004: 15):

(12) a. Puerī ā magistrō laudantur.
Erkek çocuklar-YAL tarafından öğretmen-ÇIKMA öv-EDİL-3.ÇL
‘Erkek çocuklar öğretmenleri tarafından övüldüler.’

b. Pushkin byl solsan tsarēm.
Puşkin-YAL (yardımcı eylem sürgün et-)-il-di Çar-ARAÇ
‘Puşkin Çar tarafından sürgün edildi.’

(12a)’da görüldüğü gibi Latince edilgen tümcede *çıkma durumu*, (12b)’deki Rusça edilmekte ise *Araç durumu* kullanılmıştır. Sonuç olarak, dillerde edilgen tümcelerin aldıkları durum ekleri farklı olduğu için durum eklerinden yola çıkılarak edilgenlerin evrensel özelliklerini belirlemek olası görünmemektedir. Perlmutter ve Postal’ın (1977) edilgenlerin evrensel özelliklerini belirlemede yetersiz olduğunu düşündükleri bir başka bakış açısı ölçütü ise, *eylem biçimbilimidir*. Dillerdeki edilgenler, eklerle oluşturulan edilgen eylemlerden yola çıkılarak *katı biçimbilimsel edilgen*; yardımcı eylem aracılığıyla oluşturulan edilgen eylemlerden yola çıkılarak *dolaylamalı edilgen* biçiminde iki ana başlık altında sınıflandırılabilir. Perlmutter ve Postal, (13)’te gösterilen Mandarin dilinde olduğu gibi, bazı dillerde etken ve edilgen eylem

biçimleri arasında fark bulunmadığını söylemektedirler (1977: 398 aktaran: Murphy 2004: 16):

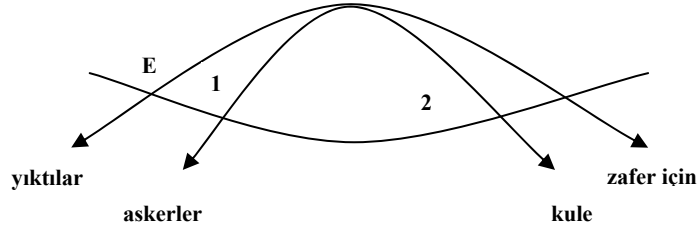
- (13) a. Zhù lǎoshī pìyè-le wō-de kāoshì.
Zhu profesör not ver-GÖR benim sınav
'Profesör Zhu sınavıma not verdi.'
- b. Wō-de kāoshì bei Zhù lǎoshī pìyè-le.
benim sınav tarafından Zhu profesör not ver-GÖR
'Benim sınavıma Profesör Zhu tarafından not verildi.'

(13a) etken, (13b) edilgen bir tümcüdür. Her iki tümcüde de eylem aynı biçimde (*pìyè-le*) kullanılmıştır. Bu yüzden Mandarin dilinde etken ve edilgeni eylem biçimbilimi açısından ayırmak olası değildir. Böylece Perlmutter ve Postal (1977), edilgenlerin evrensel özelliklerini belirlemede *sözcük dizilişi*, *durum* ve *eylem biçimbiliminin* bir kenara bırakılmasını, edilgenlerin genelleştirilmesinde *dilbilgisel ilişkilere* bakmanın gerekli olduğunu öne sürmektedirler. Dilbilgisel *ilişkiler ağı* bir tümcenin oluşumunu sağlamaktadır. Dilbilgisel ilişkiler ise **Özne**, **Düz Nesne** ve **Dolaylı Nesne**den oluşmaktadır. Perlmutter ve Postal, dilbilgisel ilişkilerden yola çıkarak edilgenlere ilişkin üç evrensel özelliğe ulaşabileceğini söylemektedirler. *İlki*, etken tümcenin düz Nesnesinin edilgenin sözde Öznesiyle uyumlu olmasıdır. (14a)'daki etken tümcenin düz Nesnesi olan *kulenin* (14b) edilgen tümcüde Özne konumunda olması bu uyumu göstermektedir. *İkincisi*, etken tümcenin Öznesinin ne edilgenin sözde Öznesiyle ne de düz Nesnesiyle uyumlu olmasıdır. (14a)'da etkenin Öznesi konumundaki askerler sözcüğü ne (14b)'deki edilgen tümcenin Öznesiyle ne de Nesnesiyle uyum içerisindedir. *Üçüncüsü*, tümcü düz Nesne olabilecek bir başka adıyla izin vermediği için, edilgen tümcü yüzeysel olarak geçişsiz bir tümcüdür. (14a-b) karşılaştırıldığında, (14b)'deki Öznenin (14a)'daki düz Nesneyle bağıntısı görülecektir. Edilgen tümcenin sözde Öznesi, zaten anlamsal olarak bir Nesnedir. Bu yüzden, edilgen tümcenin düz Nesne almasına izin verilmemektedir (1977: 399 aktaran: Murphy 2004: 17).

- (14) a. **Etken:**
Askerler zafer için kule yıktılar
- b. **Edilgen:**
Kule zafer için askerler tarafından yıkıldı.

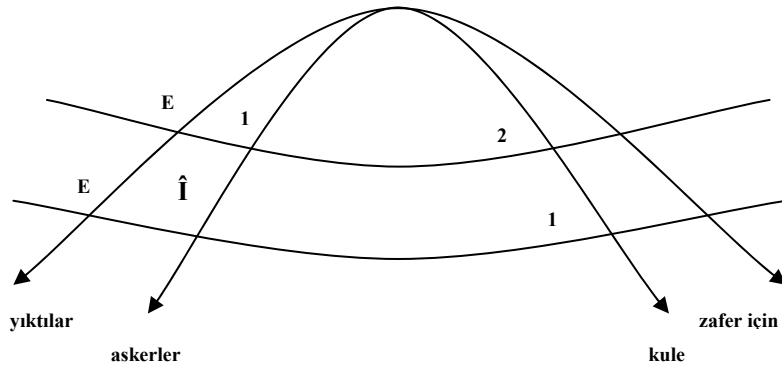
Perlmutter ve Postal (1977), yukarıda sözü edilen dillerde edilgenleştirilmenin ilk iki kuralını, yani etken tümcenin düz Nesnesinin edilgenin sözde Öznesiyle uyumlu olması ve etken tümcenin Öznesinin ne edilgenin sözde Öznesiyle ne de düz Nesnesiyle uyumlu olması kurallarını etken ve edilgenden oluşan iki aşamalı bir çizimle göstermektedir (1977: 404-6 aktaran Murphy 2004: 18-19). Bu gösterim (14a-b) tümcelerinden yola çıkılarak aşağıdaki gibi aktarılabilir:

(15)

(14a)'daki etken tümce (15)'teki gibi sergilenmiş, *yık-* eylemi ve bu eylemin üyeleri dört ok tarafından gösterilmiştir. Bu gösterimde iki ilişki vardır: ilki, dış üyeyi gösteren *askerler* (1-ilişki), ikincisi ise iç üyeyi gösteren *kuledir* (2-ilişki). Eklenti olan *zafer için* ise, *Yararlanıcı* ilişkisini taşımaktadır. (14a)'daki etken tümcenin edilgen biçimi (16)'daki gibidir:

(16)

(16)'da (15)'ten farklı olarak bir katman daha eklenmiştir. Yeni bir yayla eklenen bu katman dilbilgisel düzenlemenin ikinci düzeyini göstermektedir. (16)'da görüldüğü

gibi, edilgen tümce, etken tümceden daha fazla katmanla belirtilmektedir. İnsan dillerindeki edilgen tümcelerin ilişkisel ağını yansıtan (16)'daki gösterimde, iç üyeyi gösteren adsıl *kule* (2. ilişki), bir katman ilerleyerek ilk ilişkiyi (1. ilişki) taşır hale gelmiştir. Etken tümcedeki birinci katmanda ilk ilişkiyi (1. ilişki) taşıyan *askerler*, ikinci katmanda *İşlevsiz* (*Chômeur* ('Î')) ilişkisini (1. *Chômeur*) taşımaktadır. Böylece (14b)'de de görüldüğü gibi, *askerler* adöbeği, Özne olma konumunu yitirmiştir. Perlmutter ve Postal (1977), edilgen tümcedeki İşlevsiz ilişkisini **İşlevsiz Koşulu** adı altında bir kurala bağlamışlardır. *İşlevsiz Koşulu*, etkenle uyumlu olan Öznenin edilgen tümceyi gösteren ikinci katmanda bir *İşlevsiz* olduğunu söylemektedir. (1977: 408 aktaran: Murphy 2004: 19-20).

Perlmutter ve Postal (1977) yaptıkları çalışmada edilgenlerin evrensel özelliklerini belirlemede sözcük dizilişi, durum ve eylem biçimbiliminin yetersizliğine dikkat çekmiş, Özne ve Nesne gibi dilbilgisel ilişkilere dayalı bir bakış açısının gerekli olduğunu savunmuşlardır. Perlmutter ve Postal'ın (1977) edilgene ilişkin yaptıkları gözlemler temel olarak *dönüşümsel* çözümlemelere dayanmaktadır. Edilgendeki mantıksal Nesnenin bir diğer katmanda yapısal bir Özne olması Yönetim ve Bağlama Kuramındaki derin yapı ve yüzey yapı ilişkilerine benzemektedir (Murphy 2004: 20). Bundan dolayı, Perlmutter ve Postal'ın (1977) yaptıkları çözümleme Chomsky (1993)'te olduğu gibi ağırlıklı olarak biçimsel ilişkilere dayanmaktadır. Etken ve edilgen tümce arasındaki fark işlevsel bir ayırımla betimlenmemiş, yalnızca dilbilgisel ilişkilere bağlı dönüşüm kurallarına bağlanmıştır. Yine Chomsky (1993)'te olduğu gibi, edilgenin edimbilimsel işlevleri de çözümlemenin temelinde yer almamıştır.

Biçimsel yaklaşımlardan bir kaçına, bu yaklaşımların edilgenliğe bakışını göstermek amacıyla kısaca değinildi. Biçimsel yaklaşımlarla ilgili bu kısa özet bilgilerden anlaşıldığı gibi, edilgen yapıların özellikleri sadece biçim-sözdizimsel çözümlemeler çerçevesinde değerlendirilmektedir. Anlambilimsel düzeyde, yine edilgen eylemin soyut biçimsel özellikleriyle bağıntılı anlambilimsel rollerine değinilmiş, edimbilimsel düzeyde ise, neredeyse hiçbir çözümleme yapılmamıştır. Biçimsel yaklaşımların edilgen yapılara olan bakış açılarını verdikten sonra, işlevsel

yaklaşımlara değinilecek; böylece, biçimsel yaklaşımlarla işlevsel yaklaşımların edilgenliği değerlendirilme biçimleri arasındaki fark ortaya konmuş olacaktır.

1.4. İşlevsel Yaklaşım

İşlevsel dilbilgisi modeli temel alınarak edilgen yapı üzerine yapılan çalışmalar, bu çalışmanın kuramsal çerçevesiyle örtüşmektedir. Her ne kadar bu çalışmanın eşzamanlı yönetime dayalı kuramsal çerçevesini ağırlıklı olarak Dik'in (1979, 1989) yaklaşımı belirlemiş olsa da, bu bölümde edilgen yapılarla ilişkin işlevci çalışmaları ele almak, hem işlevsel dilbilgisinin temel kavramlarının tanıtılmasını hem de kuramsal çerçeveye bir zemin hazırlanmasını sağlayacaktır. Ayrıca eşzamanlı işlevsel dilbilgisi çalışmalarının edilgen yapılarla ilişkin ortaya koyduğu bulgulardan yola çıkarak, eşzamanlı yaklaşımların edilgen yapıları açıklamakta yetersiz kaldığı noktaları belirtme olanağı da bulunmuş olacaktır.

Edilgen yapılarda Kılıcı olmayanın, sözdizimsel bir ifadeyle, Özne dışındaki öğelerin, özellikle Nesnelere, Özne konumuna geçmesi, bir anlamda, eylem geçişli bile olsa eylemin geçişsiz hale gelmesiyle sonuçlanmaktadır. Bunun nedeni, eylemden doğrudan Etkileneenin ya da eylemin Kılıcısının silinmesi ya da ardıllanması, Kılıcı olmayanın, özellikle Etkileneen işlevindeki öğenin, eylemi gerçekleştiren gibi görünmesindedir. Kuşkusuz bu betimleme, sözdizimsel, anlambilimsel ve edimbilimsel ayrımlara gitmedikçe çözümlenemez görünmektedir. Sadece sözdizimine dayanan bir betimleme, farklı dillerde geçerliliğini yitiren bulgular ortaya koyabilmektedir. Givón (1990)'a göre, edilgenliğe ister *konulaştırma* ister *geçişsizleştirme* olarak bakılsın, sözdizimsel, anlambilimsel ve edimbilimsel düzeylerde bakma zorunluluğu, özellikle genel geçer evrenceler ortaya koymada gerekli bir yaklaşım olarak kendisini göstermektedir.

Edilgenliği, *geçişsizleştirme* kavramı çerçevesinde tartışmaya açan Givón (1990), diğer çatılar gibi edilgenliğin de karmaşık işlevlerin merkezi olduğunu; yani, çok yönlü işlevlerin bir araya geldiği bir yapı olarak görüldüğünü söylemektedir. Yine Givón'a göre, edilgenliğe geçişsizleştirme yapıları olarak bakıldığında, edilgen

yapıların dilden dile değişen çok yönlü işlevler de sergilediği görülmektedir (1990: 563-564). Givón 'a göre, edilgen tümcenin sözdizimsel yapısının genel özellikleri birkaç madde halinde sıralanabilir (1990: 574-75):

1. Geri-itmede, (17)'de görüldüğü gibi, durum hiyerarşisi vardır:

(17) Ö > N > YAL-DIŞ

(17)'deki hiyerarşiden anlaşıldığı gibi, geri-itilen ilk dilbilgisel birim Özne, ardından Nesne, ondan sonra da dolaylı Nesnedir.

2. Kılıcı-olmayan ögenin öne-çekilmesi sonucunda yerine gelecek öge, yine, durum hiyerarşisini izler ve etken tümcenin Öznesi gibi kodlanır. Ancak aşağıdaki İngilizce tümcelerde görüldüğü gibi, her öge Özne konumuna getirilemez. (18c-e) tümcelerinde görüldüğü gibi, *Yerlik*, *Araç*, *Eşlik* ve *Hâl* rolündeki üyeler edilgen tümcenin Öznesi olarak kodlanamazlarken, (18a-b) tümcelerinde böyle bir kısıtlama yoktur³(Givón 1990: 575-76):

- (18) a. *She was seen on the beach* (Etkilenen/N)
'O kumsalda görüldü.'
- b. *She was given a book* (Yönelme-Yararlanıcı/N)
'Ona bir kitap verildi.'
- c. **The movie was gone to* (Yerlik/DN)
- ç. **The pen was written a letter with* (Araç/DN)
- d. **The kids were gone there with a lot* (Eşlik/DN)
- e. **Easily was done it* (Hâl)

Givón , Türkçenin her dilde görülmeyen bir özellik, Özne konumuna gelme hiyerarşisindeki sınırı yıktığını belirtir. İngilizcede Özne konumuna gelemeyen Araç durumu Türkçe tümcelerde, (19b) örneğinde görüldüğü gibi, Özne konumuna gelebilmektedir (1990: 589-90):

- (19) a. Ben kadın-la konuş-tu-m (Etken)
b. *Kadın-la konuş-ul-du* (Edilgen/Araç)

Givón , İngilizcedeki Özne konumuna yükselmeye görülen sınırlamanın kişisiz edilgenlerde ortadan kalktığını belirtir. (20a-e) tümcelerinde, (18c-e) tümcelerinde Özne konumuna yükseltemeyen üyelerin bu sınırlamalardan etkilenmediği görülmektedir (Givón 1990: 577):

- (20)
- a. They saw *her* on the beach yesterday (Etkilenen/N)
'Onlar onu dün kumsalda gördüler./Onlar tarafından kumsalda görüldü.'
  - b. They gave *Mary* a book to read (Yönelme-Yararlanıcı/N)
'Onlar Mary'e okuması için bir kitap verdiler./Onlar tarafından Mary'e kitap verildi.'
  - c. They go to *the movies* a lot here (Yerlik/DN)
'Onlar burada sinemaya çok gidiyorlar./Onlar tarafından burada sinemaya çok gidilir.'
  - ç. You write letters with *a pen* (Araç/DN)
'Sen mektubu bir kalemle yazarsın./Senin tarafından mektup bir kalemle yazılır.'
  - d. One goes there with *kids* a lot (Eşlik/DN)
'Biri çocuklarla oraya çok gider./Biri tarafından çocuklarla oraya gidilir.'
  - e. You can break it real *easy* (Hâl)
'Sen gerçekten onu kolaylıkla kırabilirsin./Senin tarafından o gerçekten kolaylıkla kırılabilir.'

Givón , (18) ve (20)'de görülen sınırlamalara da dayanarak edilgen yapıları *geri-itmeli* ve *geri-itmeli olmayan edilgenler* biçiminde ayırmakta ve edilgen yapılar içerisinde geri-itmeli olarak nitelendirilebilecek edilgenin özelliklerini birkaç maddeyle belirtmektedir (Givón 1990: 575):

1. Edilgen-kılıcının tümcede görünümü aşağıda (21a)'da örneklendiği gibi, seçimlidir ve tümcede özgül yalın-dışı olarak görülebilir.
2. Kodlanan edilgen eylem daha çok durumsal-geçişsiz bir dilbilgisel biçim sergilemektedir.
3. Kılıcı olmayan durum-rollerin edilgenin konusu olması, (18a-e)'de görüldüğü gibi, belli bir sıra ile sınırlandırılmıştır.

Karşıtsal bir yapı olarak, geri itmeli-olmayan edilgenin özellikleri de aşağıdaki gibi belirlenmiştir (Givón 1990: 576):

4. Kılıcı (ya da etkenin Öznesi) zorunlu olarak silinir.
5. Edilgen eylem etken-geçişli dilbilgisel biçimde kodlanır.

6. Kılıcı-olmayan durum-rollerin edilgenin konusu olmasına, (18a-e)'de görüldüğü gibi, geri-itmeli olan edilgenlere kıyasla daha geniş bir sırada izin verilir.

Böylece, örneğin, İngilizce gibi bir dilde iki edilgen biçim ortaya çıkmaktadır: *temel edilgen ve kişisiz-özne yapısı* (Givón 1990: 676):

- (21) a. Geri itmeli ('temel') edilgen:
The body was found on the beach (by John)
'Ceset (John tarafından) kumsalda bulundu.'
- b. Geri itmeli-olmayan ('kişisiz') edilgen:
They found the body on the beach
'Onlar ceseti kumsalda buldular / Ceset kumsalda bulundu.'

(21a)'da hem eylem öbeğinde kodlanmış hem de Kılıcının geri-itildiği sözdizimsel dizilişle gerçekleşmiş bir edilgen tümce yapısı görülmektedir. (21b)'de ise, eylem öbeği etken tümcedekinden farklı değildir ve Kılıcı sözdizimsel olarak geri-itilmemiş, anlamsal olarak kişisizleştirilmiştir.

Özetle Givón 'a göre, dilbilgisel araçların temel edilgende sırasıyla kodladıkları üç işlevsel boyut vardır (1990: 575):

1. Kılıcıyı bastırma/gizli tutma/silme. Bu işlevsel boyuta Türkçeden edilgen tümce örnekleri verilebilir:

- (22) a. Kule yıkıldı.
b. Bahçede koşulur.

(22b)'de *bahçede* kimin koştuğu, (22a)'da *kule*'nin kim tarafından yıkıldığı belli değildir. Türkçe ya da İngilizcede Kılıcının bastırılması seçimlik olabilir; ancak bu bütün dilleri kapsayan bir genelleme olamaz. Ayrıca Türkçede İngilizceden farklı olarak hem geçişli hem de geçişsiz eylemlerin edilgen biçimleri vardır. (22b)'de geçişsiz bir eylem, (22a)'da ise, geçişli bir eylem edilgenleştirilmiştir.

2. Kılıcı-olmayanı öne-çekme. Bu işlevsel boyuta Türkçeden (1b')'deki edilgen tümce örnek olarak verilebilir:

- (1') a. **Etken:**
Askerler kuleyi yıktılar.
b. **Edilgen:**
Kule (askerler tarafından) yık-*ıl*-dı.

(1a')'da *Kule* Etkilenendir ve *yık-* eylemini gerçekleştiren değildir. Ancak edilgen tümce yapısı içerisinde, (1b')'de olduğu gibi, öne-çekilerek genellikle Kılıcının konumlandığı Özne konumuna yerleşmiştir.

3. Eylemi durumlaştırma. Bu duruma İngilizceden örnek verilebilir:

- (23) The body *was found* on the beach (by John)

(23)'de *was found* eylem öbeği çekimli bir eylemden çok hem anlamsal hem de biçimsel açıdan sıfat niteliği (*It is big* ya da *It is broken* gibi) taşımaktadır⁴.

Farklı diller incelendiğinde edilgen yapıların çok çeşitli olduğu görülmektedir. Bütün bu farklı yapıların genel geçer evrencelerle ifade edilmesi oldukça zordur. Buna rağmen araştırmacılar bazı genellemeler oluşturarak (örneğin *eşilevsel* ve *belirtmeli diller* gibi) edilgenliği incelemeye çalışmaktadırlar. Böylesi evrensel bazı ilkeler ortaya koyma çabası araştırmacıları, Givón'un (1990) yukarıda sözü edilen belirlemeleri gibi, edilgenliğin, bir başka ifadeyle temel edilgenin niteliklerini ortaya koymaya itmiştir. Keenan (1996) da, dünya dillerindeki edilgenliğin belli başlı özelliklerini (24a-c)'deki örneklerle belirlemeye çalışmıştır (Keenan 1996: 243):

- (24) a. Mary slapped John
'Mary John'u tokatladı.'
b. John was slapped
'John tokatlandı.'
c. John was slapped by Mary
'John Mary tarafından tokatlandı.'

Keenan, yukarıda verilen (24b)'deki tümceyi temel edilgen olarak kabul edilebileceğini belirtmekte, (24b)'nin gönderimde bulunduğu temel edilgenin diğer edilgenlerden ayrılan üç özelliğinin olduğunu öne sürmektedir (1996: 247):

1. (24c)'de olduğu gibi Kılıcı öbeği (*by Mary*) yoktur.
2. Eylemin edilgen olmayan biçimi geçişlidir.
3. Temel eylemin kendisi (*slap*) bir etkinlik ifade eder, Kılıcı ve Etkilenen alır.

Ardından Keenan, şu iki genellemeyi (G) ortaya koymaktadır (1996: 247):

G-1. Bazı dillerde edilgenlik yoktur.

G-2. Eğer bir dil herhangi bir edilgenliğe sahipse, (24b)'de olduğu gibi, temel edilgen olarak tanımlanabilir; üstelik bir dilde yalnızca temel edilgenler bulunabilir.

Keenan, dillerde görülen bir başka özelliğin, etken yapının bazen edilgen yapıya eşdeğer olarak kullanılabilmesi olduğunu söylemektedir: '*someone slapped John*' örneğinde olduğu gibi. Givón (1990)'un da *kişisiz edilgen* olarak belirttiği bu özellik, Keenan'a göre, birçok dilde vardır. Örneğin Kru dilinde üçüncü çoğul öge edilgen yapıya eşdeğer olarak kullanılabilmektedir (1996: 247-248):

- (25) a. Tò pō slā ná
Toe inşa et- ev BELİR
'Toe evi inşa etti.'
- b. Ī pō slā ná
3. ÇL inşa et- ev BELİR
'Onlar evi inşa etti' = 'Ev inşa edildi.'

Görüldüğü gibi, (25b) tümcesinde üçüncü çoğul görevindeki öge, aslında belli bir gruba ya da bireylere gönderimde bulunmadığı için, edilgen yapıya eşdeğer bir işlev yüklenmektedir (Keenan 1996: 248).

Keenan, temel edilgenliğin özellikleri ile ilgili yukarıda yaptığı genellemeyi biraz daha ayrıntılar (1996: 249):

G-2.1) Eğer bir dildeki edilgenlik Kılıcı öbeğine sahipse, bu öbeğin kullanılmadığı edilgenliğe de sahiptir. Keenan Türkçenin bu genellemeye örnek olabilecek bir dil olduğunu ve Türkçe edilgen yapılarda Kılıcı öbeğinin neredeyse ‘gönülsüzce’ kabul edildiğini söyler (1996: 249):

- (1') a. **Etken:**
Askerler kuleyi yıktılar.
b. **Edilgen:**
Kule (*askerler tarafından*) yık-ıl-dı.

(1b')’deki edilgen tümcede görüldüğu gibi, *askerler tarafından* Kılıcı öbeği Türkçede bağlama göre kullanılmayabilir.

G-2.2) Eğer bir dilde durumsal eylemlerin (*lack, have* gibi) edilgenleri varsa, hareket/etkinlik eylemlerinin de edilgenleri vardır. Örneğin İngilizcede durumsal eylemleri edilgen yapmak güçtür (Keenan 1996: 249):

- (26) *A new car is had by John.
‘*Yeni bir araba John tarafından sahiptir.’

Dolayısıyla bu güçlük, İngilizce gibi bir dilde en azından bütün hareket/etkinlik bildiren eylemlerin edilgen biçimlerinin olmayabileceğini göstermektedir. Zaten İngilizcede sadece geçişli eylemlerin edilgen biçimi vardır. Geçişsiz eylemler hareket bildirirse de edilgen biçimleri dilbilgisi dışı olmaktadır.

G-2.3) Eğer bir dilde geçişsiz eylemlerden kurulu edilgenlik varsa, geçişliliğin de edilgenliği vardır.

İngilizce gibi bazı dillerde (27)’de görüldüğu gibi, geçişsiz eylemlerin temel edilgen tümceler kurmasına izin verilmez (Keenan 1996: 250):

- (27) *School was gone to by John.

Oysaki Türkçede, (22b')'deki tümceden de anlaşıldığı gibi, geçişsiz eylemler edilgenleştirilebilmektedir. Bu yüzden Keenan'ın G-2.3'te belirttiği genellemeden yola çıkılarak Türkçede geçişli eylemlerin de (22a')'da olduğu gibi edilgenleştirilebileceği söylenebilir:

- (22') a. Kule yıkıldı.
b. Bahçede koşulur.

Keenan'ın (1996) edilgenlerin evrensel bazı genellemelerinden söz ettikten sonra, sözdizimsel olarak edilgenleri nasıl sınıflandırdığına bakmak yararlı olacaktır. Keenan, Givón (1990) gibi, edilgen yapıların sözdizimsel özelliklerini betimlemeye çalışmakta ve edilgenleri, oldukça kapsamlı biçimde, iki gruba ayırmaktadır (Keenan 1996: 257):

1. Dolaylamalı Edilgenler
2. Katı Biçimbilimsel Edilgenler

Dolaylamalı edilgenler, kısaca, yardımcı eylemlerle oluşturulan edilgenlerdir (Keenan 1996: 251). İngilizce bu tip edilgenlere örnek olabilecek bir dildir. Dolaylamalı edilgen yapıya sahip olan dillerin hepsinde, İngilizcede olduğu gibi, sadece *be* yardımcı eylemi kullanılmaz. Dolaylamalı edilgen yapıya sahip dillerde hangi yardımcı eylemlerin kullanıldığına ilişkin örnekleri Keenan, genel olarak birkaç maddede sıralamaktadır (1996: 257):

1. *var ol-* (being) ya da *ol-* (becoming) yardımcı eylemiyle kullanılanlar. Örneğin Farsçada 'ol-' yardımcı eylemi kullanılmaktadır (Keenan 1996: 257):

- (28) a. Ali Ahmed-ra košt
Ali Ahmed-N öldür-GEÇ
'Ali Ahmet'i öldürdü.'
- b. Ahmed košté **šod**
Ahmed öldür-GEÇ **OL-**
'Ahmet öldürüldü.'

2. Edilgen yardımcı eylemi olarak alımlama eylemleri (örneğin *elde et-* [get], *al-* [receive] ya da *ye-* [eat]) kullanılabilir. Örneğin Singhalese (Sinhala; Sri Lanka) dilinde ‘ye-’ edilgen yardımcı eylemi kullanılmaktadır (Keenan 1996: 259):

(29) Kikili lamajagen maerun **kae:va**
tavuk çocuk (ARAÇ) ölüm **YE-**
‘Tavuk çocuk tarafından öldürüldü.’

3. Edilgen yardımcı eylemi olarak hareket eyleminin (örneğin *gel-* [come]) gibi kullanılması da gözlenmektedir. Örneğin, Hindu dilinde ‘git-’ yardımcı eylemi edilgen yardımcı eylemi olarak kullanılabilir (Keenan 1996: 260):

(30) Murgi mari **gayee**
tavuk öldür-GEÇ **GİT-**
‘Tavuk öldürüldü.’

4. Edilgen yardımcı eylemi olarak deneyim eylemlerinin (örneğin *acı çek-* [suffer], ‘*dokun-*’ [touch] gibi eylemler) kullanıldığı da görülmektedir. Örneğin Tai dilinde ‘dokun-’ yardımcı eylemi edilgenleştirme aracı olarak kullanılmaktadır (Keenan 1996: 260):

(31) Mary thúuk (John) kóot
Mary DOKUN- (John) kucakla-
‘Mary (John tarafından) kucaklandı.’

(28)-(31)’de farklı dillerden verilen örneklerde görüldüğü gibi, sözlüksel anlamı farklı olan birçok yardımcı eylem dolaylamalı edilgen yapısı içerisinde kurucu olarak yer alabilmektedir.

Katı biçimbilimsel edilgenlere gelince, bu edilgen tipi ekleştirme ile biçimlendirilirler. Bu açıdan bakınca, Türkçe bu tür edilgenlere iyi bir örnek olarak görünmektedir. Katı biçimbilimsel edilgenler sadece soneklerle oluşmaz. Öneklerle ya da iç eklerle veya iç sesteki ünlülerin değişimiyle oluşturulan edilgenlere sahip diller de vardır. Aşağıda sırasıyla, önekle edilgenleştirilen Sre dili, içekle edilgenleştirilen Tagalog dili ve iç ünlülerin değişimiyle edilgenleştirilen İbraniceden

(Arapça ve İbranice gibi Sami dillerinin genel bir özelliğidir bu biçimler) örnekler verilmiştir (Keenan 1996: 251-52):

- (32) a. Cal pa? Mpon
Rüzgar aç- kapı
'Rüzgar kapıyı açtı.'
- b. Mpon gə-pa? mə cal
Kapı **EDİL**-aç- tarafından rüzgar
'Kapı rüzgar tarafından açıldı.'
- (33) a. S[um]ampal ng lalake ang babae
[ETKEN]-tokatla- N man Konu kadın
'Kadın bir adamı tokatladı.'
- b. S[in]ampal ng babae ang lalake
[EDİL]-tokatla- Eyleyen kadın Konu adam
'Adam kadın tarafından tokatlandı.'
- (34) a. Ha-saba gidel et ha-yeled
BEL-büyük baba yetiştir- N BEL-çocuk
'Büyük baba çocuğu yetiştirdi.'
- b. Ha-yeled guda al yedei ha-saba
BEL-çocuk yetiştiril- BULUNMA eller BEL-büyük baba
'Çocuk büyük babası tarafından yetiştirildi.'

Katı biçimbilimsel edilgenliği oluşturan yapıların edilgenlik gibi sadece bir işlevi olmayabilir; yani bu yapılar edilgenlik yanında konulaştırma veya bitmemişlik de gösterebilir. Bazı edilgen biçimler ise, orta çatı ve dönüşlülüğü gösterme noktasında kesişmektedir (Keenan 1996: 253):

- (35) a. Jean s'-est tué
Jean kendi-ol- öldürdü
'Jean kendini öldürdü.'
- b. La porte s'-est ouverte
Kapı kendi-ol- açıldı
'Kapı açıldı.'

Yukarıdaki (35a-b) tümceleri, sözlüksel farklılıkları göz ardı edildiği takdirde, hemen hemen benzer bir yapı sergilemektedirler. Temelde her iki tümcede de Özne geçişli eylemin anlambilimsel Nesnesidir; fakat (35b)'de gerçekleşen olay bir kendi kendinelik içermektedir, yani Kılıcı yoktur. Keenan, orta çatı ile görülen bu yapının, bütün dilleri kapsayan bir evrensellik taşımadığını belirtir. Örneğin, Rusçada hem dönüşlü hem orta çatı kullanımlarında Kılıcı görünebilmektedir (Keenan 1996: 254):

- (36) a. Doma byli postrjeny raboçimi
Evler KOŞAÇ inşa et- (GEÇ) işçiler (ARAÇ)
'Evler işçiler tarafından inşa edildi.'
- b. Doma strojat-sja raboçimi
Evler inşa et-(GEÇ)-kendi işçiler (ARAÇ)
'Evler işçiler tarafından inşa edilir.'

Görüldüğü gibi Keenan (1996), edilgen biçimbirimlerin edilgenlik dışında dönüşlülük, orta çatı ve bitmemişlik gösterme gibi işlevleri olabileceğini belirtmektedir. Özetle, Keenan (1996) çalışmasında, işlevsel bir yaklaşımla dillerdeki edilgenliğin evrensel bazı görünümleri üzerinde genellemeler yapmış ve bu genellemeleri örneklerle desteklemeye çalışmıştır.

Djurkovic (2006) edilgenlerle kişisiz yapıları birbirinden ayırmakta; edilgenleri ise Türkçe (22a-b') tümcelerinde gösterildiği gibi, kişili ve Öznesiz olmak üzere iki grupta incelemektedir.

- (22') a. **Kişili Edilgen:**
Kule yıkıldı.
- a. **Öznesiz Edilgen:**
b. Bahçede koşulur.

Djurkovic, İngilizcedeki gibi Öznenin zorunlu olduğu edilgen yapılar ölçü alınarak temel edilgen olarak sayılmış kişili edilgenlerin ve kişili/kişisiz edilgenler biçiminde yapılan ayrımların, Özne kullanımının zorunlu olmadığı Latince, Almanca, Hollandaca ve Türkçe gibi dillerde edilgenleri betimlemede yetersiz kaldığını; bu dillerde Özne kullanımını zorunlu olmadığı ya da seçimlik olduğu için temel

edilgenlerin Öznesiz edilgen olarak adlandırılabilceğini belirtmektedir (2006: 54-55). Dolayısıyla Djurkovic, Keenan (1996) ve Givón'un (1990) temel edilgene ilişkin söylediklerinin daha çok kişili edilgenle ilgili olduğunu belirtmektedir. Kişili edilgende hiçbir anlambilimsel içerik olmadan Kılıcı ve Etkilenenin yeniden yerleşimi ve farklı sözdizimsel işlevlerle görevlendirilmesi gerçekleşmektedir. Bu durumda edilgen, sözdizimsel bir Özne gerektirmekte; bu Özne yalın durumda olup eylem uyumunu tetiklemektedir. Djurkovic, edilgenlikle ilgili bu tanımlamalardan etken ve edilgenin az ya da çok benzer önermeler taşıdığı sonucunun çıktığına dikkat çekmektedir. Etken belirtisiz, edilgen belirtilidir. Temel edilgen tanımı içerisinde yine ortaya çıkan sonuç, Kılıcı ve Etkilenenin tipik çekirdek üyeler ve edilgenin tipik katılımcıları olduğudur. Oysaki (22b')'deki edilgen tümce, Kılıcı ve Etkilenen gibi katılımcılar olmadan da bir edilgen tümce oluşturulabileceğini göstermektedir. Özetle Djurkovic İngilizcedeki gibi prototip sayılan edilgenlerin aslında birer kişili edilgen yapılar olduğunu, bu yapıların başka dillerde farklı düzenler içerebildiğini; bu yüzden geleneksel anlamda edilgen kavramının yeni çözümlenmelerle yeniden tanımlanması gerektiğini ileri sürmektedir (Djurkovic 2006: 53-54).

Biçimsel yaklaşımlı çalışmalarla karşılaştırıldığında, eşzamanlı işlevsel dilbilgisi çalışmalarının edilgen yapıları açıklamakta daha yeterli olduğunu düşünmekteyiz. Bunun en önemli nedenlerinden biri işlevsel yaklaşımın dil olgusunu biçimsel özelliklerle sınırlı olmayan daha geniş bir bakış açısıyla değerlendirmesidir. Biçimsel yaklaşım, diğer dilsel olgulara olduğu gibi, edilgen yapılar da sadece sözdizimsel düzlemde yaklaşmaktadır. Buna karşılık işlevsel dilbilgisinde, dilbilgisi birimlerinin özelliklerine ilişkin sözdizimsel düzlemde yapılan tanımlamalar yanında, anlambilimsel düzlemde de yapılan tanımlamalar yer almaktadır. Özellikle edilgen yapıların incelenmesinde sözdizimsel ve anlambilimsel düzlemde yapılan ayrımlar oldukça yararlı belirlemelerin ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Sözdizimsel ve anlambilimsel düzlemlerde yapılan ayrımla tümcenin üyeleri arasındaki ilişkilerin farklı yönleri kolaylıkla görülebilmektedir. Örneğin Özne, Nesne gibi sadece sözdizimsel düzlemde yapılan bir tanımlama (1a-b')'deki etken ve edilgen tümcedeki Özneler (*askerler* ve *kule*) arasındaki farkın anlaşılmasına doyurucu bir açıklama getirememektedir. Çünkü her ikisi de Özne konumunda ve yalın durumdadır:

- (1') a. **Etken**
Askerler kuleyi yıktı.
- b. **Edilgen**
Kule (askerler tarafından) yıkıldı.

Kule (1a')'da Nesne konumundayken (1b')'de Özne konumuna yükselmiştir; çünkü tümcelerin Özne konumu boş kalmamalıdır gibi biçimsel bir açıklama sözdizimsel süreci açıklayabilse de, gerçekte edilgenleştirme sürecinin hangi nedenlerle ortaya çıktığını açıklayamamaktadır. Neden Türkçe konuşucuları bazen (1b') gibi edilgen bir tümceyi kullanmayı yeğlerler? Neden (1a')'da eylemin gösterdiği işi yapan belliyken (1b')'de silinmiştir? *Kule* gibi sözlüksel bir birim neden geçişli bir eylemi olan etken tümcede Özne konumuna yükselemez? Bu sınırlamanın sözcüğün anlambilimsel özellikleriyle olan ilişkisi nedir, gibi soruların yanıtları işlevsel dilbilgisi yaklaşımında daha açık bir biçimde bulunabilmektedir. Dolayısıyla işlevsel dilbilgisi açısından bakarak, Türkçe konuşucuların (1b')'deki gibi bir edilgen tümce kurmalarının gerçek nedeninin eylemi gerçekleştireni gizlemek olduğunu söylemek, (1a')'daki tümce yerine neden (1b')'deki tümcenin yeğlendiğini açıklayabilmektedir. Bu yüzden işlevsel dilbilgisinde anlambilimsel düzlemin üyeleri olan *Kılıcı*, *Etkilenen* gibi anlambilimsel rollere ve bu rolleri yöneten eyleme önem verilmektedir. Çünkü anlambilimsel roller, tümcedeki üyeleri Özne ve Nesne gibi sözdizimsel ayrımlardan ayrı olarak konuşucunun bilişsel düzlemde sözcükleri nasıl kodladığını da göstermekte; böylece bir sözlüksel birimin neden yeğlendiği ya da neden silindiği açıklanabilmektedir.

Anlambilimsel düzlemin bir diğer önemi de, edimbilimsel düzlemle olan bağıntıyı sağlamasıdır. Çünkü bir dilin konuşucuları tümce ya da sözcükleri bir söylem bağlamında üretmektedirler. Örneğin söylem ya da metinde bir anlambilimsel rol olan Kılıcının, Konu konumunda Etkilenenden daha sık kullanılması edimbilimsel bir işlevi yansıtabilmektedir. Dillerdeki edilgenliğin betimlenmesinde de sadece sözdizimsel ve anlambilimsel düzlemlerde bakmak yeterli olmamakta, edimbilimsel düzlemde de incelemeler yapmak gerekmektedir. Özellikle edilgenlik söz konusu olduğunda sözdizimsel özelliklerden çok edimbilimsel işlevlerin birincil öneme sahip olduğu bile söylenebilir (Givón 1990; Keenan 1996).

Edilgenliğe edimbilimsel açıdan bakıldığında, öne çekilen öğelerle tümce ve metin düzeyinde *konulaştırma* yapıldığı; bir başka deyişle, Özne ya da Kılıcı olmayan herhangi bir öğenin Özne ya da Konu konumuna getirildiği söylenebilir. Ancak dillerin konulaştırma süreci sadece edilgen yapılarla oluşturulmaz. Edilgenlik yanında önceleme, ardıllama, başka bir ifadeyle sola ya da sağa kaydırma gibi dilbilgisel işlemler de konulaştırmayı gerçekleştirebilirler. Bu noktada konulaştırma süreci açısından edilgenlik ve diğer konulaştırma işlemlerinin farklarını ortaya koymak gerekmektedir. Keenan, edilgenlikle *önceleme* ve *ardıllama* işlemlerini karşılaştırmakta ve aşağıdaki tümceleri örnek olarak vermektedir (1996: 243):

- (24') a. Mary slapped John.
'Mary John'u tokatladı.'
- b. John was slapped.
'John tokatlandı.'
- c. John was slapped by Mary.
'John Mary tarafından tokatlandı.'

(24b') ve (24c') önceleme yapıları olarak düşünülüp karşılaştırıldığında, *John* normal olarak etken tümcede Konu değilken edilgenleştirme ile Konu haline getirilmiştir. Keenan bu anlamda edilgenliğin konulaştırma olarak da adlandırılabileceğini söylemektedir. (37b) tümcesinde ve (38b) tümcesindeki sola-kaydırmaların her ikisi de dünya dillerinde önceleme yapıları olarak bilinmektedir (Keenan 1996: 243):

- (37) a. I like beans.
'Fasulye severim.'
- b. Beans I like.
'Fasulye, ben severim.'
- (38) a. Congressmen don't respect the President anymore.
'Kongre üyeleri artık Başkana saygı duymuyorlar.'
- b. As for the President, congressmen don't respect him anymore.
'Başkana gelince, kongre üyeleri artık ona saygı duymuyorlar.'

İngilizce (37)-(38) örneklerinden yola çıkılarak edilgenliğin işlevsel olarak bu tümcelerden iki şekilde ayrıldığı söylenebilir: *Birincisi*, etkenin Öznesi yok edilir ya da yalın-dışı adöbeği konumuna itilir. Ayrıca edilgenlik önceleme ve sola-kaydırma işlemlerinden daha zayıf bir konulaştırmaya sahiptir; yani, (24b')de *John*'un konumunda görülen *belirtisiz* konudur. (38b)'deki *As for the President, congressmen*'den daha konusaldır. Konulaştırma işlemleri bir tümcede bir kez gerçekleştirilir. Hemen hemen her dilde birden fazla konusallaştırma işlemi tümceyi dilbilgisidışı yapar. Ayrıca, *In Chicago the President was welcomed with open arms* ('Chicago'da, Başkan coşkuyla karşılandı.') gibi bir tümcenin mümkün olması, edilgenliğin konulaştırma ve sola-kaydırma ile yarışmadığını göstermektedir. Bir diğer fark da edilgen yapıların, konulaştırmalar ve kaydırmalara göre daha sık kullanılan yapılar olmasıdır. *İkincisi*, edilgenlik tümcenin yüzey yapısında görülebilmekte, bunun sonucu olarak da edilgen olup olmadığına kolayca karar verilebilmektedir. Konulaştırma ve kaydırma eylemde belirtilmezken, edilgenlik eylem öbeğinde kodlanmaktadır. Edilgen biçim, edilgen eylem türetir. Keenan, bütün bunlardan edilgenliğin konulaştırmadan farklı bir dilbilgisel işlev olduğu sonucuna varmaktadır (1996: 244). Keenan, özetle, edilgen yapıların edimbilimsel olarak söylemin *bakış açısını* yansıtmaya yarayan dilsel bir araç olarak düşünülmesi gerektiğini söylemektedir (1996: 246).

Dillerde edilgenliğin, daha geniş bir kapsamda çatının, temel olarak edimbilimsel amaçlarla kullanıldığını söyleyen araştırmacılardan biri de Givón 'dur (1990). Givón 'un edilgenlikle ilgili edimbilimsel görüşlerine değinmeden önce, konu sürekliliği ve konu kalıcılığının metinlerde verilere dayalı olarak *Gönderimsel Mesafe* (bundan sonra GM) ve *Konu Kalıcılığı* (bundan sonra KK) gibi ölçütlerle çözümlenmesine ilişkin görüşlerine değinmek yararlı olacaktır; çünkü edilgen tümcelerin herhangi bir metindeki dağılımına bakarak, metnin konusuna verdiği yön ve etkiyi bu ölçütlerle belirlemek olası görünmektedir.

Gönderimsel Mesafe ölçütü, bir gönderim/konunun söylemdeki daha önceki konumuyla devam eden tümcedeki konumu arasındaki boşluğu, belirli dilbilgisel kodlama araçlarıyla nerede kodlandığını değerlendirir. Böylece boşluk, sola doğru

tümcelerinin sayısıyla belirtilir. En küçük değer 1 tümce olarak saptanır. Bu ölçünün kısa-süreli bellek ya da dosyalama gibi psikolojik etkenlerle ilişkisinden dolayı, boşluğun sonsuza kadar gitmesi imkansızdır; bu yüzden belli bir yerde boşluğun sınırlandırılması beklenir. Kısacası, belli bir gönderimsel boşluğu aşan konular için en yüksek değeri gösteren büyükçül bir değer ortaya konmalıdır. Givón (1983), kendi çalışmasında bu değeri 20 tümce olarak belirler. Dolayısıyla sola doğru bu değeri aşan konular belirlenir ve süreksiz konular olarak saptanırlar (1983: 13). Aşağıdaki metinde (1) ve (2) tümcelerinde **bahar** metnin konusudur; ancak, tümce (3)'ten itibaren **bahar** metnin konusu olma özelliğini yitirmiş ve (13) tümcesine gelindiğinde, yani Givón'un (1983) belirlediği 20 tümce değeri aşıldığında, süreksiz bir konu haline almıştır. Eğer **bahar** sözcüğü sağa doğru metnin diğer tümcelerinde de devam edip GM'nin en yüksek değeri olan 20 tümce sınırı aşılmıyorsa, süreksiz bir konu haline gelmeyecekti; oysaki sadece (39)'da verilen metnin örneğine bakıldığında, (4) numaralı tümceden itibaren metnin konusu haline gelen **Neriman**, süreksiz bir konu haline gelmemiştir; çünkü **Neriman**'ın konu olduğu tümceler arasında onu süreksiz bir konu haline getirecek sayıda tümce girmemiş, böylece GM'nin en yüksek değeri olan 20 tümce aşılmamıştır. Bu aynı zamanda (39)'daki metnin okuyucularının bilişsel düzeyde de **Neriman**'ı sürekli ve en önemli konu olarak kodladıklarını varsaymamızı sağlamaktadır:

- (39) *(1)Bahar, bütün renklerini çiçeklerin yapraklarına işlemişti. (2)Bir de nisan yağmurlarının gökkuşağı renklerindeydi gülümseyen taze yüzüyle bahar. (3)Hayvanlar, böcekler ve güneş el ele aynı dans yapıyorlardı sanki yemyeşil ormanın içinde. (4)Bu cennet ormanın içinde doğanın müjdesini fark etmeyen tek canlı Neriman'dı. (5)Ağlıyor gibi yüzünü eliyle örtmüştü. (6)Belli ki bu renkli ihtişamın içinde yalnızdı. (7)Yalnızlığına öyle gömülmüştü ki yanından zıplayarak geçen tavşanı bile fark etmemişti. (8)Tavşan, bir ağacın altında büzülmüş, hareketsiz duran Neriman'ı garipsemiş olacak ki şöyle durup bir bakmış, ardından yoluna devam etmişti. (9)İnce ince yağın yağmur şiddetlenince Neriman ayağa kalktı. (10)Eve doğru yavaş yavaş yürümeye başladı. (11)Hiç acelesi yok gibiydi. (12)Islanmıştı. (13)Yorgundu. (14)Yürürken gözleri donuk belirsiz bir noktaya bakıyordu. (15)Adeta kara bir büyü tarafından büyülenmişti. (16)Görünmez bir okla yaralanmıştı sanki. (17)Yağmur dinmeye başladığında o bunu hissetmedi bile. (18)Güneşin doğduğunu da... (19)Kuşların yeniden neşeyle ötüşmeye başladığını da... (20)Yanında yürüyen yalnızlığını da hissetmedi. (21)Eve yaklaştığında bahçedeki çiçekleri sulayan babasını gördü. (22)Dünyadan onca soyutlanışlığına rağmen babasının bu yağmurlu günde neden bahçedeki çiçekleri suladığını düşündü. (23)Neriman babasının yanından geçerken, babası onun eline yağmurdan ıslanmış kağıt bir para sıkıştırdı. (24)Neriman anlamsız gözlerle avucundaki paraya baktı.*

GM, söylem bağlamının öncesiyle ilişkiliyken, *Konu Kalıcılığı* sonrasıyla ilişkilidir. KK, doğrudan doğruya konunun söylemdeki önemiyle ilişkilidir ve konuşucunun konusal amaç, niyet ve dikkatinin ölçüsünü sunmaktadır. Bundan dolayı, daha önemli söylem konuları daha sık kodlanacaklardır. Böylece konu KK'yi değerlendirmek için sağa doğru sıralanan tümcelerde rol yüklenmiş anlambilimsel bir ögenin, kesintiye uğramadan devam eden görünümlere bakmak gerekmektedir. Givón , en küçük değerın sıfır olarak belirlenebileceğini söylemektedir. Kısacası, önemli bir öge sıfır değerine ulaşır ulaşmaz konu olma gücünü yitirecek ve en az kalıcılığa sahip öğelerden biri olacaktır. Givón bu durumda en büyük değerin belirtilemeyeceğini söyler (1983: 15). Yine (39)'daki metine bakıldığında KK açısından en yüksek değere sahip birim *Neriman*'dır. (1), (2), (3), (8) ve (23) tümceleri dışındaki tüm tümcelerde konu *Neriman*'dır. *Bahar*, (1) ve (2) tümcelerinde konuyken (3) tümcesinden itibaren konu olma özelliğini yitirmiştir. (3) tümcesindeki *hayvanlar, böcekler ve güneş*, (8) tümcesindeki *tavşan* ve (23) tümcesindeki *babası*, metnin sadece bir tümcesinde konu olmuşlardır, bu yüzden en düşük değerde kalıcılığa sahip konulardır. Dolayısıyla KK açısından en yüksek değere sahip Konu metnin 19 tümcesinde geçen *Neriman*, ardından da metnin ilk iki tümcesinde geçen *bahar*'dır.

GM ve KK ölçütlerini tanımladıktan sonra, Givón 'un edilgen çatıda konulaştırma ve konu sürekliliğine nasıl baktığına ilişkin görüşlerine geçilebilir. Givón , etken çatıda, Kılıcının Konu Hiyerarşisinin en yüksek konumunda olduğunu söyler. Kılıcı dilbilgisel Öznenin yerini tutmada en önemli rolü üstlenen öğedir. Özne konumuna yerleşmede anlambilimsel durum-rolleri belli bir hiyerarşi izler (1990: 566):

(40) (KILICI) > YÖNELME/YARARLANICI > ETKİLENEN > DİĞERLERİ

Edilgende Kılıcı-olmayan, tümcede en yüksek konusallığa sahip olur ve Özne konumunu doldurur. Edilgenlikte de hiyerarşi aynı şekilde devam eder (1990: 566):

(41) YÖNELME/YARARLANICI > ETKİLENEN > DİĞERLERİ

Givón (1990), edimbilimsel özelliklerden söz ederken etken ve edilgen çatıların metindeki işlevsel dağılımına da dikkat çekmektedir. Givón 'un bulgularına göre, etken ve edilgen tümcelerin söylem içerisinde işlevsel dağılımı ve sıklığı farklıdır. Bu fark da, aslında ortaya bazı edimbilimsel sonuçlar çıkarmaktadır. Givón, Hopper ve Thompson'dan (1980) aktararak, edilgen ya da diğer durumsal veya geçişsiz yapıların anlatı söylemlerinde daha çok ardıllanan bilgiyi kodladıklarını; etken tümcenin sıklığının ise öncelenen bilgiyi kodlama görevi üstlendiğini söylemektedir. Ancak, bu dağılımın metin türüne özgü bir değerlendirme olduğunu belirten Givón, edilgenlerin metinde yer alma sıklığının bilimsel metinler gibi, anlatı metni olmayan söylemlerde daha yüksek olabileceğini, bu durumda edilgenin aslında ardıllanan bilgiyi kodlamaktan çok; durağan, Kılıcsız, olaysız bilgilerin öncelendiği savının da öne sürülebileceğine işaret etmektedir (1990: 572). Genel olarak düşünüldüğünde, Givón, edilgen yapıların etken yapılara göre kullanım sıklığının daha az olduğunu, bunun da, aslında, insanın evrensel ve kültürel normlarıyla koşutluk sergilediğini ileri sürmektedir. Yani, etken çatının edilgen çatıya oranla daha sık kullanılan bir çatı olması, insanın bilişsel ya da biyolojik evrensel özelliklerinden kaynaklanıyor olabilir (1990: 572). Givón 'a göre bu evrensel norm, aşağıda gösterildiği gibi, benzer bir biçimde Konu Hiyerarşisiyle de örtüşmektedir ve belki de doğrudan ilişkilidir (1990: 572-73):

(40') (KILICI) > YÖNELME/YARARLANICI > ETKİLENEN > DİĞERLERİ

(40') aslında şu demektir: Diller (1a')'da görüldüğü gibi, insan-benzeri, Kılıcı-benzeri katılımcıları konulaştırmaya daha çok önem vermektedir:

- (1') a. **Etken**
Askerler kuleyi yıktı.
- b. **Edilgen**
Kule (askerler tarafından) yıkıldı.

Eğer edilgen tümcelerin kullanım sıklığının etken tümceye oranla daha az olduğu geçerli bir varsayımsa, (1b')'deki *kule* gibi insan-olmayan, Kılıcı-olmayan sözlüksel birimlerin konulaşma oranı da edilgen tümcenin kullanım sıklığıyla doğru orantılı olacaktır. Sonuç olarak Givón, çatının temelde edimbilimsel bir işlev yüklendiğini

belirtmekte, aynı eylemin katılımcılarının yüklendiği Kılıcı ve Etkilenen gibi rollerin söylem-edimbilimsel bakış açısıyla özelliklerini sunmaktadır (1990: 563-64).

Edilgenin edimbilimsel işlevlerini bulgularla ortaya koyan bir başka çalışma da, Myhill'e (1992) aittir. Myhill, çalışmasının *Voice Alternations* ('Çatı Değiştirimleri') bölümünde temel olarak etken karşısında edilgenin ve eşşlev karşısında karşıt-edilgenin edimbilimsel işlevlerine bakmaktadır. Myhill, *çatı değiştirimlerinin* aynı eylemin aynı varlığı gösteren öğelerinin iki ya da daha fazla biçimde gösterim farklılığı içerdiğini söyler. Örneğin *Joe wrote that book* ('Joe şu kitabı yazdı') ve *That book was written by Joe* ('Şu kitap Joe tarafından yazıldı') tümcelerinin doğruluk koşulları eşittir; ancak söylem işlevi açısından kesinlikle birbirleriyle değiştirilemezler ve bu tümceleri çevreleyen söylem bağlamı, onların verilen duruma uygunluğunu sağlamaktadır. Kısacası, Myhill (1992)'de etken ve edilgen seçimi, Kılıcı (K) ya da Etkilenenin (E) konusallığı, görünüşü ve E'nin etkilenmişliği ile ilişkili olarak açıklanmıştır. Givón (1990) gibi Myhill de K'lerin edilgen yapılarda düşük bir konusallığa sahip olduğunu, edilgen yapıların doğasına bakıldığında çoğunlukla K'lerin açıkça görülmediğini, bilinmediğini, hatta önemli olmadığını belirtir. Bu konusuzlaştırma sürecine örnek olarak Myhill, aşağıdaki örneği verir (1992: 101):

(42) The window was broken.
'Cam kırıldı.'

(42)'deki edilgen tümcede Kılıcı silinmiş, dolayısıyla önemsizleştirilmiştir ya da konu konumunu yitirerek konusuzlaştırılmıştır. Bu tümcede önemli olan *cam* ve onun kırılmış olmasıdır.

Birçok dilde Kılıcılı edilgen bulunmadığına dikkat çeken Myhill, sadece Kılıcsız edilgen yapıların bulunduğu diller olduğunu ve eldeki verilere dayanılarak (43a-b)'deki gibi Kılıcsız edilgenlerin dillerde daha yaygın olduğunu söylenebileceğini ileri sürmektedir (1992: 102):

- (43) a. Bahçede koşulur.
b. Kule yıkıldı.
c. Kule *askerler tarafından* yıkıldı.

Myhill, bir edilgen yapıda açık olarak bir K olsa bile, bunun sonuçta düşük konusallığa sahip olduğunu vurgular. Edilgen, konusallığı yüksek E'lerle birleşmektedir (1992: 103-4). Böylece Myhill, Keenan'ın (1976) iddia ettiği gibi, prototip Öznelerin konusallık açısından yüksek olduğunun söylenebileceğini belirtmektedir. Bu anlamda edilgenleştirme, 'konusallığı düşük Özneli yapılardan kaçınılan bir söylem stratejisidir' biçiminde yorumlanabilir. O halde edilgenleştirme, konusallığı düşük olan K'yi silecek, onun yerine konusallığı yüksek olan E'ye Özne görevi yükleyebilecektir. Myhill, bunu şu örnekle açıklar:

- (44) Joe was in the hospital because he had been hit by a car.
(lit.) 'Joe hastanede çünkü araba tarafından çarpıldı.'
'Joe hastanede çünkü ona araba çarptı.'

(44)'ün ikinci tümcesinde K (*a car*) bir adsıl, insan-olmayan ve belirsizdir; konusallığı da oldukça düşüktür; E (*he*) ise bir adılsıldır, insan ve belirlidir; dolayısıyla yüksek bir konusallığa sahiptir (Myhill 1992: 105).

Myhill, E'lerin anlamsal olarak bir Etkilenen olmasının edilgen yapıların kullanımını etkileyen diğer önemli bir etken olduğunu belirtir. Tablo (1)'de görüldüğü gibi, İngilizcedeki edilgen daha çok E'nin eylemden etkilenme derecesiyle kullanım oranını yükseltmektedir.

Tablo 1. Edilgen Sıklığı Üzerinde E'nin Etkilenmişlik Etkisi

	<i>Etken</i>	<i>Edilgen</i>	<i>Edilgen %</i>
Etkilenmiş E	85	42	33
Etkilenmemiş E	197	16	8

Dolayısıyla, etken ve edilgenin kullanımı, Tai dilinden alınmış (45)-(46) örneklerinde de görüldüğü gibi, E'nin eylemden etkilenmesi ile de ilişkili görünmektedir (Myhill 1992: 109). Myhill, buraya kadar incelenen verilerden yola

çıkarak, K ve E'nin konusallığının, eylemin görünüşünün, E'nin etkilenmişliğinin etken ve edilgen kullanımı seçiminde önemli faktörler olarak görüldüğünü belirtmektedir. Ancak, bu faktörlerin bazıları bir dilde diğerlerinden daha önemli olabilir ya da bir faktör başka bir dilden farklı olarak o dil için daha önemli olabilir. Shuswap dilinde çatı kullanımı, K ve E'nin göreceli konusallığı ile belirlenirken Havai dilinde eylemin görünüşü ile belirlenir. Bazı edilgen yapılar ise, örneğin Tai dilinde, daha çok E'lerin etkilenmişliğiyle ilişkilidirler (Myhill 1992: 109):

(45) John kóot Mary.
kucakla-
'John Mary'i kucakladı.'

(46) Mary thúuk John kóot.
dokun- kucakla-
'Mary John tarafından kucaklandı.'

(46)'daki edilgen *thúuk* yardımcı eyleminin kullanımıyla ve E'nin etkilenmiş olması gerekliliğiyle biçimlenmiştir. Bazı dillerdeki etkilenmiş edilgen (effected passive), (47)'deki Endonezya dilinde ve (48)'deki Japonca tümcelerde olduğu gibi, geçişsiz köklerle oluşabilir (Myhill 1992: 110):

(47) Dia kematian ibu.
o (erkek) öl-geçmiş anne
'O annesinin ölümünden dolayı acı çekti.'

(48) kare-wa okaasan-ni shinareta.
O (erkek)-KONU anne- YÖN öl-geçmiş
'O annesinin ölümünden dolayı acı çekti.'

Myhill, edilgenin istisnaî bir durumunu İrlanda dilinden vermektedir. Noonan (1990)'da edilgenin şimdiye kadar söylenen söylemsel işlevinden çok daha farklı bir yönünün ele alındığını belirten Myhill, yine aynı çalışmadan İrlanda diline ait aşağıdaki etken (49)-(50) ve edilgen (51)-(52) tümce örneklerini vermektedir (1992: 110):

- (49) Bhí sí ag bualadh Sheáin.
KOŞAÇ she at hit(YAL) John(GEN)
'O John'a vuruyor.'
- (50) Bhí sí le Seán a bhualadh.
KOŞAÇ she with John to hit(YAL)
'John'a vurmak zorundaydı.'
- (51) Bhí Seán á bhualadh aici.
KOŞAÇ John to-his hit(YAL) at-her
'Onun tarafından John'a vuruluyordu.'
- (52) Bhí Seán le bhualadh aici.
KOŞAÇ John with hit(YAL) at-her
'Onun tarafından John'a vurulma zorunluuydu.'

Noonen (1990)'dan alınan örneklerde Myhill, yukarıda bahsettiği edilgen yapılardan kesin çizgilerle ayrılan bir özellik bulunduğuna dikkat çeker. İrlanda dilinin edilgeninde (51)-(52), E, etken tümcedeki E'den farklı olarak daha düşük bir konusallık taşırken, K, E'den çok daha fazla konusaldır. Tablo (2)'de *Gönderimsel Mesafe* ve *Konu Kalıcılığı* ölçütlerine göre sunulan veri bu savı desteklemektedir (Myhill1992: 111).

Tablo 2. İrlanda Dilinin Etken ve Kılıçlı Edilgenlik Üzerinde GM ve KK Değerlendirmeleri (İlerleyici ve Gereklilik Yapıları)

		GM	KK	S
Etken	K	5.80	3.09	44
	E	10.61	1.68	44
Edilgen	K	3.82	3.97	34
	E	17.53	0.53	34

Tablo (2)'nin gösterdiği gibi, edilgen K, etken K'den daha konusaldır; çünkü edilgen K'nin GM oranı daha düşük, KK oranı daha yüksektir. (GM=3.82 karşısında 5.80; KK=3.97 karşısında 3.09). Oysaki, daha önce değinildiği gibi, dillerde edilgen K'nin etken K'den daha az konusal olduğu görülmekteydi. Edilgen E etken E'den daha az konusaldır; Tablo (2)'deki oranlardan anlaşıldığı gibi, edilgen E'nin GM oranı yüksek, KK oranı düşüktür (GM=17.53 karşısında 10.61; KK=0.53 karşısında 1.68). İrlanda dilindeki bu görünüm doğal olarak farklı bir örüntü sergilemektedir; çünkü,

daha önce söz edildiği gibi, genel olarak dillerde edilgen yapılarıdaki E'ler, hem etken tümcenin E'sinden hem de edilgen tümcenin K'sinden daha fazla konusallık taşımaktadırlar.

Myhill'in (1992) çalışmasında etken ve edilgen çatıda yer alan K ve E'nin konusallık dereceleri, farklı çalışmalardan alınmış bütüncelere dayanan oranlarla gösterilmiştir. Ayrıca K ve E'nin adıl/adılsıl, insan/insan-olmayan, belirli/belirsiz gibi nitelikleri de göz önünde tutularak konusallık açısından etken ve edilgen çatının ayrıntılı bir değerlendirmesi yapılmıştır. Özetle Myhill, K ve E'nin konusallığını GM ve KK kavramları çerçevesinde irdelemekte ve ortaya edimbilimsel açıdan edilgen yapıların bir dökümünü çıkarmış; böylece edilgenin edimbilimsel işlevlerini karşılaştırmalı bir yaklaşımla ortaya koymuştur. Bütün bu değerlendirmeler, bu çalışmanın bütüncü çözümlenmesinde daha ayrıntılı belirlemeler yapma ve çıkış noktalarını saptama açısından yol gösterici olacaktır.

Sonuç olarak, edimbilimsel düzlem, edilgen yapının yalnızca tümceyle sınırlı sözdizimsel ve anlambilimsel düzlemlerinde yapılan çözümlenmelerine, daha geniş bir çerçeve, yani söylemi ya da metni katarak yeni bir boyut eklemektedir. Böylece belli bir amaca yönelik oluşturulmuş bir söylem evreninde edilgenliğin söylem katılımcıları için nasıl bir amaca hizmet ettiği açığa çıkmaktadır. Buna ek olarak edimbilimsel düzlemde incelenen edilgen yapıların hangi söylem türlerinde daha sık kullanıldığı, hangi söylem türlerinde yeğlenmediği ve bunun konuşucu ve dinleyici açısından taşıdığı değerleri gözlemlenebilmektedir. Bu çalışmada tarihsel ve çağdaş anlatı metinlerinde kullanılan edilgen tümcelerin söz konusu metin söylemi çerçevesinde taşıdığı amaçlar belirlenmeye çalışılacak; böylece Türkçedeki edilgenliğin *konulaştırma*, *konusuzlaştırma*, *ardıllama*, *Kılıcıyı gizleme* gibi edimbilimsel işlevlerden hangilerine yönelik olarak kullanıldığı araştırılacaktır.

Bu bölümde edilgenlik üzerine dünyada yapılan biçimsel, işlevsel ve edimbilimsel çalışmalara kısaca değinildi. Bu çalışmaların edilgen yapıları açıklarken göz ardı ettikleri noktalar yanında ortaya koydukları başarılı yönler gösterilmeye çalışıldı. Sonuç olarak, diğer dil birimlerinin olduğu gibi edilgen yapıların da biçimsel,

işlevsel ve edimbilimsel yaklaşımların tümünü içerebilen bir kuramsal çerçeve ile bütüncül bir çözümlene gerektirdiği ortaya çıkmış oldu. Bir sonraki bölümde, Türkçede edilgen yapılar üzerine yapılmış belli başlı çalışmalara değinilecektir. Böylece bu bölümde kısaca söz edilen dünyada edilgen yapılar üzerine yapılan çalışmalara Türkçede yapılan çalışmaların özet bir resmi çıkartılmış olacaktır. Kendi bütüncemizi oluşturan tarihsel ve çağdaş metinler incelenirken bütün bu çalışmalar göz önünde tutulacak, bu çalışmalara örtüşen ya da çelişen bulgular ve savlar tartışılacaktır.

NOTLAR

¹ Dik'in (1989) işlevsel dilbilgisinin dili betimlerken biçimsel yaklaşımlardan ayrılan yönlerini vurgulamak adına sözünü ettiği *süzgeçleme araçlarından kaçınmak, soyut anlambilimsel yüklemelerden kaçınmak ve dönüşümlerden kaçınmak* sınırlandırmalarına *Kuramsal Çerçeve* bölümünde *Eşzamanlı Yaklaşım* başlığı altında daha ayrıntılı olarak değinilecektir.

² Manning ve Sag (1997), $\oplus$ işaretini ekleme ve seçimlik ayraçlamayı göstermek için kullanmaktadırlar.

³ İlerdeki bölümlerde, dillerdeki Özne konumuna yükselmeye görülen kısıtlamalara ilişkin Dik (1979)'da yer alan *Özne yükleme* olgusundan söz edilecektir.

⁴ Edilgen yapıların artzamanlı kaynaklarından söz ederken edilgen tümce eylemlerindeki durumlara daha ayrıntılı olarak değinilecektir.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKÇEDE EDİLGENLİK

2.1. Giriş

Bu bölümde kısaca Türkçede edilgen çatı üzerine yapılmış çalışmalardan bahsedilecek ve hem eşzamanlı hem de artzamanlı olarak edilgenliğin günümüze kadar hangi yönleri üzerinde durulduğuna ilişkin bir çerçeve çizilmeye çalışılacaktır. Bir önceki bölümde sözü edilen çalışmalar biçimsel, işlevsel ve edimbilimsel yaklaşımlar adı altında verilmişti; ancak, Türkçede edilgenlik üzerine yapılmış çalışmaları böylesi bir bölümlendirmeye ayırmak olası görünmemektedir. Bu nedenle, sadece “Türkçede Edilgenlik” başlığı altında yapılmış çalışmalardan kısaca söz edilecektir.

2.2. Türkçede Edilgenlik Üzerine Çalışmalar

Türkçede geleneksel dilbilgisi adı altında toplanabilecek araştırmacılar arasından ilk akla gelenler *Tahir Nejat Gencan*, *Muharrem Ergin* ve *Tahsin Banguoğlu*'dur. Bu araştırmacıların Türkçedeki edilgen yapılar üzerine yaptıkları betimlemeleri kısaca açıklayalım. Biçimsel bir yaklaşımla dil birimlerini çözümlediklerini düşündüğümüz bu araştırmacılarından biri olan Gencan (2001), eylemlerin Nesnelere ve Öznelerine göre olan özelliklerini *çatı* olarak tanımlamaktadır. Edilgeni, Öznelerine göre eylemleri incelerken ele almaktadır. Türkçede edilgen yapıların sadece geçişli eylemlerle değil, geçişsiz eylemlerle de kullanıldığı düşünülecek olursa, Gencan'ın bu yaklaşımı uygun görünmektedir.

Gencan, Özneleri yapılan işin etkisine uğrayan eylemlerin edilgen çatılı eylemler olduğunu söyler. Geçişli ve geçişsiz eylemlerin edilgenleşince Öznelerinin düştüğünü söyleyen Gencan, geçişsiz eylemlerin edilgenleştirildikten sonra Nesnesi bulunmadığı için Özne konumunun sadece üçüncü tekil kişilerle doldurulabileceğini belirtir (2001: 367-68):

- (1) a. Orhan *kalemi* kırdı.
b. *Kalem* kırıldı.
- (2) a. Orhan yarın *okula* gidecek.
b. Yarın *okula* gidilecek.

Geçişli eyleme sahip (1a) tümcesi, edilgenleştirildiğinde Özne konumu Nesne ile doldurulurken (2b) tümcesinde Özne konumunun boş kaldığı görülür. Gençan, genel olarak, eylemlerin edilgenleştirilme nedeninin Öznenin bilinmediği ya da söylenmek istenmediği durumlar olduğunu söyler (2001: 368).

Yukarıda sözü edilen araştırmacılardan biri olan Ergin (1993), eylem kök ve gövdelerinin iki tür *hareket* içerdiğini söyler. Geçişli ve geçişsiz eylemleri birbirinden ayıran nitelik, eylemlerdeki bu *hareket* farklılığından kaynaklanmaktadır. Eylemlerdeki hareketin yönü *dışarıya doğru*, yani eylemin etkilediği Nesne, bağlı olduğu kişinin dışında ise, o eylem geçişli eylem olarak tanımlanır. Dolayısıyla geçişli eylemler (3a)'da olduğu gibi *yapma* ifade ederler. Eğer eylemin hareketinin yönü *içe doğru*, yani eylemin etkilediği Nesne, (3b)'deki gibi, bağlı olduğu kişiyi (*çocuklar*)gösteriyorsa, o eylem geçişsiz eylem olarak tanımlanır (Ergin 1993: 267):

- (3) a. Askerler kuleyi *yıktılar*.
b. Çocuklar bahçede *koştular*.

Geçişsiz eylemler *olma* ifade ederler. Ergin'e göre bu *yapma* ve *olma*, yani geçişli, geçişsiz kümeleri içinde yer alan eylemler, Nesne birimlerinin türüne göre doğal olarak çeşit çeşit *hareketleri* karşılarlar. Bu hareketler içinde benzer türden olanlar vardır. Bunlara göre de eylemler bazı türlere ayrılırlar: *dönüştürücü-dönüştürülmez*, *aktif-pasif* (etken/edilgen), *meçhul* (kişisiz), *ortaklaşmalı* (işteş), *faktitif* (ettirgen) gibi (Ergin 1993: 267). Sonuç olarak, Ergin (1993), edilgenliği *çatı* başlığı altında değil, 'Gövde' başlığı içerisinde yer verdiği eylemden eylem türeten yapım eklerinden yola çıkarak açıklamaktadır. Ergin, edilgenliği iki kavram etrafında betimlemeye çalışır: *pasiflik* ve *meçhul*. *Pasiflik* kavramının (4a)'daki gibi edilgenlik, *meçhullük* kavramının ise (4b)'deki gibi kişisiz edilgenlikle örtüştüğü söylenebilir:

- (4) a. Kule yıkıldı.
b. Bahçeye gidildi.

Ergin (1993), *meçhul* eylemleri Kılıcı istemeyen ve işi kimin gerçekleştirdiği belli olmayan eylemler olarak tanımlamaktadır. Ayrıca Ergin, *meçhul* eylemlerin bu özelliklerinden dolayı edilgen eylemlere ilişkin özellikler taşıdığını, tamamen ayrı düşünülemediğini belirtmektedir (1993: 194).

Banguoğlu (2000), Ergin (1993)'ten farklı olarak eylemi çatı başlığı ('*Fiilin Çatısı*') altında inceler. Hatırlanacağı gibi Ergin (1993) eylemdeki çatı görünüşüne eklerden bahsederek bir açıklık getirmeye çalışır. Bu yüzden çatı terimini hiç kullanmaz. Banguoğlu, edilgen terimi yerine *edilen görünüşü* terimini kullanır ve ilginç bir sınıflandırma olarak eylemdeki olumsuzluğu da eylemin çatısı altında değerlendirir. Banguoğlu'na göre eylemin altı çatısı vardır: *yalın görünüşü*, *olumsuz görünüşü*, *edilen görünüşü*, *karşılıklı görünüşü*, *ettiren görünüşü* (2000: 411). Banguoğlu, tümcede görünen *kimse* için *gramerce kimse* adını verir. Tümcede Özne konumundaki birim değil de başkası Kılıcı *kimse* ise *mantıkça kimse* adını vermektedir. Yani *mantıkça kimse* edilgen yapılı bir tümcede yalın-dışı bir öbeğe kullanılan Kılıcıdır. Bu ayrım dilbilgisel Özne ve mantıksal Özne terimleriyle eşdeğerdir. Banguoğlu'na göre, (5a)'da olduğu gibi, edilgen (*edilen*) eylemlerde çoğu zaman mantıksal Özne (*mantıkça kimse*) bilinmediği, açıklanmak istenmediği ya da üslûp değişikliği amacıyla söylenmeyebilir. Bilinen durumlarda, yani eylemin edilgen olmadığı durumlarda, (5b)'de görüldüğü gibi mantıksal Özne (*yetkililer*), dilbilgisel Öznedir (*kimse*); (5a)'daki dilbilgisel Özne (*kimse*) ise Nesne olarak (*seni*) kullanılır (2000: 413):

- (5) a. Sen (*yetkililerce*) başka bir işe veriliyorsun.
b. *Yetkililer* seni başka bir işe veriyorlar.

Banguoğlu mantıksal Öznesi belirsiz adıl olan tümcelerin de edilgenleştirilebileceğini belirtir (2000: 413):

- (6) a. Bu teklif yapılmaz (*Hiç kimse* bu teklifi yapamaz).
b. Oradan eve dönüldü (Oradan *herkes* eve döndü).
c. Bir haber gönderilir (*İnsan* bir haber gönderir).

(6a)'da *hiç kimse*, (6b)'de *herkes*, (6c)'de ise *insan* gibi belirsiz adlarla kurulan tümceler edilgen tümce oluşturmaktadırlar.

Gencan (2001), Ergin (1993) ve Banguoğlu'nun (2000) edilgen tümceleri yorumlayışları daha çok biçimbilimsel ve sözdizimsel özelliklere dayanmaktadır. Ancak her üç araştırmacının da geçişli ve geçişsiz eylemlerin sözlüksel anlamlarından söz etmeleri, edilgen tümcelerdeki Kılıcının bilinmediği ya da söylenmek istenmediği gibi edilgenin edimbilimsel işlevlerine değinmeleri, az da olsa işlevsel ve edimbilimsel değerlendirmeler yaptıklarını göstermektedir.

Kornfilt (1997), Türkçedeki edilgen yapıları eylem biçimbilimi çerçevesinde ele almaktadır. Edilgen yapıları *kişili edilgen* ve *kişisiz edilgen* olmak üzere iki ayrı başlık altında incelemektedir. Kornfilt (1997) kişili edilgen çatı özelliklerini şu şekilde sıralamıştır (1997: 323-324):

1. Etkenin Düz Nesnesi edilgenin Öznesi olarak görünebilmektedir. Türkçede bulunan edilgenlerin en verimli örüntüsünü bu yapı oluşturmaktadır (Kornfilt 1997: 323):

- (7) a. **Etken:**
Kristof Kolomb Amerika-yı keşfet-ti.
b. **Edilgen:**
Amerika (**Kristof Kolomb tarafından**) keşfed-il-di.

(7a)'da belirtme durum ekiyle kodlanmış eylemin Düz Nesnesi, (7b)'de yalın durumla kullanılmış bir Öznedir ve eylem edilgen bir ek almıştır. (7b)'de görüldüğü gibi edilgen tümcede Kılıcının ilgeç öbeğiyle kullanımı seçimlidir (Kornfilt 1997: 323).

2. Etkenin Dolaylı Nesnesi ya da diğer bazı kurucuları edilgenin Öznesi olarak görünmekten çok, yine dolaysız ya da diğer kurucular olarak ve etken tümcede taşıdıkları eki taşıyarak edilgen tümcede kalmaktadırlar (Kornfilt 1997: 324):

- (8) a. Hasan dersler-e başla-dı.
b. Dersler-e başla-n-dı.

(8b)'deki edilgen örneğinde, yönelme adöbeğinde tipik bir Öznede bulunması gereken iki özelliğin eksikliği görülmektedir: Adöbeğinde yalın durum eki yoktur ve adöbeği yükleme kişi ve sayı uyumuna girmemiştir. Bu nedenle Kornfilt (1997), bu yapıların kişisiz edilgenler olarak değerlendirildiğini belirtmektedir. Kişisiz edilgenlere, özetle, Özne konumunu hiçbir kurucunun doldurmadığı edilgen yapılar denebilir. Kornfilt, kişisiz edilgenlerin özelliklerini şu şekilde sıralamıştır (Kornfilt 1997: 324-326):

1. Kişisiz edilgen yapılar etken çatılardan oluşturulabilir; ancak Düz Nesnenin belirtme eki almamış olması gerekmektedir. (9)'da görüldüğü gibi Düz Nesne etken ve etkenle uyumlu edilgen çatıda aynı kalmakta, Özne konumunda da açık bir kurucu bulunmamaktadır (Kornfilt 1997: 324):

- (9) a. Hasan dün bütün gün kitap okudu.
b. Dün bütün gün kitap oku-n-du

2. Kişisiz edilgenler, Dolaylı Nesnesi olan eylemlerden yapılabilmektedirler (Kornfilt 1997: 325):

- (10) a. Komşularımız **ada-ya** gittiler.
b. **Ada-ya** gid-il-di.

3. Etken çatıdaki diğer Nesnelere de kişisiz edilgenler oluşturulabilmektedir. Örneğin, yönelme, çıkma ya da Yerlik Nesneli eylemler kişisiz edilgen yapılar içerisinde yer alabilirler (Kornfilt 1997: 325):

- (11) a. Hasan **bu genç at-a** binemedi.
b. **Bu genç at-a** bin-**il-e-me-di**.

- (12) a. Öğrenciler **bina-dan** çıkamadılar.
b. **Bina-dan** çık-**ıl-a-ma-dı**.

4. Kişisiz edilgenler herhangi bir Nesnesi olmayan eylemlerle de oluşturulabilmektedirler (Kornfilt 1997: 325):

- (13) a. Öğrenciler (bahçede) dans ediyorlar.
b. (bahçede) Dans ed-**il-iyor**.

- (14) a. Turistler (adada) her akşam yüzer.
b. (adada) Her akşam yüz-**ül-ür**.

Kişisiz edilgenlerde genel kullanım açısından Kılıcı öbeğinin kodlanmasının olanaksız olduğunu söyleyen Kornfilt (1997), bu durumun resmi dilde, özellikle de eylemin belirtme durumu eki almış bir Düz Nesnesi yoksa, ortadan kalktığını ileri sürmektedir (Kornfilt 1997: 326):

- (15) Dün **başbakan tarafından** *uzun bir demeç* ver-il-di.

Kornfilt (1997), kişisiz edilgenlerde Öznenin –CA ekiyle belirteç olarak kodlandığı durumların *tarafından* ilgeciyle belirtildiği durumlardan daha uygun ve daha yaygın bir kullanım olduğunu belirtmektedir (Kornfilt 1997: 326):

- (16) Üniversite binalarına **polis-çe** el kon-**ul-du**.

Kornfilt (1997), genel olarak edilgenin etken çatıyla aynı zaman ve görünüşe sahip olduğunu söylemektedir. Ancak, kılın-olmayan eylemleri olan edilgenlerin zaman/görünüşi geniş zamandır; yani sürerlik (durative) ve alışkanlık (habitual) işlevindeki geniş bir şimdiki zamandır (Kornfilt 1997: 327):

- (17) Serin havada iyi uyu-**n-ur**.

Edilgenleştirme süreci eylemdeki bir uydunun silinmesine neden olmaktadır. Örneğin geçişli eylemler edilgenleştirildiğinde Kılıcı silinebilmektedir. Kornfilt (1997), edilgenlik dışında eylemdeki uydunun silinmesine yol açan işlemler olduğunu belirtmekte ve bu işlemleri dört alt bölümle sıralamaktadır (Kornfilt 1997: 328-330):

1. Açık bir Öznesi olmayan geçişli bir eylemden geçişsiz bir eylem oluşturulabilir. Böylece hem eylemin aldığı ekler değişecek hem de belirtme durumundaki Nesne yalın hale gelecektir (Kornfilt 1997):

- (18) a. Hasan **kapı-yı** kapadı.
b. **Kapı** kapa-**n**-dı.
- (19) a. Hasan **ışığı-ı** gördü.
b. **Işık** (Hasan-a) gör-**ün**-dü.
- (20) a. Hasan **kapı-yı** açtı.
b. **Kapı** aç-**ıl**-dı.

Kornfilt (1997), (18-20)'deki yapıların hem edilgene hem de dönüşlü yapılara benzediğine dikkat çekmektedir. Kornfilt'e göre anlamsal açıdan bu yapılar edilgenden çok dönüşlü yapıya yakın görünmektedir. Örneğin (19b)'de anlam dönüşlülüğe daha yakındır; çünkü başkasını görmek değil, kendi kendine görünmek anlamı vardır. Aynı belirlemeyi (18b)'deki *kapa-n-* gövdesine de yapmak olasıdır. Dönüşlüleşme açısından yine (20)'deki *aç-ıl-* gövdesi (18)'deki *kapa-n-* gövdesine benzemektedir. Ancak (20)'deki *aç-ıl-* gövdesindeki ek, dönüşlülükten çok edilgen bir biçimdir. Bu gövde dönüşlü anlama yakın olarak *aç-in-* biçiminde de kullanılabilirdi; ancak böyle bir yapı bulunmamaktadır. Diğer taraftan orta çatı eki bütün örneklerde edilgenle tanımlanamaz. Örneğin (19)'daki gövde farklı bir dizimle (*gör-ül-*) edilgen bir gövde biçimine getirilebilir; ancak, bu biçim orta çatı anlamını taşımaksızın sadece edilgen anlamındadır. Kornfilt bu yüzden bu tümcelerin ne edilgen ne de dönüşlü olarak çözümlenemeyeceğini söylemektedir. Bu tümcelerdeki ekler, biçim olarak dönüşlülük ekine benzemekte ve anlamsal olarak da edilgenlikten çok dönüşlülüğe yakındırlar. Ancak (20)'deki bazı ender örneklerde orta çatı eki

edilgenle aynıdır. Bu yüzden bu tür tümcelerde orta çatı okumayla edilgen çatı okuma arasında bir belirsizlik söz konusudur: Kapı kendi kendine de kapanmış olabilir, birisi tarafından da kapatılmış olabilir (Kornfilt 1997: 328-329).

2. Türkçede açık bir Düz Nesnesi olmadan geçişli bir eylemi geçişsiz bir biçime sokmak olasıdır (Kornfilt 1997: 329):

- (21) a. Hasan **elma-yı** yedi.
b. Hasan yedi.

(21b)'de Nesnenin silinmesi eylemde biçimbilimsel olarak herhangi bir değişikliğe neden olmamıştır (Kornfilt 1997: 329).

3. Geçişli eylemin Düz Nesnesi ve Öznesi, işteş geçişsiz eylemin Öznesi olarak kullanılmaktadırlar (Kornfilt 1997: 330):

- (22) a. Hasan Ali-yi tokatladı, Ali de Hasan-ı.
b. Hasanla Ali tokatla-ş-tı-lar.

(22b) tümcesinde, (22a)'da yer alan sıralı tümcenin Nesnelерinin silindiği görülmektedir. Bir anlamda (22b)'de Hasan ve Ali hem Özne hem de Nesne yerine kullanılmıştır; bu yüzden işteş çatı oluşturma, Türkçede eylemden uydu silme işlemlerinden biri olarak düşünülebilir.

4. Eylemden uydu silmenin bir diğer yolu ise dönüşlülük oluşumudur (Kornfilt 1997: 330):

- (23) a. Ayşe; çocuğu/kendini; yıkadı.
b. Ayşe yıka-**n**-dı.

(23b)'deki dönüşlü eylem artık düz bir Nesneyi üzerine alamamaktadır (Kornfilt 1997: 330).

Kornfilt (1997), {-I)n} ekinin hem edilgen hem de dönüşlülük eki olduğunu, dolayısıyla (23b)'nin hem edilgen hem de dönüşlülük anlamında okunabileceğine dikkat çekmektedir. Kornfilt, bu belirsizliğin *yıka-n-* gövdesine bir başka edilgenlik eki olan {(I)l} ekinin getirilerek ortadan kaldırılabilceğini belirtmektedir. Böylece tümce sadece edilgen bir anlam taşıyacaktır (Kornfilt 1997: 330):

(24) ?Ayşe yıka -n -ıl -dı.
EDİL-EDİL

(24)'teki *yıka-n-ıl-dı* kullanımıyla, *Ayşe*'nin kendi kendine değil, bir başkası tarafından yıkandığı anlamı verilmiştir.

Sonuç olarak Kornfilt (1997), Türkçedeki edilgenleri eylem biçimbilimi açısından açıklamaya çalışmakta, ancak işlevsel ve edimbilimsel düzlemdeki görünümüne hemen hemen hiç değinmemektedir.

Göksel ve Kerslake (2005), bir geçişsiz eylemin edilgenleştirilmesindeki amacın Düz Nesnenin konulaştırılması ve eylem tarafından belirtilen işin ya da Kılıcının örtükleştirilmesi (suppressing) olduğunu söylemektedirler. Edilgenleştirme süreciyle, geçişli bir eylemdeki Etkilenen Düz Nesne edilgen tümcenin Öznesi olur (Göksel ve Kerslake 2005: 149):

(25) a. Etken:
Biz **evi** bu yıl satacağız.
b. Edilgen:
Ev bu yıl artık sat-ıl-acak.

Göksel ve Kerslake (2005), Düz Nesnenin konulaştırılırken, Kılıcının örtükleştirilmesi edilgenleştirmenin nedenlerinden biri olsa da, edilgen tümcede Kılıcının hala ifade edilebiliyor olacağına da dikkat çekmektedirler. Kılıcı edilgen tümcede *tarafından* ilgeci ya da -CA eliyle kullanılır; ancak, Göksel ve Kerslake (2005), Kılıcsız edilgenlerin Türkçede, (26)'daki *tarafından* öbekli edilgenlerden daha yaygın bir kullanıma sahip olduğunu da vurgulamaktadırlar (2005: 149):

(26) En iyi oyun *birinci sınıf öğrencileri tarafından* hazırlanmış.

(26)'da görüldüğü gibi *tarafından* öbeği eylemden önce gelmektedir. *Tarafındanlı öbekler* doğal olarak canlı varlıklara, genellikle de insana gönderimde bulunmaktadırlar. Bazen kişileştirme etkisiyle *tarafındanlı öbekler* makinalara da gönderimde bulunmaktadırlar (ör. *makine tarafından*). Cansız Kılıcılar, genellikle, bir belirteç türü olarak, (27) ve (28)'deki gibi edilgen tümce içerisinde çıkma ya da bulunma durum belirticileriyle ifade edilmektedirler (Göksel ve Kerslake 2005: 150):

- (27) a. **Ayışığ-ı** keten-i parçala-r-mış.
b. Keten **ayışığ-ın-dan/da** parçala-n-ır-mış.
- (28) a. **Fırtına** bütün evleri yıktı.
b. **Fırtına-da** bütün evler yıkıldı.

Kılıcının edilgen yapı içerisinde ifade edildiği bir başka yapı, Kılıcıya eklenen –CA ekiyle oluşmaktadır. Eylemin bildirdiği işi yapan Kılıcı genellikle resmi bir kişi, yani başkan, bir kurum ya da bir insan topluluğu olduğu zaman –CA ekinin bu kullanımı gerçekleşmektedir. Bu, tipik bir resmi söylem ve çoğunlukla resmi konuşmalar ve yayımlarla sınırlanmış bir kullanımdır (Göksel ve Kerslake 2005: 150):

- (29) Bugün **Başbakanlık-ça** vergiler konusunda önemli bir açıklama yap-ıl-acakmış.
- (30) Bu toplantı **okulumuzca** düzenlendi.

Göksel ve Kerslake geçişsiz eylemlere eklenen edilgen eklerin *kişisiz edilgen yapı* ürettiğini belirtmektedirler (2005: 151):

- (31) Adalara artık deniz otobüsüyle mi gid-il-ecek?

(31)'de görüldüğü gibi bu tür yapılarda eylemin gösterdiği işi yapan kişi ya da insan grupları yoktur. Bu nedenle bu tür tümceler Kılıcı öbeğine sahip olamazlar (Göksel ve Kerslake 2005: 151). Göksel ve Kerslake, kişisiz edilgenlerin özgül bir varlığın genel bir özelliğini ifade etmek için sıklıkla geniş zaman belirticileriyle oluştuğunu

söylemektedirler. (32)'de görüldüğü gibi, kişisiz edilgen tümcede 'Arnavut kaldırımı'nın genel bir özelliği belirtilmektedir (Göksel ve Kerslake 2005: 151):

(32) Arnavut kaldırım-ı üstünde topuklu pabuçla yürü-**n**-mez.

Kişisiz edilgen yapılar içerisinde eylemin gösterdiği iş insan varlıklara gönderimde bulunmaktadır. Bu nedenle Göksel ve Kerslake (2005), kişisiz edilgen yapıları tümcelerinde cansız varlıklar tarafından yapılan işe gönderimde bulunmadığını ileri sürmektedirler (2005: 151):

(33) Parmaklık o kadar alçak ki balkondan aşağı düş-**ül**-ebilir.

(33)'de belirtilen eylemin etkisinde kalacak olan ancak bir canlı olabilir. Cansız herhangi bir eşyanın tümcede belirtilen *düşülebilir* olasılığının içerisinde olduğu düşünülemez.

Göksel ve Kerslake (2005), bir geçişli eylemin iki edilgen ekiyle birleştiğinde yeniden özgül varlıkların bir özelliğine gönderimde bulunan bir kişisiz edilgen yapı elde edildiğini söylemektedirler. Göksel ve Kerslake, bu yapıların oldukça sıra dışı olduklarını, çoğunlukla geniş zamanla kullanıldıklarını belirtmekte ve bu yapıları *çifte edilgen yapılar* başlığı altında değerlendirmektedirler. Çifte edilgen yapılar içindeki edilgen ek, geçişsizleştirme işlevine sahiptir (Göksel ve Kerslake 2005: 151):

(34) Böyle laf-a **kır-ıl-m**-ır.

(35) Bu duruma tabii ki **üz-ül-ün**-ebil-ir.

(34) ve (35)'te yer alan eylemlerin kökü *kır-* ve *üz-* geçişli eylemleridir; ancak üzerlerine aldıkları edilgenlik ekleriyle geçişsiz eyleme dönüşmüşlerdir.

Göksel ve Kerslake (2005), bazı Türkçe konuşucuların *yap-ıl-abil-in-ir* örneğinde olduğu gibi ikinci edilgen ekini, -(y)Abil- ekinden sonra kullanmaya eğimli olduklarına işaret etmektedirler; ancak, Göksel ve Kerslake bu ikilimenenin herhangi

bir sözdizimsel işlev olmadığını ileri sürmektedirler. Göksel ve Kerslake'in dikkat çektikleri diğer bir nokta da, eğer bir anatümcenin Öznesi -mAk'la kurulu bir yantümceyse ve anatümcenin eylemi genellikle *iste-* ve *çalış-* eylemlerinden biriye, o tümcenin edilgen bir tümce olması zorunludur. Ayrıca (36) ve (37) tümcelerindeki -mAk'lı yantümcenin Öznelerinde olduğu gibi (toplantı ve biz), bu Özneler aynı zamanda temel tümcenin Öznesi gibi davranacaklardır (Göksel ve Kerslake 2005: 417):

(36) [*Toplantı* [müdür gel-meden] başla-t-**ul-mak**] iste-*n*-di (karşılaştır: Toplantıyı ... başlatmak istediler.)

Göksel ve Kerslake, (36)'daki tümcede görülen yapıların büyük çoğunlukla 3.kişi Öznesine sahip olsa da diğer kişilerle de kullanılabilceğini belirtmektedirler. 3.kişi dışında kişilerle kullanılıncı Kılıcı öbekleri de (*tarafından* ya da -CA ile) bu yapılar içerisinde yer alabilmektedirler (Göksel ve Kerslake 2005: 417):

(37) Biz [yürüyüş sırasında önce polis, sonra düzenleyiciler **tarafından** durdur-**ul-mak**] iste-*n*-di-*k*.

Göksel ve Kerslake, -mAk yantümce eyleminin *git-* gibi geçişsiz bir eyleme sahip olması durumunda bütün tümcenin bir kişisiz edilgen yapı haline dönüşeceğini söylemektedirler (2005: 418):

(38) [Deprem bölgesine gid-**il-mey**]-e çalış-**ıl-ıyor**.

Göksel ve Kerslake, edilgen yapıların bazı kural dışı kullanımlarından birkaç madde halinde söz etmektedirler (2005: 152):

1. İki edilgen eki alan *söyle-n-il-*, *de-n-il-* gibi biçimler çift edilgen yapı içerisinde değerlendirilemezler. Bunun nedeni de, bu yapıların tek edilgen eki ile kullanımları arasında (yani *söyle-n-*, *de-n-*) anlamsal açıdan bir fark bulunmamasıdır (Göksel ve Kerslake 2005: 152).
2. Konuşma dilinde, *koy-* eyleminin edilgen biçimi olan *ko-n-ul-*, *koy-ul-* eyleminden daha sık kullanılmaktadır (Göksel ve Kerslake 2005: 152).

3. *kapa-* ve *kapat-* eylemlerinin edilgeni *kapat-ıl-* biçiminde görülmektedir (Göksel ve Kerslake 2005: 152):

(39) Okul meğer belediye başkanı tarafından kapat-ıl-mış.

kapan- eylem gövdesi dönüşlülük anlamında kullanılmadığında, geçişsiz bir anlam içerisindeki kapanma işini göstermektedir (Göksel ve Kerslake 2005: 152):

(40) Köşedeki dükkan yedide kapa-n-ıyor.

4. *anlaşıl-*, kökü *anla-* olan kural dışı bir edilgen yapıdır (Göksel ve Kerslake 2005: 152).

Göksel ve Kerslake, bir eyleme birden fazla çatı eki eklenebileceğini, tümcenin geçişliliğine etkisinden dolayı çatı eklerinin ekleniş sırasının oldukça önemli olduğunu belirtmektedirler. Son ekin eylem gövdesinin geçişliliğini belirlediği söylenebilir. Eyleme edilgen eki eklendiğinde ondan sonra gelebilecek tek çatı eki yine edilgen eki olmalıdır. Bu da yukarıda söz edildiği gibi çift edilgen yapıları oluşturmaktadır. Dolayısıyla bir eyleme gelen edilgen ekinden sonra bir başka çatı eki gelemmez; ama tüm çatı eklerinden sonra edilgen eki gelebilir. Göksel ve Kerslake, edilgenle diğer çatı ekleri arasındaki olası çatı eki birleşimlerini aşağıdaki gibi sıralamaktadırlar (2005: 155):

Ettirgen (+ ettirgen) + edilgen: Bu tür yapılar içerisindeki parçalı eylemler (41)'de görüldüğü gibi bütünüyle edilgendirler. Bu yüzden tümce Dolaysız Nesne içermemektedir (Göksel ve Kerslake 2005: 155):

(41) **Herkes-e** birer ağaç dik-tir-il-di.

(41)'teki yönelme belirticisi almış adöbeği sıklıkla Yararlanıcıyı belirtmek için kullanılmaktadır. Ancak aynı yapıda çift ettirgen eki kullanılırsa, (42)'de görüldüğü gibi, yönelme belirticisi almış adöbeği *ettirileni* göstermektedir (Göksel ve Kerslake 2005: 155):

(42) **Bütün öğrenciler-e** resimler yap-**tır-t-il**-di.

Geçişsiz eylem kökü olan *piş-* ile *piş-ir-il-* gövdesi arasında geçişsiz olma açısından bir uyum vardır. Ancak *piş-ir-il-* gövdesi *piş-* eylem kökünden farklı olarak bir Kılıcı içerebilmektedir (Göksel ve Kerslake 2005: 155-56):

(43) Fasulye [kart ol-duğ-un-dan] üç saatte **piş**-ti.

(44) Keşke şu fasulyeler **doğru dürüst bir ahçı tarafından piş-ir-il**-se-ydi!

(44) tümcesi (43)'ten farklı olarak, *doğru dürüst bir ahçı* gibi bir Kılıcı içermektedir.

İşteş + ettirgen: Bu dizilimde çatı ettirgendir; bu nedenle eylem gövdesi geçişlidir ve tümce bir Düz Nesne içermektedir (Göksel ve Kerslake 2005: 156):

(45) Babaları **kardeşler-i** öp-**üş-tür**-dü.

Bu ek birleşimi *-(i)ştir-* yapım eki olarak da kullanılmaktadır: *araştır-*, *itiştir-* gibi (Göksel ve Kerslake 2005: 156).

İşteş + edilgen: Bu dizilim kişisiz yapılar üretmektedir (Göksel ve Kerslake 2005: 156):

(46) Bu arena-da her zaman döv-**üş-ül**-müş-tür.

(46) tümcesi kişisizdir; çünkü tümcede herhangi bir Kılıcıya gönderimde bulunulmamaktadır.

İşteş + ettirgen + edilgen: Bu dizilim edilgen anlamında geçişsiz gövdeler üretmektedir (Göksel ve Kerslake 2005: 156):

(47) Onlar bura-da döv-**üş-tür-ül**-dü.

Dönüslü + edilgen: Bu dizilim kişisiz edilgen yapılar üretmektedir; çünkü edilgen ekinin eklendiği gövde geçişsizdir (Göksel ve Kerslake 2005: 156):

(48) Bu hamam-da iyi yıka-n-ıl-ır.

Sonuç olarak Göksel ve Kerslake (2005), Türkçede edilgen yapılara eylem öbeği çerçevesinde bakmaktadırlar. Bu yüzden ağırlıklı biçimbilimsel değerlendirmeler yapılmıştır.

Türkçedeki edilgen yapıları biçimsel olarak ele alan çalışmalardan biri de Özsoy'a (1990) aittir. Özsoy (1990)'da edilgen tümceler, evrensel dilbilgisinin kuramlarından biri olan Yönetim ve Bağlama Kuramına göre incelenmektedir. Özsoy, Yönetim ve Bağlama Kuramına göre edilgen yapının, yerdeğiştirme kuramının içinde yer alan bazı yankuramların etkisi ile oluştuğunu söylemektedir. Bu yan kuramlardan biri olan *durum kuramı* ile eylemlerin anlamsal ilişkileri belirleyen θ -yankuramı, edilgen tümcede Nesnenin Özne konumuna yükselmesini açıklamaktadır. Özsoy, Türkçede edilgen yapıyı, (49)'daki gibi bir örnekle göstererek, Yönetim ve Bağlama Kuramı çerçevesinde açıklamaya çalışmaktadır:

(49) a. Çocuk kitab-ı okudu.
b. Kitap çocuk tarafından okundu.

(49') a. Derin Yapı
[[Z U] [[____] [kitap oku-n]]]
T' Ç T AÖ EÖ

b. Yüzeysel Yapı
[[Z U] [[kitap_i] [t_i kitap oku-n]]]
T' Ç T AÖ EÖ

(49'a) edilgenin D-yapısını (49'b) Y-yapısını göstermektedir. (49'a)'daki D-yapıda *oku-n-* eyleminin Öznesi belirtilmemiştir. Y-yapıda ise Özne konumunda *kitap* AÖ bulunmaktadır. Özsoy, edilgen yapıda görülen derin Nesnenin yüzey yapıda Özne olmasını Yönetim ve Bağlama Kuramının evrensel ilke ve kavramları ile şöyle açıklanabileceğini belirtmektedir: Edilgen eylem Nesnesine durum eki veremez;

ayrıca, Özne yerine bir dilbilgisel görev de vermez. Başka bir deyişle, edilgen eylemler Öznelerini D-yapıda belirlemezler. Durum yankuramına göre ek alması gereken *kitap* Özne konumuna ilerler ve bu konumda çekim ulamının bileşkelerinden biri olan Uyum tarafından Yalın durum ekini alır. Bu yerdeğiştirmenin sonucu D-yapıdaki yerinde *t* iz bırakır ve kendisi ile *t* arasında bir eşdizinlilik vardır. Bu eşdizinlilik *kitap* sözcüğünün D-yapıda *oku-n-* eyleminin Nesnesi olarak algılanmasını varsayar (Özsoy 1990: 52-53). Özetle Özsoy (1990) çalışmasında, Türkçede edilgen tümceleri Yönetim ve Bağlama Kuramı açısından açıklamaya çalışmıştır.

Taneri (1996) çalışmasında, Türkçede görölen bazı edilgen çatıların yapı ve anlam özelliklerinden birkaçını incelenmiş, Yönetim ve Bağlama kuramı çerçevesinde bu yapıların bir kurala bağlanmasını amaçlamıştır (1996: 47). Taneri, Almanca ve Felemenkçenin de içinde bulunduğu bazı diller gibi Türkçenin de geçişsiz eylemlerle yapılan edilgen yapılara izin verdiğini, geçişsiz eylemlerle yapılan edilgen çatıların, *edeni görüntüsüz etken çatı* (impersonal passives) olarak tanımlanabileceğini ve dünya dillerinin pek çoğunda kullanımı olan geçişli eylemlerin oluşturduğu edilgen çatıya ise *edeni görüntülü edilgen çatı* denebileceğini söylemektedir (1996: 47). Taneri, Almanca ve Felemenkçe gibi dillerde de *görüntüsüz edilgen çatıya* rastlanmasına rağmen Türkçeyi bu dillerden ayıran *görüntüsüz edilgen çatıyla* ilgili önemli bir özellik olduğunu belirtir. Bu farklılık geçişsiz eylemlerin Özne olarak aldıkları adöbeğinin yüklemle olan dilbilgisel ilişkisiyle ilgilidir. Türkçede geçişsiz eylemler, aşağıda göröldüğu gibi iki ayrı tip adöbeğine olanak tanımaktadır (1996: 47):

- (50) a. Çocuk koştu.
b. Herkes gitti.
c. Sınıfa hiç kimse gelmedi.
ç. Sayın Parlemonter buradan ne zaman ayrılacaklar?
- (51) a. Gemi battı
b. Favori at, koşunun bitimine yakın düştü.
c. Adam bayıldı.
ç. Kadın öldü.

(50)'deki tümcelerde özne olarak kullanılan adbekleri, yüklemlerinin belirttiği eylemi algılayarak yaparlar; söz konusu eylemin bilinci içindedirler. Ancak (51)'deki tümcelerde özne konumunda bulunan adbeklerinin böyle bir bilinç ortaya koydukları söylenemez; üstelik eylemden etkilenmiş dilbilgisel birimleri olarak anlam verirler. Bu yüzden Taneri'ye göre, geçişsiz eylemler iki ayrı kümeye alınmalıdır. Taneri, (50)'deki tümcelerde geçişsiz eylemlere *istemli geçişsiz eylemler* (unergatives), (51)'deki tümcelere ise, *istemsiz geçişsiz eylemler* denebileceğini söylemektedir (unaccusatives) (1996: 47).

Taneri, istemsiz geçişsiz eylemlerle yapılan çatıların kullanımının pek yaygın olmadığını ve genellikle bu eylemlerin etken çatıyla kullanıldığını belirtmektedir. Bununla birlikte bazı durumlarda, örneğin bir deney anlatılırken, insanlığa karşı işlenilen suçu uluorta stlenmemek için, bu eylemlerin edilgen çatıda kullanılmalarının gerekli olduğunu söylemektedir (1996: 49):

- (52) a. Beklediğimiz sonucu elde edemedik. İlaç enjekte ettiğimizde, davul gibi şiştiler.
b. Beklenen sonuç elde edilemedi. İlaç enjekte edilince, davul gibi şiş-il-di.

Taneri'ye göre, yukarıdaki tercihli kullanımlar göz önünde bulundurulursa, istemsiz geçişsiz eylemlerle yapılmış edilgen biçimlerin Türkçedeki varlığı yadsınamaz. Bununla birlikte Taneri, bu tür edilgen yapıların kullanılmalarının sınırlı olduğunu belirtir. Taneri bir başka çalışmasında, literatürde istemsiz geçişsiz eylemlerle yapılmış edilgen çatıların büyük bir kısmını *Orta atı* başlığı altında topladığını söylemektedir. Taneri'ye göre, bu yapıların kullanım alanı sınırlı da olsa bir kurala bağlanması gerekmektedir (1996: 49). Taneri çalışmasında, özetle, edilgen yapıların görüntülü ve görüntüsüz yapılarla aynı özellikleri gösterdiğini açıklamaya çalışmakta, yapısal ve anlamsal benzerlikler gösteren bu dilsel düzeneklerin aynı kuralın ürünü olabileceğini düşünmektedir. Taneri, ayrıca, derin yapı düzleminde istemsiz geçişsiz eylemlerle, edilgenlik eki alarak geçişsiz duruma gelen geçişli eylemler arasındaki yapı farkına da dikkat çekmiştir.

Göksel (1996), *Passivisation in Turkish* adlı makalesinde Türkçedeki edilgen biimbilimini anlamı da katarak sözlüksel özellikleri açısından incelemekte ve

edilgen biçimlerin yüzey yapı temsillerindeki eylemlerle birleştirilebileceğini önermektedir; bu düzlem de mantıksal temsil düzlemidir. Bu önerinin doğal bir sonucu olarak edilgenler mantıksal Özneden yoksun kalır; yani Kılıcı öbeği mantıksal olarak temsil edilmez. Göksel çalışmasının kuramsal çerçevesini oluşturan İzin Verme/yükleme/yüklemleme dilbilgisinde (Licensing grammar) temel olarak iki düzlem olduğunu söylemektedir: *yüzey temsilleri ve mantık temsilleri düzlemleri*. Kısacası, İzin Verme dilbilgisinde yüzey sözdizimsel ve mantıksal biçimler birbirlerinden ayrı dizgelerdir ve sağlam ayrımlarla birbirinden ayrılmıştır. Kısmen de olsa yüzey ve mantıksal biçimler sözlükçeye bağımlıdır, yani sözlüksel özellikler çözümlemenin merkezi olmaktadır (Göksel 1996: 61-62).

Göksel, yukarıda bahsedilen kuramsal çerçeveden yola çıkarak, edilgenleştirme özelliklerinin, edilgen biçimbirimlerin sözlüksel özelliklerinden yola çıkılarak ortaya konabileceğini iddia etmektedir. Göksel'e göre, Türkçedeki edilgen biçimbirimlere sözlüksel özellikler açısından bakmaya çalışıldığında ilk bakılacak olan *ulamsal seçmelerdir*. Türkçedeki edilgen biçimbirimler, geçişli ve geçişsiz köklere benzer bir şekilde birleştirilebilir (1996: 62):

(53) Bu dükkan-da kitap sat-ıl-maz.

(54) Bu oda-da dur-ul-maz.

Görüldüğü gibi, *sat-* geçişli eylem kökü ve *dur-* geçişsiz eylem köküne edilgen biçimbirimler aynı şekilde getirilmiştir. Bu şunu göstermektedir: edilgen biçimbirimin ulamsal seçmesi açısından geçişli eylemle geçişsiz arasında bir fark bulunmaz (Göksel 1996: 62). Sonuç olarak, Göksel'e göre, edilgen tümceler, mantıksal temsil düzleminde dış öğelerden yoksundurlar. Bu yüzden edilgenin özelliklerini belirlemede sözlüksel çözümleme önemli bir yere sahiptirler (1990: 73).

Türkçede edilgen yapılarla ilgili diğer bir çalışma da Biktimir'in (1986), *Impersonal Passives and the -ArAk Construction in Turkish* adlı makalesidir. Biktimir bu çalışmasında Türkçedeki kişisiz edilgenliği tartışmaya açmakta, ardından {-ArAK}

biçimbiriminin kullanımlarından yola çıkarak düşüncelerini ortaya koymaktadır. Biktimir (1986), kişisiz edilgen tümceler, geçişsiz tümceler edilgenleştirilmiş versiyonu olarak görüldüğünü ve birçok dilde de benzer yapıların olduğunu söylemektedir. Biktimir'e göre, Türkçedeki kişisiz edilgenlik, edilgenleştirme işleminin genel ya da evrensel doğasıyla ilgili tartışmalarda önemli bir rol oynamaktadır. Bu özellikle İlişkisel Dilbilgisi için geçerlidir. Biktimir'in bu çalışmadaki amacı, Türkçedeki kişisiz edilgenlerin evrensel edilgenleştirme kuralları açısından benzer görünüm sergileyip sergilemediğine bakmak ve Türkçedeki kişisiz edilgenlerin, gerçekte, evrensel edilgenleştirme kurallarıyla tam anlamıyla örtüşen bir benzerlik göstermediğini ve Türkçe için bunu varsaymanın zorlama olacağını ortaya çıkarmaktadır. Biktimir'e göre, Türkçedeki kişisiz edilgenlerin evrensel edilgenleştirme kurallarıyla örtüşmediği gerçeğini, belirteçlik yapılarında da açık olarak görmek mümkündür. Sonuç olarak anlaşılmaktadır ki, Türkçedeki kişisiz edilgenler gerçek edilgen yapılar değildirler (1986: 53). Biktimir, {-ArAk} yapısının kişisiz edilgen olarak adlandırılan yapılar içerdiğini belirtmekte; bu yüzden, kişisiz edilgenin özelliğini ve kişili edilgenden ayrılan yönlerini göstermek için {-ArAk} yapısının yer aldığı edilgen tümce örnekleri vermektedir (1986: 64):

(55) Sakız çiğne-yerek hoca-yla konuş-ul-maz.

(56) Oku-yarak adam ol-un-maz.

Biktimir'e göre (55) ve (56)'daki tümceler kabul edilebilir olmasının koşulu ADIL içermeleridir. Eğer Özneleri ADIL olmazsa tümceler kabuledilebilir olmamaktadır (1986: 65):

(57) *Öğrenci sakız çiğne-yerek hoca-yla konuş-ul-maz.

(57)'de Öznenin yüzey yapıda görünmemesi, tümcede varsayılanın yüzey yapıda görünmeyen özgül-olmayan ADIL olması gerekmektedir. Sonuç olarak, Biktimir'e göre, Türkçede edilgen tümceler iki gruba ayrılabilir: Bunlardan ilki "tarafından" öbeğiyle oluşturulabilir ve Öznesi özgül/açık Öznedir, diğeri ise "tarafından" öbeğini kabul etmez, Özne insan ve özgül-olmayan bir sözlüksel birimdir. Türkçedeki

edilgenlik tekrar gruplanmaya çalışılırsa Öznesi özgül olan ve Öznesi özgül-olmayan olarak ayrılabilceği görölmektedir. Grublama, geçişli ve geçişsiz eylemlere göre yapıldığında Türkçede iki edilgen türü daha çıkmaktadır: Kişsiz ve kişili edilgen. Ancak, Biktimir, böylesi bir ayrımla Türkçede edilgenliğin büyük bir karışıklığa yol açtığını söylemektedir; kişsiz edilgen, kişili edilmene göre farklı süreçlerden oluştuğu için *edilgen II* adıyla anılmasının daha doğru olduğunu ileri sürmektedir (1986: 68-69).

Türkçede görölen bir diğer önemli özellik ise tek tümce içerisinde çift edilgenlerin kullanılabilmesidir. Bu konuda, ‘Türkçede Tek Tümce İçindeki Çift Edilgenler’ (*Monoclausal Double Passives in Turkish*) başlığı altında bir çalışması olan Özkaragöz, Türkçede bazı tümcelerde iki edilgen biçimbirime geçişli eylem üzerinde izin verildiğini belirtmektedir (1986: 77):

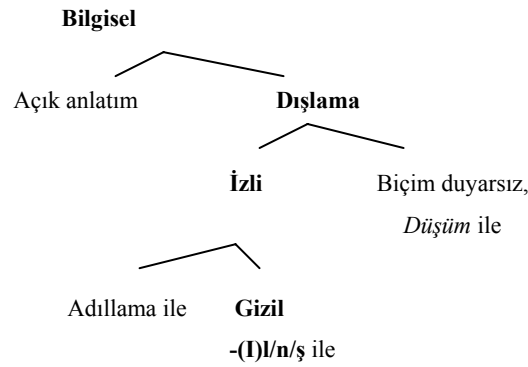
- (58) a. Bu şato-da boğ-ul-un-ur.
b. Bu oda-da döv-ül-ün-ür.
c. Harp-te vur-ul-un-ur.

Özkaragöz’e göre, bu tip çift edilgenlerin paylaştıkları özellikler şunlardır: (i) İlk Özne ya da ilk Nesne ADILdır ve genel olarak tanımlanabilir, (ii) bu tip tümcelerde kullanılan zaman geniş zamandır (iii) Çift edilgen biçimbirimi geçişli gövdeye gelir (1986: 77). Özetle Özkaragöz (1986) çalışmasında, Türkçedeki çift edilgen kullanımlarının biçimsel özelliklerini belirlemiş ve bu tür kullanımları kişsiz edilgenlik olarak değerlendirmiştir.

Türkçede çatı ile ilgili önemli bir çalışma, Ömer Demircan’ın (2003), *Türk Dilinde Çatı* adlı kitabıdır. Demircan bu kitabında çatıya, dolayısıyla edilgenliğe oldukça farklı yaklaşmakta ve şimdiye kadar yapılan çoğu çalışmada Türkçe çatı yapılarıyla ilgili değerlendirmelerin yabancı dillerin dilbilgisel özelliklerine göre yapıldığını belirtmektedir. Bu durumu eleştiren Demircan, kitabında Türkçenin çatı dizgesi için uygun olduğunu düşündüğu yeni kavramlar önermektedir.

Demircan (2003)'te savlanan temel terimlerden biri *gizil anlatım*, dolayısıyla *gizil çatıdır*. Demircan, gizil anlatımı şu şekilde tanımlamaktadır: *Bilgisel düzenlemede olaya katılanlar ya açık olarak verilir ya da yalnızca işlevsel özellikleri korunarak izlenir. Bu izlemeye "gizil" anlatım denir* (2003: 81). Demircan gizil anlatımı sırasıyla: 1) Öznenin, 2) Dönüslü Nesnenin, 3) İşteş Nesnenin dışlanıp izlenmesi olarak incelemektedir. Gizil ekler, dışlanan bir katılanın yapıya girmesini engeller. Bu dışlama şu şekilde şemalaştırmıştır (Demircan 2003: 82):

Şema 1. Gizil Ekler

Demircan'ın (2003) açık anlatım kavramıyla gönderimde bulunduğu yapı hiçbir üyesi bağlam gereği düşmemiş ya da söylem içindeki başka bir tümcenin üyesine gönderimde bulunan bir adıl taşımayan ve yüklemi -(I)/n/ş gizil çatı eklerinden birini almamış tümceleri karşılamaktadır. Bağlamda saklanan üyeler ise ya *adıllamaya* ya da (59) örneğindeki gibi *düşüme* bağlanmaktadır. Gizil anlatımın ekleri ise sırasıyla, (60a-c)'deki gibi, başkasına dönük, yapana dönük ve karşılıklı ya da birliktelik ayrımları yapmaktadır (Demircan 2003: 81):

- (59) "...Bir gün Kaynarca'ya, bizim derenin kaynadığı köye düşmüş yolu bizim çobanın. **d** Çayını yudumlar, **d** o çevreye bakınırken, kahvenin duvarında asılı bir değneğe ilişmiş **d** gözü..." (düşüm [d]:çoban)
- (60) a. Birden kapı vur-ul-du. (bir kimse kapıyı vurdu)
 b. Komşular geçen hafta buraya taşı-n-dılar (kendilerini)
 c. Kız ile oğlan bir süre bak-ış-tılar. (birbirlerine)

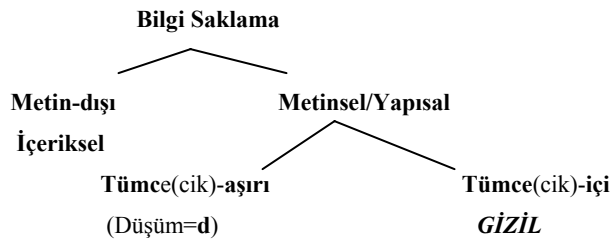
(59)'un ilk tümcesinde Özne konumundaki çoban sözcüğü, bir sonraki sıralı tümcede düşse de yine Özne olarak kullanılmıştır; ancak kullanılmayan sözcüğün ya da boş

gönderimin bağlandığı sözcük bağlamdan bellidir (çoban). (60a-c)'deki çatı ekleri (59)'daki düşmenin tersine gizlenen üyelerin niteliğini eylemde kodlayarak belirtmiştir.

Demircan *edilgen* teriminin bir üst terim olarak kullanılmasına karşı çıkmaktadır. Ona göre, Türkçenin yapısı gereğince incelenememiş, yapısal öncelikler yabancı dil öğretiminden etkilenilerek belirlenmiştir. Türkçenin bu özelliği de yıllar sonra İngilizceden aktarımla çevirisel olarak “edilgen” üst terimiyle yansıtılmıştır (Demircan 2003: 81). Demircan'a göre “*Edilgen*” ayrımı Türkçede ancak bir “*dip-terim*” olarak yer alabilir; halbuki, incelemelerde *tarafından* öbekli edilgen yapılar temel edilgenmiş gibi değerlendirilmekte, Türkçe kendine özel terimlerle betimlenmemektedir (2003: 82).

Demircan'ın gizil anlatımla kastettiği şeye tekrar geri dönülürse, metin açısından gizilin, tümce içinde işleyen ama bilgileme açısından tümceler arası bağımlılığı yaratan bir metin oluşturucusu olduğu söylenebilir (Demircan 2003: 83). Demircan'a göre, anlatırken kimi bilgiler metin dışı/söz dışı bırakılmakta; kimi veriler ise, türlü nedenlerle belirsiz bırakılmaktadır. Bilgisel üst bağlam metin olmakla birlikte, biçimsel işlemler tümce/tümcecik sınırlarını aşmamaktadır. Demircan bu belirlemesini şu şekilde şemalaştırmıştır (Demircan 2003: 83-84):

Şema 2. Sözel Öğe Dışlama

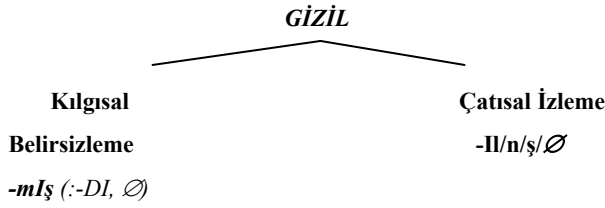

Demircan'a göre bilgi yükü açısından “gizil”, tümce aşırı ilişkiler içerir. Bu işlemle olaya katılanlardan bir ya da birkaçı söz dışı bırakılabilir. Bunun için üç seçenek vardır: 1. **çatı eki** kullanma, 2. **adıl** kullanma, 3. **düşüm** uygulama. Birer dışlama işlemi olarak görülen bu uygulamalar, gerçekte birer *metin içi bağlama ve ilişkilendirme* işlemleridir (Demircan 2003: 84).

Demircan, çatının Özne ile yüklem arasında şu tür ilişkiler kurduğunu söylemektedir: 1. Ettirgen (-t/Dİr) ile tümceye yeni öğeler katar, 2. Dönüşsüz gizil (-l/n) ile tümcenin Öznesini, 3. Dönüştürücü gizil (-n/l/ş) ile eylemi/oluşumu Özneye döndüren öğeleri dışlar. Öyleyse Türkçede, **-(I)l/n/ş** ile gösterilen “**gizil**” bir üst çatıdan söz edilebilir. Onun karşıtı ise “**açık**” terimiyle verilebilmelidir. Her tümcenin taşıdığı “yeni” bilgi için açık anlatım, gerekli olup “bilinen” içinse, ulamsal **izleme** yeterlidir (Demircan 2003: 84).

Demircan tümcecik içi öge dışlamayı şu şekilde şemalaştırmakta ve öge dışlama terimiyle anlatmak istediğini biraz daha somutlaştırmaktadır (Demircan 2003: 86):

Şema 3. Tümce (cik)-içi Öge Dışlama

Şemadan da anlaşıldığı gibi hem *kılgısal* belirsizlik hem de çatısal izleme için gizil anlatım yapısal bir üst ulam sayılmaktadır. Demircan, dışlanan ögenin düşüme bağlı *eski* bilginin yanında *yeni* bilginin de olabileceğini belirtmektedir. Kılgısal belirsizlemenin gizil anlatımın bir türü olduğunu söyleyen Demircan, -mİş (-DI) ekine yüklenen bu özelliğin sorumluluk dışlama, kesinliği azaltma gibi işlevleri olduğunu söylemektedir. Demircan, kılgısal belirsizlemeyi Uğur Dündar’ın bir yayınında geçen diyalogdan yola çıkarak açıklamaktadır (Demircan 2003: 85):

- (61) U.D.: “-*Siz sebze yi eksik tartıyorsunuz.*”
Satıcı: “*Yok ağbi, nereden çıkarıyorsun bunları?*” (Ancak kefenin altına ağırlık kaynatılmıştır).
U.D.: “-*Kaldır bakayım şu kefenin altını.*” (Kefe kaldırılınca ek ağırlık ortaya çıkar. “*Ne bu? Bu ne?*”
Satıcı: (sanki kendisi bilmezmiş gibi) “*Aaa! Kim koymuş bunları buraya?*”

Demircan (2003) bu konuşmada -mİş ile, konuşanın dışında oluştuğu ileri sürülen bir olayda *sorumsuzluk* anlatıldığını belirtmektedir (Demircan 2003: 85).

Demircan, çatı eklemede vurgulanması gereken noktanın –l/n/ş ekleriyle uygulanan “gizil-öge-izleme” işlemi olduğunu söylemektedir. Bu eklerle “bilinmeyen ya da bilinen bir katılımcı, işlevine ve taban sesletimine uyan bir ek ile izlenerek söz dışı bırakılır”. Demircan’a göre, eyleme/olaya, katılımcıların işlevine ya da ilişkilerine göre üç ayrı işlem uygulanmaktadır (Demircan 2003: 86):

(a) Birincisi, tümcenin **Öznesine** {-(I)l} ekbirimi ile uygulanan “**dönüştür-gizil**”. Bu işlem, kavramsal bir alt ayırım olan (62)’deki gibi bir “edilgen”i de içerir. Edilgen, “passive” teriminin çevirisidir. Hint-Avrupa dillerinde “geçişlilik” koşuluna bağlıdır. Demircan’a göre, Türkçede edilgen olarak adlandırılan yapılar, eylemin geçişliliğine dayalı bir ilişki sergilememektedirler. Dolayısıyla edilgenin kendi dışında özellikleri içerecek biçimde çevirisel olarak genişletilmesi doğru değildir. Demircan bu yanlışlığın, neredeyse sorgulanmadan süreklilik kazanmış olduğunu iddia etmekte ve örnek (63)’teki gibi edilgen varsayılan tümcelerin Türkçe için kabul edilebilir bir yapı olmadığını öne sürmektedir (Demircan 2003: 86):

(62) (Meclis öneriyi reddetti >) Öneri redded-il-di

(63) *Bu söz *Aziz Nesin tarafından* söylendi.

Demircan, (63)’teki tümcenin, *O sözü Aziz Nesin söyledi*, biçiminde de dizilebileceğini, aslında doğrusunun da bu olduğunu söylemektedir (Demircan 2003: 89).

(b) İkincisi, tümcenin dönüşlü adıl (kendini/e) Nesnesine {-(I)n} ekbirimi ile uygulanan “biril dönüşlü gizil”dir (Demircan 2003: 86):

(64) (Özge kendini süsledi >) Özge süsle-n-di

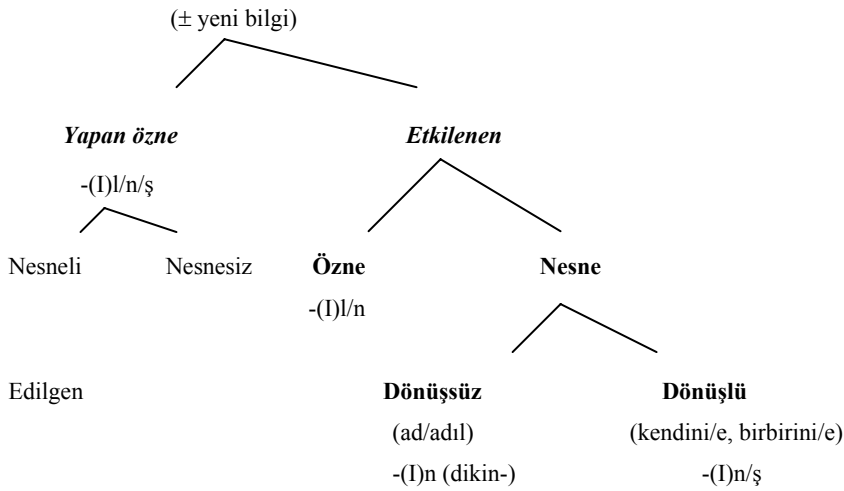
(c) Üçüncüsü, tümcenin eşlenmiş olan (işteş) Özneleri arasında ilişki kuran adıl (birbirini/e,...)Nesnesine {-(I)ş} ekbirimi ile uygulanan “ikil dönüşlü gizil”dir (Demircan 2003: 87).

(65) (Mehmet ile Ayşe birbirini gördü >) Mehmet ile Ayşe gör-üş-tü

(63), (64) ve (65)'teki tümce yapıları, başka çalışmalarda edilgen, dönüşlü ve işteş biçiminde ayrı çatılar altında değerlendirilse de Demircan (2003), bu yapıların hepsinin *gizleme* işlevini gerçekleştirdiğini, bu yüzden ***gizil çatı*** başlığı altında değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürmektedir.

Demircan (2003), söylediklerini biraz daha açıklamak için aşağıdaki şemayı vermektedir ki bu şemada edilgenle kastettiği yapının yeri daha belirgin olarak görülmektedir (Demircan 2003: 88):

Şema 4. Çatısal (?) Gizleme: İzlenen Öğeler

Demircan, sonuç olarak, ortada yalnızca edilgenliğe özel Türkçe sözdizimsel bir ayırım ya da biçim olmadığını iddia etmektedir. Ona göre, Türkçede “çatı” ayırımlarını bu açıdan yeniden yorumlamak zorunludur (2003: 89). Söz konusu –(I)l/n/ş eki Türkçede (etken, geçişsiz, dönüşlü, işteş, ettirgen gibi) her türlü eyleme eklenmektedir. Düşünsel süzgeç dışında (kana- > *kana-n-,...) bir kısıtlama olmaz. Demircan’a göre, bu durumda –(I)l/n/ş eki yalnızca “edilgenlik” kavramına özgülenez. Çünkü bu ek “geçişli-geçişsiz” ayırımına duyarlı değildir. Bir başka deyişle, –(I)l/n/ş eki dilde “etken-edilgen” ayırımı yapmak için oluşmuş görünmemektedir (Demircan 2003: 90).

Demircan, dönüşsüz gizil terimiyle Türkçedeki edilgenliğin işlevini ortaya koymaya çalışmaktadır. Demircan'a göre, açık anlatımdan (yani diğer çalışmalarda *etken* diye geçen yapı) dönüşsüz gizil anlatıma geçişte üç işlem yapılmaktadır (2003: 95):

1. Genel üst işlem; -l/n/ş ekiyle **öğe silimi**: a) Özne, b) Nesne [**Gizil İşlem**]:

- (66) a. **Geçişli yüklem:**
Arkadaşın seni aldatı > Ø_i seni_i aldatı. (Ø_i= düşümsel) *Ø_i seni_y aldatıldı. (gizleme)
- b. **Geçişsiz yüklem:**
Biz dün adaya gittik > Ø dün adaya gidildi.
- c. **Etkilenen Özneli ama geçişli yüklem:**
Ayşe Mehmet'ten korkar > Ø Mehmet'ten korkulur.

2. Özel alt işlemler; **boşalan Özne konumunun**, yalnızca -(y)I ve Ø Nesnesi ile **doldurulması** [Dizimsel İşlem]:

- (67) a. **Geçişli yüklem:**
*Sen_y Ø_y aldatıldı. (yeni özneleme)
- b. **Geçişsiz yüklem:**
Biz dün adaya gittik > Ø dün adaya gidildi. (öznel konuma geçme yoktur)
- c. **Etkilenen özneli ama geçişli yüklem:**
Ayşe Mehmet'ten korkar > Ø Mehmet'ten korkulur. (öznel konuma geçme yoktur)

3. Yeni-özne ile yüklem arası kişi/sayı uyumu [**Öznel İşlem**]:

- (68) a. **Geçişli yüklem:**
Sen_y Ø_y aldatıldın. (uyum)
- b. **Geçişsiz yüklem:**
Biz dün adaya gittik > Ø dün adaya gidildi.
- c. **Etkilenen özneli ama geçişli yüklem:**
Ayşe Mehmet'ten korkar > Ø Mehmet'ten korkulur.

Demircan'a göre, Türkçede olan biteni iyi anlamak için yukarıdaki ayrımları doğru yapmak gerekmektedir. Çünkü Türkçedeki gizil anlatım, yalnızca birinci işlemle ilişkilidir. Ancak İngilizcedeki edilgen işlemi geçişliliğe bağlı olduğu için, orada üç işlemi birlikte uygulamak zorunludur. Türkçede (2) ve (3) işlemler gizile bağlı görünmemektedir; çünkü (66), (67) ve (68)'deki (b ve c) tümcelerinin Özne konumunu doldurma ve uyum gibi işlemlere gereksinimi yoktur (Demircan 2003: 97).

Yine Demircan'a göre, Türkçede yalnızca edilgene özel bir ek bulunmadığı için edilgenden dizimsel ya da biçimsel düzeyde söz edilemez. Bu durumda, kavramsal olan "edilgen/passive" Türkçede ($\emptyset$, -(y)I Nesneli olan eylemler dışında) Özne ile eylem arasında ne işlevsel ne de biçimsel bir ilişki belirlemektedir; o zaman "edilgen" bir işlem değil, kavramsal bir niteliktir (2003: 97). Kısaca Demircan, bütün eylemlere koşulan biçimsel bir üst ayırım olan gizil-anlatım bir grup eyleme uygulanan kavramsal bir alt ayırımı, 'edilgen'e göre, betimlenemez demektir. Demircan bunun göz önünde tutulmaması sonucunda, İngilizceye göre yazılan çevirisel çalışmalarda yapıldığı gibi: *ikili edilgen*, *geçişsiz edilgen*, *kişisiz edilgen* gibi çarpık çeviri terimlerin üretilmesinin kaçınılmaz bir sonuç olduğunu savlamaktadır. Sonuç olarak Demircan, görüşlerini şu şekilde maddelendirerek özetlemektedir (2003: 103-4):

1. Türkçede oldukça genel ve açık bir ayırım olarak "gizil" anlatım (=eyleme/olaya katılan ögeyi dışlama) yolu kullanılmaktadır.
2. Gizil anlatımın kendine özgü bir biçimlenişi ve dizimsel işlemleri vardır.
3. "Edilgen" olarak çevrilen "passive" ayırımını yalnızca "geçişlilik"e bağlı olup "gizil" anlatım içinde bir kavram olarak düşünülmelidir.
4. Edilgenliğin Türkçede kendine özel ne biçimsel ne de dizimsel olarak ayırıcı bir işlemi ya da biçimi bulunmamaktadır.
5. Öyleyse kavramsal bir alt ayırım olan edilgenlik biçimsel bir üst ayırım olarak görülemez, sunulamaz; eğer yapılırsa, bu Türkçenin "çevirisel" yönetimi, incelenmesi demek olur.
6. İngilizcede eyleyenin eklenmesi, konunun odaklanmasını da hedefler; ancak Türkçede böyle bir işleme gerek yoktur. "...tarafından" ile yapılan eklemeler çevirisel ama gerekli olmayan bir aktarmadan başka bir şey değildir.

Bada ve Bedir (1999), kuruluş biçimleri açısından farklılık olmasa da edilgen çatının Türkçede iki ana başlık altında incelenebileceğini söylemektedirler: *Normal edilgen çatı* ve *kişisiz edilgen çatı*. Bada ve Bedir'in (1999) çalışmasının amacı, sözlü ve yazılı metinlerden yola çıkarak edilgen yapıların kullanım sıklığını belirlemektir. Sözlü veri konuşma konularına göre ayrılırken, yazılı veri farklı gazetelere göre

ayrılmıştır. Verilerin sınıflandırılmasını Kornfilt'in (1997) sınıflandırması doğrultusunda yapmışlardır. Bu sınıflandırmaya göre veriler *Etken / edilgen tümce, normal / kişisiz edilgenlik, eylem / eylemsi* olarak değerlendirilmeye alınmıştır (Bada ve Bedir 1999: 142-43).

Bada ve Bedir'in (1999) çalışmasındaki sözlü veri oranlarına göre, etken tümce edilgen tümceye oranla yüksek bir kullanım sıklığına sahiptir. Bada ve Bedir, gerek sözlü gerekse yazılı anlatımda, etken eylemin edilgen eyleme göre bilinen dillerin hemen hemen hepsinde daha sıklıkla kullanıldığını bildiğini; ancak bu kullanım sıklığının konudan konuya küçük değişiklikler gösterdiğini söylemektedirler. Onların araştırmasında da işlenen konular arasında yalnızca küçük değişikliklere rastlanmıştır. Kısacası, kullanım sıklığında görülen farklılık, edilgen eylemli tümceyi, etken eylemli tümceye göre, daha önemli bir konuma getirmekten uzaktır (Bada ve Bedir 1999: 144). Söz konusu çalışmada üzerinde durulan diğer önemli bir yön de, (69)'da görüldüğü gibi, normal ve kişisiz edilgen olarak ikiye ayrılan sınıflandırmaya göre, edilgen yapının kendi içerisindeki kullanım sıklığını yazılı ve sözlü verilere göre irdelemektir.

- (69) a. **Normal Edilgen:**
Kule yıkıldı.
- b. **Kişisiz Edilgen:**
Bahçede koşulur.

Bada ve Bedir (1999), (69a-b)'de verilen iki tür edilgenliğin sözlü anlatımda belirgin bir farklılık göstermediğini belirtirler. Ancak sözlü anlatımın konuları arasında kullanım oranlarında farklılık ya da benzerlikler gözlenebilmektedir. Bada ve Bedir'in edilgen yapı kullanımında gözledikleri bir diğer özellik de yapının (70a-b)'de görüldüğü gibi, *eylem* ya da *eylemsi* konumunda oluşudur.

- (70) a. **Eylem Konumu:**
Kule yıkıldı.
- b. **Eylemsi Konumu:**
Askerler *yıkılan* kulenin enkazını topladılar.

Sözlü anlatımda eylem konumunda olan edilgenliğin eylemsi konumunda olan edilgenliğe oranla daha sık kullanıldığı anlaşılmıştır (Bada ve Bedir 1999: 144-45).

Bada ve Bedir (1999) yazılı anlatımdaki edilgen yapının kullanım sıklığı oranını bulmak için dört ayrı gazetenin köşe yazılarını incelediklerinde, sözlü anlatımda olduğu gibi, yazılı anlatımda da edilgen tümcenin az bir yüzdelik değere sahip olduğunu gözlemlemişlerdir. Yazılı anlatımda normal ve kişisiz edilgenlik karşılaştırıldığında ise, kişisiz edilgen kullanımın, normal edilgen kullanımının yaklaşık üçte biri kadar olduğu görülmektedir. Bada ve Bedir'e göre, sözlü anlatımda, her iki kullanım türünde, herhangi bir fark gözlemlenmezken, yazılı anlatımda normal edilgenliğin kişisiz edilgenliğe göre belirgin bir biçimde daha sıklıkla kullanılması her iki anlatım türünün birbirinden ne kadar farklı anlatım biçimlerine sahip oluşunun açık bir göstergesidir. Bu çalışmanın yazılı veri tabanındaki edilgenliğin eylem ve eylemsi konumlarındaki yerleşim oranına bakıldığında benzer bir kullanım sıklığı olduğu ortaya çıkmıştır (1999: 146-47). Bada ve Bedir, yazılı anlatımda, edilgen yapının eylem/eylemsi konumu sözlü anlatımdaki ile karşılaştırıldığında, bu yapının sözlü anlatımda açık bir farkla eylem biçiminde, yazılı anlatımda ise, eylemsi biçiminde kullanıldığını söylemektedirler. Bada ve Bedir'e göre, bu farklı kullanım şekli sözlü anlatımda kullanılan tümcelerin kısa, yazılı anlatımda ise uzun ve karmaşık dilbilgisel yapıya sahip olmalarından kaynaklanıyor olabilir (1999: 147).

Buraya kadar kısaca değinilen çalışmalar Türkçede edilgen yapılar üzerine eşzamanlı yöntemle yapılanlardı. Türkçede edilgen yapılar üzerine yapılan çalışmaların genel bir tanıtımının yapıldığı bu bölümde, Türkçenin artzamanlı yöntemle yapılmış çalışmalarını da kısaca tanıtmak yararlı olacaktır.

Türkoloji geleneğinde Türkçeye ilişkin yapılan artzamanlı çalışmalar daha çok sesbilim ve biçimbilim üzerinedir. Genellikle sözcüklerin etimolojisi, yani sesbilim ve biçimbilimsel açıdan gelişim süreçleri Türkçenin tarihsel dönemlerine göre ortaya konur. Tarihsel bir dönemde yapılan eşzamanlı çalışmalar (örneğin, Örneğin, Tekin (2003), Gabain (1995), Şahin (2003)) ise yine sesbilgisi ve biçimbilgisi üzerinedir.

Sözdizimsel yapıların günümüz Türkçesine kadarki değişim süreci hemen hemen hiç incelenmemiş gibidir. Özelde Türkçenin edilgen yapılarına yönelik artzamanlı sözdizimsel incelemeler, yine biçimbilimin alanına girdiği ölçüde incelenmiştir. Artzamanlı işlevsel çalışmalar ise yok gibidir.

Türkçedeki edilgen yapıların artzamanlı ve dilbilimsel bir yaklaşımla incelendiği nadir çalışmalardan biri Erdem (2003)'tür. Erdem, çalışmasında, Türkçedeki edilgenleri *düzenli edilgenler* ve *düzensiz edilgenler* olarak ayırmakta ve edilgen yapıları, seçtiği metinlerden yola çıkıp yedinci yüzyıldan, yani Orhon Türkçesinden başlayarak günümüz Türkçesine kadar incelemektedir. Erdem, Orhon Türkçesinde farklı türden bir edilgen görünümünün olduğunu iddia etmektedir. Erdem'e göre, Orhon Türkçesinde edilgen tümceler edilgen biçimbirimle de, edilgen biçimbirimler olmadan da üretilmektedir (2003: 38):

- (71) Tinsi Oğlu ayt-ığma tağ
Tanrı Oğlu söyle-ORTAÇ dağ
“ ‘Tanrı Oğlu’ denilen dağ”

(71)'de yantümce sayılabilecek bir kullanım günümüz Türkçesine edilgen eyleme getirilen bir ortaç ekiyle (*den-il-en*) aktarılabilir. Oysaki bu yantümce Orhon Türkçesinde hiçbir edilgenlik eki gerektirmeden eyleme doğrudan getirilen bir ortaç ekiyle (ayt-ığma) oluşturulabilmektedir. Üstelik Erdem (2003), bu dönemdeki birçok edilgen örneğinin orta/dönüslü bir niteliğe sahip olduğunu da söylenebileceğini belirtmektedir.

- (72) Türk bodun kan-ı-n bul-ma-yın
Türk halkı han-3.TK-BELİRTME bul-OLUM-ULAÇ
Tabgaç-da ardıl-tı, kanlan-tı.
Çin-YER ayrıl-GEÇ kanlan-GEÇ
‘Türk halkı, (kendi) hanımı bulmayınca, Çin'den ayrıldı, han sahibi oldu.’

Erdem'e göre örnek (72) bazı görünümleri bakımından edilgen yapıdan ayrılmaktadır. *Türk bodun* tümcenin gerçek Öznesidir, yani Çin'den hareket eden

Türk bodundur. Erdem, bu tümcenin edilgenden çok orta/dönüştü bir anlama sahip olduğunu söylemektedir (2003: 38).

Orhon Türkçesinden sonra düzenli edilgenlerde (kişili ve kişisiz) bir artışın ve düzenliliğin gözlemlendiğini söyleyen Erdem, on sekiz ve on dokuzuncu yüzyıllarda Osmanlı Türkçesinde *tarafından* ve *canibinden* gibi Kılıcı öbeklerinin görülmeye başladığını vurgular (2003: 37). Erdem, düzensiz edilgenleri biçimlendiren yardımcı eylem görünümlerinin özellikle on üç ile on altıncı yüzyıllar arasında yer alan Eski Anadolu Türkçesinde yer aldığını söyler. *İt-* yardımcı eylemiyle *ol-* yardımcı eylemini edilgenlik açısından karşılaştıran Erdem, *it-* yardımcı eyleminin edilgen çatı dışında etken, orta ve ettirgen çatılarla kullanılabildiğini, buna karşılık *ol-* yardımcı eyleminin sadece edilgen benzeri dolaylamalılarla kullanıldığını belirtir. Erdem ayrıca, *Olun-* yardımcı eyleminin, adeta, *it-* de dahil tüm yardımcı eylemlerin edilgen biçimiymiş gibi kullanıldığını da ileri sürmektedir (2003: 42):

- (73) a. Ceng it-di-ler...
Savaş yap-GEÇ-3.ÇL
'Savaş yaptılar.'
- b. Ol gün acaib muhkem ceng ol-ın-dı
O gün çok büyük sert savaş ol-EDİL-GEÇ
'O gün çok büyük sert bir savaş oldu.'

Eski Anadolu Türkçesinde *idil-* biçim hiç kullanılmazken, *idin-* biçimi orta/dönüştü durumlarda kullanılan bir yapı olarak gözlenmiştir. Erdem, Çağdaş Türkçede bu durumun neredeyse tersine döndüğünü, *edil-* biçiminin *olun-* edilgen biçimine oranla tercih edilen bir yapı olduğunu veri tabanındaki metinlere dayanarak göstermeye çalışmıştır (2003: 37). Erdem (2003)'te belirtilen edilgen yapı bağlamındaki bu değişimlerin, tarihsel süreç içerisindeki değişimleri bizim çalışmamızda daha kapsamlı bir biçimde ele alınacaktır. Ayrıca, Erdem (2003)'in bu çalışmasından farklı olarak bu çalışmada Türkçedeki edilgen yapıların yalnızca sözdizimsel işlevlerine değil, tarihsel metinlerdeki edimbilimsel işlevlerine de değinilecektir.

2.3. Çağdaş Türk Dillerinde Edilgen Yapılar

Daha önce de belirtildiği gibi bu çalışma tipolojik bir çözümlemeyi hedeflememektedir. Bu nedenle çağdaş Türk dillerine yönelik karşılaştırmalı bir betimleme yapılmayacaktır. Sadece edilgen yapıların diğer Türk dillerindeki görünümlerine kısaca değinilecektir. Ancak gerektiği yerde Türkiye Türkçesindeki edilgen yapıların bazı biçimsel ve işlevsel görünümlerini açıklamak için diğer Türk dillerine ait bazı bulgulardan yararlanılacaktır.

Zeynalov, Türk dillerini karşılaştırmalı bir biçimde incelediği çalışmasında çatı açısından edilgenliğin tüm Türk dillerindeki genel görünümlerini ortaya koymuştur (1993: 334):

Tablo 3. Türk Dillerindeki Edilgen Çatının Biçimbilimsel Açından Genel Görünümü

Azerbaycan	-ıl, -il, -ul, -ül-l/ -ın, -in, un, -ün, -n
Türk	-ıl, -il, -ul, -ül-l/ -ın, -in, un, -ün, -n
Gagavuz	-ıl, -il, -ul, -ül-l/ -ın, -in, un, -ün, -n
Türkmen	ın, -in, un, -ün, -n
Kazak	-ıl, -il, -l/ -ın, -in, -n
Özbek	-ıl, -l/ -in, -n
Karakalpak	-ıl, -il, -l/ -ın, -in, -n
Karaçay-Balkar	-ıl, -il, -ul, -ül, -l/ -ın, -in, -n
Tatar	-ıl, -il, -l
Uygur	-ıl, -ul, -ül, -l/ -ın, -un, -ün, -n
Yakut	-n/ -ılın

Zeynalov yukarıdaki listeden yola çıkarak, Yakut Türkçesinde kullanılan -ılın eki istisna olmakla birlikte diğer Türk dillerindeki edilgen çatılı eylemlerin, {-(I)l} ve {-(I)n} ekleriyle ortaya çıktığını vurgulamakta; -ılın ekinin ise, en eski bir ek olup birçok eski Türk yazıtında edilgen çatı eki olarak kullanıldığını belirtmektedir (1993: 334). Türkiye Türkçesinin edilgen çatı eklerinin diğer Türk dilleriyle olan benzerliği, Buran ve Alkaya (2001)'den alınan iki Türk diline ait örneklerle somutlaştırılabilir:

(74) **Özbek Türkçesi**

{-(I)l}: Edilgen çatı ekidir: sorā-l- (sorul-), ayt-il- (söylen-), qāmāl- (tutuklan-)

{-(I)n}: Dönüşlü çatı ekidir: kiy-in- (giyin-), pāqlā-n- (temizlen-), yuv-in- (yıkan-)

(75) **Uygur Türkçesi**

{-(I)l}: Edilgenlik çatı ekidir: kēt-il- (gidil-), déy-i-l (denil-), köpeyt-i l (çoğaltıl-)

{-(I)n}: Dönüşlülük ekidir: söy-ü-n- (sevin-), key-i-n- (giyin-), qoğda-n- (korun-)

Zeynalov (1993)'ün ve Buran ve Alkaya (2001)'in sundukları (77)-(78)'deki verilerden anlaşıldığı gibi, Türkiye Türkçesi dışında diğer Türk dillerinde kullanılan edilgenlik biçimbirimleri Türkiye Türkçesi ile benzer özellikler sergilemektedir. Ancak, sadece biçimbilimsel benzerlikten yola çıkılarak edimbilimsel olarak da benzerlikler olduğu söylenemez.

Türkçe üzerine yapılmış çalışmalara bakıldığında sadece Türkçede temel edilgenliğin ne olduğu konusunda değil, Türkçede bir dilbilgisel kavram olarak “edilgenlik”in de tartışılmaya açık bir olgu olduğu anlaşılmaktadır. Yani Türkçede temel edilgenin özellikleri nedir, kaç tür edilgen yapı vardır gibi sorular sormadan önce, Türkçede edilgen yapıların, gerçekten edilgenin evrensel tanımlarını da kapsayan ya da diğer dillerin edilgen olarak adlandırılan yapılarıyla örtüşen bir edilgenlik kavramını yansıtıp yansıtmadığını tartışmak, ortaya koymak gerekmektedir. Türkçede edilgen olarak adlandırılabilir yapılar var mıdır, varsa bu yapıların temel özellikleri nedir gibi araştırma soruları bu çalışmanın da temel çıkış noktalarındandır; ancak bu soruların yanıtları, bu bölümde kısaca tanıtılan çalışmalarda olduğu gibi, yalnızca artzamanlı ya da eşzamanlı bir yöntemle değil, her iki yöntemi de kapsayan incelemelerle bulunmaya çalışılacaktır. Yine Türkçede yapılmış çalışmalara bakıldığında edilgenlerin biçimsel ya da işlevsel bakış açılarından biriyle, daha çok sözdizimsel düzlemde eşzamanlı yaklaşımlarla incelendiği gözlenmektedir. Bu çalışmada Türkçedeki edilgen yapılar hem sözdizimsel hem anlambilimsel hem de edimbilimsel düzlemde eşzamanlı ve artzamanlı yaklaşımların kavramlarından ve yöntemlerinden yararlanılarak çözümlenecektir. Türkçedeki çalışmalara bakıldığında görülen bir başka eksik ise, verilen örneklerin çoğunun bir veriye dayanmamasıdır. Bu örneklerin güvenilirliğine ve genellebilirliğine ilişkin kanıyı azaltmaktadır. Bu yüzden bu çalışmanın çözümlenmesi bu eksikliği gidermek ve örneklerin güvenilirliğini arttırmak için anlatı metinlerden oluşan bir bütüncüye dayanmaktadır.

Buraya kadar, genel olarak, edilgen yapılara ilişkin biçimsel, işlevsel ve edimbilimsel yaklaşımlara göre yapılan çalışmalardan söz edildi. Ardından Türkçeki edilgen yapılar üzerine yapılmış çalışmalara değinildi. Bundan sonraki bölümlerde bu çalışmanın kuramsal temelini oluşturan yaklaşımlar tanıtılacak, ardından belirlenen kuramsal çerçevede bütünce çözümlemesine geçilecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE

3.1. Giriş

Türkçede edilgen yapıların çözümlenmesini amaçlayan bu çalışmanın kuramsal çerçevesi iki yaklaşımdan oluşmaktadır: *Eşzamanlı* ve *artzamanlı* yaklaşım. Eşzamanlı yaklaşım Dik'in (1979; 1989) işlevsel dilbilgisi modeli çerçevesinde belirlenmiştir. Ancak edimbilimsel düzlemdeki çözümlenmelerde Givón'un (1990) ve Myhill'in (1992) görüşlerinden de yararlanılacaktır. Artzamanlı yaklaşım da ise, Givón (1990; 2006), Dik (1979; 1989), Haspelmath (1990)'daki belirlemeler ve bulgulardan yararlanılacaktır. Artzamanlı yaklaşımla yapılan bütüncü çözümlenmelerinde kullanılacak olan yöntem ve kavramlar yine işlevsel dilbilgisi modeline göre olacağı için eşzamanlı yaklaşıma dayalı bütüncü çözümlenmelerinde kullanılan kuramsal çerçeve, artzamanlı bütüncü çözümlenmelerinde de temel alınacaktır.

3.2. Eşzamanlı Yaklaşım

Dilbilim çalışmalarında, ister biçimsel ister işlevsel olsun, dil incelemeleri, eşzamanlı ve artzamanlı yöntemlerden biriyle yapılmaktadır. Dili inceleyen bir çalışmada her iki yöntem de kullanılabilir; ancak eşzamanlı/artzamanlı karşıtlığı kesin bir çizgiyle birbirinden ayrılmaktadır. Aslında, eşzamanlı ve artzamanlı karşıtlığı, dil olgusunun doğasına dayanmaktadır. Dil, değişmez bir olgu değildir ve tarihsel süreç içerisinde bazı değişimlere uğramaktadır. Dilin evrimi, belli bir zaman kesitinde, dilin dizgesinde yer alan tüm birimleri etkileyen bir güce sahiptir. Bundan dolayı, eşzaman ve artzaman kavramları bir karşıtlık içerisinde görünseler de dil olgusunun birbiriyle etkileşim içindeki iki yönünü göstermektedir. Eşzamanlı ve artzamanlı yöntem ayrımından ilk söz eden Saussure'dur (1916 Vardar 1998: 141). Artzamanlı yöntemi sonraya bırakarak, eşzamanlı yöntemin tanımını yapıp temel özelliklerinden söz edelim. Saussure (1916), dil olgusuna artzamanlı yöntemle bakıldığında dilin

kendisinin değil; yalnızca, dili değiştiren olaylar dizisinin görülebileceğini söylemektedir. Ancak, eşzamanlı yöntem, belli bir dizgeye sahip dil olgusunun birimleri arasındaki ilişkiyi görebilmeyi sağlar. Eşzamanlı yaklaşımda tek bir bakış açısı söz konusudur; o da dili kullanan bireylerinkidir (Saussure 1916'dan aktaran Vardar 1998: 139-40). Sonuç olarak, eşzamanlı yöntemle yapılan bir dil incelemesinde, dilin belli bir zaman kesitinde gösterdiği birimler arası dizgesel ilişkiler betimlenmeye çalışılmaktadır.

Bu çalışmanın kuramsal temeli işlevsel dilbilgisidir. Bu yüzden edilgen yapıların sınıflandırılmasında, bütüncenin oluşturulup çözümlenmesinde, kısacası edilgenliğe bakışta işlevsel dilbilgisi yaklaşımları ve modelleri temel alınmıştır. Diğer bir deyişle, bu çalışmada edilgenliğe ilişkin eşzamanlı çözümlenmeler işlevsel dilbilgisi çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. İşlevsel dilbilgisinin temel noktalarını kısaca belirtmek aynı zamanda bu çalışmanın eşzamanlı yaklaşımını da açıklayacaktır. Bu çalışmada işlevsel eşzamanlı kuramsal çerçeve, yukarıda söz edildiği gibi, Dik'in (1979; 1989) işlevsel dilbilgisi modeli temel alınarak belirlenmiştir. Bu noktada, Dik'in işlevsel dilbilgisi modeline değinmek, bu modelin bazı temel yönlerini açıklamak yararlı olacaktır.

3.2.1. Dik (1979; 1989)

Bir dilbilgisi modelinin dilin farklı yönlerini açıklayabilecek bazı yeterlilikler içermesi gerekmektedir. Dik (1989), işlevsel dilbilgisinin bir dilin özelliklerini açıklayabilme konusundaki önemli yeterliliklerini aşağıdaki biçimde sıralamaktadır (1989: 12-14):

1. *Edimbilimsel yeterlilik*: Doğal dil konuşucuları arasında gerçekleşen sözel etkileşimin ilkelerini açıklayabilme yetkinliği;
2. *Psikolojik yeterlilik*: Doğal dil konuşucularının, bir başka açıdan konuşucu ile alıcının arasında gerçekleşen sözel etkileşimde dilsel davranışı ve dilsel edimi açıklayabilme yetkinliği;

3. *Tipolojik yeterlilik*: Bir dilin dilbilgisini belirlerken, aynı zamanda diğer diller arasındaki benzerlikler ve farklılıkları dizgesel bir yolla açıklayabilme yetkinliğidir.

Bu yeterlilikler yanında işlevsel dilbilgisi, doğal bir dili *soyutluk*, *somutluk* ve *uygulanabilirlik* düzlemlerinde ortaya koyacağı bazı ilkelerle açıklayabilme gücüne de sahip olmalıdır. Örneğin, iyi bir soyutlama her dilde farklı bir biçimde gösterilen somut dilsel birimlerin ortak yönünü belirlemede faydalı olacaktır. Dolayısıyla iyi belirlenmiş bir soyut ilke, herhangi bir dili açıklayabildiği gibi, farklı dilleri de açıklayabilen bir uygulanabilirlik gücü kazanacaktır (Dik 1989: 15-16).

Dik, bir dilbilgisi kuramının şu iki farklı nedenden dolayı başarısız olabileceğini belirtmektedir: Dilbilgisi kuramı ya belirli bir dilin dilbilgisini betimlemekte yetersiz kalmıştır ya da o kadar soyut ve güç bir dilbilgisi ortaya koymuştur ki bu dilbilgisinin kurallarını doğal insan dilinin birimlerini tanımlaması olanaksız hale gelmiştir. Dik bu belirlemesiyle genelde biçimci yaklaşımları, özelde ise Chomskyci kuramları eleştirmektedir. Dik, bir dilbilgisi kuramının doğal dilleri açıklamakta yetersiz kalma tehlikesine karşı betimlemelerine mümkün olduğu kadar bazı sınırlandırmalar getirmesinin gerekliliğini vurgulamaktadır. Dik, bu sınırlandırmaların üç yolla gerçekleştirilebileceğini söylemektedir (Dik 1989: 17-22):

1. Dönüşümlerden kaçınmak: İşlevsel dilbilgisi yapı-değiştirici işlemler anlamında dönüşümlerden kaçınmaktadır. Yapı-değiştirici işlemler; silme, yer değiştirme, başka bir üyenin yerine geçme gibi işlemleri içermektedir. Örneğin, *İlişkisel Dilbilgisi* yaklaşımı çerçevesinde Perlmutter ve Postal (1977) edilgeni, etkenden dönüşen ikinci bir katman yapı ilişkisiyle açıklamaya çalışmaktadırlar¹. İşlevsel dilbilgisi ise, bir yapının bir kez oluşturulduğunu varsaymaktadır; yani işlevsel dilbilgisi bir yapının diğer bir yapıya dönüşmesinden çok bir yapının aşamalı olarak genişleyebileceğini kabul etmektedir.

2. Süzgeçleme araçlarından kaçınmak: Süzgeçleme araçları doğal dil konuşucusunun üretim öncesinde uygun yapılar üretmesini sağlayan ya da üretim

öncesindeki geniş olasılıkları azaltıp uygun olmayanları psikolojik anlamda zihinsel çöp kutusuna atan formülleri içermektedir. Örneğin, *Evreysel Dilbilgisinin* en önemli temsilcisi olan Chomsky (1993), edilgenleri Yönetim ve Bağlama Kuramı, Rol Kuramı ve Durum Kuramlarının getirdiği bazı kısıtlamalar çerçevesinde çözümlenmektedir. Chomsky'ye göre, edilgen yapı etken yapıdan dönüşürken dilbilgisel tümcelerin üretilmesi için bu kuramların gerektirdiği bazı kısıtlamalara uymak zorundadır². İşlevsel dilbilgisi ise, süzgeçleme türlerinden kaçınmaktadır. İşlevsel dilbilgisi, doğrudan doğruya iyi biçimlenmiş erek anlatımlara bakmaktadır, yani üretim esnasında bir anlamda zihinsel çöp olarak görülen ve üretim sonucunda atılan sözcelerden çok oluşturulmuş sözceleri çözümlenmeye çalışmaktadır.

3. Soyut anlambilimsel yüklemelerden kaçınmak: Biçimsel yaklaşımlarda, 1. Bölümde ayrıntılı olarak değinilen Chomsky (1993), Pollard ve Sag (1987) ve Manning ve Sag'ın (1997) çalışmalarında görüldüğü gibi, etken ve edilgen yüklemeler soyut birimler ve ilişkiler çerçevesinde ele alınmaktaydı. İşlevsel dilbilgisi ise, sözlüksel birimlerin davranışlarını soyutluluk derecesi açısından kısıtlandırmaktadır. Dilin sözlüksel birimleri nesnel dilin sözcelerinin gerçek görünümelerini yansıtan bir sözlükçenin içerisinde yer almaktadırlar. Bu açıdan işlevsel dilbilgisinin yüklemeler bakışıyla üretici anlambilimin bakışı arasında fark bulunmaktadır. Üretici anlambilimde *öldür-* eyleminin yapısı aşağıdaki gibi gösterilmektedir (Dik 1989: 21):

(1) öldür- (x)(y) = NEDEN OLAN (x)(OLMA(MA(CANLI(y))))

(1)'deki gösterim, soyut anlambilimsel yüklemelerin dilden bağımsız bir saptamasıdır. Bu biçimde ortaya konan soyut yüklemelerden işlevsel dilbilgisi kaçınmaktadır; çünkü soyut yüklemeler kabul edilirse, onların sözlüksel üyelerini çözümlerken sınırlandırmalar getirmek oldukça güç olacaktır.

Dik (1989), dilsel anlatımların karmaşık ağları olduğunu ve bu ağların farklı düzlemlerdeki işlevsel ilişkiler ile tanımlandığını belirtmektedir. Farklı türdeki işlevler bu ilişkileri yakalayabildiği için güçlü yöntemlerdir. Dik işlevlerin gerekli olduğunu, çünkü işlevler ve ulamların birbirleriyle ilişkisel konumda olmadıklarına dikkat çekmektedir. Bunun nedeni, aynı ulamın farklı işlevler oluşturabileceği ve

(2)'deki **renk hiyerarşisi** aşağıdaki kuralları açıkça göstermektedir (Dik 1989: 29):

1. Bütün diller renk olarak *siyah* ve *beyaz* ya da *karanlık* ve *ışık* terimlerine sahiptir.
2. Eğer bir dilde renk hiyerarşisinde yer alan bir renk varsa, hiyerarşide ondan önce gelen renk terimleri de vardır.
3. Hiçbir dil yukarıdaki hiyerarşide verilen on bir temel renkten daha fazla renk terimine sahip olamaz (Temel renkler birleşik, türemiş ve ödünçlenmemiş renk terimleridir).

(2)'deki gibi bir renk hiyerarşisi dil dizgesinin bazı alt bölgelerinin düzenlenişini açıklayacağı gibi, bu tür hiyerarşiler hem karşılaştırmalı dilbilgisi örüntüsünün altında yatanları açıklayan güçlü bir araç; hem de bir dilin diğer dillerden ayrılan eşdeğer alt alanlarını gösteren bir dayanak noktası olmaktadır. Dik, böylesi bir hiyerarşinin aşağıdaki gibi özetlenen bir çok önemli sonuçları olacağını belirtmektedir (Dik 1989: 29):

1. Olası dil dizgeleri: Hiyerarşiler dil dizgesine ilişkin olasılıklar hakkında tahminler yürütülmesini kolaylaştırmaktadır. Örneğin renk hiyerarşisinden yola çıkılarak bir dile ilişkin (3)'teki yorumlar yapılabilir (Dik 1989: 29):

- (3)
- a. Olanaklı:
Bir dilde *siyah*, *beyaz*, *kırmızı*, *yeşil*, *sarı*, *mavi* renkleri bulunabilir.
  - b. Olanaksız:
Bir dilde *kırmızı*, *mavi*, *kahverengi*, *pembe* renkleri bulunmayabilir.

2. Süretilik: Eğer bir hiyerarşi doğruysa, o zaman bir dilde hiyerarşi dizisinde hangi birimin önce hangi birimin sonra var olabileceği tahmin edilebilir. Örneğin, (2)'deki renk hiyerarşisine göre bir dilde *yeşil* terimi bulunuyorsa, o zaman o dilde *siyah*, *beyaz*, *kırmızı* ve belki *sarı* renklerini gösteren terimler de vardır (Dik 1989: 29).

3. Kesme noktası: Verilen bir hiyerarşiye göre bir dilsel birimin sürme noktasının sonlandığı yer *kesme noktası* olarak adlandırılmaktadır. Örneğin, bir dilde son temel renk terimi *maviyse*, o dildeki kesme noktası (2)'deki renk hiyerarşisine göre *mavi* ile *kahverengi* arasındadır (Dik 1989: 29). Ancak Dik, bir dilde verilen hiyerarşinin kesme noktasını belirlerken kararsız kalılabileceğini; bu yüzden, kesme noktasına ilişkin kesin bir sonuç ortaya koymanın her zaman için olası olmadığına işaret etmektedir. Dik, ayrıca, lehçesel ve bireysel dil kullanımı ile ilgili farklılıkların, bir dilde herhangi bir hiyerarşideki kesme noktasına ilişkin dilsel kararsızlığın ortaya çıkmasında etkili olduklarını belirtmektedir (1989: 30).

4. Dil değişimi: Hiyerarşiler, artzamanlı dil değişimi konusunda da önemli ipuçları vermektedir. Bir dilde olası dil değişimleri hiyerarşilerden yola çıkılarak varsayılabilirler. Dilde değişim, özellikle artzamanlı değişim ve bu değişimin hiyerarşilerle açıklanabilirliği Türkçedeki edilgenleri incelediğimiz bu çalışmada da yol gösterici bir etken olarak ele alınacaktır. Eğer bir hiyerarşi doğruysa, hiyerarşideki değişimin yönü kesme noktasının öncesi ya da sonrasında ilişkidir. Örneğin bir dilin (2)'deki renk hiyerarşisinde kesme noktası *mavi* ile *kahverengi* arasında ise, dilde devam eden değişimin olasılığı tektir: (a) dilin temel renk terimi *kahverengi* olur, (b) *mavi* dildeki temel renk terimi olma niteliğini kaybeder. Bu biçimde gerçekleşmeyen değişim renk hiyerarşisiyle bir bağdaşmazlığa yol açacaktır. Böylece, hiyerarşiler dildeki değişim üzerindeki kısıtlamaları göstermeye yaramaktadır (Dik 1989: 30).

5. Görülme sıklığı: Hiyerarşiler dağılım sıklığının iki türüyle bağlantılıdır. *Birincisi*, hiyerarşiler farklı dillerdeki birimlerin görülme sıklığı farklarını tanımlar. Örneğin, (2)'deki renk hiyerarşisinde birçok dilde temel renk terimi olarak *kırmızının mavi* renk teriminden daha fazla olduğu tahmin edilebilir. Bu, hiyerarşisinin sonuna doğru ilerledikçe görülme sıklığının azalacağını göstermektedir. *İkincisi*, hiyerarşiler bir dil içerisindeki birimlerin sıklık farklılığıyla da ilişkili olabilir. Bunun anlamı hiyerarşinin sağına doğru ilerledikçe bir dildeki birimlerin görülme sıklığının azalacağıdır (Dik 1989: 30). Türkçedeki edilgenler incelenirken hem artzamanlı süreçte hem de eşzamanlı olarak etken ve edilgen ile veya diğer çatılarla edilgen

arasındaki görülme sıklığı farklılığına bakmak gereklidir. Türkçedeki edilgen türleri arasında da benzeri bir görülme sıklığı farklılığına bakılabilir. Böylece metin düzeyinde edilgen çatının edimbilimsel işlevlerine hem diğer çatılarla hem de edilgen çatıların kendi içerisindeki ilişkileri göz önünde bulundurularak bakılabilir.

Dik (1989), yukarıda sözü edilen hiyerarşilerin **öncelik** kavramıyla da değerlendirilebileceğini belirtmektedir. Örneğin, (2)'deki renk hiyerarşisine renk terimi *siyah*, temel renk olma açısından *maviye* göre daha önceliklidir. Dik, Öznenin Nesneye göre daha öncelikli olduğuna ilişkin bir başka örneğin, ayrık yapılardan verilebileceğini söylemekte ve İngilizcedeki ayrık yapılarda (4a)'nın (4b)'den daha fazla görülme sıklığına sahip olduğunu; bunun da Öznenin Nesneye göre daha öncelikli olduğunu kanıtlayan bir örnek olarak verilebileceğini belirtmektedir (Dik 1989: 31-32):

- (4) a. It is this man who bought the book.
'Bu kitabı alan adamdır.'
b. It is this book the man bought.
'Adamın aldığı bu kitaptır.'

Bu örnekten de yola çıkılarak şöyle bir hiyerarşi düzeni çıkarılabilir (Dik 1989: 31):

- (5) Ayrık özne > Ayrık nesne

Dik, birçok dilde öncelikli olmaya ilişkin birçok kanıt olduğunu ileri sürmekte ve bir birimin diğer birimden daha öncelikli olduğunu göstererek bir anlamda birimlerin 'trafik kuralları' olarak da tanımlanabileceğini söylemektedir (1989:32).

Dik, *öncelikli* olmanın dilbilgisi kurallarının uygulanmasıyla ve farklı dillerde, yapıların, kullanım sıklığıyla olan ilişkisinin ne olabileceğini sormaktadır. Dik, bu sorunun yanıtını *edimbilimsel* ve *psikolojik ilkeler* altında yatan *empati*, *benlikçi* gibi kavramlarla açıklamaya çalışan farklı görüşler olduğunu belirtmektedir. Dik, bütün bu kavramların aslında birbirlerini tamamladığını ve her birinin iletişimdeki kurucuların önemine dikkat çektiğini söylemektedir. Dik'in yeğlediği ise, *gösterim merkezi* kavramıdır. Bilişsel dünyamızın dilsel iletişimle ortaya çıktığını belirten Dik,

bu dilsel iletişimin, dilsel durumun temel değiştirgenleriyle belirlenen gösterim merkezi etrafında oluştuğunu dūřunmaktadır. Bu değiştirgenler katılımcılardan konuşucu ile alıcının, *konuşma anını* t_0 , *konuşma yerini* l_0 içermektedir. Dik, gösterim merkezinin (6)'daki gibi formūleřtirilebileceęini belirtmektedir (Dik 1989: 37):

$$(6) \quad \text{Gösterim Merkezi} = \{\text{Konuşucu, Alıcı, } t_0, l_0\}$$

Edimbilimsel 'evren' gösterim merkezinden bütün yönlere genişlemektedir. Bazı birimler diğerlerine göre merkeze daha yakındır, dolayısıyla da kolay erişilebilir biçimde konumlanabilirken, diğerleri daha uzak ve daha zor erişilebilirdir. Mesafe burada açıkça bilişsel bir yol olarak görünmektedir. Böylece bilişsel erişilebilirlikle dilbilgisel erişilebilirlik arasında bir bağıntı olduğu ortaya çıkmaktadır: Dilbilgisel süreçte erişilebilir olan kurucular, aynı zamanda bilişsel olarak da daha fazla erişilebilirdir (Dik 1989: 37-38).

İşlevsel dilbilgisi modelinin yukarıda kısaca verilen giriş niteliğindeki özetinden sonra, işlevsel dilbilgisine göre edilgen yapıların nasıl çözümlendiğini görebilmek adına, yüklemnin hangi kavramlarla ve nasıl değerlendirildiğine bakmak yararlı olacaktır.

3.2.1.1. Yüklem Çerçevesi ve Olay Durumları

Yukarıda işlevsel dilbilgisinin soyut anlambilimsel yüklemlerden kaçındığından söz edilmişti. Őimdi Dik'te, yüklemnin nasıl değerlendirildiğine ve nasıl formūleřtirildięine ayrıntılı olarak bakılabilir. Ardından Dik'in işlevsel dilbilgisi modeline göre, edilgen yüklemlerin nasıl gösterilip çözümlenebileceğine değinilecektir. Dik, tümcenin biçimsel ve anlamsal özelliklerinin, *anlatım kuralları* dizgesi ile ilişkili olan *dilsel anlatımın* gerçek biçimlerinden tasarlanan soyut taban tümce yapılarıyla tanımlanabileceğini varsaymaktadır. Tümcenin bu soyut taban yapısı aşağıdaki gibi gösterilmektedir (Dik 1989: 46):

TABAN TÜMCE YAPISI

ANLATIM KURALLARI

DİLSEL ANLATIMLAR

Dik, *taban tümce yapısının*, birbirinden ayrılabilen biçimsel ve anlamsal soyut düzlem ya da katmandan oluşan karmaşık bir yapı olduğunu belirtmekte ve bu yapının (7)'deki gibi temsilştirilebileceğini söylemektedir (1989: 46):

(7)	TÜMCE	→ “szeylem”
	ÖNERME	→ “olası gerçek”
	YÜKLEMLEME	→ “olay durumları”
	YÜKLEM	→ “zellik/ilişki”
	ÜYE(lere) uygulama	→ “varlık/varlıklar”

Taban tümce yapısı için ilk önce gerekli olan, uygun türde ve sayıda **ye** yüklenebilen bir **yüklem**dir. Üyeler varlıklara gönderimde bulunurken, yüklemin yaptığı, özellikleri ve ilişkileri belirlemektir. Örneğin *ver-* eylemi üç varlığın ilişkisel yerleşimini sunmaktadır: *veren*, *verilen şey* ve *alıcı*. Böylece, bu eyleme (Ali), (kitap) ve (kütüphaneci) gibi üç üyenin yüklenmesi gerekmektedir. Yüklemin uygun ye dizisini yüklenmesi (8)'deki gibi bir **yklemlene** ile sonuçlanacaktır (Dik 1989: 46):

(8) ver-(Ali)(kitab-ı)(kütüphaneci-ye)

Böylece, *yklemlene* olay durumları dizisini düzenleme olarak yorumlanabilir. Olay durumları bazı dünya olaylarının belirtildiği kavram olarak tanımlanabilir. Eğer *Ali* adında kişinin bir *kitap* verdiği düşünülüyorsa, kitabı verdiği bir kişi de olmalı, o da *ktphanecidir*. Böylesi bir varsayım dünya üzerindeki bir olay durumunu doğru bir biçimde yklemlene ile tanımlayacaktır. Dolayısıyla, olay durumları konuşucu ve alıcının olduğu bir *zihinsel dünyayı* oluşturabilecek ve yklemlene ile uygun bir tanımlama yapabilecektir (Dik 1989: 46).

Bir olay durumu, (9)'daki gibi, belirli bir zaman ve uzamda gerçekleşebilir ve algılanabilir (Dik 1989: 47):

(9) Geçmiş[[ver-(Ali)(kitab-ı)(kütüphaneci-ye)](kütüphane-de)]

Dilbilgisel olarak olay durumunun zamanını gösteren *geçmiş*, konuşma anından t_0 öncesini belirtmektedir. Böyle üyeler *yüklemleme işlemcisi* olarak adlandırılmaktadırlar. *Kütüphanede* uzam içinde yüklemleme tarafından olay durumu içindeki yerleşimi oluşturmaktadır. Yüklem anlabilimi (Ali), (kitap) ve (kütüphaneci) gibi üyeleri gerektirmektedir; oysa yer gösteren (kütüphanede) fazladan bir bilgi vermekte ya da daha fazla bilgi gerektirmektedir; bu yüzden, bu tür sözcükler *uydu* olarak adlandırılmaktadırlar. Böylece yüklemleme işlemcisi *geçmiş* ve bir uydu olan *kütüphane* yüklemlemeye eklenmekte ve zaman ve uzam içinde (9)'daki yüklemleme olay durumlarını oluşturmaktadır (Dik 1989: 47).

Dik, işlevsel dilbilgisinin yüklemlemlerle ilgili olarak aşağıdaki varsayımlardan yola çıktığını söylemektedir (Dik 1989: 54):

1. Yüklemlemler temel ve türemiş olabilirler.
2. Temel yüklemlemler gövde, sözcük ya da birleşik sözcükler olabilirler. Eğer temel bir yüklem birleşikse, deyimleşebilir.
3. Bütün temel yüklemlemler *sözlükçede* listelenmektedirler. Sözlükçe dilin temel yüklemlemlerinin depolandığı yere gönderimde bulunmaktadır.
4. Yüklemlemler öğelerden ayrı düşünülemezler. Öğeleriyle birlikte kullanılan yüklemlemler içerisinde taslaklar barındıran *yüklem çerçevesini* oluşturmaktadır. Örneğin *ver-* eyleminin yüklem çerçevesi aşağıdaki gibi gösterilebilir:

(10) ver-E(x₁:<canlı>(x₁))KILICI(x₂)EREK(x₃:<canlı>(x₃))ALICI

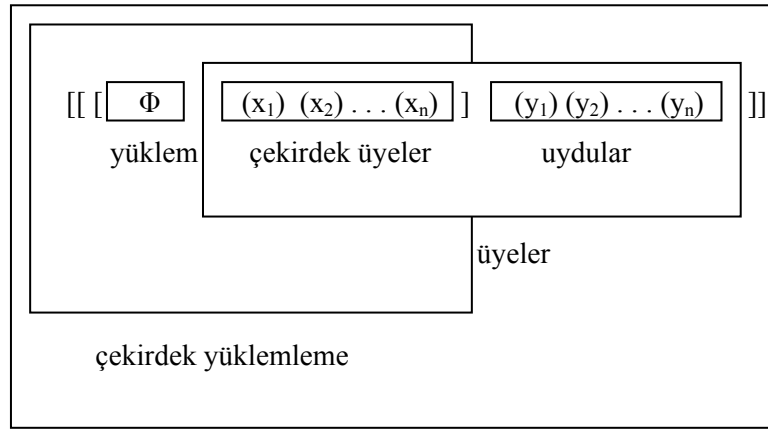
Yüklemlemler *ver-* eylemi olan bu yüklem çerçevesi üç öge konumunu tam olarak göstermektedir: x₁, x₂, x₃. Bu öğeler Kılıcı, Erek ve Alıcı anlambilimsel işlevlerini taşımaktadır. Birinci ve üçüncü öğeler *seçme kısıtlılığı* ile <canlı> olarak sınırlandırılmıştır.

Yukarıda kısaca sözü edilen *yüklem çerçevesi*, *üye*, *uydu* ve *olay durumları* gibi kavramların içini biraz daha açalım. Dik, yüklemlemeyi ve üyeleri ikili ayrımlarla

açıklar. Yükleme, *çekirdek yükleme* ve *genişletilmiş yükleme* olmak üzere ikiye ayrılırken; yine üyeler de *çekirdek üyeler* ve *uydu üyeler* olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Yükleme-çerçevesi, çekirdek yükleme temelinde belirlenmektedir (Dik 1979: 25)

Çekirdek yükleme, bazı eylemlerin uygun çekirdek üyelerle doldurulmuş biçimini içermektedir. Çekirdek yükleme, aynı zamanda, olay durumları dizisini belirtmektedir. Olay durumları dizisini belirten çekirdek yüklemeleme eklenen uydularla genişletilmiş yükleme biçimlendirilir. Uydular, olay durumlarını belirleyen kurucular içerisinde yer almazlar; yalnızca, olay durumlarında belirtilen bilgiye *zaman* ve *yer* gibi daha ayrıntılı bilgiler eklemektedirler. Dolayısıyla, uydular çekirdek yüklemeleme seçmeli bilgi olarak eklenmektedirler. Diğer taraftan, çekirdek yükleme olay durumlarını belirlemek için gereklidir. Yüklemelemenin genel yapısı aşağıda gösterildiği gibidir (Dik 1979: 25-6):

(11)

genişletilmiş yükleme

(11)'deki her (x_i) ve (y_i) , yükleme içindeki anlambilimsel işlevlerin üyelerini göstermektedir. Bunun yanında, anlambilimsel işlev, çekirdek üyelerle uydular açısından farklı bir biçimde yorumlanacaktır. Çekirdek üye durumundaki anlambilimsel işlev, yükleme tarafından belirtilen ilişki içindeki üyenin rolünü tanımlamakta; diğer taraftan da, bazı olay durumlarının belirtilmesi için çekirdek üyeyi belirlemeye katkıda bulunmaktadır. Bir uydunun anlambilimsel işlevi ise,

(12a)'daki gibi, bilgi aracılığıyla genişletilmiş ya da değiştirilmiş olay durumlarının belirtilmesini sağlamaktadır (Dik 1979: 26):

- (12) a. Ali Ankara'da bir araba satın aldı.
b. Ali Ankara'da yaşıyor.

(12a-b)'de yer alan her tümce, *Yerlik* anlambilimsel işlevine sahip *Ankara* kurucusunu içermektedir. (12a)'da Ankara seçimlidir ve Ali bir araba satın aldı, olay durumuna eklenmiştir. (12b)'de ise Ankara artık seçimlik değil, yüklem çekirdek üyesidir; çünkü, (12b)'de kişi ile Yerlik arasında bir ilişki vardır ve Yerlik olmadan olay durumu tamamlanmış sayılamaz. (12a-b) örneklerinden yola çıkılarak şu çıkarımlarda bulunulabilir: (12a)'da olduğu gibi, bir üye (*Ankara*) çekirdek yüklemleme tarafından tanımlanan bazı olay durumlarının bir uydusu olabilir. Çekirdek yüklemlemenin tanımladığı bir olay durumunun uydusu olan üye (*Ankara*), (12b)'de olduğu gibi, çekirdek yüklemlemenin bir üyesi olabilir. Sonuç olarak, işlevsel dilbilgisinde, ister temel ister çekimlenmiş yüklem olsun tüm yüklem, dildeki sözlüksel öğeleri içeren bir yapı olarak tasarlanmaktadır. Diğer taraftan, bütün yüklem, dildeki gerçek anlatımların birimleridirler. Temel bir yüklem, yüklemle bağlanan bütün bilgiyle birlikte sözlükçede verilmektedir. Bu bilgi, yüklem ve yüklem-çerçevesi için en azından bir *anlamsal tanım* içermektedir (Dik 1979: 28-9).

Yüklem-çerçevesi, çekirdek yüklemlemenin temel yapısını belirtmektedir. Yüklemelerin yankategorilemesi, dolaylı olarak yüklem-çerçevesinde yer almaktadır. (13)'te görüldüğü gibi, *ye-*, canlı bir Kılıcı ve yenilebilir bir Erek gerektiren *çift-yerleşimli* geçişli bir eylemdir.

- (13) $ye_{-E}(x_1:<canlı>(x_1))_{KILICI}(x_2:<yiyecek>(x_3))_{EREK}$

Dolayısıyla, yüklem-çerçevesi, soyut yankategorileme kavramını gerektirmeyecek gösterimlerle donanmıştır. Yüklemde ve onun çekirdek üyelerinde kodlanan ilişki, doğrudan doğruya gerçek dilsel anlatımların dizimini içermez. Yüklemdeki ilk konumun ne olduğuna ilişkin bir uzlaşım bulunmaktadır. Ayrıca, anlambilimsel

işlevler içerisinde yansıtılan hiyerarşik ilişki çekirdek üyelerin dizilişinde de kodlanmaktadır. Doğal dillerdeki çekirdek yüklemlerde, dörtten fazla çekirdek üye konumunun bulunması güçtür. Dört çekirdek üyeli yüklemeler ise, dillerde nadiren görülmektedir (Dik 1979: 29-30).

Anlambilimsel işlevler, hem anlambilimsel yorumlama hem de yüklemlerinin sözdizimsel anlatımları için gereklidir. İşlevsel dilbilgisine ilişkin kurallar ve ilkeler, anlambilimsel işlevler içerisindeki farklılıklara duyarlıdır. Dik'in (1989) işlevsel dilbilgisi modelinde, anlambilimsel işlev *durum* teriminin yerine tercih edilmektedir. Bunun nedeni, anlambilimsel işlevle sözdizimsel işlevin birbirinden ayrılmasıdır. Biçimbilimsel durumlar, gerçekten de, anlambilimsel bir işlevi ifade edebilirler; aynı zamanda, sözdizimsel işlevleri de yansıtmaktadırlar. Bunun yanında, anlambilimsel işlev terimi, anlambilimsel, sözdizimsel ve edimbilimsel işlevler arasındaki benzerlikleri yansıtabilen işlevsel bir kavram özelliği taşımaktadır. İşlevsel dilbilgisinde Yönelme Durumu, Nesne Durumu gibi etiketlerin yerine Alıcı, Erek gibi anlambilimsel işlevler kullanılmaktadır. Böylece anlambilimsel işlevlerin; Yönelme Durumu, Nesne Durumu gibi biçimbilimsel etiketlerden daha fazla anlambilimsel özellikleri göz önünde bulundurduğu anlaşılmaktadır. Anlambilimsel işlevler, genel olarak, yükleme aracılığıyla tasarlanan olay durumlarında gösterilen üyelere gönderimde bulunan varlıkların farklı rollerle yorumlanması olarak tanımlanabilir. Dolayısıyla, anlambilimsel işlevlerin seçimi, *olay durumları* kavramının çözümlenmesine de bağlı bulunmaktadır (Dik 1979: 31-2).

Çekirdek yüklemler, bazı varlıkların özelliklerini ve ilişkilerini tasarlayan yüklemelerin yansıttığı üyeleri içermektedirler. Bir çekirdek yükleme, bir bütün olarak, ***olay durumları*** dizisini göstermektedir. Olay durumları terimi, 'Dış dünyada herhangi bir durum ne olabilir' gibi geniş bir anlamda kullanılmaktadır. Olay durumları, birkaç tane farklı değiştirgene sahiptir ve temel değiştirgenler ***Devingenlik*** ve ***Denetleme*** olarak ikiye ayrılmaktadır. Devingenlik değişkeni devingen ve devingen-olmayan olay durumları olarak ayrılmaktadır. Devingen ve devingen-olmayan değişkenler, (14a-b)'de gösterilmiştir (Dik 1979: 32-3):

- (14) a. **devingen:**
1. Ali kapıyı açtı.
2. Vazo yere düştü.
- b. **devingen-olmayan:**
1. Bu madde kırmızıdır.
2. Ali otelde kaldı.

(14a)'da görüldüğü gibi, durum içermeyen olay durumlarının tümü devingen olaylar ya da olay durumlarıdır; yani, devingen olay durumlarında bir durumdan başka bir duruma geçme söz konusudur. Olay ve durumlar arasındaki bir başka bölümlenmede, olay durumları, **denetlemeli** ve **denetlemesiz** olay durumları olmak üzere Denetleme değiştirgeni içerisinde ayrımlanır. (15a-b)'de denetlemeli ve denetlemesiz olay durumlarına örnek verilmiştir (Dik 1979: 33):

- (15) a. **denetlemeli:**
1. Ali kapıyı açtı.
2. Ali otelde kaldı.
- b. **denetlemesiz:**
1. Bu madde kırmızıdır.
2. Vazo yere düştü.

(15b)'de görüldüğü gibi, denetlenemeyen olay durumları, denetlemesizdir. (15a)'daki genel yorumlama, Ali'nin, tümcelerdeki edimleri betimleyen olay durumlarının belirleyicisi olmasıdır. Ali kapıyı açmaya ya da otelde kalmaya karar vermeyebilirdi. Kısaca, Ali, (15a)'da belirtilen olay durumları üzerinde Denetleyici olan varlıktır. Diğer taraftan, (15b1)'de *madde*, kırmızılaşmaya yardımcı olamaz ve (15b2)'de *vazo*, düşüp düşmeyeceği konusunda bir karar alamaz. Dolayısıyla, madde ve vazo, (15b)'de verilen olay durumlarında denetlemesiz varlıklar olarak tanımlanmaktadır. Devingenlik ve Denetleme çerçevesinde, aşağıdaki terimlere gönderimde bulunan dört olay durumları türü vardır (Dik 1979: 33):

Durum (State) = denetlemesiz durum = denetlemesiz devingen-olmayan olay durumları

Süreç (Process) = denetlemesiz olay = denetlemesiz devingen olay durumları

Konum (Position) = denetlemeli durum = denetlemeli devingen-olmayan olay durumları

Hareket (Action) = denetlemeli olay = denetlemeli devingen olay durumları

(Tablo 4)'te yukarıda verilen dört temel olay durumları türü başka bir açıdan gösterilmektedir (Dik 1979: 34):

Tablo 4. Olay Durumları

	+Devingen OLAY	-Devingen DURUMSAL
+Denetlemeli	Hareket	Konum
-Denetlemeli	Süreç	Durum

Çekirdek yüklemleme betimlemeleri içindeki ayrımları açıklamak önemli olduğu kadar yüklemelerin özelliklerinin ve üyeleri ile aralarındaki etkileşimin de açıklanması önemlidir. Bir yüklem farklı iki olay durumunda yer alabilir (Dik 1979: 34):

- (16) a. Mary **cooked** the potatoes (Hareket)
'Mary patatesleri pişirdi.'
- b. The potatoes are **cooking** (Süreç)
'Patatesler pişiyor.'

- (17) a. John **stood** on the table (Konum)
'John masada durdu.'
- b. The table **stood** in the corner (Durum)
'Masa köşede durdu.'

(16a-b)'de, *cook* 'pişir-, piş-' yüklemi, hem Hareket-yüklemleme hem de Süreç-yüklemleme olarak yer almaktadır. Yine, (17a-b)'de *stand* 'ayakta dur-, dur-, kal-' yüklemi, Konum-yüklemleme ve Durum-yüklemleme olmak üzere iki farklı görünüm sergilemektedir. Kısaca, bir yüklem, farklı tümcelerde farklı olay durumlarını kodlayabilir (Dik 1979: 34).

Dik, olay durumlarına yeni ve farklı bazı türler eklemiştir. Bu yeni düzenlemede, olay durumlarının anlambilimsel tipolojisinin önemli değiştirgenlerini içeren liste aşağıdaki gibidir (Dik 1989: 91):

- (18) ± Devingen
± Bitmişlik
± Anlık
± Denetleme
± Deneyim

(18)'de görüldüğü gibi, Dik (1979), yalnızca *Devingen* ve *Denetleme* olmak üzere iki değiştirgen önerirken, Dik (1989), *Bitmişlik*, *Anlık* ve *Deneyim* olmak üzere üç değiştirgen daha önermektedir. Devingen ve Denetleme değiştirgenleri yukarıda açıklandığı için yalnızca Bitmişlik, Anlık ve Deneyim değiştirgenlerine sırasıyla değinilecektir.

Bitmişlik, [±belirlilik] değişimine duyarlıdır. (19a-c), [±Bitmişlik] değişimini örneklendirmektedir (Dik 1989: 92):

- (19) a. John was painting. [-bitmişlik]
'John resim yapıyordu.'
- b. John was painting a portrait. [+bitmişlik]
'John bir portre yapıyordu.'
- c. John was painting portraits. [-bitmişlik]
'John portreler yapıyordu.'

Belirsiz olarak boyama ya da portreler yapma sürdürülebilir; ama bir portrenin yapılması belirsiz olarak sürdürülemez. En azından, bir portre yapma düşüncesi, eyleme dönüştürülmüşse, bu eylemin bir ürünü olarak bitmiş olması beklenir. (19a-c) açıkça, bitmişliği belirleyen Erek üyesinin özelliğini göstermektedir; ancak bitmişlik (20a-b)'de olduğu gibi, bir Yönlendirme uydusu aracılığıyla ya da (21a-b)'de görüldüğü gibi, yüklem ilk çekirdek üyesiyle de belirlenebilmektedir (Dik 1989: 92-3):

- (20) a. John walked in the park. [-bitmişlik]
‘John parkta yürüdü.’
- b. John walked to the station. [+bitmişlik]
‘John istasyona doğru yürüdü.’
- (21) a. Demonstrators were passing the station. [-bitmişlik]
‘Göstericiler istasyondan geçiyorlardı.’
- b. The demonstrators were passing the station. [+bitmişlik]
‘Göstericiler istasyondan geçiyorlardı.’

(20b)’nin bir Yönelme uydusu içermesi, bitmişliği belirleyen bir etken olarak görülmektedir; çünkü, (20b)’de tamamlanmaya yönelik hedefi olan bir iş söz konusudur. Yine, (21b)’ye bakıldığında, göstericilerin istasyondan geçme eylemini bitirmiş olmaları beklenir. Şüphesiz, geçme eyleminin tamamlanması, gerçeklik içinde, (21a) için de söz konusudur; ancak, (21a)’da, (21b)’de olduğu gibi, özgül ve belirgin bir değerlendirme betimlenmemektedir (Dik 1989: 93). Aslında Dik (1989)’da Bitmişlik değiştirgenini belirleyen başka noktalar da söz konusudur. Burada, yalnızca, Bitmişlik değiştirgenini tanıttıkları kadarı verildi.

Anlık değiştirgeni, Devingen ve Bitmişlik değiştirgenleriyle aşağıdaki gibi bir ilişki içerisinde bulunmaktadır (Dik 1989: 95):

Tablo 5. Olay Durumları

[-devingen]: Durumsal	[+devingen]: Olay	
	[-bitmişlik]	[+bitmişlik]
		[-anlık] [+anlık]

Durumlar ve [-bitmişlik] Olayları, sınırsız süre olarak, yani, sonsuza kadar devam ettikleri düşünülmektedir. [+bitmişlik] Olayları, sınırlı bir süreye sahiptirler ve varılacak doğal bir bitim noktası sürecindedirler. Tablo (5)’te de görüldüğü gibi, [+bitmişlik] Olayları ulamı, [+anlık] ve [-anlık] Olayları olarak ayrılmaktadırlar. [+anlık] Olayları, devamlılığa sahip olarak düşünülmemektedir; yani, zaman içinde tek bir noktayı göstermekte ve başlangıçları, bitiş noktaları ile aynı zamana rastlamaktadır. Diğer taraftan, [-anlık] olayları, zamanın belirli bir esnekliği içerisinde yer almakta ve farklı bir başlangıç ile bitiş noktasına sahiptirler. [-anlık]

olayları, (22a)'da görüldüğü gibi, başlama, devam etme ve sonlanma bildiren görünüş eylemleri ile birlikte kullanılabilir; böylece, [+anlık] olaylarından ayrılabilirler (Dik 1989: 94-5):

- (22) a. The water started/continued/finished pouring down. [+anlık]
'Su akmaya başladı/devam etti/Suyun akması bitti.'
b. *The bomb started/continued/finished exploding.
'Bomba patlamaya başladı/devam etti/Bombanın patlaması bitti.'

[+anlık] Olaylarının, bazı durumlarda, (22b)'nin tersine (23)'te görüldüğü gibi, görünüş eylemleriyle birleşebildiği görülmektedir. Ancak, (23)'teki gibi durumlar, bir yinelenme özelliği olarak yorumlanmaktadır; yani, yüklemlemenin bir dizi [+anlık] Olaylarını gösterdiği anlaşılmaktadır (Dik 1989: 95):

- (23) The bombs finished.
'Bombalar patlamayı bitirdiler.'

Anlık değiştirgeni için, özetle, Tablo (5)'ten de yola çıkılarak şu çıkarımlarda bulunulabilir: Durumlar, asla [+bitmişlik] gösteremezler. Bunun yanında, Durumlar ve [-bitmişlik] Olayları, asla [+anlık] olamazlar. Bu çıkarımlar, (24)'teki gibi de, kurallaştırılabilir (Dik 1989: 95-6):

- (24) a. [±bitmişlik] → [+devingen]
b. [±anlık] → [+bitmişlik]

(24a), Bitmişlik değiştirgeninin [+devingen] Olaylar içerisinde yer alabileceğini gösterirken, (24b), Anlık değiştirgeninin [+bitmişlik] Olayları içerisinde yer alabileceğini göstermektedir. Dik, Olay durumlarını, [±denetleme] değiştirgeniyle birlikte, Tablo (6)'daki gibi göstermektedir (1989: 98):

Tablo 6. Olay Durumları

[-devingen] Durumsal		[+devingen] Olay			
[+denetleme] Konum	[-denetleme] Durum	[+denetleme] Hareket	[-denetleme] Süreç		
		[+bitmişlik] Başarı	[-bitmişlik] Etkinlik	[+bitmişlik] Değişim	[-bitmişlik] Devingenlik

Tablo (6)'da [$\pm$ anlık] Olayları gösterilmemiştir. [$\pm$ anlık] Olaylarının özellikleri, Başarı ve Değişim türleri ile ilişkilendirilmektedir. Tablo (6), Dik (1979) içerisinde ortaya konan olay durumlarından (Tablo 4) görünüş bildiren [$\pm$ bitmişlik] değiştirgeni ve bu değiştirgenler içerisinde yer alan *Başarı*, *Etkinlik*, *Değişim* ve *Devingenlik* olay durumları açısından farklılık göstermektedir. Dik, Tablo (6)'da adı geçen olay durumları için aşağıdaki örnekleri vermektedir (1989: 97):

- (25)
a.	KONUM	John kept his money in an old sock. 'John parasını eski bir çorapta sakladı.'
b.	DURUM	John's money is in an old sock. 'John'un parası eski bir çorabın içindedir.'
c.	BAŞARI	John ran the marathon in three hours. 'John maratonu üç saatte tamamladı.'
ç.	ETKİNLİK	John was reading a book. 'John bir kitap okuyordu.'
d.	DEĞİŞİM	The apple fell from the tree. 'Elma ağaçtan düştü.'
e.	DİNAMİZM	The clock was ticking. 'Saat tıkırdıyordu.'

Deneyim, olay durumlarında değil, bazı canlı varlıkların duyuşal ya da zihinsel yetilerinde gerçekteşmektedir. Bir Deneyim, olay durumları içerisinde yer alan bazı canlı varlıkların algılarını, duyumsamalarını, isteklerini, düşünümelerini yansıtır. [$\pm$ deneyim] değiştirgeni, olay durumlarının her türü içerisinde yer alabilir. Dik, (26a-e)'de, olay durumlarının her türünün [+deneyim] versiyonunu örneklendirmiştir (1989: 98-9):

- (26) a. [+deneyim] Konum, [+deneyim] [-devingen] [+denetleme]:
John did not believe the story.
'John hikayeye inanmadı.'
- b. [+deneyim] Durum, [+deneyim] [-devingen] [-denetleme]:
John did not know the story.
'John hikayeyi bilmiyordu.'
- c. [+deneyim] Başarı, [+deneyim] [+devingen] [+denetleme] [+bitmişlik]:
John conceived a clever trick.
'John parlak bir numara düşündü.'
- ç. [+deneyim] Etkinlik, [+deneyim] [+devingen] [+denetleme] [-bitmişlik]:
John was thinking about his money problems.
'John parasal sorunları hakkında düşünüyordu.'
- d. [+deneyim] Değişim, [+deneyim] [+devingen] [-denetleme] [+bitmişlik]:
John got an interesting idea.
'John ilginç bir fikir yakaladı (John'un aklına ilginç fikir geldi).'
- e. [+deneyim] Devingenlik, [+deneyim] [+devingen] [-denetleme] [-bitmişlik]:
John dreamed about his girl friend.
'John kız arkadaşını düşledi.'

Dik, dillerde, genellikle, [+deneyim] ile [-deneyim] arasında yapı örüntüleri açısından bir değişimin söz konusu olmadığını belirtmektedir. Yani, [$\pm$ deneyim] karşıtlığı, doğal dillerin dilbilgisel düzenlemesinde derin bir etkiye sahip değildir. Bu yüzden, Deneyimci (Experiencer) çekirdek üyenin, herhangi özel bir kodlama düzeneği taşımayacağı çıkarımında bulunulabilir. (26a-e)'ye bakıldığında da, Deneyimci üye olan John'un durum ya da başka bir özel belirticisi ile kodlanmadığı görülmektedir. Oysaki, Kılıcı, Alıcı ya da Araç gibi anlambilimsel işlevleri kodlayan bir düzenek genellikle bulunmaktadır (Dik 1989: 99). Bundan dolayı, Dik (1989), Deneyimcinin, diğer anlambilimsel işlevler içerisinde yer alan bir diğer anlambilimsel işlev olarak düşünülmemeyeceğini söylemektedir. Özetle, Dik (1989), olay durumları kavramını, [$\pm$ bitmişlik], [$\pm$ anlık] gibi görünüşsel değiştirgenler ve tüm olay durumu türleri içerisinde gerçekleşebilecek [$\pm$ deneyim] değiştirgeni ile zenginleştirmiştir. Olay durumları, özellikle Türkçe edilgenlerin ayrıntılı olarak sınıflandırılmasında kolaylık sağlayan bir ölçüt olacaktır. Ayrıca Türkçede, örneğin, kişili ve kişisiz edilgen biçiminde yapılan ayrımların olay durumları açısından bir değerlendirmesi yapılabilecek ve bu tür ayrımların doğruluğu ya da eksikliği noktasında birtakım öneriler sunulabilecektir.

Seçme kısıtlılığı, daha önce de kısaca söz edildiği gibi, bir yüklem-çerçevesinde yer alabilecek üyelerin seçimini belirler. (13')'te görüldüğü gibi, *ye-* yüklem-çerçevesinde, *yeme* eylemini gerçekleştirecek canlı bir Kılıcıya ve yenilebilir bir Ereğe ihtiyaç duyulmaktadır (Dik 1979: 44):

(13') $ye-E(x_1:<canlı>(x_1))_{KILICI} (x_2:<yiyecek>(x_3))_{EREK}$

(27)'de, *ye-* yüklemi (13')'teki gösterime koşut bir biçimde özel bir açıklama stratejisi gerektirmeyen uygun üyeler almıştır; yani yüklem-çerçevesi içerisinde *yeme* eylemini gerçekleştiren bir Kılıcı (*Ali*) ve yenilebilir bir Ereğ (*elma*) bulunmaktadır (Dik 1979: 44):

(27) Ali elmayı yedi.

Ancak, bir yüklem çerçevesi, (27)'de olduğu gibi, her zaman anlamsal olarak *iyi biçimlenmiş ve eğretilemeli-olmayan* koşullara uygun üyelerle doldurulmayabilir. Bu durumda, yüklem-çerçevesine üye yerleşimi engellenebilir. Ne var ki, (28)'deki gibi, bazı dilbilgisel anlatımlarda, seçme kısıtlılığı açısından özel yorumlama stratejileri gerekmektedir (Dik 1979: 44):

(28) Rust eats iron.
'Pas demiri yedi/Pas demiri çürüttü/Pas demiri paslandırdı.'

(28)'de görüldüğü gibi, (13')te verilen yüklem-çerçevesine karşıt bir biçimde, canlı olmayan, dolayısıyla, *yeme* işlemini gerçekleştiremeyecek cansız bir Kılıcıyla (*rust*), yenilebilir olmayan bir Ereğ (*iron*) bulunmaktadır. Dik, (28)'de görülen durumun iki yorumlama stratejisiyle açıklanabileceğini söylemektedir (1979: 44-5):

1. Eğer *pas*, canlı olma özelliğine uygun olarak demir yiyen devasa bir robot gibi yorumlanırsa, o zaman pasın demiri nasıl yiyebildiği açıklanabilir.
2. Eğer *pas* ve *demir* bilindik anlamlarıyla yeniden yorumlanırsa, o zaman, pasın demiri nasıl yediği sorusunun yanıtlanması gerekmektedir. Bu sorunun

yanıtı, pasın demiri yemesinden kastedilenin *çürüt-* ('corrode') olduğu yorumuyla açıklanabilir.

Sonuç olarak, (28)'deki gibi bir anlatımda, seçme kısıtlılığı açısından üyelerin belirtisiz asıl özelliklerine göre bir yorumlama yapılabileceği gibi, üyelerin gerçek özelliklerine uymayan bir yorumlama da yapılabilir. Her iki durumda da seçme kısıtlılığı açısından, bilinen durumların dışında, (28)'deki gibi bir kullanımı açıklayabilmek için özel bir yorumlama stratejisi gerekmektedir (Dik 1979: 45).

Dik'in (1979; 1989) işlevsel dilbilgisi modeli açısından yüklem, yüklemleme ve yüklem-çerçevesinden söz edildi. Şimdi, bütün bu kavramlar etrafında, edilgen yapıların nasıl açıklandığına değinilebilir. Dik (1979, 1989), etken-edilgen gibi çatı farklılıklarını, *Özne yüklem* ve *Nesne yüklem* işlevlerinin içerisinde değerlendirmektedir. Türkçedeki edilgen yapılar, Özne yüklemleme işleviyle ilişkili olduğundan, burada sadece Özne yüklemmeden söz edilecektir. Özne yüklemleme işlevini açıklamadan önce *Anlambilimsel İşlev Hiyerarşisi* kavramından söz etmek gerekmektedir. Bunun için yine işlevsel dilbilgisinin önemle üzerinde durduğu eylemden yola çıkmak gerekmektedir. Yukarıda da söz edilen çekirdek yüklemlemede hiyerarşik bir diziliş gözlenmekteydi. Yüklemleme bir öge diğerinden daha merkezi bir konumdadır. Açılırsak, Kılıcının olmadığı bir durumda iş de yoktur; fakat ereksiz bir iş olabilir. Bu açıdan işin belirlenmesinde Kılıcı Erektan daha merkezi bir konumda durmaktadır. Aynı şekilde, Ereksiz bir Alıcı da söz konusu değildir. O zaman, bu bakış açısından yola çıkılarak Ereğin Alıcıdan daha merkezi bir konumda olduğu söylenebilir. Bu belirtisiz sıralama ilişkisine *anlambilimsel işlev hiyerarşisi* (AİH) denmektedir (Dik 1979: 70):

(29)

Anlambilimsel İşlev Hiyerarşisi

Kılıcı Ereksiz Alıcı Yararlanıcı Araç Yerlik Zaman

Özne yüklemleme çıkış noktasını AİH oluşturmaktadır. Bütün diller bu hiyerarşiye göre sınıflandırılmaya çalışılır; fakat işlevsel dilbilgisinin amacı evrensel çıkarımlarda bulunmak değil, olay durumlarını tanımlamaktır (Dik 1979: 70). AİH, aynı zamanda, anlambilimsel işlevler ya da Özne/Nesne arasında, bir anlamda önem

sıralaması yaptığı için, *erişilebilirlik* görünümüleri açısından da düzenli bir formülleştirme olanağı sunmaktadır (Dik 1989: 210).

Doğal ortamda katılımcılar, bazı olay durumlarında AİH'nin sıralanışını değiştirirler. Bu durumda, gerçek dünyadaki dizilişle dildeki dizilişin ne denli koşut olduğu gözlemlenebilir. Eğer tüm dillerde Kılıcı olan her zaman Özne olsaydı, hiçbir sorun yaşanmayacaktı. Fakat, çoğu dilde sıralama katılımcının *bakış açısına* göre yapıldığı için Özne konumundaki üyelerin de yeri değişebilmektedir. Demek ki, Özne doğrudan doğruya bakış açısıyla ilgili bir kavramdır (Dik 1979: 71). Türkçede de böyle bir değişirimi, etken-edilgen karşıtlığında gözlemlemek mümkün görünmektedir:

- (30) a. Ahmet kitabı Hakan'a verdi.
b. Kitap Hakan'a Ahmet tarafından verildi.

Sözdizimsel olarak (30b)'de *kitap* sözcüğünün Özne konumunda olması onun Kılıcı olduğunu göstermez. Bundan dolayı, Özne yüklemeyi belirleyen olay durumundan çok bakış açısının olduğu görülmektedir. Böylece, bakış açısı sözdizimsel bir işlevle gerçek dünyadaki dizilişi belirlemektedir. (30a-b) tümceleri olay durumları açısından düşünüldüğünde eş anlamlı oldukları düşünülebilir; fakat *bakış açısı* göz önüne alındığında, bu tümceler birbirlerinden farklıdır. Doğruluk açısından bakılınca hepsi doğrudur. Yalnızca olay durumları bir anlamda, farklı açılardan çekilen resimlerle yansıtılmaktadır (Dik 1979: 71). Özne yükleme ile anlambilimsel işlev hiyerarşisi arasındaki ilişki aşağıdaki gibi gösterilebilir (Dik 1979: 75-76):

(31)		Kılıcı	>	Erek	>	Alıcı	>	Yararlanıcı	>	Araç	>	Yerlik	>	Zaman
	Özne	x	>	x	>	x	>	x	>	x	>	x	>	x
	Nesne			x	>	x	>	x	>	x	>	x	>	x

(31) yorumlandığında şunlar söylenebilir: Özne, anlamsal işlevlerden herhangi birini yüklenebilir; Nesne ise, Kılıcı dışındaki anlamsal işlevlerden herhangi birini yüklenebilir. Dolayısıyla Nesne asla Kılıcı olamaz. Hem Özne yükleme hem de Nesne yükleme hiyerarşide ileri gidildikçe yükleme işlemi güçleşmektedir. Özne yüklemenin AİH'deki sürecinde *devamlılık*, *kesme noktası*, *belirtlilik* olguları ön

plana çıkmaktadır. *Devamlılık varsayımına* göre Öznenin anlambilimsel işlev hiyerarşisindeki bir öğeye yüklenebilmesi gerisindeki bir öğeye de yüklenebileceğini göstermektedir. *Kesme noktası*, bir dilde Özne yüklemenin AİH'deki son noktasını ifade etmektedir. Her dilde anlambilimsel işlevin Özne olarak yüklenme sınırı vardır. *Belirtlilik*, AİH'deki sonra gelen anlambilimsel işlevin önce gelenden daha belirtili olduğunu ifade etmektedir (Dik 1979: 76-77). Ancak bir dilde Özne konumuna gelemeyen bir anlamsal rol tarihsel süreçte *belirtlilik kayması* sonucunda Özne konumuna gelebilir (Dik 1979: 111). Daha önce Özne yüklemenin, dolayısıyla kesme noktasının, dilden dile farklılık gösterdiğinden söz edilmişti. Dik, örneğin İngilizcede kesme noktasının *Yararlanıcı* olduğunu söylemekte ve bu savını şu örneklerle desteklemektedir (Dik 1979: 79):

- (32)
- a. John gave the book to Peter (KılıcıÖ)
'John kitabı Peter'e verdi.'
  - b. The book was given to Peter by John (ErekÖ)
'Kitap John tarafından Peter'e verildi.'
  - c. Peter was given the book by John (AlıcıÖ)
'Peter'e John tarafından kitap verildi.'
  - ç. ?Mary was bought a car by John (YararlanıcıÖ)
'Mary'e John tarafından bir araba alındı.'
  - d. *This knife was cut the meat with by John (AraçÖ)
'Bıçakla John tarafından et kesildi.'
  - e. *This room was signed the contract in (YerlikÖ)
'Bu odada sözleşme imzalandı.'
  - f. *Three o'clock was given the book at (ZamanÖ)
'Saat üçte kitap verildi.'

(32a-f)'den de anlaşıldığı gibi, kesme noktasından sonra anlambilimsel işlevlere Özne konumu verildiği zaman, dilbilgisi dışı tümceler (32d-f) ortaya çıkmaktadır. Kuşkusuz, kesme noktasını belirlerken tarihsel gelişim ya da lehçeler açısından bakıldığında bazı farklılıklar ve dilsel güvensizlikler ortaya çıkabilmektedir. Farklı dillerde yapılan tipolojik çalışmalar, Kılıcı ve Ereğin Özne konumuna gelebildiğini göstermektedir. Fakat AİH'de ilerledikçe Özne yükleme zorlaşmaktadır³ (Dik 1979: 79-81). Özne yüklemeye ilişkin bir diğer özellik ise, Özne yüklemenin eylemde kodlanabilirken anlambilimsel işlevlerin eyleme kopyalanamıyor olmasıdır. Örneğin, Özne hiçbir ek almasa bile eylemde belirtilebilir. Özne yükleme eylemin çatısında

kopyalanıyor; fakat her Özne yükleme için farklı çatılar kullanılamamaktadır. Ancak bu durum Türkçe ve İngilizce gibi diller için geçerlidir (Dik 1979: 85). Dik (1979), **Özne** kavramına ilişkin anlamsal bir tanım yapmaktadır. Özne olay durumlarında bakış açısını yansıtmaktadır. Bakış açısı farklılaştıkça aynı olay durumunda Özne konumuna gelecek öge de farklılaşır. Bu açıdan bakılınca Özne kesinlikle Kılıcıdır ya da edimbilimsel bir anlatımla *Konudur* denilemez (Dik 1979: 87).

Sonuç olarak, Özne yükleme işlevi açısından edilgen tümcelere bakıldığında, edilgen tümcenin Öznesi konumunda kodlanabilen anlambilimsel işlevler, olay durumları farklılığını değil, bakış açısı farklılığını yansıtmaktadır. Yani, edilgen bir yapıda, olay durumları değişmezken, anlambilimsel işlevlerin kodlanmasında görülen diziliş farkıyla olay durumlarına bakış açısı değişmekte, gerçek hayattaki olguların algılanmasında görülen önem sırasıyla sözdizimsel diziliş arasında bir koşutluk sağlanmaya çalışılmaktadır. Bu noktadan bakıldığında, edilgen yapının edimbilimsel işlevlerinden birinin olay durumlarındaki bakış açısını ya da **üstünlük açısını** aktarmaya yaradığı söylenebilir (Dik 1989). Örneğin, *Ayşe Ali'ye kitap verdi* tümcesinde *Ayşe*'nin bakış açısı sunulurken, *Ali'ye kitap verildi*, edilgen tümcesinde *Ali*'nin bakış açısı sunulmuştur. Görüldüğü gibi, Özne yükleme, sözdizimsel, anlambilimsel ve edimbilimsel işlevler açısından, edilgen yapıya açıklık getirmektedir.

Dik (1989), biçimsel dilbilgisinin ilk zamanlar etken-edilgen ilişkisini dönüşümsel süreçlerle açıkladığını söylemektedir. Daha önce de vurgulandığı gibi, biçimsel dilbilgisine göre, edilgen yapı, başlangıcı etken olan bir yapının çıktısı olarak görülmektedir. Dik, etken ve onunla uyumlu edilgen yapıyı, aynı temele dayanan yüklelemenin seçmeli ilişkileri olarak görmektedir. Dik, yine, biçimsel dilbilgisinin, sadece biçimsel kurallara göre çıkarımlar yaptığını; ancak, dilin işlevlerine bakmadığını belirtmektedir. Başka bir deyişle, Dik, edilgen yapının Özne ve Nesne gibi sözdizimsel işlevlerin dönüşümler sonucu taşınmasıyla oluştuğu görüşünün anlambilimsel ve edimbilimsel işlevleri göz ardı ettiğine dikkat çekmektedir. Oysa, Dik'e göre, yukarıda da söz edildiği gibi, edilgen bir yapı, yalnızca, Nesnenin Özne konumuna gelmesiyle değil, Nesne şemsiyesi altındaki

Erek, Yararlanıcı gibi anlambilimsel işlevlerin, farklı bir bakış açısını yansıtmak amacıyla Özne konumunda kodlanmasıyla da açıklanabilir. Yani, edilgen bir yapı kullanan konuşucu, Kılıcı dışında başka bir anlambilimsel işlevi Özne konumunda kodlayarak önceliğini veya önemini göstermektedir. Dik, bunun yanında, edilgen kullanımın, dolayısıyla olay durumlarının, farklı bakış açılarından sunulmasının birkaç nedeninden söz etmektedir. *İlki*, ikinci üye konumunda olan *belirli*, *Verilmiş Konunun* ilk üye yapılarak Konu olmasının sağlanmasıdır (Dik 1989: 214):

- (33) a. A man hit the dog.
'Bir adam köpeğe vurdu.'
b. The dog was hit by a man.
'Köpeğe bir adam tarafından vuruldu.'

(33a)'da Erek işlevindeki *the dog*, (33b)'de Özne konumuna getirilmiştir. Böylece, konuşucunun, adamın köpeğe vurmasını değil, köpeğin vurulmasını önemseydiği aktarılabilmiştir. Edilgen anlatımda, Özne konumuna getirilen Erek anlambilimsel rolünün [belirli] üye olması da amaçlanabilir (Schaaik 2001: 98):

- (34) a. The man killed the dog.
'Adam köpeği öldürdü.'
b. The dog was killed (by a man).
Köpek (bir adam tarafından) öldürüldü.'

(34a)'da Kılıcı ve Erek [belirli] olarak kullanılmışken, (34b)'de yalnızca Erek [belirli] olarak kullanılmıştır. *İkincisi*, ilk üyeyi gösteren varlık yeterince bilinmiyor ya da önemsenmiyorsa, edilgen yapı kullanılabilir (Dik 1989: 214):

- (35) The man was bitten.
'Adam ısırıldı.'

Üçüncüsü, bazı dillerde, Öznesi ortaçaştırma (relativization) ile sınırlanmış tümcelerde edilgen kullanımı gereklidir (Dik 1989: 214). (29a-b)'de görüldüğü gibi, Türkçe için böyle bir dilbilgisel zorunluluk yoktur:

- (36) a. Köpeğin ısırduğu adam
b. Köpek tarafından ısırılan adam

(36a), (36b)'de olduğu gibi, edilgen bir yantümce içermemesine rağmen dilbilgiseldir. *Dördüncüsü*, kibarlık konuşmalarında, konuşucunun alıcıya doğrudan emir vermesi uygun olmadığı için, (37b)'de olduğu gibi, edilgen yapı kullanımı tercih edilebilir (Dik 1989: 214):

- (37) a. (You) read this book!
'(Sen) bu kitabı oku!'
b. This book is to be read (by you).
'Bu kitap (Senin tarafından) okunacak'

Dik (1989), etken-edilgen karşıtlığını açıklayan yüklemlemenin seçmeli anlatımının, tüm yüklem çerçevelerini kapsayan bir özellik olmadığına dikkat çekmektedir (1989: 220). Türkçede, (38a-b)'de görülen etken-edilgen karşıtlığında, yüklemdeki üye seçimi ve bu seçimden kaynaklanan üye eksiltme görülebilirken (39a-b)'de, (38a-b)'deki gibi seçmeli bir anlatım görülmez:

- (38) a. Ali kapıyı açtı.
b. Kapı açıldı (Ali tarafından).

- (39) a. *Kapı açtı.
b. Kapı açıldı.

(38a)'da, Ali (Kılıcı) ve kapı (Erek) olmak üzere iki çekirdek üye vardır. (38b)'de ise Kılıcı silinmiş, yüklem çerçevesi edilgen yapıdaki *açıl-* yüklemiyle tek üyeli bir yapıya dönüşmüş, Özne konumuna Erek yerleşmiştir. (39b)'deki yapıda, Özne konumundaki üye Kılıcı değildir. Bu yüzden (39b)'de yer alan *açıl-* yüklemde eksiltilmiş bir üye bulunmamaktadır. Sonuç olarak, Özne yükleme, yüklem çerçevesi gibi işlevsel dilbilgisi kavramlarından yola çıkılarak, edilgen yapının sözdizimsel, anlambilimsel ve edimbilimsel işlevleri düzeyinde açıklanabilmektedir. Çekirdek yükleme, yüklem çerçevesi, olay durumları, Özne yükleme gibi kavramlardan

söz ettikten sonra, edilgen yapının Dik'in (1989) yaklaşımı çerçevesinde nasıl formüle edildiğine, edilgen yüklem çerçevesinin nasıl gösterildiğine değinilebilir.

Dik (1989), yukarıda da söz edildiği gibi, örneğin İngilizce gibi bir dilde edilgen yapının, ilk çekirdek üye olan Kılıcı dışında başka bir çekirdek üyeye Özne yüklenmesi sonucu oluştuğunu söylemektedir. Bir başka açıdan, yüklem edilgen biçimi, yüklem etken biçiminden elde edilmektedir. Dolayısıyla, anlatım kurallarını açımlayan yüklem biçimi, Özne yüklemeye duyarlı olmak zorundadır. Dik, etken-edilgen karşıtlığını (40a-b)'deki gibi göstermiştir (1989: 320):

- (40) a. Mary kissed John ('Mary John'u öptü.')
- Kiss-E (Mary)_{Kılıcı}Özne (John)_{Erek}
- b. John was kissed by Mary ('John Mary tarafından öpüldü.')
- Kiss-E (Mary)_{Kılıcı} (John)_{Erek}Özne

(40b), (40a)'nın içerisinde değerlendirilemez. Bu yüzden, Dik, (40a)'dan farklı başka bir edilgen yüklem biçiminin gerekli olduğunu söylemekte ve yüklem edilgen biçimi aşağıdaki gibi formülleştirmektedir (1989: 320):

- (41) a. <ErekÖzne>[yüklem_E] = be_E GeçmişOrtacı yüklem_E
- b. GeçmişOrtacı[yüklem_E] = yüklem-ed

(41a)'da bağlamsal olarak eklenen <ErekÖzne> işlemcisinin, yüklem tarafından hangi koşullarda doldurulabileceği yüklem tarafından denetlenir. Eğer kural uygulanabilir görünüyorsa, yardımcı eylem (be) ve yardımcı eylem işlemcisi olan GeçmişOrtacı(-ed) yükleme eklenir. Yardımcı eylem işlemcisi, (41b)'deki kural içindeki doğru biçimle yükleme uygulanacaktır. (40a)'daki yüklem, (41a)'nın uygulanması için gerekli olan koşula göre doldurulacak ve aşağıda görülen türetim (derivation) elde edilecektir (Dik 1989: 321):

- (42) a. kiss-E 'öp-'
- b. be_E GeçmişOrtacı kiss-E
- c. be_E kiss-ed

Eğer (40a) içerisinde (41a)'nın uygulanma koşulu bulunamazsa, yüklem etkisiz kalacaktır. Dik, <ErekÖzne> işlemcisinin, İngilizcedeki bütün durumlarıyla ilgili olarak daha genelleştirilmiş koşulunun, bir başka açıdan (41a)'nın, aşağıdaki gibi formüle edilebileceğini söylemektedir (1989: 321):

(43) <Özne Kılıcı¹ değildir>[yüklem_{-E}] = be_E GeçmişOrtaç yüklem_{-E}

(43)'ten anlaşıldığı gibi, edilgen yapıda Özne, etken yüklem çerçevesinde ilk üye olan Kılıcı değildir artık. Özne yükleme olasılıklarına göre, bir dilde Erek dışında başka anlambilimsel roller de Özne konumuna gelebilecektir. Dik, Tagalog dilinde olduğu gibi, Özne yükleme olasılıklarının farklı edilgen yapıları ortaya çıkardığını (44)'teki gösterimle açıklamaktadır (1989: 322):

(44)	Çatı	Seçilen üye
	Etken	<Özne = K ₁ >
	Edilgen-1	<Özne = Erek>
	Edilgen-2	<Özne = Alıcı/Yerlik>
	Edilgen-3	<Özne = Yararlanıcı/Araç>

Dik'in (1989) yaklaşımını temel alan Schaaik (2001), Türkçede temel eylem nitelikli bir yükleyicinin türetilmiş çıktısı olan edilgen bir yapının oluşum sürecini aşağıdaki gibi göstermektedir (2001: 102):

(45)	EDİLGEN EYLEM OLUŞUMU
Girdi:	sat _E (x ₁)Kılıcı (x ₂)Erek
Düzenek:	1. (x ₁)Kılıcı → Ø 2. (x ₂)Erek → (x ₁)İşlemlenen
Çıktı:	sat-ıl _E (x ₁)işlemlenen
Genel anlam:	'sat-' yalnızca x ₁ için geçerlidir

Schaaik (2001), Dik'in (1989) sözünü ettiği kavramlarla eşdeğer bir biçimde, (45)'teki *sat-ıl-* gibi edilgen eylem kökünün oluşumunun, edilgen yükleyicinin biçimbilimsel türetimini tanımlayan bir **Yükleyici Oluşum Kuralı** ile açıklanabileceğini söylemektedir. Bu oluşum kuralı çerçevesinde (45)'teki süreç değerlendirildiğinde, *sat-* eylemi temel eylem nitelikli bir yükleyicidir ve *girdi* olarak

ele alınmaktadır. Bu girdiden, çıktı olarak türetilmiş *sat-ıl-* edilgen yapısı ortaya çıkmaktadır. (45)'te girdi yükleyici *sat-*'taki üye sayısı, çıktı yükleyici olan *sat-ıl-*'da ikiden bire düşmüştür. Bir Kılıcının bulunmasından dolayı, etken yüklem yapıları Denetlemeli olay durumunu yansıtırken, edilgen yüklem yapıları Denetlemesiz bir olay durumunu göstermektedir. Ancak, *sat-* eylemiyle ilgili bütün bu söylenenler, geçişli eylemlerle ilgilidir. Schaaik, Türkçede geçişsiz eylemlerle oluşturulan edilgen yapıları, kişisiz edilgen olarak adlandırmakta ve kişisiz eylem oluşumuyla ilgili kuralı (46)'daki gibi vermektedir (2001: 103):

(46)	KİŞİSİZ (EDİLGEN EYLEM OLUŞUMU)
Girdi:	$git_E(x_1)Kılıcı(x_2)Yön$
Düzenek:	1. $(x_1)Kılıcı \rightarrow \emptyset$ 2. $(x_2)Yön \rightarrow (x_1)Yön$
Çıktı:	$Gid-il_E(x_1)Yön$
Genel anlam:	'Biri x_1 'e gider'/ ' x_1 'e gidilir'

Schaaik, kişisiz edilgen bir eylemin oluşumunda bulunması mümkün olan ikinci Öznellik konumunun anlambilimsel işlevinin değişmediğini söylemektedir. Geçişli eylemde Erek, edimden etkilenen bir varlık olurken, geçişsiz bir eylemin ikinci üyesi bundan etkilenmemektedir (2001: 103).

Bu bölümde, Dik'in (1979; 1989) işlevsel dilbilgisi çerçevesinde kullandığı temel kavramlardan söz edildi. Böylece bu çalışmadaki eşzamanlı yaklaşımın genel bir çerçevesi çizilmeye çalışıldı. Dik'in işlevsel dilbilgisi çerçevesinde kullandığı temel kavramlardan bir diğeri de *belirtlilik kayması*dır. Belirtlilik kayması, artzamanlı yöntem içerisinde de değerlendirilebilecek bir kavram olduğu ve edilgen yapıların tarihsel değişim sürecindeki görünümünü yansıtabilecek bir açıklama gücüne sahip olduğu için bu kavramdan ayrıntılı olarak söz etmek gerekmektedir.

3.2.1.2. Belirtlilik Kayması

Dik, beklenebilirlik derecesi düşük olan yapıların daha *belirtlili*; bu nedenle bu yapılara yöneltilen dikkatin daha yoğun olduğunu belirtmektedir. Genel olarak, daha

nadir kullanılan dilbilgisel birimler daha yüksek bir belirtililik değerine sahiptir. Belirtlilik değeri, aşağıdaki gibi soyut bir örnekle gösterilebilir (1989: 38):

Tablo 7. Belirtlilik Değerinin Soyut Gösterimi

a.	-----+-----
b.	--+-----+-----+-----
c.	-+-----++-----++-----++
ç.	+++--+-+++-+++-+++-++
d.	+++++++--+++++++

Tablo (7)'ye bakıldığında, (a)'da bütün eksilerin içerisinde sadece bir tane artı bulunmaktadır, bu nedenle artı yüksek belirtilidir. Bilgi kuramı çerçevesinde ise, yüksek bir bilgi değeri derecesine sahiptir. (b)'de artı halen belirtilidir, ancak (a) ile kıyaslandığında daha düşük bir belirtililik yansıtmaktadır. (c)'de eksilerle artıların sayısı eşittir. Hiçbiri bir diğerine göre daha belirtili değildir. (ç)'de eksi yüksek bir derecede belirtililiğe sahiptir. (d)'de ise eksi artık yüksek derecede belirtilidir. Sonuç olarak anlaşılmaktadır ki, belirtililik görülme sıklığıyla ters orantılıdır (Dik 1989: 38-39). Belirtlilik kavramını somut bir örnekle açıklamak için Türkçenin sözcük dizilişinden bir örnek verilebilir. Türkçede sözcük dizilişi Özne-Nesne-Eylem (ÖNE) biçimindedir. O halde Türkçe metinlerde ÖNE dizilişinin, ÖEN veya EÖN gibi dizilişlerden daha sık kullanıldığı, dolayısıyla daha belirtisiz olduğu söylenebilir. Böylece (47b) tümcesinin (47a) tümcesine kıyasla daha belirtili bir değere sahip olduğu ileri sürülebilir:

- (47) a. Köpek kediyi kovaladı.
b. Köpek kovaladı kediyi.

Aslında belirtililik kavramı sesbilimsel ve biçimbilimsel yapıların bazı özelliklerinin karşıtlığını yansıtmaktadır. Dik, bu karşıtlığı İngilizcedeki adların tekil-çoğul ayırımından yola çıkarak örneklemektedir. Aşağıda gösterildiği gibi bu karşıtlık ekin yokluğu ve varlığı gibi biçimsel, çoğul-olmayan ve çoğul gibi anlamsal durumlarına dayanmaktadır (Dik 1989: 40):

Tablo 8. Belirtililiğin Biçimbilimsel Karşıtlığı

	Book	Book-s
belirtililik:	Belirtisiz	belirtili
biçim:	ekin yokluğu	ekin varlığı
anlam:	çoğul-olmayan	çoğul

Birimlerin belirtililik değeri, sabit ve değişmez bir nitelik taşımaz. Kullanılan bağlam ve tekrarlanma sıklığına bağlı olarak değişebilir. Yani, belli durumda belirtili olan dilbilgisel birim, başka bir durumda belirtisiz olabilmekte ve belirtili biçimlerin sık kullanımları, dereceli olarak belirtililik değerlerinin yok olmasına neden olabilmektedir. Dik bu belirtililik kaybına *belirtililik kayması* adını vermektedir. Dik, tarihsel süreçte belirtili birimlerin özelliklerini kaybettiklerini ileri sürmektedir. Bunu *belirtisizleşme* kavramıyla tanımlar. Bu süreçte, belirtili birimin bıraktığı boş alan için yeni bir belirtili biçim yaratılır. Özetle, belirtililik kayması sürecinde, belirtisiz dilsel anlatım birimleri yerine daha belirtili dilsel anlatım birimleri kullanılır. Bunun nedeni, insan zihninin daha yeni, daha az bilindik olgulara dikkat yöneliminin daha fazla olmasındandır. Belirtili dilsel anlatım birimleri sıkça kullanıldıkları zaman, belirtisizleşme sürecine girerler. Belirtisizleşme sürecindeki birimler, iletişimdeki özel etkilerini de yavaş yavaş yitirirler. Belirtili bir dilsel anlatım birimi belirtisiz olduğunda, belirtili birimin bıraktığı boş alan için yeni bir belirtili biçim yaratılır. Böylece yeni yaratılan belirtili biçim için de aynı belirtisizleşme süreci başlar; yani sık kullanıma bağlı olarak belirtili bir birim olma özelliğini zamanla yitirir. Dik, belirtililik kayması sürecinin evrelerini aşağıdaki şemada simgeleştirir (1989: 40-42):

Şema 5. Belirtililik Kayması Sürecinin Evreleri

	belirtili	belirtisiz	Kullanımdışı
1. Evre	E ₂	E ₁	—
2. Evre	—	E ₂	(E ₁)
3. Evre	E ₃	E ₂	—

1. Evrede belirtisiz biçim E₁ ile belirtili biçim E₂ arasında karşılık bulunmaktadır. 2. Evrede belirtili E₂ belirtililiğini kaybeder ve E₁ biçimini kullanım dışına iter; E₁, E₂'nin eski/eskicil/eskil değişkesi (“archaic” variant) olarak kalır ya da tamamen yok olur. 3. Evrede yeni bir belirtili biçim olan E₃ ortaya çıkar; böylece bu evrede süreç yeniden başlar. Dik, yukarıdaki şemada gösterdiği örüntüyü Hollanda dilindeki ikinci kişi adının tarihsel gelişimi ile aşağıdaki gibi örneklendirmektedir (1989: 42):

Şema 6. Hollanda Dilinde Belirtlilik Kayması Süreci

	belirtili	belirtisiz	Kullanımdışı
1. Evre	Ghi	Du	—
2. Evre	—	Ghi	(du)
3. Evre	U	Jij	—

1. Evrede birinci tekil kişi adlı olan belirtisiz *du* biçimbirimine karşılık, belirtili ikinci çoğul kişi olan ve kibarlık seslenmesi olan *ghi* bulunmaktadır. 2. Evrede aslı belirtili olan yapı belirtisiz ikinci tekil kişi adlı haline gelir ve bu süreçte çoğulluğunu yitirir. *Du* biçimi yok olur. 3. Evrede ise, yeni bir kibarlık biçimi olan U ortaya çıkar (Dik 1989: 42). Dik, belirtililik kayması sürecinin, sadece sözlüksel düzenin biçimleriyle sınırlı olmadığını, doğal dillerdeki dilbilgisel yapıların kimi gelişimlerini de açıklayabilecek güçte olduğunu belirtmektedir (1989: 43). Dik, belirtililik kaymasının açıklayıcılığını birçok dilbilgisel yapı üzerinde göstermektedir. Bunlardan biri Özne yükleme ile ilgili tarihsel gelişimi belirtililik kayması açısından açıklamaya çalışmasıdır. Dik, eşleşsel olarak adlandırılan dillerin doğasının belirtililik kayması açısından bakıldığında anlaşılabilir olduğunu savlamaktadır. Dik, eşleşsel dillere karşıt olan dillerin belirtmeli diller olduğunu ileri sürmektedir. Belirtmeli dillerin hem geçişli hem de geçişsiz yüklemelerinin Öznesi yalın (nominative) durum ekini, geçişli yüklem Nesnesi ise belirtme (accusative) durum ekini almaktadır. Eşleşsel dillerde ise, geçişsiz Öznesi ve geçişlinin Nesnesi yalınlayıcı (absolutive) durum ekini, geçişlinin Öznesi ise eşleşsel durum ekini almaktadır. Dik, bu farkı aşağıdaki gibi simgeleştirir (1989: 242):

Tablo 9. Belirtmeli ve Eşleşsel Dillerde Özne ve Nesnenin Aldığı Durum Ekleri

	BELİRTMELİ	EŞİŞLEVSEL
geçişsiz	yal walk	eşyal walk
geçişli	yal eat belirtme	eş eat eşyal

Dik, birçok eşleşsel dilde, geçişli eşleşsel yapıların edilgen yapılarla aşağıdaki gibi birçok benzerlik gösterdiğini belirtmektedir (1989: 243):

1. Eşleşsel durum, diğer dillerdeki edilgen yapılarda Kılıcının aldığı Araç ya da Kılıgın durumlarıyla benzerlik göstermektedir.
2. Eşleşsel yapılardaki eylem, diğer dillerdeki edilgen çatının biçimbilimsel özelliklerine sahip olabilir.
3. Geçişli yapılarda, eşleşsel üye ile eylem arasındaki uyumdan çok yalınlayıcı (absolutive) ile eylem arasında uyum olabilir.
4. Kimi eşleşsel dillerde, yalınlayıcıdan çok eşleşsel belirticisi silinebilir (Dik 1989: 243).

Dik, bütün bu benzerliklerin, erken edilgen yapının anlaşılmasında eşleşsel yapının açıklayıcı olabileceği varsayımını doğrduğunu belirtmektedir. Dik, bu bakış açısından yola çıkarak edilgen yapı ile eşleşsel yapı arasındaki sürecin aşamalı olarak aşağıdaki gibi olacağını söylemektedir (Dik 1989: 243):

Tablo (10)'da görüldüğü gibi, *Birinci Tür belirtili edilgenli belirtmeli dilde* edilgen biçim geçişli yapıda biçimlenmektedir. Burada belirtililik kayması edilgen yapı üzerinde gerçekleşmekte, bu yapı kullanıla kullanıla geçişli yüklemlemede baskın yapı haline gelmekte, belirtisiz etken yapıyı kullanım dışı bırakmaktadır. Arkadan gelen süreç İkinci Tür'de görülen durumla sonuçlanmaktadır (Dik 1989: 243).

Tablo 10. Birinci Tür Belirtili Edilgenli Belirtmeli Dil

	Etken (belirtisiz)	Edilgen (belirtili)
geçişsiz	E KılÖz [yal]	-----
geçişli	E KılÖz [yal] ErNes [belirtme]	E edil ErÖz [yal] Kıl [kıl]

Tablo (11)'de görüldüğü gibi, etkenle edilgen arasındaki karşıtlık ortadan kalkmaktadır. Dik, İkinci Tür'ün bile eşleşsel olarak adlandırılabilceğini belirtmektedir. Bu süreçte geçişli yapıdaki Erek, *öncelikli* olma özelliği açısından Kılıcının üstündedir. Bu durum arkadan süreçte, Üçüncü Tür'de görülen değişikliklere yol açar (Dik 1989: 244).

Tablo 11. İkinci Tür Belirtisiz Edilgenli Belirtmeli Dil

	Etken (belirtisiz)	Edilgen (belirtisiz)
geçişsiz	E KılÖz [yal]	-----
geçişli	-----	E edil ErÖz [yal] Kıl [kıl]

Tablo (12)'de görüldüğü gibi, edilgen biçimbilim ya yok olur ya da bir *geçişlilik belirticisi* olarak yeniden yorumlanır. Ayrıca belirtisiz edilgen yapı Özne ve Nesne işlevlerinin değişimi ile birlikte yeni bir etken yapı gibi yorumlanır. Üçüncü Tür, en çok bilinen eşleşsel dili temsil etmektedir (Dik 1989: 244).

Tablo 12. Üçüncü Tür Edilgensiz Eşleş

	Etken	Edilgen
geçişsiz	E KılÖz [eşyal]	-----
geçişli	E [tr] KılÖz [eş] ErNes [eşyal]	-----

Üçüncü Tür, ardından yeni bir edilgen yapı sürecini başlatacak, bu döngüsellik süreci yeniden Birinci Tür'ün ortaya çıkmasına neden olacaktır (Dik 1989).

Görüldüğü gibi, belirtililik kayması, edilgen yapıların neden tarihsel süreç içinde değiştiğini açıklamaktadır. Belirtililik kaymasının dilin diğer yapılarında olduğu gibi, edilgen yapıların da tarihsel süreç içerisinde gelişimini açıklayabilme gücü Dik'in (1989) yukarıda söz ettiği edilgen yapı ile eşleşsel yapı arasındaki belirtililik kaymasında izlenen süreçte ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden Türkçedeki edilgen yapıların tarihsel süreç içerisinde gösterdiği değişiklikleri açıklamakta belirtililik kayması kavramı temel alınacaktır.

Bu çalışma, Türkçede edilgen yapıların işlevlerini çözümlenmeyi amaçladığı için, diğer dillerdeki edilgen görünümüleriyle Türkçedeki edilgenliğin karşılaştırmalı bir

çözümlemesini amaçlamamaktadır. Dolayısıyla da tipolojik bir çalışma özelliği taşımamaktadır. Ancak, açıklayıcı ve gerekli olduğu durumlarda diğer dillerin edilgen görünümüleriyle ilgili bazı karşılaştırmalı çözümlemelere de başvurulacaktır.

3.3. Artzamanlı Yaklaşım

Artzamanlı dilbilimde dillerin zaman içerisindeki sesbilimsel, biçimbilimsel ve sözdizimsel gelişimi, değişimi üzerinde çalışılmaktadır. Eşzamanlı/artzamanlı ayrımı, *Eşzamanlı Yaklaşım* başlığı altında söz edildiği gibi, Ferdinand de Saussure tarafından yapılmıştır (Saussure 1916'dan aktaran Vardar 1998: 143). Saussure, dilbilimin dilin tarih içindeki değişiminden çok eşzamanlı dizgesi üzerinde inceleme yapması gerektiği üzerinde durmuştur (Saussure 1916'dan aktaran Vardar 1998: 153). Artzamanlı ya da tarihsel çalışmalar daha çok filoloji alanında yer almıştır (Crystal 1992: 99-102). Ancak günümüzde işlevsel yaklaşımı benimsemiş bazı dilbilimciler tarafından artzamanlı yaklaşımın eşzamanlı çözümlemelere katkıda bulunabileceği değişik çalışmalarla ortaya konmaya çalışılmaktadır. Bu dilbilimcilerden biri olan Givón (1979), eşzamanlı yaklaşımla, bir dile özgü ya da başka dilleri de içeren karşılaştırmalı dilbilgisi çalışmalarının, artzamanlı bazı değerlendirmelere gönderim yapmadan anlaşılmasının çoğu zaman zor olduğunu belirtmektedir. Givón, artzamanlı araştırmaların insan dilinin doğasına ait bazı evrensellerin ortaya çıkmasını sağlayacağını da iddia etmektedir (1979: 235). Edilgen yapıların çok yönlü ve karmaşık işlevleri göz önüne alındığında artzamanlı yaklaşımın sağlayacağı katkılar göz ardı edilemez. Edilgenlik üzerine araştırma yapan birçok dilci, edilgenin birçok işlevle bağıntısı ve iç içe geçmiş işlevler kümesinin bir odağı olmasından dolayı, edilgenleştirmeye sadece eşzamanlı değil, artzamanlı yaklaşımdan da elde edilecek önemli bulgular olduğuna dikkat çekmiştir (Givón 1990; 2006; Givón ve Yang 1994; Haspelmath 1990).

Artzamanlı yaklaşımın dil incelemelerine sağlayacağı katkıları edilgenlik çerçevesinde görebilmek için, daha önce 1. bölümde (*Edilgenlik Nedir?*) sözü edilen *biçimsel*, *işlevsel* ve *edimbilimsel* yaklaşımların edilgene ilişkin eşzamanlı yöntemle ortaya koydukları bulguları ve çıkarımları eleştirel bir bakış açısıyla kısaca gözden

geçirmek yararlı olacaktır. Böylece farklı kuramsal çerçevelerde kullanılan eşzamanlı yöntemin genelde dil incelemelerinde, özelde edilgenliğe ilişkin saptamalarda ortaya çıkan belirgin yetersizlikleri açık bir biçimde görmek olanağı doğacaktır. Ardından artzamanlı yaklaşımla edilgen yapılarla ilişkin saptamalardan söz edilecek, bu çalışmaya yön verecek kavramlar ve bakış açıları tanıtılacaktır.

Biçimsel yaklaşımlar eşzamanlı bir inceleme yöntemini kullanmaktadır. Bu yüzden, örneğin, bir dilde görülen dönüşlü bir çatı ile edilgen bir çatı arasındaki benzerliklerin nedenlerini biçimsel çalışmalardan yola çıkarak açıklamak olası değildir; çünkü bu benzerliklerin açık bir biçimde belirlenmesini ya da edilgenle benzer yapılar arasındaki ilişkiyi en dolaysız biçimde artzamanlı yöntemle mümkün görmektedir. Edilgen yapıların diğer dilbilgisel yapılarla olan biçimsel ve anlamsal bağıntılarını görmek, edilgenin söylem bağlamındaki işlevlerini belirlemek adına önemli ipuçları sunmaktadır. Ancak edilgen yapılarla diğer yapılar arasındaki bağıntının benzerlik ya da az veya çok farklılaşma süreci artzamanlı yöntemle izlenebilmektedir. Kısaca, eşzamanlı incelemede söylenebilecek tek şey, edilgenlikle ilişkili bir biçimbirimin diğer bazı işlevleri de yüklenebileceği olacaktır. Buna karşın, artzamanlı olarak bakıldığında edilgen işlevi kodlayan bir biçimbirimin diğer işlevlerle çakışmasının nedeni tarihsel süreç içerisinde kolaylıkla belirlenebilecektir. Örneğin, Türkçenin {-I)n} biçimbiriminin (48a-b) tümcelerindeki kullanımlarında görüldüğü gibi, bir biçimbirim bir dilde hem edilgen hem de dönüşlü yapılar kurabiliyorsa, o biçimbirimin edilgenlik işlevinin tarihsel kaynağının büyük olasılıkla dönüşlülük ya da orta çatı olduğu öne sürülebilir (Givón 1990: 602, Haspelmath 1990: 43).

- (48) a. **Dönüşlü**
Ali yıka-n-dı.
- b. **Edilgen**
Çamaşırlar yıka-n-dı.

Dilin eski dönemlerinde sadece dönüşlülük ya da orta çatı işlevi yüklenen bir biçimbirimin tarihsel süreç içerisinde edilgenlik işlevini de kazandığı varsayılabilir. Artzamanlı yöntemin sunduğu bu varsayımlar ve bulgular, günümüzde herhangi bir

dilde (48)'deki gibi, iki ayrı çatının neden aynı biçimbirimle kodlanabildiğini ya da yakın işlevler yüklenebildiğini açıklayabilmektedir.

Eşzamanlı *işlevsel dilbilgisi* yaklaşımı biçimsel yaklaşıma kıyasla edilgen yapıları daha kapsamlı bir biçimde açıklayabilse de, açıklama getirmekte zorlandığı ya da hiçbir açıklama getirmediği yönler de vardır. Bu yönlerden biri, yukarıda biçimsel yaklaşımdan söz ederken söylenildiği gibi, eşzamanlı işlevsel yaklaşımın da aynı biçimbirim üzerinde birden fazla işlevin nasıl çakıştığını/örtüştüğünü açıklayamamasıdır. Bu önemli bir noktadır; çünkü bir dildeki güncel edilgen yapının taşıdığı işlevsel özelliklerin belirlenebilmesi, özellikle de söz konusu dilin temel edilgen yapısının ve özelliklerinin ne olduğunun saptanabilmesi, edilgen biçimbirimler üzerindeki işlevsel çakışmanın nedenleri ortaya çıkartılarak gerçekleştirilebilir. Bu işlevsel çakışmayı açıklayabilmek için de edilgen yapıların tarihsel kaynaklarına bakmak gerekmektedir. Bir diğer önemli nokta da, bir dildeki edilgen yapının tarihsel kaynağının belirlenmesi, günümüzdeki *edimbilimsel* işlevlerinin ne olduğuna ilişkin doğru çıkarımlar yapılabilmesini de sağlayacaktır. Çünkü bir dilde kullanılan edilgen yapıların yerine getirdiği işlevin geçmiş kaynağından izler taşıma olasılığı da bulunmaktadır. Böylece artzamanlı bakışla edilgen yapının sadece biçimsel gelişim süreci değil, aynı zamanda edimbilimsel işlevler açısından da geçirdiği süreç izlenebilecektir.

Artzamanlı bakışın sağladığı bir başka yarar da, bir dildeki edilgenliğin ileriki dönemlerde izleyeceği biçimsel, işlevsel ve edimbilimsel sürecin ne olacağına ilişkin tahminler yapabilmeyi kolaylaştırmasıdır; ya da bir dilbilgisel birimin yavaş yavaş edilgen bir işleve doğru yol aldığını görmeyi sağlayabilmektedir. Kuşkusuz, bir dildeki edilgenliğin tarihsel süreciyle ilgili bütün bu algılamalar ön koşul olarak evrensel bir süreç ya da süreçler olduğuna ilişkin bir varsayımı gerektirmektedir. İleride artzamanlı kavramsal çerçeve anlatılırken edilgenin tarihsel evrimiyle ilgili evrensel süreçlerden söz edilecek ve Türkçenin tarihsel metinlerinden yola çıkılarak bu süreçlerin en azından Türkçe için ne kadar uygulanabilir olduğu tartışılacaktır.

Eşzamanlı işlevsel çalışmalarda edilgen yapılar, 1. Bölümde (*‘Edilgenlik Nedir?’*) söz edildiği gibi, temel ve kişisiz edilgen ya da dolaylamalı ve katı biçimbilimsel edilgen gibi ayrımlarla sınıflandırılmaktadır. Ancak edilgenin tarihsel sürecine bakıldığında bu ayrımların kalkabildiği, örneğin katı biçimbilimsel edilgen yapıya sahip bir dilin eski dönemlerde dolaylamalı edilgen yapıya sahip olabildiği gözlenebilmektedir. Katı biçimbilimsel edilgen yapıya sahip bir dilde görülen edilgen eki, o dilin tarihsel bir döneminde bir yardımcı eylemden ya da dönüşlülük anlamındaki sözlüksel bir birimin dilbilgiselleşmesinden ortaya çıkmış olabilir (Haspelmath 1990: 52). Dilbilgiselleşme süreci yine o dilin kullanılmakta olan edilgenin işlevlerinin belirlenmesinde yol gösterici olabilmektedir. Ayrıca 1. Bölümde sözü edilen temel edilgen kavramı, yani bir dilde edilgen işlevinde kullanılan birden fazla biçimler içersinde hangisinin daha temel olduğuna ilişkin varsayım da artzamanlı yöntemle daha somut veriler elde edilerek ortaya konabilir. Temel edilgene ilişkin olarak Myhill’in (1992) sözünü ettiği bir olguyu hatırlatmak yerinde olacaktır. Birçok dilde Kılıcılı edilgen bulunmadığına dikkat çeken Myhill, sadece Kılıcısız edilgen yapıların bulunduğu diller olduğunu ve eldeki verilere dayanılarak, (49a-b)’deki gibi, Kılıcısız edilgenlerin dillerde daha yaygın olduğunun söylenebileceğini ileri sürmektedir (1992: 102).

- (49)
- a. Bahçede koşulur.
  - b. Kule yıkıldı.
  - c. Kule askerler tarafından yıkıldı.

Myhill’in bu iddiası, Türkçe için tarihsel ve çağdaş metinler çözümlenirken tartışılacaktır. Türkçede temel edilgen yapının ne olduğuna ilişkin sorunun çözümü için bu tartışma oldukça önemlidir. Yani Türkçede (49a-b)’deki gibi tümce yapıları mı temel edilgendir, yoksa (49c)’deki gibi edilgen yapılar mı? Bu araştırmada yalnızca çağdaş metinler değil, tarihsel metinlerden de oluşan bir bütünceden yola çıkılarak bu soruların yanıtı aranacak ve Türkçenin temel edilgen yapısının özellikleri ve işlevleri belirlenmeye çalışılacaktır.

Özetlersek, Türkçede de edilgen, biçim-sözdizimsel, anlambilimsel roller ve konu sürekliliği gibi birçok düzeyin kesiştiği ve dönüşlülük, orta çatı, eylemlerin geçişlilik

özellikleri gibi birçok dilsel görünümle ilişkili bir yapı olduğu için artzamanlı yaklaşımın gerekliliği daha iyi anlaşılmaktadır. Bu çalışmada edilgenle ilişkili olan bütün bu dilsel görünümlerin Türkçenin tarihsel değişim sürecinde etkili olduğu ve Türkçedeki edilgenlerin eşzamanlı çözümlenmelerinde ortaya çıkan çoğu soruların yanıtını, artzamanlı çözümlenmeden elde edilen bulguların içerdiği gösterilmeye çalışılacaktır. Artzamanlı çözümlenmeden önce, çözümlenmelerimize kuramsal olarak kaynaklık eden Haspelmath (1990) ve Givón'un (1990; 2006) çalışmalarından söz etmek uygun olacaktır.

3.3.1. Haspelmath (1990)

Haspelmath (1990), 1980'lerden önce hemen hemen otuz yıl boyunca edilgen yapıların sözdizimsel açıdan incelendiğini ve biçimbilimsel özelliklerinin göz ardı edildiğini; ancak 1980'lerden sonra edilgen yapıların biçimbilimsel özelliklerine, özellikle edilgen belirticilerinin eylem üzerindeki görünümlerine yönelik ilginin arttığını belirtmektedir (1990: 25). Haspelmath, çalışmasını iki temel sav üzerine kurgulamıştır (Haspelmath 1990: 25):

1. Edilgen yapılarla ilişkin çalışmalar ilk ve öncelikli olarak *eylem biçimbilimsel ulamı* içerisinde ele alınıp değerlendirilmelidir.
2. Biçimbilimsel ulam özellikleri, en iyi şekilde artzamanlı bakışla anlaşılabilir. Birçok biçimbilimsel ulam gibi edilgen biçimbiliminde de, biçimsel ve anlamsal olarak değişen ve sonuçta dilbilgisel biçimbirim haline gelen sözlüksel birimlerin *dilbilgiselleşme* süreciyle gerçekleşmektedir.

Haspelmath, genel edilgen yapının, edilgen biçimbilim olmaksızın var olamayacağını iddia etmektedir. Haspelmath, edilgenin temel olarak, görünüş ve zaman gibi bir eylemsel ulam olduğunu söylemektedir. Dolaylamalı ve çekimsel karşıtlığında olduğu gibi, edilgen biçimbiliminin farklılığını ortaya koymak gerekmektedir. Edilgen yapılar, sözdizimsel bir olgu olarak, *Nesne yükseltme* ya da *iyelik yükseltme* için bir ilişki-değişimi kuralı veya konu önelemesi ya da soru öbeği önelemesi ("Ne-taşıma") gibi edimbilimsel-yönelim kuralını içerseler de, eylem üzerinde özel

olarak kodlanmış biçimbirimler olmadan edilgen yapı olarak var olamazlar (Haspelmath 1990: 26).

Haspelmath, edilgen biçimbilim türünün genel dağılımını belirlemek için 79 dilden alınan verilerle oluşturulmuş Gramcats bütüncesindeki 80 dili incelemiş ve bu 80 dilden sadece 31’inde edilgen yapı olduğunu belirlemiştir. 31 dilin dördünde iki, ikisinde ise üç tane edilgen biçimbirim bulunmaktadır. Tablo (13), 39 dilbilgisel biçim arasından sekiz *anlatım türünü* betimlemektedir (Haspelmath 1990: 28)⁴:

Tablo 13. Gramcats Bütüncesinde Edilgen Biçimbirimlerin Anlatım Türleri

1.	Eklemeli gövde eki (additional stem affix)	25
2.	Yardımcı eylem (+ ortaç) (auxiliary verb (+participle))	6
3.	Parçacık (particle)	1
4.	İlave-çekimsel ek (extrinflectional affix)	3
5.	Ayrımsal özne kişi belirtecileri (differential subject person markers)	2
6.	Değişimli gövde eki (alternate stem affix)	1

Eklemeli gövde eki, eylem köküne doğrudan, görünüş, zaman ve kişi belirtecileri olarak bağlanmaktadır. Bu ekler en yaygın edilgenleştirme yollarından biri olarak görünmektedir (Haspelmath 1990: 28). Türkçedeki $\{- (I)l\}$ ve $\{- (I)n\}$ edilgenlik biçimbirimlerinin bu gruba girdiği söylenebilir.

Yardımcı eylem, en fazla Hint-Avrupa dillerinde görülmektedir. Latince *esse* ‘var ol- (be)’, Hollanda dilinde *blive* ‘ol- (become)’, *være* ‘var ol- (be)’ gibi yardımcı eylemler bu tür edilgen belirtmeye örnektir. Bu gibi kullanımlarda yardımcı eylemler, belli bir çeşit edilgen ortaçlarıyla birliktelik oluşturmaktadırlar (Haspelmath 1990: 29).

Parçacık, örneğin eylem ya da adılın bir sözcük türü ya da sözlüksel olarak tanımlandığı gibi, herhangi bir şekilde tanımlanamayan, *bağımlı-olmayan* birimlerdir. Örneğin, Margi dilinde *eylem-arkası* parçacık olarak kullanılan *kár* edilgen bir anlama sahiptir. Örneğin *ḡàbà* ‘anla-’ eyleminin sonuna getirilerek edilgen bir anlam kazanır: *ḡàbà kár* ‘anlaşılmış-’ (Haspelmath 1990: 29).

İlave-çekimsel ek, diğer bütün türetimsel ve çekimsel eklerin dışında, özellikle kişi belirticileri dışında bir konuma sahiptir. Hollanda dilindeki *-s* eki bu kullanıma örnektir: *elske* ‘sev-’, *elske-s* ‘sevil-’, *elske-de* ‘sev-geçmiş zaman’, *elske-de-s* ‘sevildi’. Bu kullanım Hollanda dilinin kişi-sayı eklerini kaybettiğini göstermektedir. Haspelmath bu durumu yansıtan bir başka örneği İzlanda dilinden vermektedir (Haspelmath 1990: 29):

(50)	ég kalla	ég kalla-st
	‘çağırıyorum’ (I call)	‘çağırılıyorum’ (I am called)
	viò köllum	Viò köllum-st
	‘çağırıyoruz’	‘çağırılıyoruz’
	Xpiò kalliò	Xpiò kalli-zt ⁵
	‘you guys call’	‘you guys are called’

Haspelmath, İzlandacada *-s/-st* ekinin eylemlere eklenen erken dönem dönüşlü adılı olduğunu söylemektedir. Haspelmath, dikkat edilirse, bu adılın kişi ya da sayıya bağlı olarak değişiklik göstermediğini belirtmektedir. İspanyolca gibi bazı dillerde dönüşlü adıl, farklı kişilerde değişmektedir: *me llamo* ‘kendime diyorum (I call myself)’, *te llamas* ‘kendisine diyor (You call yourself)’, *se llama* ‘kendi kendine söylüyor (it calls itself)’ (Haspelmath 1990: 29).

Ayrımsal Özne kişi belirticileri, sadece klasik Hint-Avrupa dillerinden Latince ve Çağdaş Yunancada görülmektedir. Her iki dilde de Özne kişi belirticileri etken ve edilgene göre farklılık göstermektedir (Haspelmath 1990: 30):

Tablo 14. Latince ve Çağdaş Yunanca Özne Kişi Belirticileri

	Latince		Çağdaş Yunanca	
	Etken	Edilgen	Etken	Orta (çatı)
1. tekil	<i>-o/-m</i>	<i>-(o)r</i>	<i>-o</i>	<i>-ome</i>
2. tekil	<i>-s</i>	<i>-ris</i>	<i>-is</i>	<i>-ese</i>
3. tekil	<i>-t</i>	<i>-tur</i>	<i>-i</i>	<i>-ete</i>
1. çoğul	<i>-mus</i>	<i>-mur</i>	<i>-ume</i>	<i>-omaste</i>
2. çoğul	<i>-tis</i>	<i>-mini</i>	<i>-ete</i>	<i>-osaste</i>
3. çoğul	<i>-nt</i>	<i>-ntur</i>	<i>-un</i>	<i>-onte</i>

Örneğin Yunancada *ksiríz-o* ‘traş olurum’, *ksiríz-ome* ‘(Kendi kendime) traş olurum/traş edilirim’ anlamlarında kullanılır. Tablo (14)’ün tümü incelendiğinde, her kişiye göre etken/edilgen ve etken/orta çatıda Özne belirticilerinin farklı olduğu görülmektedir. (Haspelmath 1990: 30).

Değişimli gövde eki, eklemeli gövde eki edilgen-olmayan eylem gövdesine eklenen bir ek iken, edilgen-olmayan eylem gövdesine gelen ekin edilgen bir ekle yer değiştirilmesi biçiminde görülmektedir. Kefa dilinde, edilgen, geçişli bir ek olan *-i* ekinin edilgenlik eki olan *-e* ile yer değiştirmesiyle oluşmaktadır. Örneğin *čučč-i-* ‘bağla-’, *čučč-e-* ‘bağlan-’; *qod-i-* ‘böl-’, *qod-e-* ‘bölün-’ (Haspelmath 1990: 31).

Haspelmath (1990), bütüncede yer alan anlatım türlerinin yukarıda açıklanan altı türden oluştuğunu söylemekte, bu anlatım türlerine ton değişimi ve ikileme yoluyla oluşan biçimleri de **ses değiştirme** adıyla yedinci bir anlatım türü olarak eklemektedir. *Ses değiştirme* ile ilgili örneği Haspelmath, Singhalese dilinden vermektedir (Haspelmath 1990: 31):

(51)	Bala-	Bāle-
	‘gör-’	‘görül-’
	Hūra-	Hīre-
	‘karala-’	‘karalan-’
	Sōda-	Sēde-
	‘yıka-’	‘yıkan-’
	Vēla-	Vēle-
	‘kurut-’ (geçişli)	‘kurutul-, kuru’ (geçişsiz)

(51)’de edilgen, etken ünlülerinin ön ünlüleşmesi ile biçimlenmektedir. Haspelmath, ton değişimi ve ikilemenin genellikle edilgenin anlatım türleri arasında değerlendirilmediğini, oysaki böyle düşünmek için hiçbir neden olmadığını söylemektedir. Tonlar parça (segment) kaybıyla gelişebilir ve bu ton değişimi de eskil bir edilgen ekin yalnızca kalıntısı olabilirler. **İkilemeler** de bazı zamanlar, Hausa dilinde olduğu gibi, edilgen ortaçlar biçimini alabilir (Haspelmath 1990: 31):

(52) Cíkàa ‘dol-’	Cíkàakée ‘dolmuş, tamamlanmış’ (filed, complete)
Dáfàa ‘pişir-’	Dáfáfée ‘pişmiş’ (cooked)
Nèemáa ‘ara-’ (look for)	Nèemámée ‘aranmış’ (sought)

Birçok anlatım türü olmasına rağmen, Tablo (13)’te gösterilen Birinci Tür *eklemeli gövde eki* dünya genelini kapsayın bütüncenin dağılımına göre en sık kullanılan biçimbilimsel anlatım türü olarak görünmektedir (Haspelmath 1990: 32).

Haspelmath, edilgen eklerinin anlamının eylemin anlamıyla ilgili olduğunu belirtmektedir, çünkü edilgen ekinin bildirdiği anlam, eylem tarafından gösterilen durumun *etkensizleştirme* işlevini belirtmektedir. Haspelmath bu anlam değişiminin, görünüş ve zamandan daha büyük değişim olduğunu savlamakta; bunu, görünüşün katılımcıları etkilememesi, sadece durumun iç zaman yapısına, zamanın ise, sadece durumun zamanda yerleşimine ilişkin olması nedenlerine bağlayarak açıklamaktadır. Haspelmath, birçok dilde edilgenlik belirten dilbilgisel biçimbirimlerin sadece bu işlevle sınırlı olmadığını; dönüşlü, işteş, karşıt-ettirgen ve gizil edilgen gibi kullanımları da olduğunu belirtmektedir. Haspelmath, edilgenlik belirten biçimbirimlerin diğer olası işlevleri arasında şunları saymaktadır: *dönüşlü, işteş, sonuçlayıcı, karşıt-ettirgen, gizil edilgen, benzeşme, dönüşlü-ettirgen, Nesnesizleştirme, Öznesizleştirme* (1990: 32). Haspelmath bu işlevleri, örneklerle betimleyip tanımlamaktadır. Haspelmath’ın edilgen yapılarla ilişkin artzamanlı açıklamalarına değinmeden önce bu işlevlerle ilgili verdiği tanım ve örneklere bakmak yerinde olacaktır.

Dönüşlü, Kılıcının iş ve hareketi kendi kendine gerçekleştirmesidir. Udmurt dilinde, *mišta-ny* ‘yık-’ anlamındayken *mišta-yny* ‘yık-’ biçimiyle dönüşlülük anlamı kazanmaktadır (Haspelmath 1990: 33).

İşteş, çoğul Kılıcıların iş ve hareketi birlikte gerçekleştirmeleridir. Tigre dilinde, *tə-salāmu* ‘selamlaştılar’ örneğinde olduğu gibi (Haspelmath 1990: 33).

Sonuçlayıcı, önceki iş ve hareketten kaynaklanan durumu yansıtır. Geçişli eylemlerde sonuçlayıcının Öznesi Etkilenendir; ancak, geçişsiz eylemlerde iş ve hareketten Etkilenen Öznedir ve Özne değişmeden kalır. Haspelmath, Hollanda dilinden şu iki tümceyi örnek olarak vermektedir (Haspelmath 1990: 33):

- (53) a. Byen er erobret.
‘Şehir fethedildi’
b. Skibet er lØbet af stabelen.
‘Gemi denize indirildi’

(53a-b)’deki her iki tümcenin Özneleri (*şehir* ve *gemi*) eylemin bildirdiği işten etkilenen durumundadırlar. *Şehir* fethedilme eyleminin etkileneniyken, *gemi* indirilme eyleminin etkilenenidir.

Karşıt-ettirgen, temel eylem geçişli bir işi gösterirken herhangi bir Kılıcı içermeyen kendiliğinden, doğal bir süreci kodlamaktadır; karşıt-edilgenin edilgenden temel farkı, edilgenin, daha çok yalın-dışı öbek ile, bir Kılıcıyı içermesine rağmen, karşıt-ettirgenin böyle bir sezdirime sahip olmamasıdır (Haspelmath 1990: 33):

(54)		
Yunanca	Pniγ-o ‘boğarım’ (geçişli)	Pniγ-ome ‘boğulurum’ (geçişsiz)
Mwera	Tem-a ‘kır-’ (geçişli)	Tem-ek-a ‘kırıl-’ (geçişsiz)
Hollandaca	Miste ‘kaybet-’	Miste-s ‘kaybol-’
Udmurt	Vošt-yny ‘değiştir-’ (geçişli)	Vošt-išk-yny ‘değiş-’ (geçişsiz)

(54)’teki *pniγ-ome* ‘boğulurum’ örneğinden yola çıkarsak, Türkçede olduğu gibi “boğulurum” gerçekten de kendiliğinden gelişen, herhangi bir Kılıcı içermeyen doğal bir süreci göstermektedir. Haspelmath, karşıt-ettirgenin bazen *orta-edilgen*, *sözde (düzmece)-edilgen*, *başlamalı görünüş* gibi terimlerle karşılandığını da belirtmektedir (Haspelmath 1990: 33).

Gizil-edilgen, Öznenin bir işe maruz kalmaya açık, eğilimli ve yetkin olduğu durumları anlatmak için kullanılan bir terimdir. Haspelmath, gizil edilgenle ilgili olarak aşağıdaki örnekleri vermektedir (Haspelmath 1990: 33):

(55)

Kanuri	Hâm-n̄jn ‘yukarıya kaldırım’	Hâp-tè-skin ‘kaldırılabilirim’
Mwera	Com-a ‘oku-’	Com-ek-a ‘okunabilir olmak’
Hollandaca	Fâ ‘elde et-’	Fâ-s ‘elde edilebilir’

(55)’teki, *hâp-tè-skin* ‘kaldırılabilirim’ bir eğilimi, yetenekliliği; *com-ek-a* ‘okunabilir olmak’, yine bir eylemin gerçekleştirilebilirliğini; *fâ-s* ‘elde edilebilir’ ise bir işe maruz kalmaya açık olmayı bildirmektedir.

Haspelmath, edilgen-olmayan kökün, normalde, edilgen olarak benzer ifadeye sahip olmayacağını varsayılabilirliğini; bu yüzden bu kullanımın doğru şekilde, gizil edilgen olarak tanınmakta olduğunu söylemekte ve son zamanlarda bazı sözdizimsel çalışmalarda gizil edilgenin *orta* terimiyle adlandırıldığını belirtmektedir (Haspelmath 1990: 33-34).

Benzeşme, durumsal anlatımlardan türeyen benzeşim sürecidir, bu süreçte özellikle sıfatlar kullanılmaktadır (Haspelmath 1990: 34):

(56)

Nimboran	Búen ‘zayıf’	Búen-datu ‘zayıflıyorum/zayıf oluyorum’
Mwera	-tali ‘uzun’	Tali-ka ‘uz-, uzun ol-, uzunlaş-’

(56)’daki *búen-datu* ‘zayıflıyorum/zayıf oluyorum’ ve *tali-ka* ‘uza- uzun o, uzunlaş-’ gerçekten de bir şeye benzer olma ya da bir şeye benzeme sürecini, yani zayıf ya da uzun olma veya zayıf ya da uzun hale dönüşme sürecini belirtmektedirler. Haspelmath, bu kullanımın sık sık başlamalı görünüş (inchoative) olarak tanımlandığını; bu yüzden karşıt-ettirgen ve başlamalı görünüşle (inceptive) karışmaması için Latince *feri* ‘ol-’dan gelen *fientive* ‘benzeşme’ sözcüğünün kullandığına işaret etmektedir (Haspelmath 1990: 34).

Dönüslü-ettirgen, Kılıcının rol almak, yapan olmak için bir işe neden olmasıdır. Haspelmath, Yunancadan aşağıdaki örneği vermektedir (Haspelmath 1990: 34):

(57)

Ksirírome
‘Kendimi traş ettim’

(57)'de görüldüğü gibi *ksirizome*, eylemde Kılıcının hem rol aldığını, eylemde yapılan işe neden olduğunu hem de yapılan işten etkilendiğini belirtmektedir; yani Kılıcı hem traş etmiş hem de traş etme eyleminden yine kendisi etkilenmiştir.

Nesnesizleştirme, Nesnenin açıklanmamasıdır (özgülsüzleştirilmesidir). Bu kullanımın karşıt-edilgen ya da yalınlayıcı (absoluti(iv)e) olarak da adlandırıldığını söyleyen Haspelmath (1990) bu kullanımı, Udmurt dilinden bir örnekle açıklamaktadır: *vur-yyny* '(bir şeyi) dik-', *vuri-šk-yyny* 'dik-, dikme faaliyetiyle meşgul olmak'; *leka-ny* '(bir şeyi) acıt-', *leka-šk-yyny* 'acıtmanın alışkanlık haline gelme olgusu' (1990: 34).

Öznesizleştirme, Öznenin açıklanmamasıdır (özgülsüzleştirilmesidir). Çoğunlukla *kişisiz* ya da *kişisiz edilgen* olarak adlandırılmaktadır. Aşağıdaki Fince örneklerde (b) tümceleri Öznesizleştirme yapılarını göstermektedir (Haspelmath 1990: 34):

- (58) a. Maija söi sen.
Maija:YAL ye:3.TK o:BELİRTME
'Maija onu yedi.'
- b. Syö-ttiin sen.
Ye-ÖZNESİZLEŞTİRME o: BELİRTME
'o yenildi/yendi.' (It was eaten)
- (59) a. Me elä-mme hauskasti täällä.
Biz:YAL yaşa-ŞİM:1.ÇL güzelce burada
'Biz burada güzelce yaşıyoruz.'
- b. Täällä ele- tään hauskasti.
Burada yaşa-ÖZNESİZLEŞTİRME (ŞİM) güzelce
'Burada güzelce yaşanmaktadır.' (One lives pleasantly here)

(58b)-(59b) tümcelerinin edilgenden ayrılan önemli farkı, Kılıcının Özne olmamasıdır. Haspelmath, Öznesizleştirme yapılarının Öznesiz olduğunu; ancak bu yapıların Almancada geçişsiz eylemlerin Öznesiz edilgenleriyle karıştırılmamaları gerektiğini vurgulamaktadır: *Es wurde getanzt* 'There was dancing' Kişisiz edilgen olarak adlandırılan bu tür edilgenler, gerçekte temel edilgenlerden farklı bir biçim sergilemezler. Kişisiz edilgenlerde, etkendeki Nesne olmadığı gibi, edilgenin Öznesi

de yoktur. Ama geçişsiz Öznesizleştirmeler, geçişsiz eylemlerin edilgeninden ayırt edilemezler; bu yüzden geçişli Öznesizleştirmeler bu ayırmada önemli bir yere sahiptir (Haspelmath 1990: 34-35).

Haspelmath'ın (1990) dikkat çektiği diğer bir nokta ise, yukarıda belirtilen kullanımlar arasında bazı ilişkilerin olduğudur. Örneğin Haspelmath incelediği bütünceden yola çıkarak şöyle bir genelleme önermektedir: Eğer bir eylemsel biçimbirim dönüşlü ve edilgen bir kullanıma sahipse, o zaman karşıt-ettirgen kullanıma da sahip demektir, çünkü karşıt-ettirgen anlamsal olarak dönüşlü ve edilgenin arasında bir kullanımdır (Haspelmath 1990: 35).

Haspelmath'ın (1990) buraya kadar iletilen görüşleri genel olarak eşzamanlı yaklaşıma dayanan görüşlerini yansıtmaktadır. Haspelmath, eşzamanlı bir betimlemeyle sunulan işlevlerin artzamanlı hiyerarşik bir yükseliş sürecinde başka bir işleve dönüşebileceğini ya da anlamsal olarak bir işlevin bir diğerine benzeyebileceğini belirtmektedir. Örneğin, dönüşlü-karşıt-ettirgen-edilgen sezdiriminde, dönüşlü-AÖ'nün dilbilgiselleşmesi sonucu karşıt-edilgen kullanıma doğru bir yönelim gerçekleşebilir; ikinci bir adımda da bu genişleme edilgen kullanımıyla sonuçlanabilir. Bu yüzden Haspelmath, artzamanlı bakış açısının dilbilgisel ulamların yansıttığı kullanımlar arasındaki ilişkilerin bulunmasında vazgeçilmez bir rolü olduğunu yinelemektedir (Haspelmath 1990: 37).

Haspelmath (1990), çalışmasında, *edilgen belirticilerin evrimini* ve *edilgenin artzamanlı kaynaklarını* incelemekte, edilgen biçimbilimin hangi kökenlerden sonra ortaya çıktığı sorusuna cevap bulmaya çalışmakta ve diğer dilbilgiselleşen sözlüksel birimler gibi kökenlerini göstermeyi, diğer eylemsel ulamlar gibi bazı evrensel dilbilgiselleşme yollarının varlığını kanıtlamayı amaçlamaktadır. Haspelmath, edilgen belirticilerin kaynağı olarak sözlüksel birimleri göstermenin aynı zamanda değişimin *yönlendirmeli* olduğuna dair varsayımı tam anlamıyla doğrulayacağına inanmaktadır. Örneğin, anlamsal artzamanlı sürecin dönüşlünden edilgene doğru genişleyen bir dilbilgiselleşme süreci izlediği, Haspelmath'a göre oldukça mantıklı görünmektedir; çünkü, dönüşlülüğün sözlüksel bir birim olarak adları ve adları

olmasına rağmen edilgenin hiçbir dilbilgisel birimi yoktur. Dolayısıyla edilgen, dönüşlülük kullanımı için bir kaynak olamaz. Edilgen, sürecin ortasında bir kaynak olsa bile, sonuç olarak herhangi bir biçimden gelmek zorundadır. Haspelmath, yalnızca sözlüksel birimlerin ya da en azından farklı alanlardan dilbilgisel öğelerin kanıtlanabilir olmasının, döngüsellğe karşı bir güvence olarak görüldüğünü söylemektedir. Haspelmath, edilgen biçimbirimin kaynaklarını dört büyük sınıfa ayırarak incelemektedir (Haspelmath 1990: 37-38):

1. Etkendışı yardımcı eylemler (inactive auxiliaries)
2. AÖ-dönüşlülükleri (NP-reflexives)
3. Ettirgenler (causatives)
4. Genelleştirilmiş-özne yapıları (generalized-subject constructions)

Etkendışı yardımcı eylemlerden söz ederken, etkendışı, burada kılgin (agentive), eylemsel (actional) olan etkenin karşıtı bir terim olarak kullanılmaktadır, yani kılgin-olmayan (non-agentive) anlamında. Bazen *durumsal* (stative) da bu anlamda kullanılabilir; ancak bu terim durumlara (states) özgüdür. Bütün durumlar etkendışıdır, çünkü bütün *eylemseller* devingendir; ama, bütün etkendışiler durumsal değildir. Yani, etkendışiler bütün durumları kapsar, ama *eylemseller* bütün etkendışileri kapsamaz. Örneğin, *otur-* eylemi etkendışı ve durumsaldır, ama, *düş-* eylemi hem etkendışı hem de devingendir. Haspelmath, bazı araştırmacılar tarafından edilgenin *durumsallaşma* içerdiği görüşünü hatırlatmakta; ancak, durumsallaşma terimiyle etkendışilik kastediliyorsa bu savın doğru olabileceğini; çünkü durumlarla edilgenler arasında doğrudan bir ilişki olmadığını belirtmektedir. Haspelmath, (60)'daki tümcede görüldüğü gibi, edilgen tümce, etkene uyumlu bir biçimde devingendir/devinimseldir (Haspelmath 1990: 38)

- (60) Maria was kissed by Juan.
'Maria Juan tarafından öpüldü.'

Haspelmath, birçok etkendışı eylemin geçişsiz olduğunu, ancak, az da olsa *al-* gibi bazı etkendışı eylemlerin geçişli olabileceğini söylemekte, bu yüzden etkendışı yardımcı eylemleri *geçişsiz etkendışı yardımcı eylemler* ve *geçişli etkendışı yardımcı*

eylemler olmak üzere ayrı ayrı değerlendirmektedir. Edilgen belirticilerinin sözlüksel kökenini görmenin en kolay yolu dolaylamalı edilgenlere (periphrastic passives) bakmaktır; çünkü edilgen yardımcı eylemlerin kullanımı ya bir yardımcı eylemdir ya da temel eylemdir. Dolaylamalı edilgenlerin en bilinenleri, *gel-* (come), *kal-* (stay), *ol-* (become), *git-* (go) gibi **geçişsiz etkendişi yardımcı eylemleri**⁶ barındıran Avrupa'daki Hint-Avrupa dilleridir. Haspelmath, dilbilgiselleşme olgusunun benimsenmesiyle bu eylemlerin nasıl edilgen yardımcı eylemler halinde dönüştüklerinin kolayca anlaşılabilceğini söylemektedir. Başlangıçta bu eylemler birer temel eylemdir, ancak, aşamalı olarak dilbilgiselleşen özgül bir yapı içerisinde zamanla dilbilgisel bir eyleme (=yardımcı eylem) dönüşmektedirler. Ardından eylem gövdesine gelen bir ek haline gelirler ve eylemsel konumlarını kaybederler. Böylece, sözlükselden sözdizimsele doğru ilerleyen sürecin bir sonucu olarak, tamamen dilbilgisel bir ek haline dönüşürler. Korecede edilgen, bir son ek olan *-ji* ile biçimlenmektedir. Örneğin, *ggeg-* 'kır-', *ggegge-ji-* 'kırıl-'. Bu ek *düş-* anlamına gelen *ji-* eyleminden türemiştir. Bir başka örnek Türk dillerine ilişkindir. Genel Türk dillerinde (Altay dil grubu içerisinde yer alan Türk dilleri) edilgen eki olan *-il/ıl*'in, *ol-* eylemiyle olan benzerliği dikkat çekmektedir ve Macarcada temel işlevi karşıt-tirgen son ek olan *-ul/-ül*, Fin-Ugor dillerindeki *ol-* eylem kökünün kalıntısıdır (Fincede *ol-*, Macarcada *vol-/val/vagy-*) (Haspelmath 1990: 38-39).

Birçok dilde *geçir-* (undergo) ya da *al-* (receive) anlamında **geçişli yardımcı eylemler** edilgen yapılarda kullanılmaktadır. Haspelmath, geçişliliğin sözdizimsel anlamda herhangi bir Düz Nesneye sahip tümce anlamında kullanıldığını belirtmektedir. Etkendişi geçişli eylemler ya da *etkilenen Özneler* açık bir biçimde geçişli örnektipten uzaktır. Edilgen biçimlendirmede kullanılan bu yardımcı eylemlerin en iyi örneğini Güney Doğu Asya'nın yalınlayan dillerinde görmek mümkündür. Haspelmath, Çinceden *bèi* yardımcı eylemiyle biçimlenen edilgen bir tümcede bu tip edilgen kullanımını örneklemektedir (Haspelmath 1990: 41-42):

(61) Ta **bèi** (tâitai) kànjiàn.
O (erkek) **EDİL** karı gör-
'([Karı]sı tarafından) görüldü.'

(61)'de görüldüğü gibi edilgenlik eylem üzerinde kodlanmamıştır. *Bèi* yardımcı eylemi Öznenin (*ta*) eylemin belirttiği işten etkilendiğini; yani *etkilenen Özne* olduğunu göstermektedir. Haspelmath, yine (62)'deki İngilizcedeki *get-edilgeninin* de bu kullanıma örnek olarak gösterilebileceğini; ama bunun için edilgen yönelimli bir ortaçağla birleşmesi gerektiğini ve böylesi bir kullanımda *elde et-* anlamını yitirdiğini, *ol-* (become) anlamında okunabileceğini belirtmektedir (Haspelmath 1990: 42):

(62) He didn't get taken to the theatre.
'Tiyatroya götürülmedi.'

(61)-(62) örneklerinde görüldüğü gibi, geçişsiz etkendışı yardımcı eylemlerin yanında geçişli etkendışı yardımcı eylemler de edilgen biçimbiriminin kaynakları içerisinde yer almakta ve günümüzde dolaylamalı edilgene sahip bazı dillerde kullanılmaktadırlar.

Edilgenler bazen **dönüslü** ad ve adılardan da ortaya çıkabilmektedirler. Dilbilgiselleşen dönüslü ad ve adılar, eyleme eklenerek karşıt-ettirgeni ve edilgeni karşılar hale gelmektedirler. Haspelmath (1990), bu sürecin en iyi Avrupa'daki Hint-Avrupa dillerinde, özellikle Romence, Slav ve Baltık dillerinde, İskandinav Almancasında ve Arnavutçada görülebileceğini söylemektedir. Bütün bu dillerde, dönüslü adılın izi **s(w)e*-biçimini içermektedir. Örneğin, Almancada tipik olmayan dönüslü ve bağımsız bir biçimbirim olan *sich*, hem karşıt-ettirgen hem gizil edilgen olarak kullanılmaktadır. Sadece dönüslü anlamında kullanıldığında vurgu alan bu ek, aslında bir *klitiktir*. Lehçede, yine bağımsız bir biçim olarak kullanılan *siğ*, daima vurgusuz bir *klitiktir*; temel kullanımı dönüslü eylemleri kodlamaktadır; bunun yanında karşıt-ettirgenlerle gizil edilgen kullanımları da vardır. Lehçede, *tipik-olmayan dönüslü eylemler* için vurgulu dönüslü adıl olan *siebie* kullanılmaktadır (Haspelmath 1990: 43).

Haspelmath, genel olarak çoğu dönüslünün kökeninin, baş (head), ruh/öz (soul) ya da beden (body) gibi anlamlara gelen dönüslü adlarla ifade edildiğini; bu dönüslü adlardan bazılarının ise eylemsel dönüslülere doğru dilbilgiselleştiğini

belirtmektedir. Örneğin, Magri dilinde beden anlamındaki dönüşlü ad *údzú*, karşıt-ettirgen anlamı da verebilmektedir: *Bárí* ‘yardım et-’, *Bár’ údzú* ‘birbirine yardım et-, yardımlaş-’; *Bálhəri* ‘kır-’, *Bálhər’ údzú* ‘kırıl-’. Eylemsel dönüşlülere doğru dilbilgiselleşen dönüşlü adlara ise, Cahuilla dilindeki önek *tax-* verilebilir: *tax-tiñ?ay-qal* ‘kendini/kendi kendini iyileştir-’. *Tax*’ın bir sözcük olarak anlamı ise *kişi, beden* demektir. (Haspelmath 1990: 43-44).

Haspelmath, dönüşluden edilgene doğru olan artzamanlı sürecin, en iyi biçimde karşıt-ettirgen aracılığıyla anlaşılabilirliğini; bunun nedeninin de karşıt-ettirgenin, dönüşlü ile edilgen arasındaki artzamanlı sürecin ortasında yer alması olduğunu söylemektedir. Dönüşlü ile karşıt-ettirgen arasındaki temel fark, ikincinin kılıcı olmayan bir yapıya sahip olmasıdır. Kılıcılığın düşmesiyle sınırlanan dönüşlüler, doğrudan doğruya karşıt-edilgen kullanımına yol açmaktadırlar. Haspelmath, (63)’teki Almanca örneklerde, eylemin gösterdiği işin yalnızca Kılıcsız gerçekleşebildiğini söylemektedir; çünkü bu eylemler gerçek dünyadaki dış nedenlere dayandırılabilir anlamlar içermektedir (Haspelmath 1990: 44-45):

- (63) a. Die Erde dreht sich.
‘Dünya (çevresinde) dönmektedir.’
b. Die Tür öffnete sich.
‘Kapı açıldı.’

Ancak diğer eylemlerde Kılıcı eksiltilerek benzer bir kavramsallaştırma gerçekleştirilemez. Haspelmath, bunun nedeni olarak Almancada karşıt-ettirgen kullanımının henüz edilgen kullanıma doğru genelleşmemiş olduğunu göstermektedir. (64a-b)’de bu durum örneklenmektedir. (Haspelmath 1990: 45):

- (64) a. *Der Brief schreibt sich.
‘Mektup kendi kendini yazıyor.’
b. *Das Heu mäht sich.
‘Saman kendi kendisini biçiyor.’

(64)’te (63)’te olduğu gibi cansız Kılıcılar bulunmaktadır: mektup, saman. Ancak (63)’ten farklı olarak (64)’te dilbilgisi dışı tümceler ortaya çıkmaktadır. (64)’te

eylemin bildirdiği iş, Kılıcsız düşünülerek ya da dünyadaki dış nedenlere bağlanarak da okunamamaktadır. Bu da, yukarıda söylendiği gibi, Almancada karşıt-ettirgen kullanımının edilgene doğru henüz genelleşmediğini göstermektedir.

(65)'teki *-sja* sonekini alan Rusça tümceler, (64)'teki tümceler aksine dilbilgiseldirler ve edilgeni göstermektedirler (Haspelmath 1990: 45):

- (65) a. Pis'mo pišet-sja.
'Mektup yazılıyor.'
- b. Seno kosit-sja.
'Saman biçiliyor.'
- c. Pis'mo pišet-sja Oneginmy.
'Mektup Onegin tarafından yazılıyor.'

(65)'teki tümceler ilk ikisinde Kılıcı olmasa bile sezdirilmektedir (Haspelmath 1990: 45-46). Oysa (66)'daki tümceler açık olarak birer Kılıcı gerektirmektedirler. (64)'ten farklı bir şekilde, (65)'teki tümceler dilbilgisel olması Rusçada, dönüşlünden edilgene doğru bir gelişmenin gerçekleştiğini göstermektedir. Sonuç olarak, dönüşlü adlar ve adılların birçok dilde, edilgenin en önemli artzamanlı kaynakları içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, dönüşlü yapılardan edilgene doğru gelişen bu dilbilgiselleşme süreci içinde karşıt-ettirgen yapı da vardır; yani zaman içerisinde, dönüşlü yapılar karşıt-ettirgen yapıya, karşıt-ettirgen yapılar ise edilgen yapıya dönüşmektedir. (63)-(65) örneklerinde görüldüğü gibi, dönüşlünden edilgene doğru gerçekleşen dilbilgiselleşme süreci, bazı dillerde tamamlanmışken, bazı dillerde gelişimini sürdürmektedir; bu yüzden, kimi dillerde edilgen benzeri yapılar, daha çok karşıt-ettirgen yapının özelliklerini taşımaktadırlar.

Haspelmath, *ettirgen* yapının edilgenler için bir kaynak olabileceğinin az bilinen bir olgu olduğunu söylemektedir. Ettirgenden edilgene doğru olan sürecin ortasında *dönüşlü-ettirgen* yapı bulunmaktadır. Haspelmath, (66)'da bu süreci İngilizceyle örneklendirmektedir (Haspelmath 1990: 46):

- (66) a. I have the barber shave me. (ettirgen)
b. I have myself shaved by the barber. (dönüŖlü-ettirgen)
c. I am shaved by the barber. (edilgen)

Haspelmath, (66)'daki sıranın inanılabilir bir senaryo sunduğunu söylemektedir. (66c)'nin, (66b)'den temel farkı, Öznenin kılğın-olmayan bir öğe olmasıdır. Haspelmath, dönüŖlü-AÖ'lerinden gelen karŖıt-ettirgenlerde olduğu gibi, Özne cansız olduğu zaman kendiliğinden kılğın-olmayan anlama yükselmektedir. Haspelmath, bu yükselmenin Almancadan örneklendirilebileceğini; çünkü Almancada ettirgen-dönüŖlünün gizil edilgene doğru bir genişleme sergilediğini ifade etmektedir. Almancada, (67)'de görüldüğu gibi, ettirgenlik yardımcı eylemi *lassen* 'izin ver- (let), *yap-* (make)' sözcükleridir (Haspelmath 1990: 46):

- (67) Nesrin *lässt sich* fotografieren.
'Nesrin kendi fotoğrafını çekti.''

Aynı yapı cansız bir Özneye kullanıldığında gizil edilgen bir okumaya yol açmaktadır (Haspelmath 1990: 47):

- (68) Das Fahrrad *lässt sich* reparieren.
'Bisiklet tamir edilebilir.'

Haspelmath, ettirgenle edilgen yapılar arasındaki önemli bir benzerliğin Kılıcının ardıllanması olduğunu belirtmektedir. Yine Haspelmath, Etkilenenin etkilenmiŖliđinin sık sık sezdirilmesi durumlarında, ettirgende Etkilenenin etkilenmiŖliđiyle edillgenlik arasında büyük bir benzerlik olduğunu ifade etmektedir (Haspelmath 1990: 47).

Haspelmath, yukarıda verilen (66b) ve (67)'deki ettirgen-dönüŖlülere bakıldığında ettirgenin Düz Nesnesinin bir dönüŖlü adıl olduğuna dikkat çekmektedir. Bu açıdan tümce (68)'de ettirgenden gelen gizil edilgen çok açık bir örnek değildir; ama Haspelmath, dönüŖlü ve ettirgen birleŖiminin diğer edilgenler için iddia edilebilir bir birleŖim olduğunu ileri sürmektedir. Örneğin eski Macarcada, bir edilgen oluŖturulurken dönüŖlü eylemler olarak da kullanılabilen özgül geçiŖsiz kiŖi

belirticileri, ettirgen sonek $-(t)et/-(t)at$ 'tan sonra kullanılmaktadırlar (Haspelmath 1990: 47-48):

(69)	tanıt-ok 'öğretim'	tanıt-tat-om 'öğretirim'
	tanıt-asz 'öğretirsin'	tanıt-tat-ol 'öğretilirsin'
	tanıt-Ø 'öğrenir'	tanıt-tat-ik 'öğrenilir'

(69)'da $-(t)et/-(t)at$ ettirgen soneklerinden sonra gelen kişi belirticilerinin (-om, -ol ve -ik) Macarcada hem edilgen hem de dönüşlü eylemlerle kullanılabilmesi, dönüşlü ve ettirgen birleşimini açıkça gösterdiği gibi, edilgen ve ettirgen ile edilgen ve dönüşlü arasındaki bağlantılara da ışık tutmuş olmaktadır.

Haspelmath, bazen ettirgenden gelen bir edilgenin dönüşlülük ya da geçişsiz bir biçimbilim içermeyebileceğine de dikkat çekmektedir. Örneğin Çince'de, geçişli etken dışı yardımcı eylem olan *bèi* yerine, konuşma dili ya da lehçesel farklılıklara bağlı olarak kullanılan *jiào* 'bırak-, izin ver-', *gěi* 'ver-' ve *ràng* 'izin ver-' gibi yardımcı eylemlerle kurulan tümcelerde, (70)'teki örnekten de anlaşıldığı üzere, dönüşlülüğe ya da geçişsiz bir biçimbilime ilişkin herhangi bir iz görünmez (Haspelmath 1990: 48):

(70)	Lisi <i>gěi</i> Zhāngsān kànjiàn-le. Lisi ver- Zhangsan gör-BİT 'Lisi Zhangsan tarafından görüldü.'
------	---

Haspelmath, Tuvaca, Altay, Karakalpak gibi bir grup Türk dilinde, genel Türkçenin ettirgenlik eki olan $-tir$ sonekinin bazen edilgen işlevinde kullanıldığını belirtmektedir (1990: 48).

Haspelmath, edilgenin bir başka artzamanlı kaynağı olan **genelleştirilmiş-özne yapılarının** genellikle kişisiz ya da adıl_{soyut} olarak adlandırıldığını belirtmekte ve Çağdaş Yunancadan bir örnek vermektedir (Haspelmath 1990: 49):

- (71) Su   telefonu-s-an.
sen.YÖN   telefon et-GEN-3.ÇL
'Biri(si) sana telefon etti?'

Bu tür genelleştirilmiş-özne yapılarının Öznesi adılıdır ve soyut ('kimse'), belirsiz ('biri[si]') ya da genel ('genel insan') gönderimlere sahiptir. Çoğunlukla 3. çoğul adılı, ama bazı zamanlarda, Almancadaki *adam* anlamındaki sözcük gibi, kişisiz adıl da kullanılmaktadır. Bu tür kişisiz adılar genellikle *kişi* gibi genel kişi adlarından elde edilmektedir. Kavramsal olarak genelleştirilmiş-özne yapılarının edilgene olan yakınlığı, özellikle, Kılıcının ardıllanmasından kaynaklanmaktadır. Ancak bu yapıların edilgenden ayrılan iki yönü bulunmaktadır. Birincisi, bu yapılarda, (71)'de de görüldüğü gibi, Etkilenenin (*su* 'sen(i)') bir Özne olmaması; ikincisi ise, yine (71)'de görüldüğü gibi, Kılıcının anlamsal açıdan genişleyerek ardıllanması ve özgül adılar içermesi; ancak dilbilgisel olarak halen bir Özne ('biri(si)') olmasıdır (Haspelmath 1990: 49). Sonuç olarak, Kılıcının ardıllanması gibi bir işleve sahip genelleştirilmiş-özne yapılarının edilgenin artzamanlı kaynaklarından biri olması, oldukça doğal görünmektedir.

Haspelmath, *edilgen biçimbilimin dilbilgiselleşmesi* sürecini *biçimsel dilbilgiselleşme* ve *anlamsal dilbilgiselleşme* olmak üzere iki alt başlık altında değerlendirmektedir. Haspelmath, etkendışı yardımcı eylem durumlarında *biçimsel dilbilgiselleşme* gelişiminin açıkça gözlemlenebildiğini belirtmektedir: Yardımcı eylem özerkliğini yavaş yavaş kaybetmeye başlamakta, en son da kısıp vurgusuz bir hale gelerek temel eyleme gelen bir eke dönüşmektedir. Önekle *baş-bağımlı diziliş* arasında baş olma, sonekle *baş-bağımlı diziliş* arasında devam etmekte olan, sonradan gelen olma ilişkisi nedeniyle, baş olan yardımcı eylem gövdesi, bağımlı eylem gövdesi ile kodladığı görünüş/zaman/kip/ arasında yer alır; yani, yardımcı eylem kendisine ev sahipliği yapan eylemin bir gövde eki olur. Etkendışılı dolaylamalı edilgenlerin yaygın olmasından dolayı, dilbilgiselleşme varsayımı, Tablo (13)'te gösterilen ve Türkçedeki edilgenlik biçimbirimleri olan $\{-I\}$ ve $\{-In\}$ gibi edilgen biçimbirimi türlerinden *eklemeli gövde ekinin* diğer sınırlı biçimbilimsel türlere (*ilave-çekimsel ek, ayrımsal Özne kişi belirticileri, değişimli gövde eki*) oranla neden daha sıklıkla kullanıldığını açıklamaktadır.⁷ Yine ettirgen yardımcı eylemler

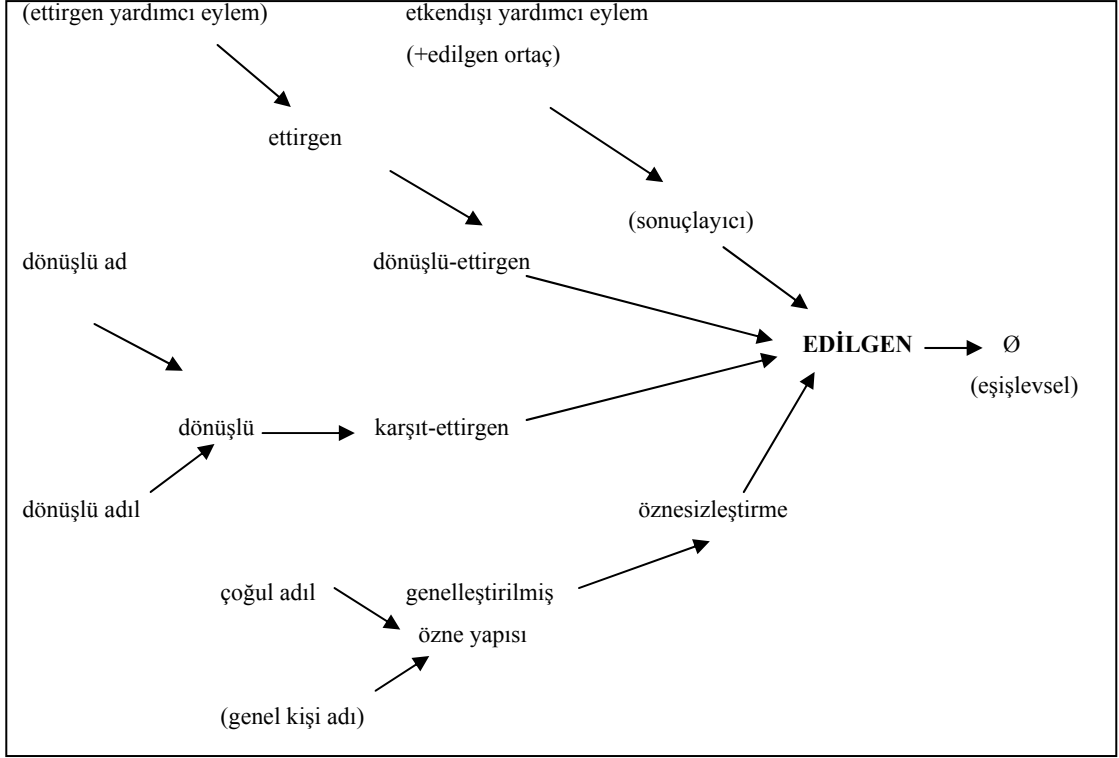

ve eylemsel ekler de eklemeli gövde ekinin yaygınlaşmasına katkıda bulunmaktadır. Ayrıca, Tablo (13)'te gösterilen edilgen biçimbirimi türlerinden *ses değiştirme* (değişimli gövde eki) biçimleri de eklemeli gövde ekinden ortaya çıkmaktadır (Haspelmath 1990: 52).

Dönüslü-AÖ'lerinin dilbilgiselleşmesi süreci aracılığıyla, Tablo (13)'te gösterilen edilgen biçimbirimi türlerinden *parçacık* ve *ilave-çekimsel eklerin* varlığı da açıklanabilir. Dilbilgiselleşen dönüslü-AÖ'lerinin, AÖ özellikleri kaybolmaya başlamakta ve bir parçacık olmaktadır. Haspelmath, AÖ özelliklerinin kaybı için Magri dilinin iyi bir örnek oluşturduğunu ifade etmektedir. 'Baş' anlamındaki *kár* dönüslü anlamında kullanıldığında, iyelik soneki tarafından takip edilmektedir, ama karşıt-ettirgen, gizil edilgen ya da edilgen anlamında kullanıldığında yalnız kalmakta ve bir parçacık davranışı sergilemektedir. Örneğin, *ḡàbà* 'anla-' eyleminin sonuna getirilen *kár* eyleme edilgen bir anlam kazandırır: *ḡàbà kár* 'anlaşı-' Bir sonraki adım *klitikleşme* ve eylemle birleşmedir. Parçacık, çekimli eylemle birleştiği ve herhangi bir eylemsel çekim taşımadığı için ilave-çekimsel eke dönüşmektedir. Sonuç olarak, edilgen biçimbilimin dilbilgiselleşme süreci, yalnızca biçimbirimlerin işlevsel değişimini değil, biçimsel değişimlerini de içerebilmektedir (Haspelmath 1990: 53).

Haspelmath, edilgen oluşumunda *anlamsal dilbilgiselleşme* sürecinin, edilgenlerin artzamanlı kaynaklarından da anlaşıldığı üzere, aşağıdaki şemada olduğu gibi özetlenebileceğini söylemektedir (Haspelmath 1990: 53):

Şema 7. Edilgen Biçimbirimlerin Kaynakları ve Bir Noktada Birleşimleri

Haspelmath Şema (7)'nin değişim uzamının genel yönünü gösterdiğini belirtmektedir. Şemanın sol tarafında sürecin başlangıcı olan sözlüksel birimler, edilgene ve en sonunda da eşleşsel yapıya doğru hareket ederek anlamsal dilbilgiselleşme yolculuklarını tamamlamaktadırlar. Bu olgu diğer dilbilgiselleşme süreçleri gibi tam anlamıyla tek yönlü bir çizgisellik göstermektedir. Şema (7)'de göze çarpan diğer bir durum da, dört büyük yolun (*ettirgen yardımcı eylem*, *etkendişi yardımcı eylem*, *dönüşlü ad* ve *dönüşlü adıl*, *çoğul adıl*) tek bir noktada birleşmesidir. Özetle, bir dilbilgisel birim aşamalı olarak edilgene doğru hareket etmekte ve gittikçe de özgül özelliklerini yitirmektedir; bu yüzden farklı sözlüksel kaynaklardan gelen edilgenler ayırt edilemez hale gelmektedir. Örneğin, Şema (7)'ye bakıldığında dönüşlünün karşıt-ettirgene, yine ettirgenin dönüşlü-ettirgene dönüşerek tek bir noktada, yani **edilgen**de birleşmeleri görülmektedir. Haspelmath, farklı sözlüksel kaynakların aynı dilbilgisel işlev için bir noktada birleşmesinin dilbilgiselleşme değişimlerinin genel bir niteliği olduğunu söylemektedir (Haspelmath 1990: 54).

Biçimsel olarak dilbilgiselleşen kaynak birimler genel olarak sözdizimsel alanlarını kaybetmekte, sesbilgisel bir hale gelmekte ve sonuçta da bir eylemle birleşmektedirler. Haspelmath, anlamsal gelişmenin de, *anlamsızlaştırma* ya da *anlamsal genelleştirme* ve özgüllüğün kaybı gibi benzer dilbilgiselleşme değiştergenleri içerebildiğine dikkat çekmektedir. Bu, özellikle erken evrede açıkça görülmektedir: *git-*, *acı çek-* gibi etkendışı; *ver-*, *koy-* gibi ettirgen yardımcı eylemler; *baş*, *öz* gibi dönüşlü adlar ve *insan olma* gibi genel kişi adları daha da genelleşerek bir dilbilgisel yapıya dahil olmaktadır. Bir sonraki evrede kılgnlığın anlamsal öge kaybı önemlidir. Kılgnlığın kaybı, diğer alanlar kadar önemli bir dilbilgiselleşme bileşenidir. Haspelmath, örneğin, İngilizcedeki *want* ‘iste-’ eyleminin gelecekte ilk olarak kılgnlığını kaybedebileceğini; Kılıcının fiziksel gücünü belirten kiplik eylemi, *may* ‘-AbII-’ gibi kılgn-olmayan Öznelere doğru genelleştirildikten sonra *olasılık* anlamında bir kök haline gelebileceğini ve Kılıcı adın soneklerinin Araç durumlarını ifade etmeye doğru genişleyebileceğini belirtmektedir. Haspelmath, kılgnlığın yitimi için genel eğilimin, bir benzetmeyle, KİŞİDEN NESNEYE biçiminde dahi yorumlanabileceğini söylemektedir (Haspelmath 1990: 54-55).

Haspelmath, edilgenin bütün yolların birleştiği son nokta olmayabileceğini de belirtmektedir. Edilgen birçok bağlamda kullanıla kullanıla belirtisiz tümce yapısı haline gelebilir. Öyle ki, eskil edilgenlerden gelen etken yapılar halen eski kökenlerinin izlerini taşıyabilmektedir; yani bu kökler yalınlayıcı durumundaki Düz Nesne, eski edilgen Kılıcı öbeğini sürdüren eşışlevsel durumundaki geçişli Öznedir. Haspelmath, edilgenden eşışlevsele giden bu sürecin de yine tek yönlü olduğunu vurgulamaktadır. Bunun anlamı, eşışlevselden hiçbir edilgen yapının gelişmediğidir. Bu değişimin birçok önemli yönünü, Kılıcının tümcenin merkezi kuruculuğuna kadar yükselmesi oluşturmaktadır. Kılıcı öbeği, yavaş yavaş ilerleyerek tümceyle bütünleşmeye başlayabilmekte, aşamalı bir biçimde Özne özelliklerini toplayabilmekte ve sonuçta bir Özneye dönüşebilmektedir. Eşışlevsel dillerin birçoğundaki eşışlevsel Öznelere, belirtmeli dillerde yer alan *yalın* Öznelere gibi, zorunlu olmaktadır. Sonuç olarak Haspelmath, dilbilgiselleşmenin son noktasının mantıksal olarak *boş* olduğunu ileri sürmektedir; yani kalan hiçbir anlam yoktur; eşışlevsel yapı büyük çoğunlukla belirtisiz tümce yapısıdır (Haspelmath 1990: 56).

Haspelmath, edilgenin temel işlevinin ne olduğunu da tartışmaktadır. Haspelmath, uzun bir süre edilgenin iki temel işlevi üzerinde durulduğunu belirtmektedir. Bunlar, *Etkilenenin öncelenmesi* ya da *konulaştırılması* ile *Kılıcının ardıllanması* olarak bilinmektedir. Haspelmath, bu iki işlevin dışında *Kılıcının odaksızlaştırılması*, *Kılıcının ardıllanma işlevi* gibi kavramlardan yola çıkılarak yapılan çalışmalar olduğunu da söylemektedir (Haspelmath 1990: 59).

Haspelmath (1990), karşılaştırmalı dilbilim yöntemiyle edilgenin ne olduğuna ilişkin sorunun yanıtlanmasının olanaksız olduğunu savlamaktadır. Bunun en önemli nedeni ise, her dilin farklı bir kökenden gelmiş olmasıdır. Farklı yapılar ve onların ortaya koyduğu edimbilimsel işlevler dilden dile farklılık göstermektedir. Dolayısıyla Haspelmath'a göre, karşılaştırmalı dilbilim çalışmaları eşzamanlı bir bakış açısıyla, kökeni farklı olan işlevlerden gelen edilgenlerin temel işlevlerini çözemeyecektir. Haspelmath (1990), örneğin, bir kaynak olarak genelleştirilmiş-öznenin başlangıçta Kılıcının ardıllanması gibi bir işleve hizmet edebileceğini, dolayısıyla bu bakış açısıyla edilgenin temel işlevinin ardıllama olduğunun söylenebileceğini belirtmekte; ama diğer kaynaklara bakıldığında ardıllama ya da önceleme gibi görüşlerin yetersiz kaldığını vurgulamaktadır.

Haspelmath, bütün kaynakların eylem üzerinde, genel olarak, eylem gövdesi tarafından belirtilen durumun etkendışı doğasına vurgu yaptığını ileri sürmektedir. Haspelmath'a göre bu, açık olarak etkendışı yardımcı eylemlerde kendini gösterse de, tüm diğer kaynaklar içinde genelleştirilebilecek bir olgudur. Dönüştü-AÖ'lerinde ve ettirgenlerde anlamsal dilbilgiselleştirmenin önemli bölümünü kılınlık anlamının yitimi oluşturmaktadır. Ayrıca, dönüştü-AÖ başlangıçta Öznenin etkilenmişliğini bildirmektedir ve bir etkilenmiş Özne durumu genellikle etkendışıdır. Bu nedenle, Haspelmath'a göre, eylemsel edilgen biçimbilimin kaynakları, ardıllama ve öncülleme dışında özellikle üçüncü bir işlevi bildirmektedir: durumun *etkendirilmesizleştirilmesi* (inactivization). Dolayısıyla edilgenleştirme etkendirilmesizleştirmeyi ifade etmektedir (Haspelmath 1990: 59-60). Haspelmath, Kılıcının ardıllanması ve etkilenenin öncellenmesi işlevlerinin etkendirilmesizleştirmeyi kendiliğinden izleyen işlevler

olduğunu belirtmektedir. Bu yüzden etkendışı edilgen eylem tarafından *durum* vurgulanmakta, en azından Özne konumu doğrudan belirtilmemektedir (genellikle *yalın-dışı öbek* olarak ifade edilmektedir). Bundan dolayı, doldurulmayan Özne konumuna, Etkilenenin öne-çekme yoluyla edilgen eylemin Öznesinin getirildiği görülmektedir. Bu tam anlamıyla etkendışı geçişsiz (=belirtmeli olmayan) bir duruma benzerlik göstermektedir. Anlamsal olarak Etkilenen bile olsa tek katılımcı, belirtmeli-olmayan, genellikle eylemin Öznesidir. Bu, Haspelmath'a göre, muhtemelen Özneli tümcelerin Öznesiz tümcelere oranla daha baskın bir eğilim göstermesindedir. Dolayısıyla Haspelmath, sezdirilen mantıksal yapının (72)'deki gibi olduğuna dikkat çekmektedir (Haspelmath 1990: 60):

(72)

Durumun etkendışlaştırılması → Kılıcının ardılanması → Etkilenenin öncelenmesi
--

Haspelmath, eğer konulaştırmanın edilgenin temel işlevi ve onun için bir kaynak olduğu düşünülüyorsa, edilgenin de benzer bir biçimde ortaya çıktığının düşünülmesi gerektiği savını ileri sürer. Haspelmath, konulaştırmanın edilgen yapıların kökeni olduğuna ilişkin görüşün, edilgenin neden hep eylemsel biçimbilime bağlandığını açıklayamadığını savunmaktadır. Haspelmath, konulaştırma görüşüne karşı bir diğer kanıtını ise, tümce düzeyindeki sözcük dizilişi ile edilgenin varlığı arasındaki bağıntıdan yola çıkarak vermektedir. Edilgenleştirme ÖEN dilleri için belirgindir, ama ÖNE dilleri için aynı şey söylenemez. ÖNE dilleri için konulaştırma gereksiz bir araçtır, çünkü Nesnenin konulaştırılması için sözcük dizilişine ihtiyaç yoktur. Haspelmath, bu durumda bir olasılık olarak ÖEN dillerinde edilgenliğin yüzdeler olarak oranının fazla olmasının beklenebileceğini söylemektedir. Ancak bu olasılığın tersine ÖNE dillerindeki edilgenliğin yüzdeler oranı ÖEN dillerinden fazladır. Dolayısıyla, Haspelmath, edilgenin temel işlevi olarak etkendışlaştırmanın, bütün dillerin neden etkendışı eylemlerden gelen edilgen biçimlere izin verdiğini açıklayabildiğini vurgulamaktadır (Haspelmath 1990: 61).

Haspelmath, özetle, edilgenliğe temel olarak biçimbilimsel eylem ulamı olarak bakmanın gerekliliğini, edilgen yapıların dillerde biçimbilimsel olarak eylemde kodlanmayan biçimlerinin çok az bulunduğunu ya da hiç bulunmadığını ortaya

koymaya çalışmaktadır. Haspelmath her ne kadar edilgenin artzamanlı ve biçimbilimsel görünüşlerinin üzerinde duruyorsa da, edilgenlikle ilgili çalışmaların eşzamanlı ve sözdizimsel ilkeler olmadan yapılması gerektiği gibi bir savı yoktur. Daha önceki çalışmalarda, eşzamanlı ve artzamanlı çalışmaların üzerinde yoğun bir biçimde durulduğunu; ancak kendisinin yaptığı artzamanlı ve biçimbilimsel çerçeveli son çalışmasının önceki çalışmaları tamamlayacağını düşünmektedir (Haspelmath 1990: 62).

Edilgen yapıların tarihsel süreç içerisindeki değişimine eylemsel biçimbilim ulamı ve dilbilgiselleşme süreçlerinden yola çıkarak açıklama getiren Haspelmath'ın (1990) görüşlerinden söz ettikten sonra, edilgen yapıların tarihsel süreç içerisindeki evrimiyle biyolojik evrim arasında benzerlikler olduğunu öne süren Givón'un (1990; 2006) görüşlerine de değinmek yararlı olacaktır. Haspelmath, edilgen yapıların tarihsel değişim sürecini biçimbilimsel bir dilbilgiselleşme sürecini temel alarak açıklamaya çalışırken, Givón daha çok edilgen yapılar ile işlevsel benzerlik gösteren yapılardan yola çıkarak açıklamaya çalışmaktadır; yani, eşzamanlı olarak bakıldığında edilgen ile benzer işlevler taşıyan yapıların edilgenin birer artzamanlı kaynağı olabileceğine dikkat çekmektedir. Givón'un işlevsel benzerliklerden yola çıkan açıklamaları bizim çalışmamız için de yol gösterici bazı çıkarımları taşımaktadır. Bunun nedeni, Türkçenin de eşzamanlı olarak dönüşlülük, işteşlik gibi çatılarda işlevsel benzerlikler taşımasıdır. Böylece Türkçenin tarihsel metinleri incelenirken dönüşlü ve işteş çatıların edilgene kaynaklık etmiş olabileceğine ilişkin varsayımı sınama fırsatı bulunabilecek. Aynı zamanda, Givón'la (1990; 2006) dilsel evrim ile biyolojik evrim arasında kurulan bağlantının *belirtlilik kayması* kavramıyla olan benzerliklerini de karşılaştırma olanağı doğacaktır.

3.3.2. Givón (1990; 2006)

Givón'a (1990) göre, edilgenliğe artzamanlı bakışın iki yararı bulunmaktadır: *Birincisi*, edilgenliğin işlevsel görünümüne ışık tutması; *ikincisi* de, eşzamanlı olarak aynı dilde ya da farklı dillerde görünen tipolojik çeşitliliği açıklayabilmesidir. Givón'a (1990) göre, artzamanlı olarak bakıldığında edilgen yapıların oluşumunda

bazı yapıların kaynak olduğu açık olarak izlenebilmektedir. Ancak Givón, bu saptamanın, işlevsel etmenlerin edilgenin biçim ve işlevi arasındaki görünümünü yönetmediği gibi bir savı içermediğini de vurgulamaktadır. Dolayısıyla işlevsel etmenler, artzamanlı değişimler aracılığıyla edilgenin biçim ve işlevi arasındaki ilişkide belirleyici rol oynamaktadır. Neredeyse değişmez bir biçimde, edilgenler, edilgenin üç temel geçişsizleştirme alt işlevlerinden (*Kılıcı bastırma*, *Kılıcı-olmayanı öne-çekme* ve *eylemi durumlaştırma*) birini üstlenen bir kaynak yapıdan ortaya çıkmaktadır. Diğer artzamanlı değişimlerde olduğu gibi, işlevsel benzerlik ya da işlevsel örtüşme, kısmen benzer bir yapı aracılığıyla oluşmaktadır. Kaynak yapı başlangıçta alt yapıların örtüştüğü bir eşbiçimsellik taşır. Zamanla ortaya çıkan edilgen yapı, aşamalı olarak, diğer alt-edilgen yapıları gerektirir. Givón, edilgen yapıların geldikleri *geçişsizleştirme* kaynaklarının işlevsel ve yapısal özelliklerinin günümüzde de taşıyabileceklerini ya da en azından bir süre boyunca taşımış olduklarını belirtmektedir. Böylesi bir sürdürme eğilimi, bu yapıların işlevsel olarak tekrar çözümlenebileceğini göstermektedir. Givón'a göre, yapısal ve işlevsel olarak karmaşık bir bileşene sahip, aşamalı bir biçimde birleşen edilgen yapıların bu gerçeği, ilk bakışta edilgen çatının işlevsel birleşimi için kanıt olarak görünmektedir (1990: 600).

Givón (2006), (1990)'dakinden çok farklı görüşler ortaya koymamaktadır. Ancak Givón bu çalışmasında, özellikle, dildeki artzamanlı değişimlerle biyolojik evrim arasındaki benzerliğe dikkat çekmektedir. Givón, *işlevsel-uyum bakış açısı* ile bakıldığında, biyolojik yapıların ve biyolojik sınıflandırmanın evrimsel açıdan destekleyici temelleriyle sözdizimsel tipolojinin artzamanlı destekleyici temelleri arasında çok yakın bir benzerlik olduğunu söylemektedir (Givón 2006: 1). Bu benzerlik, canlıların evrimiyle dilin evrimi arasında koşutluk olduğu varsayımına dayanmaktadır.

Givón'a göre edilgen, işlevsel olarak şöyle tanımlanabilir: Etken tümce, Kılıcının aracılığıyla radikal bir biçimde konusuzlaştırılmakta ve tümcenin Etkileneni varsayılan tek konusal üye olmaktadır. Givón böyle bir tanımlama onaylanırsa, o zaman kuramsal olarak ortaya çıkan edilgen tümcelerin karşılaştırmalı dilbilim

tipolojisinde, bu işlevi yerine getiren büyük tümce türleri için daha genel bir öncelikler listesinin olması gerektiğini; yani edilgenin işlevine eşdeğer diğer yapı ve işlevlere de bakmanın gerekli olduğunu belirtmektedir. Givón çalışmasında edilgenin oluşumuna kaynaklık eden bu listenin aşağıda sıralandığı biçimde altı büyük türü üzerinde durmaktadır (Givón 2006: 1):

(A) Sıfat-durumsal edilgen: İngilizce gibi bazı dillerde, bir edilgen tümce, halen onlarla yapısal ve ilişkisel benzerlikler taşıyan, artzamanlı bir kaynak olarak, aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi, *yüklemcil-sıfat* (durumsal-sonuçlayıcı) tümcelerden gelmektedir (Givón 2006: 1-2):

(73)	a.	Edilgen:	It was broken (by someone)
	b.	Bitmiş-sonuçlayıcı:	It has been broken
	c.	Sıfat-durumsal:	It is broken
	ç.	Yüklemcil-sıfat:	It is big

(73a-ç)'ye bakıldığında, edilgenliğin günümüz İngilizcesinde de (73b-ç)'deki yapılarla benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır. (73a-ç)'deki yapılarda görülen benzerlik rastlantısal değil, belirli bir tarihsel gelişime dayanmaktadır. İngilizcedeki sıfat-durumsal kökenli edilgen yapı biraz daha ayrıntılı bir biçimde ifade edilirse, temel eylemin *ol-* (be) ve tümleş konumunda bitmişlik-sonuçlayıcı bir sıfatın yüklem olduğu yapıdan ortaya çıktığı ileri sürülebilir. Özetle, İngilizcedeki edilgen yapılar, sıfat-durumsal kaynaklı dillere bir örnektir ve günümüz İngilizcedeki edilgenlerin hala sıfat-durumsal kaynaklı yapı ve işlevlerle benzerlikler göstermesi bu tarihsel evrimin izlerini taşımaktadır.

(B) Dönüştü Edilgen: Givón, dönüştü yapıların, edilgen çatının en yaygın kaynaklarından biri olduğunu vurgulamaktadır. Edilgenler arasında paylaşılan dönüştü ve işteş yapılar, artzamanlı kaynaklar arasındaki yaygın bir paylaşımı göstermektedir. *Dönüştü-işteş* ve *geçişsizleştirme* arasında yapısal ve işlevsel yakınlık bulunmaktadır. Givón, İspanyolcadaki *se*-belirticisini edilgen çatının ve diğer geçişsizleştirmelerin artzamanlı kaynağına örnek göstermektedir. İspanyolca

se- kökensele olarak Latince *sui*'ye kadar giden dönüşlü-işteş bir adıdır (Givón 1990: 602-3):

- (74) a. **Dönüşlü**
Se armó de todas sus armas
DÖN silahlan-/3.TL ile bütün onun (ERİL) silahlar
'Bütün silahlarıyla kendini silahlandırdı.'
- b. **İşteş**
Donde se combatían
Nerede/yer İŞ savaş-/BİTMEMLİK/3.ÇL
'Birbirleriyle savaştıkları yerde'

(74a-b)'de İspanyolca dönüşlü ve işteş tümcelerde kullanılan *se-* belirticisinin, edilgen yapılarda da kullanılması, bu yapılar arasındaki hem yapısal hem de geçişsizleştirme gibi işlevsel benzerliklerin rastlantısal olmadığını, bazı tarihsel süreçlere dayandığını göstermektedir.

İngilizce GET-edilgeninde olduğu gibi bazı dillerde, bir edilgen, artzamanlı kaynak olarak dönüşlü orta-çatı yapılarından ortaya çıkabilmekte ve günümüzde de aynı artzamanlı kökenle bir ölçüde benzerlikler taşıyabilmektedir (Givón 2006: 2):

- (75) a. **Ettirgen:**
Mary got them to fire John
'Mary onlara John'u kovdurttu.'
- b. **Edilgen tümlemeli ettirgen:**
Mary got John (to be) fired
'Mary John'u kovdurttu.'
- c. **Dönüşlü-ettirgen (edilgen tümleme):**
Mary got herself fired
'Mary kendini kovdurdu.'
- ç. **GET-edilgeni:**
Mary got fired
'Mary kovuldu.'

Givón, İngilizce GET-edilgeninde görüldüğü gibi, dönüşluden türeyen edilgen tümcenin genel bir kanıyla öne-çekmeli olacağına ilişkin bir varsayım olduğunu; bu varsayımın da, dönüşlü tümcelerin Özneyi ve silinen Nesneyi koruduğuna ilişkin

evrensel bir eğilimden kaynaklandığını belirtmektedir (Givón 2006: 8). Özetle, Givón, dönüşlü yapı ile edilgen yapının geçişsizleştirme gibi örtüşen bir işleve sahip olduğunu; bu işlevsel örtüşmenin bir rastlantıdan çok, dönüşlünün edilgenin artzamanlı bir kaynağı olmasından kaynaklandığını ileri sürmektedir.

(C) **Sıralı-eylem Ödünleyici Edilgen:** Bazı dillerde edilgen, artzamanlı kaynak olarak ödünleyici (ödünleyici) sıralı-eylem yapısından gelmekte ve halen aynı yapıyla benzerlikler taşıyabilmektedir. Bu tür bir dilbilgiselleşme sürecinde, Mandarin Çincesi, Japonca, Tay dili ya da Vietnamca gibi dillerde başlangıçta ‘acı çek-’ gibi ödünleyici sıralı bir eylemi, ödünleyici edilgenin dilbilgiselleşmiş belirticisi olmaktadır. Mandarince de olduğu gibi, bu tür bir yapı gelişerek en nihayetinde işlevsel alanı genelleşmiş bir edilgen yapıya dönüşmektedir (Givón 2006: 2):

- (76) a. **Ödünleyici Edilgen (daha eski)**
ta **bei** (gongsi) chezi-le
s/he **acı çek-** (company) kov-BİT
'O, şirket tarafından kovuldu.'
(lit.: 'S/he suffered (when) the company fired her')
- b. **Genelleşmiş Edilgen (daha yeni)**
sheng-cheng **bei** jiefang-le
eyalet-başkenti **EDİL** serbest bırak-BİT
'Eyalet başkenti serbest bırakıldı'
(lit.: 'the provincial capital suffered (when someone) liberated it')

(76a) türündeki ödünleyici edilgenler, bir Özne dışı üçüncü kişi dizgesinde daha çok ödünleyici eylem biçimi olarak adlandırılmaktadır. Özne dışı üçüncü kişi dizgesindeki bir ödünleyici tümce genellikle, yapısal ve biçimsel olarak, düz (etken) ve edilgen tümceye karşıtlık oluşturmaktadır. Bu üç çatı karşıtlığı, Tablo (15)'te görüldüğü gibi, işlevsel olarak birbiriyle karşılaştırılabilir. Givón (1990), *düz/etken, edilgen* ve *ödünleyici* yapıların, daha önce sözü edilen edilgenin işlevsel üç alt alanı açısından (*Kılıcının konusallığı, Etkilenenin konusallığı ve eylemin anlamsal bakış açısı*) karşılaştırılabileceğini belirtmektedir (1990: 611):

Tablo 15. Düz-etken, Edilgen ve Ödünleyici Çatı Arasındaki İşlevsel Karşıtlık

<u>Çatı</u>	<u>Kılıcı</u>	<u>Etkilenen</u>	<u>Eylem</u>
Düz/etken	en konusal	konusal	etken
Edilgen	konusal-olmayan	en konusal	durumsal
Ödünleyici	konusal	en konusal	etken

Ödünleyici tümce işlevsel açıdan prototip edilgenin çekirdek özelliklerinden birini taşımaktadır: Etkilenen Kılıcıdan daha konusaldır. Ancak, ödünleyici, prototip etken çatının iki çekirdek özelliğini taşımaktadır: Kılıcı konusal olarak kalmakta, geri-itilmemektedir ve eylem sonuçlayıcı durumdan çok etkenin anlambilimsel bakış açısını yansıtmaktadır⁸ (Givón 1990: 611). Tablo (15)'te görülen etken, edilgen ve ödünleyici yapılar arasındaki işlevsel ayrımlar dışında Givón, etken, edilgen ve ödünleyici yapıların bazı biçim-sözdizimsel kodlamalarla da birbirlerinden ayrılabilceğini belirtmektedir. Özetle, ödünleyici yapı, her ne kadar yüklem kodlanması ve Kılıcının geri-itilmemesi açılarından etken yapıya benzese de, Etkilenenin Kılıcıdan daha konusal olması, ödünleyici yapıların edilgen yapılarla işlevsel bir benzerliğe sahip olduğunu göstermektedir. Givón'a göre, ödünleyici yapılarla edilgen yapılar arasındaki bu işlevsel benzerlik rastlantısal değildir. Bu işlevsel benzerliğin nedeni, ödünleyici yapının edilgen yapıya kaynaklık etmiş olmasıdır.

(Ç) **EÖ-adlaşma Edilgeni:** Ute gibi bazı dillerde, bir edilgen tümce artzamanlı kaynak olarak adlaşmış eylem öbeğinden evrilmekte ve günümüzde de artzamanlı yapıyla (EÖ-adlaşma) bazı biçimsel ve işlevsel benzerliklerini korumaktadır (Givón 2006: 2-3). Ute dilindeki, kişisiz edilgen son eki olan *-ta*, ortaç-adılsıl son ekle aynıdır. Her ikisi de tarihsel olarak 'ol-' (be) eyleminden ortaya çıkmıştır. Givón, karşılaştırma için aşağıdaki örneği vermektedir (Givón 1990: 609-10):

- (77) a. **Edilgen:**
múusa-chi paxá-**ta**-pga
kedi-NES öldür-**EDİL**-REM
'Kedi öldürüldü.'

- b. **Eylem-öbeği adlaşma:**
 múusa-paxá-ta ka-‘áy-wa-t ‘ura-‘ay
 kedi-öldür-YAL OLUM-iyi-OLUM-YAL be-IMM
 ‘Kedi-öldürme kötüdür.’

(77b)’de, kedi öldürme eylemi, kedi-öldürme (*‘múusa-paxá-ta’*) biçiminde *-ta* eki kullanılarak adlaştırılmıştır. (77a)’daki edilgen tümcede de (77b)’ye benzer bir yapı kullanılmıştır; çünkü (77b)’deki EÖ-adlaşma yapısı (77a)’daki edilgen yapıya kaynaklık etmiştir. (77a) ile (77b), sadece biçimsel açıdan değil, işlevsel açıdan da benzer bir özellik sergilemektedir; çünkü, her iki yapı da Kılıcsız olarak oluşturulmuştur. Sonuç olarak, Ute dilinden verilen (77a) tümcesinden anlaşıldığı gibi, bazı dillerde, edilgen olarak kullanılan aynı biçimbilim adlaştırma ya da ortaç tümcesi olarak da kullanılmaktadır. Bunun nedeni ise EÖ-adlaştırma yapılarının, edilgeninin artzamanlı bir kaynağı olmasıdır.

(D) Sola-kaydırma ile birlikte kişisiz özne edilgeni: Kimbundu gibi bazı dillerde bir edilgen yapı, kişisiz Özne yapıları ve Sola-kaydırma yapılarının karışımı olan artzamanlı kaynaktan evrimleşip ortaya çıkmakta ve halen bu yapılarla işlevsel benzerlikler taşımaktadır (Givón 2006: 3):

- (78) a. **Edilgen:**
 Nzua **a-mu**-mono kwa meme
 Nzua **onlar-onu**-gördü tarafından beni
 ‘Nzua benim tarafımdan görüldü.’
 (lit.: ‘Nzua, they saw him by me’)
- b. **Tam-AÖ özne ile sola-kaydırma:**
 Nzua, aana **a-mu**-mono
 Nzua çocuklar onlar-**onu**-gördü
 ‘Nzua, çocuklar onu gördü.’
- c. **Adılsıl özne ile sola-kaydırma:**
 Nzua, **a-mu**-mono
 Nzua **onlar-onu**-gördü
(i) Artgönderimsel etken: ‘Nzua, onlar gördü onu.’ (artgönderimsel/etken)
(ii) Kişisiz edilgen: ‘Nzua, o görüldü.’ (kişisiz/edilgen)

ç. **Artgönderimsel ya da kişisiz özne:**

a-mono Nzua

onlar-gördü Nzua

(i) ‘Onlar Nzua’yı gördüler.’ (artgönderimsel)

(ii) ‘Nzua görüldü.’ (kişisiz)

(78a-ç) tümcelerinin hepsinde benzer bir biçimde kişisiz Özne yapısı (‘**a-mu-**’) kullanılmıştır. (78b-c)’de hem sola-kaydırma işlemi yapılmış hem de kişisiz Özne yapısı kullanılmıştır; ancak, (78b)’de (78c)’deki adılısıdan farklı olarak tam-AÖ kullanılmıştır. Yine (78b-c)’deki sola-kaydırma yapıları, hemen hemen (78a)’daki tipik bir edilgen gibi, konulaşmış bir Etkilenene sahiptirler. Bunun yanında, (78a)’da yalın-dışı Kılıcı belirticisi (‘*kwa*’), edilgen tümcenin sonunda kullanılarak, (78ç)’deki gibi, kişisiz Özne yapılarından ayırt edilmektedir (Givón 1990: 606; Givón 2006: 4). Sonuç olarak, Givón’a göre, (78a)’daki edilgenin (78b-ç)’deki yapılara olan benzerliği rastlantısal değildir; çünkü, sola-kaydırma işlemi ve kişisiz Özne yapıları Kimbundu gibi dillerde, edilgenin artzamanlı kaynakları içerisinde yer almaktadır.

(E) Boş-artgönderim edilgeni: Son olarak, birçok dilde edilgen tümce, gönderimsel ve artgönderimsel Kılıcıya sahip yüksek-konusal etken tümceden evrimleşmektedir; yani boş artgönderimsel Kılıcılı bir tümceden ortaya çıkmaktadır ve bu tür edilgen günümüzde Şerpa dilinde olduğu gibi, artzamanlı yapıyla benzerlikler taşımaktadır (Givón 2006: 3-4):

(79) a. **Artgönderimsel-olmayan etken:**

ti mi-ti-gi chenyi chaq-sung

BELİR adam-BELİR-EŞ fincan/EŞYAL kır-GEÇ/KANITSALLIK

‘Adam fincanı kırdı.’

b. **Artgönderimsel Kılıcı:**

chenyi chaq-sung

fincan/EŞYAL kır-GEÇ/KANITSALLIK

(i) **Etken yorum:** ‘O (erkek/kız) fincanı kırdı.’

(ii) **Edilgen yorum:** ‘Birisini fincanı kırdı.’

(79a)'da belirli bir AÖ (*adam*) kullanılmışken (79b)'de boş-artgönderim kullanılmıştır. (79b)'de görülen boş-artgönderim kullanımı, edilgen yapıda gözlemlenen Kılıcının ardıllanması işleviyle benzerlik göstermektedir. Ancak, boş-artgönderimsel Kılıcının (79b)'de görüldüğü gibi, hem konu konumunda hem de buna bağlı olarak yüksek bir konusallığa sahip olması, edilgen yapıların genel özelliklerine ters düşmektedir. Buna rağmen, boş-artgönderimsel Kılıcı kullanımının, Kılıcının ardıllanması işlevinden dolayı, edilgen yapıya kaynaklık ettiği anlaşılmaktadır (Givón 2006: 4).

Edilgen yapıların verilen bu tipolojik türleri açıkça, A'dan E'ye (sırasıyla *sıfat-durumsal edilgen, dönüşlü edilgen, sıralı-eylem ödünleyici edilgen, EÖ-adlaşma edilgeni, sola-kaydırma ile kişisiz Özne edilgeni* ve *boş-artgönderim edilgeni*) artzamanlı olarak farklı kaynak bir yapıdan türemiştir. Ancak bu sadece bir olasılık olarak görünmektedir; çünkü, kaynak yapıların her biri, edilgenle birkaç işlevsel özelliği paylaşmaktadır ya da en azından *geçişsizleştirme*nin alt alanlarından biriyle ilişkilidir. Diğer taraftan kaynak yapı, edilgen tümede *işlevsel çakışma* ya da *işlevsel benzerliğin* bir bölümü olma özelliğini sergileyebilir. Givón'un (1990; 2006), belirttiği artzamanlı işlevsel kaynaklar (A-E), Haspelmath (1990)'da verilen işlevsel kaynaklardan (*dönüşlü, ettirgen, Öznesizleştirme, sonuçlayıcı* gibi) çok da büyük farklılıklar göstermez. Ancak Givón, işlevsel benzerliklerden yola çıkarken, Haspelmath *eylemsel biçimbilimi ulamını* artzamanlı süreçte temel almaktadır. Ayrıca Givón (2006), Haspelmath (1990)'da da edilgenin temel artzamanlı kaynakları üzerine bir sınıflandırma yapıldığını belirtmekte; ancak, her sınıflandırmanın bir seçim içerdiğine ve biraz da yapılan çalışmanın amacına yönelik olduğuna; bu yüzden hiçbir sınıflandırmanın tartışmasız, genel geçer olamayacağına dikkat çekmektedir (2006: 12).

İşlevsel benzerlik ya da kısmen işlevsel çakışma, her ne kadar edilgenlik gibi genel erek işleve değişik kaynak alanlarından giden artzamanlı gelişim tek güdüleyici etken olmasa da, önemli tetikleyici etkenlerden biridir. Bu, kaynağın ve dilbilgiselleşme alanlarının tahmin edilebilir olanlarının işlevsel bir tanımlamasıdır. Dilbilgiselleşmenin erken aşamasında, değişmez bir biçimde, aynı yapı, iki benzer

ama aynı olmayan işlevler gerçekleştirmektedir (Givón 2006: 4). Givón, bu noktada, evrimselliğin büyük bir bileşeni olan organların yeni işlevler yüklenmesi gibi, dildeki artzamanlı değişimle biyolojik evrim arasındaki yakın benzerliğe dikkat çekmektedir. Dilbilgiselleşmenin erken aşaması *işlevsel belirsizlik* aracılığıyla tanımlanmaktadır. Bunun nedeni, sözdizimsel ya da sözlüksel yeni işlevsel yapılanmanın, artzamanlı değişimin en erken aşaması olmasıdır. Yeni işlevsel yapılanma, iletişim sırasında bireysel konuşucular tarafından gerçekleştirilen anlık ve doğal etkinliklerden oluşmaktadır. Yapısal ayarlamalar (yeni yapısal çözümler) en sonunda, daha eski işlevler karşısında daha yeni önemli kodlamanın ortaya çıkmasını izler; böylece ortaya aynı derecede iki farklı yapı çıkar. Farklı sınırlamalar ve devingenlere bağlı olarak yeni çözümler, sonradan, artzamanlı döngüsellik içerisinde oluşmaktadır. Bu yönden, biyolojik evrim ile artzamanlı değişim arasında güçlü bir benzerlik görülmesi doğaldır. Givón, bu benzerlik ve koşutluğu bireyoluş ve sinir-bilişsel gelişimle birlikte Tablo (16)'daki gibi göstermektedir (Givón 2006: 5):

Tablo 16. İşlevsel Zaman Akışı Karşısında Yapısal Değişim

<u>Değiştirgen</u>	<u>Zaman akışı</u>	
	<u>Erken</u>	<u>Gec</u>
Evrimsel	Uyum sağlama davranışı	Kalıtsal değişim
Artzaman	İşlevsel genişleme	Yapısal değişim
Dikkat	Bilinç	Otomatikleşmiş
İşlemci	Yumuşak-telli	Sert-telli
Bireyoluş (ontogenesis)	Yoğrulabilirlik	Katlaşma

Tablo (16) edilgenlik açısından yorumlandığında şunlar söylenebilir: Dilbilgisel ilişkilere yapısal açıdan bakıldığında, çeşitli edilgen türleri (A'dan E'ye sırasıyla *sıfat-durumsal edilgen, dönüşlü edilgen, sıralı-eylem ödünleyici edilgen, EÖ-adlaşma edilgeni, sola-kaydırma ile kişisiz Özne edilgeni* ve *boş-artgönderim edilgeni*) olduğu görülmektedir. Eşzamanlı işleve bakıldığında, bu tür edilgenlerin işlevsel açıdan kabaca birbirlerine benzedikleri söylenebilir. Edilgen türlerinin artzamanlı kaynaklarına bakıldığında ise, sıfat-durumsal veya dönüşlü gibi çeşitli yapılardan ortaya çıktıkları görülmektedir. Bu işlevsel değişimin arkasında, biyolojik evrime benzer bir artzamanlı süreç olduğu anlaşılmaktadır (Givón 2006: 7). Edilgen oluşum sürecinde görülen bu biyolojik evrim benzerliği, aynı zamanda Dik'in (1979;

1989) *belirtlilik kayması* kavramıyla da bazı benzerlikler sergilemektedir. Tablo (16)'da anlatılmak istenen erken süreçte bir yapı yeni bir yapıya uyum sağlama davranışı göstermekte; bu aynı zamanda işlevsel genişlemeyle bir koşutluk da göstermektedir. Erken dönemdeki değişimde bilinçlilik vardır; Dik'in (1989) anlatımıyla özdeşleştirirsek, değişim sürecinin başlangıcındaki yapılar belirtilirler. Dik, belirtili olan yapıların beklenebilirlik derecesi daha düşük olduğu için onlara dikkat yönetiminin daha fazla olduğunu belirtmekteydi (1989: 38). Bunu Tablo (16)'daki görünümle açarsak, erken aşamada daha az kullanılan yapılar, bilinç düzeyinde daha çok fark edilebilirdirler; ancak zamanla otomatikleşirler, yapısal değişime uğrarlar. Başlangıç aşamasında işlevsel değişime uğrayan yapı, erek işleve ulaştığında artık katılışmaya uğrar; örneğin, artık, bir edilgen yapıdır. Bütün bu süreç, Dik'in (1979; 1989) belirtlilik kayması süreciyle bazı noktalarda örtüşüğünün göstergesidir.

Kısacası Givón'a göre, edilgenin genel tipolojik özelliği **öne-çekmeli** ve **öne-çekmeli-olmayan** gibi bir ayrımla tartışılabilir. Bu ayrım, kaynak yapının ilişkisel özelliklerinden tahmin edilebilir: Edilgen türleri olan A, B ve C (sırasıyla *sıfat-durumsal edilgen*, *dönüslü edilgen*, *sıralı-eylem ödünleyici edilgen*) tamamen öne-çekmeli edilgendir; çünkü onların kendi kaynağındaki Etkilenen *dilbilgisel Özne* olarak kodlanmıştır. Diğer taraftan, Tür Ç, D ve E (sırasıyla *EÖ-adlaşma edilgeni*, *sola-kaydırma ile birlikte kişisiz Özne edilgeni* ve *boş-artgönderim edilgeni*) tamamen öne-çekmeli olmayan edilgenlerdir; çünkü bu tür edilgenlerin kaynak yapılarındaki Etkilenen, *dilbilgisel nesne* olarak kodlanmıştır (Givón 2006: 7). Givón edilgenleşme sürecinin genel olarak öne-çekmeli-olmayandan öne-çekmeli olana doğru ilerleyen bir gelişim izlediğini öne sürmektedir (Givón 2006: 11).

Sonuç olarak bu çalışma, Dik (1979, 1989)'de belirtilen, bir dilbilgisinin yetkin ve yeterli olması için gereken dilbilgisel, anlambilimsel ve edimbilimsel düzeylerdeki kurallar dizgesiyle ilişkili olduğu görüşünü ve Givón (1990)'da edilgenin iç içe geçmiş karmaşık edimbilimsel işlevlerin odağı olduğuna ilişkin savını temel alarak eşzamanlı kuramsal çerçevesini çizmiş olmaktadır. Çalışmanın artzamanlı çözümlemesi ise, Türkçenin edilgeni biçimbilimsel olarak kodlayan bir yapıya sahip

olmasından dolayı, Haspelmath (1990)'da ortaya konan artzamanlı biçimbilimsel sınıflandırmaya ve Dik (1979; 1989)'da edilgen yapıların tarihsel süreç içindeki değişimlerinin nedenini açıklayabildiği için *belirtlilik kayması* kavramına dayanmaktadır. Artzamanlı çözümlenmelerde yine edilgen ile işlevsel olarak örtüşen yapıların edilgen yapılara tarihsel süreç içerisinde kaynaklık ettiğini söyleyen ve edilgenin tarihsel evrimi ile biyolojik evrim arasında benzerlik olduğunu öne süren Givón'un (1990, 2006) çalışmalarından da yararlanılmıştır.

NOTLAR

¹ Edilgenlerin dönüşüm kurallarıyla açıklandığı biçimsel yaklaşımlardan biri olan Perlmutter ve Postal'ın (1977) görüşlerine 1. Bölümde değinilmiştir.

² Chomsky'nin (1993) görüşlerine 1. Bölümde ayrıntılı olarak değinilmiştir.

³ Türkçede Özne konumunun, AİH'de yer alan kesme noktasının belirlenmesi, kuşkusuz, edilgen yapıların Özne konumuna hangi anlambilimsel işlevlerin gelebileceğini de gösterecektir.

⁴ Tablo (10)'da yer alan sayıların toplamı 39 etmemektedir. Slav dilinin edilgeni üzerine yeterli bilgiye sahip olunmadığı için Tablo (10)'a yansıtılmamıştır (Haspelmath 1990: 63).

⁵ /z/ sesi burda /s/'dir. Bu fark erken dönem yazımla ilgili olarak ortaya çıkan bir durumdur (Haspelmath 1990: 63).

⁶ Farklı dillerde, geçişsiz etkendışı yardımcı eylemlerle kurulan dolaylamalı edilgen örnekleri için Birinci Bölümde ('*Edilgenlik Nedir?*') yer alan (28)-(31) tümcelerine bakılabilir.

⁷ Haspelmath (1990), parçacıkların yarı çekimli olan ya da hiç çekimli olmayan dillerde yardımcı eylemlerden genellikle ayırt edilemediğini not düşmektedir.

⁸ Etken ve edilgenin konusal açıdan Tablo (15)'ten farklı bir görünümü için Tablo (2)'ye bakılabilir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ARAŞTIRMA YÖNTEMİ VE BÜTÜNCE

4.1. Giriş

Bu bölümde, araştırma yöntemi ve bütünce tanıtılacaktır. İlk önce, bu çalışmanın araştırma yöntemi olan bütünce-temelli yaklaşımın temel paradigmalarından ve bütünce kavramından söz edilecektir. Ardından, bu çalışmada çözümlenecek olan edileklik bütüncesine, edilgenlik bütüncesini belirleyen ölçütlere ve bütüncenin hangi sınırlar çerçevesinde inceleneceğine ilişkin açıklamalar yapılacaktır.

4.2. Araştırma Yöntemi: *Bütünce-temelli Çözümleme Yöntemi*

Bütünce-Temelli Yaklaşımın temel kavramı olan *bütünce*, dilsel çözümlemelerde kullanabilmek için herhangi bir dili temsil ettiği varsayılan yazılı ve sözlü metinlerden oluşan derleme biçiminde tanımlanabilir. Bir bütüncenin büyüklüğü noktasında sınır koymak olası değildir; ancak, bir bütünce ne kadar büyük olursa olsun dilin bütün örüntülerini yansıtabilmesi olası görünmemektedir. Bütüncenin küçüklüğüne gelince, örneğin, e-posta metinlerinden bir bütünce oluşturulacaksa, tek bir e-postanın bütünce olamayacağı açıktır. Üç tür bütünce olduğu söylenebilir. *İlki*, belirli ve sınırlı bir metin seçimiyle derlenmiş *örnek bütünce*dir. Örnek bütünce, durağandır. *İkincisi*, dinamik ve yenilenen metinlerden oluşan *denetlemeli bütünce*dir. Bu iki tür bütünce türü dışında kalan bütünceler ise, eşzamanlı/artzamanlı ya da dil edinimi gibi özel bir amaç için oluşturulmuş bütüncelerdir. Bir bütüncenin farklı bileşenleri bulunabilir. Bu bütünce bileşenleri, metinlerin depolanmasıyla oluşturulan veya erişilebilir kullanıma sahip bir bütünce veritabanını içeren ya da bir bütünce içerisinde verilen bir birimin (genellikle bir sözcük ya da ad öbeğidir) kapsamlı bir listesinin doğrudan doğruya bağlamıyla gösterilmesine dayanan bileşenlerdir. Bütünce kavramı, yeni bir kavram değildir. Erken zamanlardaki bütünceler dijital olmayan bütünceler olarak adlandırılabilirler. Geleneksel dilbilim çalışmalarında kullanılan erken dönem bütünceler, belirli bir

amaca uygun bir biçimde seçilmiş verileri içerirlerdi. Dijital olmayan bu bütünceler, dil edinimine, bir dilin sözcük dağarcığına ilişkin araştırmalara, dil eğitimi, karşılaştırmalı dilbilim ve sözdizim, anlambilim çalışmalarında kullanılan bütünce-temelli yaklaşımlara aitti. Bilgisayarın sunduğu olanaklar çerçevesinde, bilgisayarın verileri tarayıp bir anlamda amaca uygun bir biçimde yeniden üretip sunduğu bütünceler oluşturuldu (Klotz 2002: 1-3; Moirón 2007: 18; Aroonmanakon 2006: 19-23).

Bütünce kavramını kuramsal açıdan irdeleyenler tarafından, bütüncenin değerlendirilmesi noktasında bazı ayrımlar ortaya konmaya çalışılmış; bütüncenin amaca yönelik temsil edebilme gücü üzerine tartışılmış ve şu sorular sorulmuştur: Bir dili temsil ettiği varsayılan bütüncenin içerisinde hangi metin türleri yer almalıdır, metinler hangi alandan seçilmelidir, yazılı ve sözlü dile mi ait olmalıdır ya da bütün bu kaynak ve türlerin oranı nasıl olmalıdır, gibi soruların yanıtları aranmaya çalışılmıştır. Bu noktada, bütüncenin kaynakları ve türleri hakkında karar vermeler daima biraz soyut olmuştur. Kısaca, bütünceyi oluşturan verilerin denetlenebilir koşullar altında titizce ve sistemli seçilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur (Klotz 2002: 1-3; Moirón 2007: 18; Aroonmanakon 2006: 19-23).

Denetlenebilir koşullarla, bütünce çözümlenirken beklenmeyen sonuçlar çıktığında, bütünceyi kullanan araştırmacının, beklenmedik sonuçları açıklayabilecek referans noktalarına sahip olması kastedilmektedir. Eğer araştırmacı bu referanslardan yoksunsa, bütüncedeki beklenmedik sonuçları açıklayıcı referans noktaları geliştirmelidir. Bütünceyi belirlerken seçilen metinlerde genellikle şu ölçütler kullanılmaktadır: **metin biçimi:** yazılı ya da sözlü dil; **metin türü:** kitap, gazete, mektup gibi; **metnin alanı:** akademik ya da popüler olması gibi; **metnin bölgesi:** Türkiye ya da Kıbrıs Türkçesi gibi; **metnin tarihi:** seçilen metinlerin hangi tarihleri, hangi dönemi kapsayacağı gibi, ölçütlerdir (Klotz 2002: 1-3; Moirón 2007: 18; Aroonmanakon 2006: 19-23).

Bütüncenin bir dili temsil edebilme gücü üzerinde tartışılan bir diğer nokta ise, bütüncede değerlendirilecek verilerin dilde kabul edilebilir olmalarına göre mi;

yoksa, belli bir bağlamda üretilmiş olmalarına göre mi seçilmesi gerektiği üzerinedir. Biraz daha açarsak, bir bütünce, dilin yanlışsız, en iyi örneklerini mi içermelidir; yoksa, seçilen metinlerin bir iletişim bağlamında üretilmiş olmaları bütüncenin dili yansıtabilme gücü açısından yeterli midir? Ayrıca, bir bütüncede hem kabul görmüş hem de üretilmiş veriler yer alıyorsa, bunların oranı ne olmalıdır, sorusu da bütüncenin temsil gücü üzerine yanıtı aranan sorulardan biri olmuştur. Bu tartışma, doğrudan doğruya, Evrensel Dilbilgisindeki edinç/ edim ayırımından kaynaklı bir tartışmaya da gönderimde bulunmaktadır. Edinç ve edim kavramlarından birine daha fazla verilen önem, aşağıda biraz daha ayrıntılı olarak söz edileceği gibi, biçimsel yaklaşımlarla işlevsel yaklaşımları birbirinden ayıran noktalardan biridir (Klotz 2002: 1-3; Moirón 2007: 18; Aroonmanakon 2006: 19-23).

Dilbilim araştırmaları açısından bütünce çalışmaları, **bütünce-temelli** ya da **bütünce-çıkışlı** olmak üzere ikiye ayrılabilir. Bütünce-temelli çalışmalarda, kuram bütünceden bağımsız bir biçimde geliştirilmekte, ardından, bütünce içerisinde kuramın ne kadar işleyip işlemediği sınımlanmaktadır. Bütünce-çıkışlı çalışmalarda ise, kuram doğrudan doğruya bütünceden yola çıkılarak oluşturulmaktadır (Klotz 2002: 1-3; Moirón 2007: 18; Aroonmanakon 2006: 19-23).

Bütünce-temelli yaklaşımı anlamak için temel paradigmalarını da kavramak gerekmektedir. Bütünce-temelli yaklaşımın temel paradigması bilgiye ulaşmada deneyci bir çözümleme yöntemini önemsiyor olmasıdır (*'deneysel dilbilim'*). Bu paradigma, akılcılığa dayanan Evrensel veya Üretici Dilbilgisi anlayışına karşıtlık oluşturmaktadır. *Deneycilik* ile *akılcılık* karşıtlığı, dilbilimsel açıdan da birbirinden tamamen farklı paradigmalara sahip işlevsel ve biçimsel olmak üzere iki farklı çalışma alanının ortaya çıkmasına neden olmuştur. **Akılcı** bir paradigmayı benimseyen Evrensel Dilbilgisi sezgi-temelli bir kuramdır. Bu yüzden, Evrensel Dilbilgisi yaklaşımına göre, bir anadil konuşucusu, o dilde neyin kabuledilebilir ya da kabuledilemez olduğunu söyleyebilecek yetidedir. Bir anadil konuşucusu, sezgisel olarak bir dili en iyi biçimde bilebileceği için dışarıdan herhangi bir başka kanıt bulmaya çalışmak önemsizdir. Evrensel Dilbilgisine göre, bütün bir kuramı dilsel sezgilere dayalı oluşturmak yeterli olmasa da, dil yetisi, bir dilin gerçek hayattaki

kullanımına bakmaktan çok daha iyi kanıtlar sunmaktadır. Bütüncü-temelli, yani *deneyci* yaklaşıma göre ise, dil çalışmaları gerçek hayatta kullanılan sözlü ya da yazılı dil kullanımına, bir anlamda da *dilsel davranışa* dayandırılmalıdır. Bütüncü-temelli yaklaşımda dilbilgisel yargı ve kurallardan çok bütünü kapsayıcı olmayan tipik örüntüler ortaya çıkarılmaya çalışılmaktadır. Doğal dil kullanımının gözleme dayalı genellemelerine dayanan çözümlene ve sentezleme yoluyla kuram ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla, bütüncü-temelli dilbilim çözümleneleri, sezgilere güvenmez; sadece dilin tipik örüntülerini araştırır. Bu nedenle, birçok konuşucudan derlenen büyük bir dil malzemesinden yola çıkılarak çözümleneler yapılmaktadır. Deneyciler edimle, yani dilin gerçek olarak kullanımıyla ilgilenirlerken, akılcılar edinçle, yani dilin nasıl işlediği ile ilgilenmektedirler. Deneyci yaklaşımlara göre bütüncüden yapılan okumalar, bir toplumun dil kullanımı hakkında da bir şeyler söylemektedir. Tipik dil örüntüleri, genellemeleri ve dil kullanımı ile ilgili kuramsal gözlemleri ortaya çıkarabilmektedir. Ayrıca bütüncü-temelli yaklaşımda, bütüncüdeki yanlış varsayımlara dayalı çözümleneler dil kuramına bir katkıda bulunmamaktadır; bu yüzden, dilsel iletişim araçlarının kullanımına dayalı varsayımların sınanabilmesi için özenle seçilmiş bütüncülerden yola çıkılmalıdır (Moirón 2007: 13-21; Aroonmanakon 2006: 13).

İşlevsel kuramlar edime önem vermektedirler. Bu yüzden, bütüncü-temelli çözümlene yöntemi, dilin kullanıma yönelik işlevlerini görebilmek adına büyük olanaklar sağlamaktadır. Birçok işlevsel kuram olmasına rağmen, hepsinin birleştiği ortak bir araştırma sorusu bulunmaktadır: *Konuşucu ve yazarlar dili kullanarak çeşitli iletişim hedeflerine nasıl ulaşabilmektedirler?* Bu sorunun temeli, işlevselcilerin dili, bir iletişim aracı görmelerine dayanmaktadır. İşlevselciler biçimcilerden daha farklı bakış açılarıyla dil çalışmalarına yön vermektedirler. Biçimci yaklaşımlar, temel olarak dilsel birimlerin betimlenmesi üzerinde durmaktadırlar. Örneğin biçimcilere göre *Askerler kuleyi yıktı* tümcesinin edilgen olarak eşiti *Kule askerler tarafından yıkıldı* tümcesidir ve bu iki tümce arasındaki fark AÖ-taşıma işlemine dayanmaktadır. Diğer taraftan işlevselciler, etken ve edilgenin iletişimindeki gizil gücüne bakmaktadırlar. İşlevselciye göre, örneğin, politik bir metinde edilgen yapı kullanımının etken yapı kullanımından fazla olması,

hatta edilgen yapılar içerisinde de özellikle kılıcsız edilgenlerin seçilmiş olmasının iletişimsel, edimbilimsel bir nedeni olmalıdır. Bu nedenle, işlevselciler için, bütüncenin bir metin ya da bir metin parçası içermesi, dilin kullanıldığı bağlamı bilmek açısından büyük önem taşımaktadır. Bütünce-temelli çözümleme yöntemi, araştırmacıları, bağlamdan yalıtılmış yargılardan uzak tutmaktadır. Bir başka deyişle, araştırmacının çıkarımlarını bağlam içinde sınavabilmesini sağlamaktadır. Bu açıdan bakılınca bütüncenin işlevselci yaklaşımlarda dilin işlevsel tartışmalarında oldukça açıklayıcı olabildiği anlaşılmaktadır (Meyer 2002: 5-6; Gries 2006: 191-192). Bunun yanında dilin geçmişten bugüne biçimsel ya da işlevsel değişimlerini gözlemleyebilmek için dilin daha eski metinlerinden oluşturulan bir bütüncenin kullanılması kaçınılmaz görünmektedir (Meyer 2002: 20).

Bütünce oluşturmada betimlenecek dilsel özellikler ve araştırma soruları önemlidir. Amaca yönelik oluşturulan bütünce, bulguların daha güvenilir olmasını sağlayacaktır. Yukarıda değinildiği gibi, araştırmanın amacına yönelik oluşturulan bir bütüncenin her zaman için betimlenen dilin bütününe kapsadığı iddia edilemez; ancak, dilbilimcinin yaptığı araştırmada daha nesnel davranabilmesini ya da ileri sürdüğü görüşleri sınavabilmesini sağladığı da bir gerçektir. Bu yüzden, Türkçenin edilgen görünümü üzerine olan bu çalışmada daha nesnel ve sınavabilir bulguların ortaya konabilmesi için Bütünce-Temelli çözümleme yönteminin kullanılması uygun görülmüştür.

4.3. Evren ve Bütünce

Bu çalışma, Türkçedeki edilgen yapının dilbilgisel, anlambilimsel ve söylem-edimbilimsel özelliklerini, artzamanlı ve eşzamanlı bakış açısıyla sunmaya çalışmaktadır. Belirlenen bu amaç doğrultusunda, $\{-(I)l-\}$ ve $\{-(I)n-\}$ biçimlerinin edilgenlik bildirmesi ya da bildirmemesi çalışmanın değişkenlerini oluşturmaktadır. Değişkenleri ile sınırları belirlenen bu çalışmanın evreni, yani en nihayetinde genellemelerle çıkarımlarda bulunacağı alan, Türkçedeki edilgenlik olgusudur. Araştırmanın çalışma alanını, yani değişkenleriyle sınırlandırılmış evrenini yansıtması açısından da araştırmanın başlığı, *Türkçede Edilgenlik* olarak

belirlenmiştir. Ancak, her ne kadar araştırmanın evreni kavramsal düzlemde *Türkçede edilgenlik* olarak belirlenmiş olsa da, bu çalışmayla tüm evreni kapsayacak çıkarımlar ve çözümler ortaya konacağı iddia edilmemektedir; zaten olası da değildir. Hiçbir çalışma, incelediği çalışma evreninin tüm sorunlarını çözemez. Bu yüzden, bu çalışmada da, Türkçede edilgenlik olarak belirlenmiş tüm evreni çalışmak olası olmadığı için evreni temsil etme gücüne sahip olacağı varsayılan bir bütünceden yola çıkılmıştır. Seçilen bütüncenin evreni temsil edebilmesi için de bütüncenin oluşum sürecinde bazı sınırlandırmalar ve ölçütler temel alınmıştır. Şimdi bütüncenin oluşum sürecini belirleyen ölçütlerden ve bu ölçütleri belirleyen nedenlerden söz edelim.

Bu çalışmada, bütüncüyü oluşturan metinler Türkçenin genelde kabul edilen tarihsel dönemlerini temsil edecek biçimde seçilmiştir. Edilgenlik bütüncesini oluşturan eserlerin metin tipi ise *anlatı*¹ olarak belirlenmiştir. Bütüncede yer alacak tarihsel ve Çağdaş Türkçe metinlerin anlatı metinleri olarak belirlenmesi, daha çok tarihsel metinlerin genel niteliğinden kaynaklanmıştır. Kısacası, bütünceye eklenen tarihsel metinlerin, o dönemi temsil edebilecek eserler arasından seçilmesi ve bu eserlerin genel olarak anlatı metin tipi içerisinde değerlendirilebilecek nitelikleri taşıması, bütüncüyü oluşturacak metinlerin temel özelliklerinin ne olacağını belirlemiştir. Artzamanlı sınırlamalardan kaynaklı metinlerin tipine dayalı bu çerçeve, Çağdaş Türkçeye ait metinler üzerinde de bir sınırlama ve kısıtlama getirilmesine yol açmıştır. Bunun nedeni, Türkçenin eski dönemlerinden kalan metinlerin az sayıda olmasından ve tüm metin tiplerine ve bu metin türlerine ilişkin örnek eser bulunamamasından kaynaklanmaktadır; bu yüzden, oluşturulan bütüncenin tamamının bu sınırlı sayıdaki tarihsel eserlerin özelliklerine göre belirlenmesi kaçınılmaz bir sonuç olarak ortaya çıkmıştır. Özetle, edilgen yapıların edimbilimsel işlevlerinin tarihsel bir süreçte açık bir şekilde ortaya koyabilmek, Çağdaş Türkçe ile Türkçenin tarihsel dönemlerindeki metinler arasında hem metin tipi hem de metnin türü açısından eşdeğerlik sağlayabilmek için Çağdaş Türkçeden seçilen metinlerin tipi de *anlatı metinleri* olarak belirlenmiştir. Örneğin Eski Türkçe döneminden seçilen metinlerden biri olan *Orhon Yazıtları*, genel hatlarıyla söylev ya da öyküleyici bir tarih anlatımı olarak düşünülebilir; dolayısıyla, metin tipi olarak anlatı,

metin türü olarak söylev veya anı niteliği taşıdığından Çağdaş Türkçeden seçilen en az bir metinde de bu niteliklerin taşınması esas alınmıştır.

Bütünce oluşturulurken üç sorunun yanıtı aranmıştır: 1. *Bütünce, yazılı mı, yoksa sözlü metinlerden mi oluşmalıdır?* 2. *Bütünce oluşturulurken hangi eserler, hangi özelliklerinden dolayı bütünceye alınmalıdır?* 3. *Seçilen eserlerin tümü mü taranacak; yoksa, belli oranlarda mı taranıp bütünceye yansıtılacak?* Birinci sorunun yanıtı, yazılı metinler olarak verilmiştir. Bütünce içerisinde Türkçenin en eski dönemlerine ait metinler olması ve bu metinlerin açıktır ki yalnızca yazılı kaynaklar olarak bulunabilmesi, tüm bütünçenin yazılı metinlerden oluşması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bundan nedenle de, bütünceyi oluşturan birinci ölçüt aşağıdaki gibi verilmiştir:

1. Ölçüt: *Türkçenin tarihsel dönemlerinden kalan eserler yazılı olduğu için, bütünçenin tümü, eşdeğerlik açısından yazılı verilerden oluşmalıdır.*

Bütünce oluşturulurken sorulan ikinci soru, yani, bütünceyi oluşturan eserlerin seçilme nedenleri, seçilen eserlerin dönemin en iyi temsilcisi ya da dönemi temsil edebilme özelliklerini taşıyan olmasına önem verilerek yanıtlanmaya çalışılmıştır. Bunun yanında, Çağdaş Türkçe dışında her dönemden bir eser seçilmiştir. Çağdaş Türkçeden tek bir eser seçilememesinin nedeni artzamanlı bütünce ile eşzamanlı bütünçenin karşılaştırılabilir oranda (nicelikte) bütüncede yer almaları gerekliliğinden doğmuştur. Dolayısıyla, bütünceyi oluştururken kullanılan ölçütlerden ikincisi ve üçüncüsü şu olmuştur:

2. Ölçüt: *Bütüncede yer alacak eserler, yazıldığı tarihsel dönemi en iyi temsil eden eserlerden biri olarak kabul edilmeli ya da dönemi temsil edebilme niteliklerine sahip olmalıdır.*

3. Ölçüt: *Bütüncede Türkiye Türkçesinin tarihsel dönemlerinden her birini temsil edecek tek bir eser seçildi. Artzamanlı bütünce ile eşzamanlı bütünce arasında denge sağlamak amacıyla Çağdaş Türkçe döneminden birden fazla eser seçildi.*

Türk dilinin tarihsel dönemlerinden kalan eserlere bakıldığında, özellikle Klasik Osmanlıcaya kadar olan Türk dilinin tarihsel dönemlerinin her birinden kalan ya da elimizde bulunan eser sayısı çok fazla değildir. Bu yüzden, her döneme ait her bir eser o dönem için büyük bir önem taşımakta ve doğal olarak o dönemi temsil etmektedir. Ancak, biz yine de araştırmacılar tarafından, en çok araştırılıp üzerinde en çok durulan eserleri seçerek 2. Ölçütün gerçekleşmesini sağlamaya çalıştık.

Çağdaş Türkçeden, yani günümüz Türkçesinden seçilen örneklerin basım tarihi 2006-2007 olarak seçilmiştir. Böylece, en azından seçilen metinlerde, Türkçedeki edilgen yapının en son kullanım özelliklerinin gözden kaçırılmaması amaçlanmıştır. Günümüz Türkçesinden örnek seçilirken, yukarıda sözü edilen 2. Ölçüt, yalnızca, dönemi temsil edebilme niteliklerine sahip olmalıdır, koşulu kapsamında ele alınmıştır. Yani, günümüz Türkçesine ait metinlerin, ölçünlü bir dille yazılmış olması, metinlerde alışılmadık bir metin formatı ya da yazım ve anlatım tarzı kullanılmaması, günümüz Türkçesini temsil edebilme nitelikleri açısından yeterli sayılmıştır. Çağdaş Türkçeden seçilen metinleri belirleyen en önemli nedenlerden biri de, bu metinlerin tarihsel metinlere *metin tipi* ve *metin türü* açısından eşdeğer olması gerekliliğidir. Bütüncüye alınacak eserlerin metin tipinin *anlatı* olarak belirlendiğinden söz edilmişti. Bütüncü, tarihsel metinleri de içerdiğinden metin tipi belirlemede seçici davranmak oldukça zordu. Yani, bütüncüyü oluşturan eserlerin, metin tipinin anlatı olarak belirlenmiş olması, araştırmacıya bırakılmış keyfi bir tercih değil; daha çok, tarihsel metinlerin en genel özelliklerinin ortaya koymuş olduğu bir zorunluluktan doğmuştur.

Bütüncüye alınan tarihsel metinlerin metin tipinin *anlatı* olması Çağdaş Türkçeden seçilen eserlerin de anlatı olması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Belirtilmesi gereken önemli nokta, *metin türü* açısından tarihsel metinlerin farklılık göstermesidir. Türk dilinin tarihsel dönemlerinden günümüze kalan eserlerin çok fazla sayıda olmaması, *metin türü* açısından bir eşdeğerlik sağlanmasını engellemiştir. Örneğin, Türk dilinin tarihsel dönemlerinin hepsinde gezi ya da biyografi gibi metin türlerinin yer almaması, bütüncüyü oluşturan tarihsel metinlerde

metin türü eşdeğerliğinin aranmaması gerekliliğini doğurmuştur. Böylece, tarihsel metinlerin sadece metin tipi olarak eşdeğer olması, bütüncü açısından yeterli sayılmıştır. Ancak, Çağdaş Türkçeden seçilen metinlerden her birinin metin türü, tarihsel metinlerde yer alan metin türlerine göre belirlenmiştir. Böylece, günümüz metinleri ile tarihsel metinler arasında sağlıklı ve tutarlı bir karşılaştırma ve değiştirgenler açısından eşdeğerlik sağlanmaya çalışılmıştır. Bu eşdeğerlik, bu çalışmadaki edilgenlik bütüncesini oluşturan dördüncü ölçütü oluşturmuştur:

4. Ölçüt: *Bütüncüyü oluşturan metinler arasında, metin tipi ve metin türü açısından, elden geldiğince eşdeğerlik sağlanmalıdır.*

Bütüncede yer alacak metinler yukarıda sıralanan dört ölçüde göre belirlenmiştir. Çözülünecek metinler belirlendikten sonra yanıtlanması gereken tek bir soru kalmıştır: *Seçilen eserlerin hepsi mi, yoksa, seçilecek bir yöntem çerçevesinde bir bölümü ya da birbirlerine denk olacak miktarları mı taranmalıdır?* Bütüncede çözümlenecek eserlere bakıldığında sayfa sayılarının birbirlerinden oldukça farklı olduğu görülmektedir². Bundan dolayı, bütüncedeki eserler taranırken aralarında örnek seçimi açısından denge kurabilmek için bütün eserlerin belli bir orana göre taranmasına karar verilmiştir. Bunun için Tesadüfi *örnekleme*³ yöntemi kullanılmıştır. Tesadüfi örnekleme yönteminin dayandığı temel düşünce, belli bir çalışma evrenini temsil etme gücüne sahip örneklemin oluşturulmasıdır. Yani, çok sayıda değiştirgen içeren çalışma evreni, belirli yöntemlerle örneklem denilen küçük ve çalışılabilir bir büyüklüğe indirgenmektedir. Herhangi bir ölçüt olmadan seçilen örneklemin tüm evreni yansıttığı, özelliklerinin tüm evrene normal dağıldığı, eşit dağıtıldığı varsayılmaktadır (Yıldırım ve Şimşek 2005: 101-102). Tesadüfi örnekleme yöntemi çerçevesinde bütüncede yer alan her bir eserin, edilgen yapı örneği görülme şartıyla, onda birlik bölümü taranmıştır. Bu yöntem, bu çalışmadaki edilgenlik bütüncesini belirleyen beşinci ölçütü oluşturmuştur.

5. Ölçüt: Tesadüfi örnekleme yöntemi çerçevesinde, bütüncede yer alan eserlerin onda birlik bölümleri (*sayfa*) taranmıştır.

Sonuç olarak, bütüncü oluşturulurken eserler nedenli olarak seçilmişken, seçilen eserlerin incelenmesi tesadüfi örnekleme yöntemine göre yapılmıştır. Edilgenlik bütüncesini oluşturan ölçütlerden söz ettikten sonra, doğrudan doğruya bütüncü oluşturulan eserler ve bu eserlerin bütüncüye alınma nedenleri hakkında bilgi vermek, bütüncü oluşum nedenleri açısından da tanımak için yararlı olacaktır. Bütüncüde yer alan eserlerden söz etmeden önce, Türkçenin tarihsel dönemlerinden kısaca söz etmek, bütüncüde yer alan eserlerin hangi döneme ait olduğunu görmek adına zorunlu görünmektedir. Ancak, beşinci bölümde (*'Bulgular ve Tartışma'*) Türkçenin tarihsel dönemlerine biraz daha ayrıntılı bir biçimde değinilecektir. Bu bölümde, kısaca bütüncü oluşturulan eserlerden ve bu eserlerin seçilme nedenlerinden söz edilecektir. Her dilde olduğu gibi Türkçenin de tarihsel süreçleri belli dönemlere ayrılarak incelenir. Bu tarihsel dönemler ve her dönemin içinde yer alan sınıflandırmalar bulunulan yüzyıla göre yapılabildiği gibi, bölgeye ya da kurulmuş medeniyetlere, devletlere göre de yapılabilir. Çoğunlukla da yapılan sınıflandırmalar tarihsel Türkçenin yüzyılımı, bölgesini, konuşulduğu devleti yansıtan kapsayıcı bir nitelik taşımaktadır. Türkologlar genel olarak Türkçenin dönemlerini benzer bir biçimde sınıflandırır. Ancak, belirtilen yüzyıllarda ya da her dönemin kendi içerisinde yer alan ayrıntılı sınıflandırmalarda bazı farklılıklar göze çarpmaktadır. Bu çalışmada Tekin ve Ölmez (1999) ile Timurtaş'ın (1994) sınıflandırması temel alınmıştır. Tekin ve Ölmez, Türk dilinin tarihsel dönemlerini şöylece sıralamaktadırlar: **1. İlk Türkçe dönemi** (aşağı yukarı başlangıçtan milat sıralarına kadar), **2. Ana Bulgarca ve Ana Türkçe dönemi** (kabaca 1.-6. yüzyıllar arası), **3. Eski Türkçe ve Eski Bulgarca dönemi** (kabaca 6.-11. yüzyıllar arası), **4. Orta Türkçe ve Orta Bulgarca dönemi** (kabaca 11.-16. yüzyıllar arası), **5. Yeni Türkçe ve Çuvaşça dönemi** (16. yüzyıldan bugüne kadarki dönem) (1999: 14).

Tekin ve Ölmez'in (1999) Türk dilinin tarihsel sınıflandırmasına bakıldığında, bütüncemiz açısından önemli bir noktaya dikkat çekmek gerekmektedir. Türk dilinin tarihsel dönemleri içerisinde de bazı dönemler ve bu dönemlere ait farklı bir gelişim süreci izleyen Türkçeler bulunmaktadır. Bütüncümüzde, yalnızca Anadolu Türkçesini, yani, Türkiye Türkçesini doğrudan doğruya besleyen dönemlerden söz edilmiş ve o dönemlerin en önemli eserleri ele alınmıştır. Bu yüzden, örneğin, Orta

Türkçe dönemi içerisinde Çağatay Türkçesi ya da Harezmi Türkçesi ile yazılmış eserler değil, Karahanlı Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesi dönemlerinde yazılmış eserler bütüncüye dahil edildi. Yine, Tekin ve Ölmez'in (1999) sınıflandırmasında yer alan **İlk Türkçe Dönemi** ve **Ana Türkçe Dönemi**, belgelerle izlenebilen bir dönem olmadığı için bu dönemlerden söz edilmedi. Dolayısıyla, Tekin ve Ölmez'in (1999) sınıflandırması üzerinde, Türkiye Türkçesini besleyen Türk dilinin dönemleri, aşağıdaki gibi gösterilebilir:

Tablo 17. Türkiye Türkçesinin Dönemleri

I.	Eski Türkçe		6.-11. yüzyıllar
	1.	Orhon Türkçesi	7. - 9.yüzyıllar
	2.	Uygurca	8.- 11.yüzyıllar
II.	Orta Türkçe		11.-16. yüzyıllar
	1.	Karahanlı Türkçesi	11.- 13.yüzyıllar
	2.	Eski Anadolu Türkçesi	13. - 15.yüzyıllar
III.	Yeni Türkçe		16. yy'dan günümüze
	1.	Osmanlı Türkçesi	16.-20. yüzyıllar
	2.	Çağdaş Türkiye Türkçesi	20.yy'dan günümüze

Türk dilinin tarihsel dönemleriyle ilgili sınıflandırmasından yararlanan bir diğer araştırmacı Timurtaş'tır (1994). Tekin ve Ölmez'in (1999) Tablo (??)'deki sınıflandırmasına bakıldığında, örneğin Osmanlı Türkçesi, 16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla gibi uzun bir dönemi göstermektedir. Oysaki, 17. Yüzyılda Evliya Çelebi tarafından yazılmış *Seyahatnâme*'nin diliyle, 19. Yüzyılda Rezaizade Mahmut Ekrem tarafında yazılmış *Araba Sevdası*'nin dili arasında farklar vardır. Ayrıca, uzun bir dönemi kapsadığı için seçilen tek eser, tarihsel süreci görebilmek adına yetersiz kalabilirdi. Dolayısıyla, yalnızca Tekin ve Ölmez'in sınıflandırması, dilin geçirdiği süreçleri görmek açısından yeterli olmayacaktı. Ayrıca, her dönemden, dönemi temsil eden bir eser seçildiği için (**2. ve 3. Ölçüt**), 16 ile 20. Yüzyıllar arasından, Tekin ve Ölmez'in sınıflandırmasında tek bir dönemi (Osmanlı Türkçesi) gösterdiğinden, yalnızca bir eser seçilebilecekti. Oysa, Timurtaş (1994), Osmanlı Türkçesini, *Klasik Osmanlı Türkçesi* ve *Yeni Osmanlı Türkçesi* olmak üzere iki döneme ayırmaktadır. Böylece, Klasik Osmanlı Türkçesi dönemini içerisinde yer alan *Seyahatnâme* ile Yeni Osmanlı Türkçesi dönemi içerisinde yer alan *Araba Sevdası*, genel bir dönem olan Osmanlı Türkçesi döneminin alt dönem eserleri olarak seçilebildi. Yine, Eski

Anadolu Türkçesi Tekin ve Ölmez'in sınıflandırmasında alt dönemler içermemektedir. Timurtaş (1994), Eski Türkiye Türkçesi başlığı altında Eski Anadolu Türkçesini iki döneme ayırdığı için bu dönemden iki eser seçip bu iki eserin Timurtaş'ın sözünü ettiği dönemlere denk geldiğini gösterebilme olanağı bulduk. Timurtaş'ın (1994) sınıflandırması, özellikle 13. yüzyıldan itibaren Anadolu'da gelişen ve günümüzdeki biçimini alan Türkiye Türkçesinin gelişim sürecini daha ayrıntılı olarak gözler önüne sermektedir. Bu yüzden, özellikle Türkiye Türkçesinin 13. yüzyıldan günümüze kadar olan gelişim süreci, Timurtaş'ın (1994) sınıflandırması çerçevesinde değerlendirildi. Timurtaş (1994), 13.yüzyıldan 20. yüzyıla kadar Anadolu'da gelişen Türkiye Türkçesini şöylece sınıflandırmaktadır: Türkiye Türkçesi, iki evreden oluşmaktadır: **I. Tarihî Türkiye Türkçesi** (13.-20. yüzyıllar arası), **II. Yeni Türkiye Türkçesi** (20. yüzyıl)⁴. Tarihî Türkiye Türkçesi ise, **Eski Türkiye Türkçesi** (13.-15. yüzyıllar)⁵ ve **Osmanlı Türkçesi** (16.-20. yüzyıllar) olmak üzere iki döneme ayrılmaktadır. Eski Türkiye Türkçesi, **Eski Anadolu Türkçesi** (13. yüzyıl) ve **Eski Osmanlı Türkçesi** (14.-15. yüzyıllar) olarak iki döneme ayrılırken Osmanlı Türkçesi, **Klasik Osmanlı Türkçesi** (14.-19. yüzyıllar) ve **Yeni Osmanlı Türkçesi** (19.-20. yüzyıllar) olmak üzere iki döneme ayrılmaktadır⁶. Timurtaş'ın (1994) bu sınıflandırmasını Tablo (18)'de, daha net bir biçimde görmek mümkündür (1994: viii):

Tablo 18. Türkiye Türkçesinin Dönemleri

I. Tarihî Türkiye Türkçesi	13.-20. yüzyıllar
1. Eski Türkiye Türkçesi	13.-15. yüzyıllar
a. Eski Anadolu Türkçesi	13. yüzyıl
b. Eski Osmanlı Türkçesi	14.-15. yüzyıllar
2. Osmanlı Türkçesi	16.-20. yüzyıllar
a. Klasik Osmanlı Türkçesi	16.-19. yüzyıllar
b. Yeni Osmanlı Türkçesi	19.-20. yüzyıllar
II. Yeni Türkiye Türkçesi	20. yüzyıl

Tekin ve Ölmez'in (1999) sınıflandırması ile Timurtaş'ın (1994) sınıflandırması birleştirildiğinde aşağıdaki gibi bir gösterim çıkmaktadır:

I.	Eski Türkçe		6.-11. yüzyıllar
	1.	Orhon Türkçesi	7. - 9.yüzyıllar
	2.	Uygurca	8.- 11.yüzyıllar
II.	Orta Türkçe		11.-16. yüzyıllar
	1.	Karahanlı Türkçesi	11.- 13.yüzyıllar
	2.	Eski Anadolu Türkçesi	13. - 15.yüzyıllar
	a.	Eski Anadolu Türkçesi	13. yüzyıl
	b.	Eski Osmanlı Türkçesi	14.-15. yüzyıllar
III.	Yeni Türkçe		16. yy'dan günümüze
	1.	Osmanlı Türkçesi	16.-20. yüzyıllar
	a.	Klasik Osmanlı Türkçesi	16.-19. yüzyıllar
	b.	Yeni Osmanlı Türkçesi	19.-20. yüzyıllar
	2.	Çağdaş Türkiye Türkçesi	20.yy'dan günümüze

Bu gösterimle birlikte günümüz Türkçesini belirleyen tarihi dönemler, daha net bir biçimde ortaya çıkmakta; böylece bütüncü oluşturacak eserlerin hangi dönemden seçileceği görülmektedir. Türkiye Türkçesini besleyen Türk dilinin dönemlerinden söz ettikten sonra, bu dönemlerin her birini temsil etmek üzere seçtiğimiz eserlerden de söz etmek gerekmektedir. Türk dilinin tarihsel dönemlerine göre, sırasıyla seçilen eserlerin özelliklerinden ve dönemseller önemlerinden söz edelim.

Eski Türkçe dönemi, tablo (17)'de de gösterildiği gibi Orhon Türkçesi ve Uygurca olmak üzere iki ayrı dönemden oluşmaktadır. Orhon Türkçesi döneminden *Orhon Yazıtları*, Uygurca döneminden ise Kalyanankara ve Papamkara adlı metin seçilmiştir. Kısaca bu eserlerden söz edelim: **Orhon Yazıtlarının** dili olan **Orhon Türkçesi**, Göktürk devleti zamanında konuşulan Türkçeyi adlandırmak için kullanılır. Ancak, 1. Göktürk devleti döneminden (550-630) günümüze gelen herhangi bir belge ya da yazıt yoktur. Runik harfli en eski Türkçe yazıtlar 2. Göktürk devleti döneminden kalma Orhon Yazıtlarıdır. Bu yazıtlar, yazılış tarihine göre sırasıyla şöyledir: **Tunyukuk yazıtı** (720-725 arası?), **Kül Tigin yazıtı** (732) ve **Bilge Kağan yazıtı** (735) (Tekin ve Ölmez 1999: 18-20). Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında, yazıları taş üzerine kazıyarak yazan kişi Yolluğ Tigin'dir. Yolluğ Tigin Kül Tigin ve Bilge Kağan'ın yeğenidir. Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının yazarı, yani yazıtlarda konuşan kişi Bilge Kağan'dır. Büyük olasılıkla, Yolluğ Tigin, önceden Bilge Kağan tarafından hazırlanmış bir metni taş üzerine kazımıştır.

Tunyukuk yazıtını, taş üzerine kazıyanın kim olduğu belirtilmemişse de metnin yazarının Bilge Tunyukuk'un ağzından aktarıldığı açıktır. Orhon yazıtları, 2. Göktürk devletinin, doğrudan doğruya o devletin kağanı Bilge Kağan ve bir devlet adamı olan Tunyukuk tarafından yazılmış askerî tarih gibidir. Ancak, Orhon yazıtları, yalnızca siyaset ve savaşların oluş sırasına göre anlatıldığı bir savaş tarihi değildir. Orhon yazıtlarında, olaylar kuru bir anlatımla anlatılmaz. Tam tersine, Bilge Kağan ve Tunyukuk'un beylere ve halka seslendiği anlatım gücü ve güzelliğiyle dikkat çeken bir nutuk (hitabet) metni özelliği de taşımaktadır. Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtları, insanoğlunun yaratılışıyla ilgili bir tümcelik bilgiyle başlamaktadır⁷. Bu giriş tûmcesinin ardından Birinci Kağanlık döneminin (1. Göktürk devleti) tarihi kısaca özetlenmektedir. Sonra, İkinci Kağanlık dönemi (2. Göktürk devleti), kuruluşundan Kül Tigin'in ölümüne (731) kadar olan siyasî ve askerî olayları ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. Yazıtlardan anlaşıldığına göre, Türkler egemenliklerini korumak için Çinliler, Kıtaylar (Moğollar) ve Tangutlar gibi halklarla savaşmışlardır. Bunun yanı sıra Türklerin iktidarlarını korumak için savaştıkları halklar, yalnızca yabancı halklar değil, aynı zamanda kendi soydaşları olan Türgişler, Oğuzlar, Kırgızlar, Uygurlar gibi halklar ve boylar da vardır. İçerik açısından Tunyukuk yazıtı, Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarından biraz farklıdır. Tunyukuk kendisinin yazdırıp diktirdiği bu yazıtta, daha çok İltiş Kağan ile Bilge Kağan'ın amcası Kapgan Kağan'ın halk için yaptıkları hizmetleri, kazandıkları savaşları anlatmaktadır. (Tekin 1998: 14-15). **Uygurca** döneminden, ***Kalyanamkara ve Papamkara*** (İyi Düşünceli Şehzade ile Kötü Düşünceli Şehzade), adlı iki kardeş arasında geçen Burkan dinine ait Uygurca bir dinî öykü incelenecektir. Uygurcadan kalan metinler Türkçenin tarihsel gelişimini, dilsel ve kültürel geçmişini görmek açısından önemlidirler (Gülensoy 2005: 245). Kalyanamkara ve Papamkara, diğer Uygurca metinler gibi, dönemin dil özelliklerini yansıtan ve bugüne kadar gelen önemli metinlerden biridir. Kansu ilindeki Bin Buda mabetlerinde bulunan bu eserin aslı Çince'dir ve 10. yüzyılda Uygurcaya çevrildiği tahmin edilmektedir. Kalyanamkara ve Papamkara adlı eserde, özetle, iyi yürekli bir şehzadenin tüm canlılara yardım etmek ve canlıların birbirlerini öldürmelerine engel olmak için değerli bir mücevheri bulmaya çıktığı maceralı yolculuk anlatılmaktadır. Mücevheri bulmak için gemiyle yapılan yolculukta iyi yürekli prens birçok tehlikeyle karşı

karşıya kalır. Bütün tehlikeler rağmen, iyi yürekli prens mücevheri bulur; fakat kötü yürekli kardeşi gözlerini oyarak mücevheri ondan çalar. En sonunda kötü yürekli prens cezasını çeker ve iyi yürekli prens Buda olur (Ercilasun 2004: 249).

Karahanlı Türkçesi döneminden inceleyeceğimiz *Kutadgu Bilig*, Kaşgar'da (1069) yılında *Balasağunlu Yusuf Has Hacib* tarafından Karahanlı hükümdarı Tavgaç Buğra Han için yazılmış bu dönemin ilk büyük manzum eseridir. Ayrıca bu eser, İslamî Türk yazınının bilinen ilk büyük eseridir. Kutadgu Bilig'in sözlük anlamı '*mutlu olma bilgisi* ya da *mutluluk veren bilgi*'dir, terim olarak anlamı ise '*siyaset bilgisi*'dir. 'Siyaset bilgisi' anlamı, eserin önsözünde yapılan tanıtımından da anlaşılmaktadır. Kutadgu Bilig 85 bölümden ('*bab*') oluşur. Mesnevi tarzında (her beyit kendi içerisinde kafiyelenmiş), Şehname vezniyle (fa'ûlun / fa'ûlun / fa'ûlun / fa'ûl) yazılmıştır ve 6645 beyittir. Yusuf Has Hacib eserinde, atasözlerine, deyimlere ve özdeyişlere önem vermiş, bunları kullanmıştır. Birkaç yeni farklılık dışında, biçimbilim açısından bu eserin dili ile Uyurca arasında çok büyük farklar yoktur. Belli ölçüde Arpça ve Farsçanın etkisi, dilin genel durumunu değiştirecek kadar olmasa da, görülmeye başlamıştır. Ancak, buna rağmen, özellikle dinsel sözcüklerde bir Türkçeleştirme çabası görülmektedir. Örneğin, *süvari* sözcüğü yerine *atçı*, *Kuran* yerine *Okıgu*, *Peygamber* ve *Resul* yerine *Yalavaç*, *İlçi* ya da *Savçı*, *para* yerine *yarmak*, *Rab* yerine *İdi*, *Kadir* yerine *Ugan* gibi Türkçe sözcükler kullanılmıştır (Tekin ve Ölmez 1999: 33; Ercilasun 2004: 297; Mengi 1995: 26-27; Caferoğlu 1984: 54-55; Gülensoy 2005: 246-47).

Kutadgu Bilig'in önemli bir yönü de çeviri bir eser olmaması, tamamen Türk kültür ve düşüncesini yansıtan özgün bir eser olmasıdır. Kutadgu Bilig, düşünsel yönü ağır basan öğretici (*didaktik*) bir eserdir. İnsana hem dünyada hem de ahirette mutlu olma yolunu göstermeyi amaçlamaktadır. Diğer taraftan eser, devlet yönetimi ile ilgili görüşlere yer vererek bir siyasetname özelliği de taşımaktadır. Dönemin insanlarına ve devlet adamlarına doğru yolu göstermek, yöneticilikle ilgili bilgi vermek amacıyla yazılan bu eser, aynı zamanda, dil, tarih sosyoloji ve düşünce tarihi açısından da önemli bir belge niteliğindedir. Kutadgu Bilig'in en önemli özelliği temsilî, alegorik bir eser olmasıdır. Eser dört kişi arasında karşılıklı konuşmalar biçiminde geçse de,

bu dört kişi hiçbir zaman bir araya gelmez, konuşmalar ikili olarak gerçekleşir. Bu dört temsili (adalet, saadet, akıl ve akıbet) kişi şunlardır: **Kn Toğdı:** Doğru yaşamayı temsil eden hükümdardır (*adalet, doğru kanun*). **Ay Toldı:** Mutluluğu ('*kut*') temsil eden yumuşak huylu, akıllı, bilgili, düşünceli vezirdir (saadet). **Ögdülmiş:** vlmş, vezirin anlayışı temsil eden oğludur (*akıl ve mantık*). **Odgurmuş:** Aydınlanmış anlamına gelip hayatın, dünyanın sonunu temsil etmektedir (*akıbet*). gdlmiş'in akrabasıdır (Tekin ve lmez 1999: 33; Ercilasun 2004: 297; Mengi 1995: 26-27; Caferoğlu 1984: 54-55; Gülensoy 2005: 246-47).

Kutadgu Bilig'in konusu kısaca şoyledir: Adalet sahibi bir hükümdar olan Kn Toğdı'nın meziyetlerini duyan Ay Toldı adında akıllı ve bilgili bir genç kendi ülkesinde insanlığa bir yararı olmadığını görerek Kn Toğdı'nın ülkesine gelir. Bir süre zorluk çektikten sonra Ksemiş adlı bir kişi aracılığıyla hciple tanışır. Hacıp de Ay Toldı'yı Kn Toğdı'nın huzuruna çıkarır. Kn Toğdı da zaten hükümdarlığın zor olduğunu düşünerek bunalmış ve kendisine yardımcı olacak akıllı, bilgili, dürüst bir yardımcısı olmasını istemektedir. Kn Toğdı, Ay Toldı ile yaptığı uzun sohbetten sonra onun değerini anlayarak kendisine vezir yapar. Ay Toldı hükümdara mutluluk, adalet, dilin erdemi gibi konularda öğütler verir. Ay Toldu yaşlanınca yerine oğlu gdlmişi önerir ve ölür. gdlmiş babasının yerine vezir olur. Kn Toğdı'ya aklın tanımını yapan Ögdülmiş, ardından devlet yönetimi ve sistemi hakkında öğütler verir. gdlmiş de yaşlanınca yerine akrabası Odgurmuş'u önerir. gdlmiş ile Odgurmuş'un tartışmalarına tanık olunur. gdlmiş tamamen dünyadan vazgeçmemeyi, ahiretin de dünya aracılığıyla kazanılabileceğini ve hükümdarlara hizmet etmeyi savunur. Odgurmuş ise, dünyanın eksikliklerle, kötülüklerle dolu olduğunu, bu dünyanın tamamen bırakılıp öteki dünyaya çalışmak gerektiğini ileri sürer. Kn Toğdı, Odgurmuş'u iki kere saraya davet eder; Odgurmuş bu daveti üçüncüde geri çevirmez ve saraya gelir. Odgurmuş Kn Togdı'ya hayatın geçiciliğinden ve bir sonu olduğundan söz eder. Hkmdarlıktan vazgeçecek kadar karamsarlığa dşen Kn Togdı'yı Ögdülmiş ikna eder ve halka hizmetin bir ibadet olduğunu hatırlatır. Odgurmuş ölür, Ögdülmiş ve Kn Togdı onun ardından yas tutar (Tekin ve lmez 1999: 33; Ercilasun 2004: 297; Mengi 1995: 26-27; Caferoğlu 1984: 54-55; Gülensoy 2005: 246-47).

Eski Anadolu Türkçesi döneminden (13. yüzyıl) *Yusuf u Zeliha*, Eski Osmanlı Türkçesinden (14.-15. yüzyıllar) ise, *Dede Korkut* Kitabı seçildi⁸. EAT döneminden inceleyeceğimiz eserlerden biri olan *Yusuf u Zeliha* adlı eserin yazarı *Şeyyad Hamza*'dır. *Yusuf u Zeliha* EAT döneminin dil rengini yansıtan önemli eserlerden bir tanesidir. Eser, Anadolu'daki Türk edebiyatının bilinen ilk *Yusuf u Zeliha*'sı olduğu için de önemlidir. Aynı zamanda divan edebiyatının da ilk *Yusuf u Zeliha*'sı olma özelliğini de taşımaktadır. Aruzun fa'ilatün / fa'ilatün / fa'ilün kalıbıyla yazılmış olan mesnevinin tamamı 1529 beyittir. *Yusuf u Zeliha* İslam yazınında işlenen ortak bir konudur ve kaynağını *Kur'an*'daki Yusuf kıssasından almaktadır. Şeyyad Hamza, *Ku'ran* tefsirlerinden yararlırsa da, sonuç olarak, eserini kendi duygusal ve düşünsel algılamalarıyla yoğunlaştırarak ortaya çıkarmıştır.

EAT döneminden inceleyeceğimiz bir diğer metin ise, Türk dili ve kültürünün temel ve en büyük eserlerinden biri olan *Dede Korkut Kitabı*'dır. Tam adı, *Kitâb-ı Dedem Korkut alâ Lisân-ı Tâife-i Oğuzân* ('*Oğuzların Diliyle Dede Korkut Kitabı*')'dir. *Dede Korkut Kitabı*, on iki ayrı destansal öykülerin toplamı olan bir eserdir (Ergin 2004: 3; Ercilasun 2004: 454). *Dede Korkut Kitabı*, Oğuzların, Yakın Doğu'ya gelmeden önceki hayatlarına dayanmaktadır; ancak, bazı öykülerin Doğu Anadolu, Gürcistan ve Azerbaycan'da geçmeleri, bunların, ya buralarda oluşturulduğunu ya da buralara uyarlandığını düşündürmektedir. Bu öyküler Türk toplumunun yaşayış biçimine, inançlarına ilişkin değerli bilgiler içermektedir. Öyküler, 15. veya 16. yüzyılda bilinmeyen bir kişi tarafından yazıya geçirilmiştir. Eserde adı geçen Dede Korkut, öykülerin yazarı ya da aktarıcısı değildir. O, Türk toplumunda büyük saygı gören ve sevilen bilge kişiyi temsil etmektedir. Oğuzların bilge kişisi olan Dede Korkut, halkın sorunlarına çözen, onlara öğüt verip yol gösteren destansı bir kişiliktir. Bu eserde düzyazı ve şiir birlikte kullanılmıştır. *Dede Korkut Kitabı*'nın dili, EAT dönemi sonlarına ait olmakla birlikte, 13.-14. yüzyıl EAT özellikleri de taşımaktadır. Dresten nüshasının diline Doğu Anadolu Türkçesi ağız özellikleri karışmıştır (Mengi 1995: 62; Gülsevin ve Boz 2004: 62; Gülensoy 2005: 271). *Dede Korkut Kitabı* içerisinde yer alan öykülere, Eski Türk kültürüne dayalı sözlü destanların İslamlaştırılmış biçimi gözüyle de bakılmaktadır. *Dede Korkut Kitabı*, genel olarak, Oğuzların, Gürcü, Abaza ve Trabzon Rumları ile yaptıkları dış savaşlar

ile Türk boylarının kendi aralarında yaptıkları iç savaşları anlatmaktadır (Mengi 1995: 62; Gülsevin ve Boz 2004: 62; Gülensoy 2005: 271).

Klasik Osmanlı Türkçesi döneminden *Seyahatnâme* adlı eser incelenecektir. 6000 sayfa ve on ciltlik bu önemli eser, 16. yüzyılda yaşamış büyük Türk gezgini Evliya Çelebi'nin, elli yıl süren gezilerinde tuttuğu notlardan meydana gelmiştir. *Seyahatnâme* dil, tarih, sosyoloji, coğrafya, folklor ve edebiyat açısından zengin bir içeriğe sahiptir. Bu eserde önemli kişilerin biyografileri de vardır. Evliya Çelebi eserini, sade bir dille, yani sanatlı bir anlatımdan uzak, konuşma diline yakın bir dille yazmıştır⁹. Ayrıca yazarın anlatım tarzında içtenlik ve neşe vardır ve *Seyahatnâme*'de halk deyimlerini, atasözlerini, benzetmelerini özgün biçimiyle vermesi, eseri dil malzemesi açısından da önemli kılmıştır. Eserde yalnızca Evliya Çelebi'nin kendi anlatımıyla '*okuyucu anlasın diye*' kullandığı yalın bir dil değil, aynı zamanda gezip gördüğü yerlere özgü anlatım ve sesletim biçimleri de yer almaktadır. *Seyahatnâme*'nin içinde yer alan metinler birkaç metin türünü birden içermektedir. Bunlar, yazarın anlatımda kullandığı kendisine ait düzyazı, yer yer çeşitli nedenlerle yazdığı beyitler ve tarih mısraları gibi şiirler, diğer yazılı kaynaklardan aktardığı pasajlar ve gezip gördüğü yerlere ait ağız ve dil örnekleridir. Biz daha çok Evliya Çelebi'nin kendi anlatımlarını içeren düzyazılarının bir bölümünü çözümleyeceğiz (Mengi 1995: 203; Gülensoy 2005: 273; Duman 1995: 4-5). **Yeni Osmanlı Türkçesi** döneminden ise, Recaizade Mahmud Ekrem'in 1886'da kaleme aldığı, türlü nedenlerden dolayı, ancak 1896'da yayımlanmaya başlanan *Araba Sevdası* adlı romanı incelenmiştir. *Araba Sevdası*, Tanzimat'tan sonra Türk toplumunda görülmeye başlayan alafranga yaşamla alay etmek için yazılmıştır. Recaizade Ekrem, bu romanıyla alafranga yaşamın getirdiği savurganlığı, yanlış batılılaşmayı eleştirmektedir. Ekrem bu eleştirisini, romanın alafranga züppe tipi olan Bihruz Bey aracılığıyla yapmaktadır.

Çağdaş Türkçe döneminden bütüncüye alınan örnekler basım tarihi 2006-2007 arasında olan eserlerden seçildi¹⁰. Böylece günümüz Türkçesinin en güncel kullanım biçimleri üzerinde çözümleme yapmak olanağı doğdu. Daha önce 'Araştırma Yöntemi ve Bütüncü' bölümünde ayrıntılı olarak söz edildiği gibi, Çağdaş Türkçeden

çözömlenecek eserlerin seçimini belirleyen artzamanlı bütönce içerisinde yer alan eserler ve o eserlerin *metin tipi* ve *metin türü* olmuştur. Sonuç olarak, artzamanlı bütönceyle eşzamanlı bütönce arasında hem nitelik hem de nicelik açısından bir eşdeğerlik sağlanmaya çalışılmıştır. Çağdaş Türkçeden seçilen eserlerden biri Atatürk'ün ilk muhafız birliği kumandanlığını yapmış bir asker olan Süvari Albay Şerif Güralp'ın kaleminden çıkan ve Kurtuluş savaşı anılarını anlattığı ***Kurtuluş Savaşı'nın İcyüzü*** (2007) adlı kitaptır. Taranacak bir diğör eser, Aslı Der'in yazmış olduğı ***Büyük Tuzak*** (2007) adlı masal kitabıdır. Masalın konusu özetle şöyledir: Eski bir laneti canlandıran Prens Milla, Masallar Ülkesi'nde korkunç bir felaketin başlamasına neden olur. Hızla sözcüklerini unutarak kısa sürede konuşamaz hale gelen insanlar, düzenbaz Milla yüzünden suçlunun masalın kahramanı küçük cadı Şeroks olduğuna inanırlar. Küçük cadı artık, hem kaçmak hem de Fare Pibo'nun sarayın Arşiv Odasında yediğı masalı yeniden yazmak zorundadır. Deniz Gezgin tarafından yazılan ***Hayvan Mitosları*** (2007) adlı kitap, mitolojik anlatılarda yer alan hayvanların özelliklerinden söz etmektedir. Özer Öztuna'nın ***Gezdiklerim Gördüklerim Görüşlerim*** (2007) adlı eseri bir gezi kitabıdır. Öztuna, 1997-2006 yıllarını kapsayan on yıllık bir dönem içerisinde yaptığı yurtiçi ve yurtdışı gezilerle ilgili anılarını bu kitapta toplamıştır. Eski Anadolu Türkçesi döneminden incelediğimiz Dede Korkut Kitabı'nın Hayati Develi (2006) tarafından günümüz Türkçesine yapılan çevirisi (*Dede Korkut Hikâyeleri*) de Çağdaş Türkçe metinlerden biri olarak incelenmiştir. Buraya kadar sözü edilen eserlerin yazım tarihleri ve metin türleri, seçildikleri tarihsel dönemleriyle de birlikte Tablo (18)'deki gibi gösterilebilir:

Tablo 18. Bütüncü Oluşturan Metinler

I. ARTZAMANLI ANLATI METİNLERİ					
<i>Eserin Adı</i>		<i>Eserin Yazarı</i>	<i>Dönem</i>	<i>Tarih</i>	<i>metin Türü</i>
1. Tunyukuk Yazıtı	Orhon	Bilge Tunyukuk	Eski Türkçe (Orhon Türkçesi)	720-725?	Söylev
2. Kül Tigin Yazıtı		Bilge Kağan	Eski Türkçe (Orhon Türkçesi)	732	Söylev
3. Bilge Kağan Yazıtı		Bilge Kağan	Eski Türkçe (Orhon Türkçesi)	735	Söylev
4. Kalyanamkara Papamkara		?	Eski Türkçe (Uygurca)	10. yüzyıl	Öykü
5. Kutadgu Bilig		Yusuf Has Hâcip	Orta Türkçe (Karahanlı Türkçesi)	1069-1070	Öyküleyici şiir
Yusuf u Zeliha		Şeyyad Hamza	Orta Türkçe (Eski Anadolu Türkçesi)	13. yüzyıl	Öyküleyici şiir
6. Dede Korkut Kitabı		?	Orta Türkçe (Eski Anadolu Türkçesi)	15. yüzyıl	Destan
7. Seyahatnâme		Evliya Çelebi	Osmanlı Türkçesi (Klasik Osmanlı Türkçesi)	17. yüzyıl	Gezi
8. Araba Sevdası		Recaizade Mahmut Ekrem	Osmanlı Türkçesi (Yeni Osmanlı Türkçesi)	1889	Roman
II. EŞZAMANLI ANLATI METİNLERİ					
<i>Eserin Adı</i>		<i>Eserin Yazarı</i>	<i>Dönem</i>	<i>Tarih</i>	<i>metin Türü</i>
Dede Korkut Hikâyeleri		Hayati Develi (çeviren)	Çağdaş Türkçe	2006	Destan
Hayvan Mitosları		Deniz Gezgin	Çağdaş Türkçe	2007	Destan, Mitos
Gezdiklerim Gördüklerim Görüşlerim		Özer Öztuna	Çağdaş Türkçe	2007	Gezi
Kurtuluş Savaşı'nın İçyüzü		Şerif Güralp	Çağdaş Türkçe	2007	Anı
Büyük Tuzak		Aslı Der	Çağdaş Türkçe	2007	Masal

Özetle, seçilmiş belli bir bütünceden hareketle, Türkçenin edilgen yapıları ile ilgili bazı bulgu ve çıkarımları ortaya koyacak olan bu çalışma, her açıdan Türkçenin tüm dönemlerindeki edilgen yapıların yetkin bir açıklamasını ve tartışmasız çıkarımlarını sunma iddiasında değildir. Ancak, bu çalışma, iki açıdan yetkinlik ve geniş bir bakış açısı içermektedir: *Birincisi* edilgen yapılara artzamanlı ve eşzamanlı yöntemle bakılıyor olması; *ikincisi* ise, bu yapıların sadece biçim-sözdizimsel açıdan değil anlambilimsel ve edimbilimsel açılardan da çözümlenecek olmasıdır. Sonuç olarak bu çalışmanın edilgenlik bütüncesinin iki temel bölükten oluştuğu söylenebilir:

1. Eski Türkçeden başlayarak yirminci yüzyıla kadar üretilmiş doğal metinlerden seçilerek oluşturulmuş bir bütünce (*artzamanlı bütünce*) ve

2. Çağdaş Türkçe olarak adlandırılan ve yirminci yüzyıldan başlayarak günümüze kadar gelen dönemi temsil edebilecek, tarihsel metinlerle az çok türdeş sayılabilecek doğal metinlerden seçili bir bütünce (*eşzamanlı bütünce*) olma niteliğini taşımaktadır.

Bütünceyi belirleyen ölçütlerden, bu ölçütler çerçevesinde belirlenen eserlerden söz ettikten sonra, kısaca, bütüncenin nasıl incelenip çözümleneceğine ilişkin kısa bir açıklama yapmakta yarar var.

4.4. Bütüncenin İncelenmesi

Kuramsal Çerçeve adlı bölümde daha ayrıntılı olarak belirtildiği gibi, bu çalışmada, eşzamanlı ve artzamanlı bakış açısı, edilgen yapıların çözümlenmesinde birbirlerine sundukları bulguları destekleyen, açıklayan, bakışımı, iki temel yöntem olarak seçilmiştir. Eşzamanlı ve artzamanlı bakış açılarının oturduğu kuramsal çerçeve ve temel kavramlar, işlevsel dilbilgisi modeli temelinde belirlenmiştir. Bu çalışmanın işlevsel dilbilgisi çerçevesini, Dik (1989)'de belirtilen, bir dilbilgisinin yetkin ve yeterli olması için gereken dilbilgisel, anlambilimsel ve edimbilimsel düzlemlerdeki kurallar dizgesiyle ilişkili olma gerekliliği düşüncesi ve bu düşünceyle örtüşen yükleme, olay durumları, belirtililik kayması gibi kavramlar, ayrıca, Givón (1990)'da edilgenin iç içe geçmiş karmaşık edimbilimsel işlevlerin odağı olduğuna ilişkin savı oluşturmaktadır. Çalışmanın artzamanlı çözümlenmesi ise, Haspelmath'in (1990) ortaya koyduğu artzamanlı biçimbilimsel sınıflandırmaya dayanmaktadır. Bu seçimin nedeni, Türkçenin edilgeni biçimbilimsel olarak kodlayan bir dil olmasından kaynaklanmaktadır. İşlevsel dilbilgisi modeli çerçevesinde eşzamanlı ve artzamanlı bir yaklaşımı seçen bu çalışma, bulgu ve çıkarımlarını, tarihsel metinler ve günümüz metinlerinden tesadüfi örnekleme yöntemi ile seçilerek oluşturulmuş doğal bir bütünce üzerinden sunmayı amaçlamaktadır.

NOTLAR

¹ *Metin tipi ve tür kavramlarını açıklamak; daha sonra da bir metin tipi olarak anlatıyı tanımlamak yararlı olacaktır. Geleneksel olarak metin türleri, retorik kategorilere göre, anlatı, betimleme, açıklama ve savlama biçiminde sınıflandırılmaktadır. Bunların dışında, dilbilimcilerin yönelimlerine ve tercihlerine göre metin türleri sınıflandırması değişebilmektedir. Werlich, çözümlemesinde anlatı, betimleme, açıklama, savlama ve bilgisel olmak üzere beş metin tipi ortaya koymaktadır (1976 aktaran Santini 2007: 2). Beaugrande ve Dressler ise, anlatsal, betimlemeli, savlamalı, bilimsel, öğretici, yazınsal ve şiirsel olmak üzere yedi metin tipi önermektedir (1981 aktaran Santini 2007: 2). Metin tipinin, metin türü (genre) kavramıyla karışmaması için iki kavram arasındaki ayrımlara dikkat çekmek gerekmektedir. **Metin tipi**, metnin iç yapısına göre, yani, dilsel özelliklerine göre belirlenmektedir. **Metin türü** ise, metnin dışsal, dil-dışı özelliklerine göre belirlenmektedir. Metnin dışsal özellikleri, metnin okuyucuya sunum amacı, etkinlik türü, yani kültürel olarak uzlaşım sal yönüne gönderimde bulunmaktadır. Bir anlamda metin türünün, benzer söylemsel özellikler ve amaçlar taşıyan metinleri gösterdiği söylenebilir. Özetle metin türü için, yazılı ya da sözlü metin üreticisinin amacını ve konusunu yansıtmaktadır, denebilir. Diğer taraftan metin tipi, metnin sözlüksel ve dilbilgisel özelliklerinin oluşumuna göre de tanımlanmaktadır (Biber 1989: 5-6; Roberts 2007: 2). Metin türleri, metin tipi içerisinde değerlendirilmektedirler. Örneğin çalışmamızda da çözümlenecek metin tipi olan anlatı, roman, öykü, biyografi, rapor, anı, gezi gibi metin türlerinin en genel kümesini oluşturmaktadır. *Savlamalı* metin tipi içerisinde, yorum, eleştiri yazıları, bir görüş etrafında şekillenen makaleler; *betimlemeli* metin tipi içerisinde, teknik ve bilgisel tanımlamaların veya ruhsal gözlemlere dayalı izlenimsel betimlemelerin yer aldığı metinler; *açıklamalı* metin tipi içerisinde ise, sözlüksel tanımlamalar, kitaplara gönderimde bulunan giriş yazıları ve kitap, makale, tez gibi metinlerin genel hatlarını çizen özetler gibi metin türleri bulunmaktadır. Bu bağlamda belirtilmesi gereken önemli noktalardan biri, metin türleri arasında keskin çizgiler olmadığıdır. Bundan dolayı, anlatı metin tipi içerisinde yer alan bir gezi metni, betimlemeli metin tipiyle veya savlamalı metin tipi içerisinde yer alan bir bilimsel makale, aynı zamanda açıklamalı metin tipiyle kesişebilir. Diğer taraftan farklı türler, metin tipi açısından benzer özellikler gösterebilir; yani, farklı türler, benzer dilsel özellikler taşıyabilir (Biber 1989: 6). Metin türleri içerisinde rastlanabilecek her türlü kesişmeye rağmen, bu çalışmada, ağırlıklı olarak anlatı metin tipi içerisinde değerlendirilebilecek türler incelenecektir. Metin türleri ve türlerden söz ettikten sonra, anlatı metin tipi üzerinde, daha ayrıntılı olarak durulabilir. **Anlatı** için en genel anlamda, bir olay etrafında zamansal olarak birleşmiş önermelerden oluşan metinlerdir, denebilir. Anlatı metinlerindeki anlatıcı, anlattığı olayları belli bir yer, belli bir zaman etrafında biçimlendirmektedir (Roberts 2007: 2-3). Anlatı metin tipi, belli bir zamansal ve mantıksal kurgu içeren türleri içermektedir. Bir anlatı, gerçek ya da kurmaca sıralanmış olayları anlatabilir. Biber, anlatı türlerini iki ayrı metin tipi içerisinde değerlendirmektedir. İlki, yaratıcı anlatı (imaginative narrative), ikincisi ise, genel anlatsal açıklamadır (general narrative exposition). Yaratıcı anlatı metin tipi içerisinde, roman ve öykü gibi kurmaca türler; mistik, macera, bilim kurgu gibi kurmaca türler, hazırlanmış konuşmalar, röportajlar, popüler bilgi metinleri, biyografiler, kişisel mektuplar, din içerikli metinler gibi türler yer almaktadır. Genel anlatsal açıklama metin tipi içerisinde de, eleştirel röportajlar ve eleştirel yayıncı yazıları, biyografiler, mizah, akademik düzyazı, kitap eleştirileri, dini içerikli metinler, hobilere ilişkin metinler; mistik, macera, bilim kurgu gibi kurmaca türler, popüler bilgi metinleri, hazırlanmış konuşmalar, resmi raporlar; roman ve öykü gibi kurmaca türler, mesleksel belgeler, spor yayınları gibi türler yer almaktadır (Biber 1989: 21-22). Anlatı metin tipi içerisinde verilen türlere bakıldığında, yalnızca kurmaca veya yazınsal türler değil, aynı zamanda, resmi belgeler, akademik yazıları içeren metinlerin de yer aldığı görülmektedir. Anlatı genel olarak popüler bir bilgi aktarım biçimidir. Eski dönemlerde olduğu gibi, günümüzde de anlatı, kişisel ya da toplumsal inanç, kültür ve bilgiyi aktaran bir metin tipidir. Anlatıda, bilgi öyküleştirilmiş bir bağlam içerisine yerleştirilmekte ve böylece anlatı ile gerçek arasında bir bağ oluşturulmaktadır. Anlatıda bir gerçek, hayal ürünü olan bir imge üzerinden anlatılacağı gibi, hayvan ya da nesnelere kişileştirilerek de aktarılabilir (Gjedde 1999: 2).*

² Bütüncede yer alan eserlerin ortalama sayfa sayıları şöyledir: *Orhon Yazıtları* 30, *Kalyanamkara Papamkara* 40, *Kutadgu Bilig* 650, *Dede Korkut Kitabı* 170, *Seyahatnâme* 680, *Kurtuluş Savaşı'nın İçyüzü* 210, *Gezdiklerim Gördüklerim Görüşlerim* 120, *Hayvan Mitosları* 160, *Büyük Tuzak*, *Dede Korkut Hikâyeleri* 100 sayfadır.

³ Tesadüfi örnekleme, **seçkisiz örnekleme** veya **rastgele örnekleme** olarak da adlandırılmaktadır (Yıldırım ve Şimşek 2005: 102).

⁴ Bu çalışmada, 20. yüzyıldan günümüze kadarki zaman dilimini içeren Türkçe *Çağdaş Türkçe* terimiyle adlandırılmıştır.

⁵ Bu dönem ilk zamanlarda Batılı/Avrupalı bilginler tarafından *Eski Osmanlıca* ('*Altosmanische*') terimiyle anılmıştır. Bu dönem genel olarak *Eski Anadolu Türkçesi* adıyla anılmaktadır (Gülensoy 2005; Tekin ve Ölmez 1999; Mengi 1995; Gülsevin 1997; Gülsevin ve Boz 2004; Şahin 2003). Ancak, Timurtaş (1994), Eski Osmanlıca ve *Eski Anadolu Türkçesi* terimlerine karşı çıkmaktadır; çünkü, Timurtaş'a göre bu terimler eksiktir. Timurtaş, Eski Osmanlıca dendiğinde Selçuklu devri Türkçesinin buna girmemesi gerektiğine dikkat çeker. Eski Anadolu Türkçesi terimindeki eksiklik ise Anadolu sözcüğünün belli bir yer adı olmasıdır. Oysaki, Edirne gibi, Anadolu dışındaki Osmanlı şehirlerinde de pek çok eser yazılmıştır. Bu yüzden Timurtaş, 13-15. yüzyıllar arasında Anadolu ve çevresinde yazı dili haline gelen Türkçeye *Eski Türkiye Türkçesi* demektedir (1994: vii-viii). Ercilasun (2004), Eski Türkiye Türkçesi terimine de Azerbaycan'ı dışarıda bıraktığı için karşı çıkmaktadır. Ercilasun, 13.-15. yüzyıllar arası Anadolu ve çevresinde yazılmış eserlerin yazı dili olan bu Türkçenin *Eski Oğuz Türkçesi* terimiyle anılmasını önermekte, Oğuz Türkçesinin yazı dili olmadan önceki dönemine de *Ana Oğuz Türkçesi* demenin yerinde olacağını belirtmektedir (2004: 433). Çalışmamızda, *Eski Anadolu Türkçesi* bu dönemin en yaygın terimi olduğu için tercih edildi. Bundan dolayı, bu çalışmada Eski Anadolu Türkçesi terimi, *Eski Türkiye Türkçesi* dönemi kastedilerek de kullanılmıştır. Timurtaş'ın (1994), 13.-15. yüzyıllarda Anadolu ve çevresinde yazı dili haline gelen Türkçeyi, yani Eski Anadolu Türkçesini, Eski Türkiye Türkçesi başlığı altında iki döneme ayırdığı sınıflandırmasıyla bu dönemden seçilen iki eserin (*Yusuf u Zeliha* ve *Dede Korkut Kitabı*) dönem ve tarihsel süreç olarak tam yerini gösterme olanağı bulundu.

⁶ Gülensoy, Anadolu'da gelişen *Anadolu Türkçesini* tarihsel süreç açısından şu dönemlere ayırmaktadır: **1. Selçuklular Devri Türkçesi**, **2. Anadolu Beylikleri Devri Türkçesi**, **Osmanlı Türkçesi** (2005: 213). Bu sınıflandırmada daha çok tarihsel olaylar temel alınmıştır. Gülsevin ve Boz ise, Anadolu'daki Oğuzca'yı günümüz Türkçesini de katarak şu biçimde sınıflandırmaktadırlar: **1. Eski Anadolu Türkçesi (ve ağızları)**, **2. Osmanlı Türkçesi (ve ağızları)**, **3. Türkiye Türkçesi (ve ağızları)** (2004: 54).

⁷ Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının başlangıç tümceleri şöyledir: Teñri teğ Teñride bolmış Türik Bilge Kağan, bu ödke olurtım. '(Ben) Tanrı gibi (ve) Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Hakan, bu devirde (tahta) oturdum.

⁸ Eser seçiminde her ne kadar Timurtaş'ın (1994) sınıflandırılmasından yararlanılsa da, bu çalışmada Eski Anadolu Türkçesi terimiyle anlatılmak istenen Eski Türkiye Türkçesinin 13. yüzyıldaki bir dönemi değil, 13.-15. yüzyılları kapsayan, yani Timurtaş'ın (1994) Eski Türkiye Türkçesi dediği dönemdir (ayrıca bkz: dipnot: 5). Genel bir terim olarak Eski Anadolu Türkçesi 13.-15. yüzyılları kapsadığından ve her dönemden yalnızca bir tane eser seçildiğinden, EAT döneminden neden iki eser seçildiği Timurtaş'ın sınıflandırması olmadan anlaşılacaktı. Timurtaş'ın (1994) sınıflandırmasıyla, Yusuf u Zeliha adlı eseri Eski Türkiye Türkçesi dönemi içerisinde yer alan 13. yüzyıl Türkçesi olarak adlandırılan Eski Anadolu Türkçesi dönemine, Dede Korkut Kitabı'nı ise, yine Eski Türkiye Türkçesi dönemi içerisinde yer alan Eski Osmanlı Türkçesi (14.-15. yüzyıllar) dönemine yerleştirmek eser seçimini anlamlı bir zemine oturtmuştur.

⁹ Seyahatnâme'nin bütüncemiz içerisinde yer almasının tek nedeni dönemin ve günümüzün önemli bir eseri olması değil, aynı zamanda, sade bir dille yazılmış olmasıdır. Yabancı dillerin sözcükleri ve tamlamalarıyla dolu bir eserde Türkçenin kendine ait dizgesini incelemek daha zor olacaktı.

¹⁰ Çözümleme sürecinde, bütüncenin tutarlılığı açısından gerektiğinde Çağdaş Türkçeden başka eserler de incelenebilecektir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

BULGULAR VE TARTIŞMA

5.1. Giriş

Bu bölümde, belirlenen tarihsel ve çağdaş anlatı metinlerine dayalı bütünceden yola çıkılarak Türkçenin edilgen yapısına ilişkin çözümlenmeden elde edilen bulgular sergilenecek; ardından, bu bulguların işlevsel dilbilgisi temelinde çözümlenmeleri ve tartışmaları yapılacaktır.

5.2. Bulgular

5.2.1. Eski Türkçe: *Orhon Türkçesi* ve *Uygurca*

Eski Türkçe (6-9. yüzyıllar), 6. yüzyıl ortalarında Batı Moğolistan'daki Altay dağları bölgesinde yaşayan ve aynı tarihte Çin'in kuzeyinde, bugünkü Moğolistan'da, büyük bir göçebe devleti kuran (550-630, 680-745) Göktürklerin kullandığı dildi. Eski Türkçe, aynı zamanda, 8. yüzyıl ortalarında Moğolistan'daki Göktürk devletini yıkarak orada bir devlet kuran (745-840) göçebe Uygurlarla, Doğu Türkistan'da, Tarım havzasında Koço Uygur devletini (850-1250) kuran ve yerleşik bir hayat süren Maniheizm ve Budist Uygurların da diliydi. Sonuç olarak, Eski Türkçe dönemi dil görünümü açısından bir örnek bir yapı değildir, *Orhon Türkçesi* ve *Uygurca* olmak üzere iki diyalekti vardır (Tekin ve Ölmez 1999: 18).

5.2.1.1. Orhon Türkçesinde Edilgenlik

Orhon yazıtlarında yer alan metinler incelendiğinde, Çağdaş Türkçede *edilgen*, *orta* ve *dönüşlü* çatı işlevleri yüklenen {-I-} ve {-I)n-} biçimbirimlerinin, Orhon Türkçesinde de yine çatı işleviyle kullanıldıkları görülmektedir. Orhon Türkçesindeki edilgenliğin ayrıntılı çözümlemesine geçmeden önce orta çatı terimi üzerinde kısaca durmakta, edilgen ve dönüşlü çatılardan başlıca farklarını

belirtmekte fayda var. *Orta çatı*, *Kapı kapandı*, tümcesinde görüldüğü gibi, bir yönüyle dönüşlü çatıya benzemektedir. *Kapı*, *kapa-* işini yapmış ve yaptığı işten etkilenmiş gibidir. Ne var ki, *Kapı kapandı* tümcesinde kapı gerçekten yapılan işten etkilenen ise de dönüşlü çatılarda olduğu gibi gerçek bir Kılıcı değildir. Yani, *kapı*, Özne konumunda olduğu halde bir Nesne gibi davranmaktadır. Orta çatının, edilgenen ayrılan en önemli yönlerinden biri *öne-çekme*, *geri-itme* gibi işlevleri içermiyor olmasıdır. *Kapı (Ali tarafından) kapandı*, edilgen tümcesinde Kılıcıya (*Ali*) yönelik bir *geri-itme*, Ereğe (kapı) yönelik bir *öne-çekme* işlevleri söz konusudur. Ayrıca, edilgen tümceler, bir etken-edilgen karşıtlığı içerir görünmektedirler. *Kapı (Ali tarafından) kapandı*, tümcesi *Ali kapıyı kapadı*, gibi etken bir tümcenin edilgen biçimi gibidir. Oysaki, orta çatı kullanımındaki *Kapı kapandı* tümcesinin etken-edilgen karşıtlığı olası değildir. Orta çatıyı, eylemin özneyi hareket ve durum açlarından etkilediği işlev olarak da düşünmek mümkündür (Palmer 1998: 150).

Eldeki verilerden yola çıkılarak, günümüz Türkçesinde edilgen olarak bilinen işleve benzer bir kullanımın Orhon yazıtlarının dili olarak adlandırılan Orhon Türkçesinde (ya da Köktürkçe), yalnızca birkaç örnekte bulunduğu söylenebilir. {-I|l-} ve {-I|n-} biçimbirimlerinin Orhon Türkçesinde hangi işlevlerde kullanıldığı, iki başlık halinde incelenecektir.

5.2.1.1.1. Orhon Türkçesinde {-I|l-} Biçimbirimi

Orhon yazıtlarında {-I|l-} biçimbiriminin bulunduğu yüklemelerin ağırlıklı olarak dönüşlülük ve orta çatı işlevini yansıttığı söylenebilir. Bundan dolayı, Orhon yazıtlarında {-I|l-} biçimbiriminin temel bir işlev olarak edilgenlik yüklenmediği çıkarımına varılabilir. Ancak, bu çıkarım, Orhon Türkçesiyle ilgili bütüncede, belirgin bir Kılıcının örtükleştirilmesi işlevini yerine getiren bir edilgen yapının olmayışına dayanmaktadır. Yani, bu çıkarımın dayanağı bütüncenin genişliliği ile doğru orantılıdır. Orhon Türkçesinde {-I|l-} biçimbiriminin Kılıcıyı örtükleştirmeye dayanan edilgenlik işlevini gerçekleştirmediğini, Orhon yazıtlarında {-I|l-} biçimbiriminin kullanıldığı yüklemeleri inceleyerek görmek olasıdır. Aşağıda, (1c)

tümcesinin yüklemde kodlanan $\{-(\text{I})\}$ biçimbiriminin dönüşlülük işlevi yüklendiği söylenebilir: ¹

- (1) a. Bilge Tunyukuk, ben öz-üm, Tabgaç il-i-ğe kılın-tı-m.
Bilge Tunyukuk ben kendi-1.TK Çin ülke-1.TK-YÖN doğ-GEÇ-1.TK
- b. Türk bodun Tabgaç-ka² kör-ür er-ti. (T B 1)
Türk halk Çin-BUL bağımlı ol-GEN i-GEÇ
- c. Türk bodun, kan-ı-n bul-ma-yın Tabgaç-da *adr-ıl-tı*, kanlan-tı;
Türk halk han-3.TK-BED bul-OLUM-UL Çin-ÇIK ayır-**DÖN**-GEÇ han sahibi ol-GEÇ
kan-ı-n kod-up Tabgaç-ka yana içik-di. (T B 2)
Han-1.TK-BED bırak-UL Çin-BUL yine bağımlı ol-GEÇ
- ‘a. Bilge Tunyukuk, ben kendim, Çin yönetimi sırasında doğdum. b. Türk halkı (o zaman) Çin’e bağımlı idi (T B 1). c. Türk halkı, (kendi) hanını bulmayınca, Çin’den **ayrıl**-dı; han sahibi oldu; (fakat) hanını bırakıp Çin’e yeniden bağımlı oldu.

Hem Tunyukuk hem de Bilge Kağan yazıtında geçen *adrıl-* ‘ayrıl-’ eylemi, *adır-* ‘ayır-’ eylemine gelen $\{-(\text{I})\}$ biçimbiriminden türemiştir³ (Tekin 2003: 94). Ancak, Orhon yazıtlarında, *adrıl-* eyleminin türediği eylem olan *adır-* kullanılmamıştır. (1c) tümcesinde *adrıl-* eylemini gerçekleştiren *Türk halkı* (Türk bodun) olduğu gibi, *adrıl-* eyleminden etkilenen de yine Türk halkıdır. *adrıl-* eyleminin, (2)’de örneklenen günümüzdeki *ayrıl-* eylemi kullanımına eşdeğer biçimde tümceye dönüşlülük anlamı kattığı söylenebilir. (2)’nin (1c)’den farkı, (2)’deki *ayrıl-* eyleminin soyut anlamda kullanılmış olmasıdır. (2)’deki *ayrıl-* somut olarak bir mekandan uzaklaşmayı anlatmamaktadır. (1c)’deki *adrıl-* eyleminin ise, bir yerden çıkma ve uzaklaşma anlamı taşıdığı için daha somut anlamda kullanıldığı söylenebilir:

- (2) Geçenlerde gemiyle Moskova-St. Petersburg kültür gezisine katıldık. Önceki Rusya gezimizden bu yana yedi yıl geçmişti. Yedi yıl önce Rusya henüz yeni yeni komünist düzenden *ayr-ıl-ıp* kapitalist düzenle tanışıyordu. O günden bu güne önemli boyutlarda özelleştirme yapıldı, IMF reçeteleri uygulandı, kapitalist düzende epey yol kat edildi. İşte bu gezi, Rusya’da değişenleri ve değişmeyenleri görmemiz için iyi bir fırsat oldu. İstatistiklere bakacak olursak, 1990 yılından bu yana Rusya’da halkın gelir düzeyi yarı yarıya indi. Gelirdeki bu azalış, sosyalist düzenin yarattığı hantal ekonomik yapının, rekabete dayanamamasıyla açıklandı. Suçlu sosyalist düzendi. Kapitalist ekonominin kurumları yerleştikçe, azalan milli gelir trendinin yükselmeye geçeceği ileri sürüldü. (GGG 48)

- (4) a. Ü]çünç [Çuş baş-m-ta sü]ñüş-dü-m.
üçüncü Çuş baş-3.TK-BUL savaş-GEÇ-1.TK
- b. Türk bodun adak kamşat-tı, yablak (BK D 30) bol-taçı er-ti.
Türk halk ayak sendele-GEÇ fena ol-GEL i-GEÇ
- c. Oz-a yañ-a kel-iğme sü-si-n ağıt-tı-m.
geç-UL dağıt-ULAÇ gel-OR sü-3.TK-BED kaçirt-GEÇ-1.TK
- ç. Üküş öl-teçi anta *tir-il-ti*. (BK D 31)
çok öl-OR orada yaşa-ORTA-GEÇ

‘a. Üçüncü olarak Çuş (ırmağı) başında savaştım. b. Türk halkının ayağı sendeledi, fena (BK D 30) olacak idi. c. (Saflarımızı) yarıp dağıtarak gelen ordusunu (geri) püskürttüm. ç. (Bu sayede) pek çok ölecek (kişi) **hayatta kal**-dı. (BK D 31)’

Tiril- eylemi, **tür-* ‘yaşa-, hayatta ol-’ gibi bir eylemden türemiş olmalıdır (Tekin 2003: 94). (4ç)’de *tiril-* ‘diril-, hayatta kal-’ eylemi, (1c)’deki *adrıl-* eylemi gibi dönüşlülük işlevine sahip bir yüklem gibi görünmektedir. *Tiril-* eyleminin *adrıl-* eylemi gibi etken biçimi Orhon yazıtlarında kullanılmamıştır. Zaten **tür-* ‘yaşa-, hayatta ol-’ eylemi de günümüz ‘*Ali ölmedi, yaşıyor*’ tümcesinde olduğu gibi, Erek anlambilimsel rolü yüklenemeyen, sözdizimsel ifadeyle de geçişsiz olan bir özelliğe sahip olmalıdır. Ayrıca, (4ç)’deki tümcede yer alan **tür-* ‘yaşa-, hayatta ol-’ kökünden türemiş eylem açık ve etkin bir Kılıcı içermez⁴. Dolayısıyla, (4ç) tümcesi dönüşlü olarak da değerlendirilemez. O halde, (4ç)’nin yüklemde kullanılan {-(I)l-} biçimbiriminin işlevi için nasıl bir tanımlama ve açıklama yapılabilir? Bu sorunun yanıtını (5ç) tümcesiyle karşılaştırmalı olarak vermeye çalışmak daha açıklayıcı olacaktır. (5ç)’de, *kan* ve *sü* (han ve ordu), **tēr-* ‘topla-, derle-’ hem eylemi gerçekleştirmekte hem de eylemden etkilenmektedir.

- (5) a. Kün yeme tün yeme yelü bar-dı-mız.
gündüz ve gece dahi (atı) dört nala sür-UL var-GEÇ-1.TKOK GFRŞ
- b. Kırkız-ığ u-ka bas-dı-mız. (TK 3)
Kırkız-BED uyku-BUL Bas-GEÇ-1.ÇL
- c. [U-sı]-n süñüğ-ün aç-dı-mız.
Uyku-3.TK-BED mızrak-AR aç-GEÇ-1.ÇL
- ç. Kan-ı süs-i *ter-il-miş*.
han-3.TK ordu-3.TK topla-DÖN-GEÇ

- d. Sünüş-dü-miz, sanç-dı-mız.
savaş-GEÇ-1.ÇL mızrakla-GEÇ-1.ÇL
- e. Kan-ı-n öl-ür-tü-miz.
han-3.TK-BED öl-ETR-GEÇ-1.ÇL
- f. Kağan-ka Kırkız bodun-ı içik-di, yükün-ti. (T K 4)
kağan-BUL Kırkız halk-3.TK bağımlı ol-GEÇ boyun eğ-GEÇ

‘a. Gece gündüz dört nala gittik. b. Kırkırları uykuda iken bastık. (T K 3) c. (Uykuları)nı mızraklarımızla açtık. ç. (Bu arada) Hanları ve orduları **toparlan**-mış. d. Savaşttık, mızrakladık. e. Hanlarını öldürdük. f. Kırkıız halkı kağana teslim oldu, boyun eğdi. (T K 4)’

(4ç) tümcesinde yer alan *tiril-* ‘hayatta kaldı, dirildi’ eylemi, (5ç)’den daha farklı bir işleve sahip gibi görünmektedir. (4ç)’deki kullanımda, {-I}l-} biçimbirimi, **tırx-* ‘yaşa-, hayatta ol-’ eylemini yeniden Erek yüklenemeyen bir eylem haline getirmiştir. Dolayısıyla, (4ç)’deki *tiril-* eylemini türeten {-I}l-} biçimbiriminin dönüşlülük dışında farklı bir işlev yüklendiği söylenebilir. (4ç)’deki tümcenin öznesi bir Kılıcı değildir; *tiril-* eylemini gerçekleştiren gizil bir *güç* (Force) vardır. Metin bağlamına bakıldığında, her ne kadar, ölecek pek çok kişinin hayatta kalması, Bilge Kağanın başarılarına bağlanmış olsa da, *hayat kal-* eyleminin oluşumu Bilge Kağanın başarılarıyla doğrudan ilişkili değildir. (4ç)’deki kullanım, kendi kendine oluşum açısından (6)’daki günümüz Türkçesinin kullanımına benzemektedir:

(6) Ağaç **devril**-di.

(6) tümcesinde de *devrildi* yüklemının içinde bulunduğu tümcenin öznesi, (4ç)’den farklı olarak, [+canlı] özellikli ve eylemin Kılıcısısı gibi duran bir varlığa gönderimde bulunmamaktadır. *Devril-* eyleminden Etkilenen ağaç, eylemi gerçekleştiren değildir. Dolayısıyla (6)’daki yüklemın dönüşlülük bildirdiği söylenemez. Ayrıca (6), *Ali ağacı devirdi*, gibi etken bir tümcenin edilgen biçimi de değildir; çünkü (6)’da kendi kendine gerçekleşen bir hareket söz konusudur. O halde (4ç) ve (6) tümcelerindeki eylemleri türeten {-I}l-} biçimbiriminin dönüşlülük veya edilgenlik gibi bir işleve sahip olmadığı, erken bir gözlem olarak, orta çatı işlevini taşıyan bir biçimbirim olduğu söylenebilir. Bunun nedeni, {-I}l-} biçimbiriminin edilgenlikle dönüşlülüğün kesiştiği bir işlevi kodluyor olmasıdır. Yani, (4ç)’de, *diril-* (‘tiril-’) eylemini Türk halkı (‘Türk bodun’) kendi istemiyle gerçekleştirseydi, (4ç) tümcesi için dönüşlü,

yine *diril-* eylemini gerçekleştiren, Türk halkını diriltten belli bir Kılıcı olsaydı (4ç) tümcesi için edilgen denebilirdi. Ancak, (4ç) ve (6) karşılaştırıldığında Özne konumundaki üyelerin gönderimde bulunduğu varlıkların arasında fark vardır. (4ç)'de [+canlı] ve [+insan] özellikli bir varlığa (Türk bodun 'Türk halkı') gönderme yapan bir üye Özne konumundayken (6)'da [-canlı] ve [-insan] özellikli bir üye Özne konumundadır. Özne konumundaki üyelerin bu farklı özellikleri, (4ç) ve (6) tümcelerini çatı anlamı açısından farklılaştırmaktadır. (4ç)'de yüklemleme çerçevesinde belirtilen olay durumlarında, Özne konumundaki üyenin etkisi veya katkısı olasılık içerisindedir. Ancak, (6)'da Özne konumundaki ağacın yüklemleme çerçevesinde belirtilen olay durumlarına etkisi olabilmesi söz konusu değildir. Aslında, (4ç), edilgenlik ve dönüşlülük işlevinin gerçekten de tam ortasında durmaktadır. Erdem (2000), (1c), (4ç) ve (5ç) tümcelerinin edilgen olamayacağını, çünkü her üç tümcede de işi yapan gerçek öznenin yer aldığını ((1c) ve (4ç)'te *Türk bodun* 'Türk halkı', (5ç)'te *kamı süsi* 'hanları ve orduları') belirtmektedir. Erdem, (1c) ve (5ç) tümcelerinin edilgenden çok dönüşlü/orta işlevinde kullanıldıklarını, bundan dolayı edilgenleştirilemeyeceklerini veya edilgen bir anlam kazanamayacaklarını söylemektedir (2000: 180). Erdem'in örnekleri içerisinde (4ç) yok. Ancak, Erdem'in, genel olarak, Orhon Türkçesinde yer alan (1c), (4ç) ve (5ç) gibi tümceleri **dönüşlü/orta** biçiminde işlevsel bir çakışmayla tanımladığını söyleyebiliriz.

Sonuç olarak, (1c), (3g), (4ç), (5ç)'de verilen Orhon Türkçesi tümcelerinde {-I}l-} biçimbiri almış yüklemelerin, edilgenlik işlevi yüklenmediği gibi bir çıkarıma ulaşılabilir. Tekin, Orhon Türkçesinde {-I}l-} biçimbiriminin kullanıldığı eylemleri göstermiş ve bu biçimbirimnin edilgen çatı eki olduğunu söylemişse de nedenini örnek tümce ya da metin parçalarından yola çıkarak açıklamamıştır (2003: 94). (1c), (3g), (5ç),'deki Köktürkçe tümceler dönüşlülük bildirirken (4ç) tümcesi dönüşlülük bildirmemektedir. Bu nedenle, (4ç) tümcesinde {-I}l-} biçimbiriminin almış *tiril-* eyleminin orta çatı işlevi gördüğü söylenebilir.

5.2.1.1.2. Orhon Türkçesinde {-I)n-} Biçimbirimi

Günümüz Türkçesinde {-I)n-} biçimbirimi (7a) ve (7b) tümcelerinde görüldüğü gibi, hem edilgenlik hem de dönüşlülük bildiren yüklemeler oluşturmaktadır:

- (7) a. **Edilgen:**
Duvar boya-n-dı.
- b. **Dönüşlü:**
Ali yıka-n-dı.

(7a)'da yüklemde belirtilen boyama işini yapan Kılıcı belirtilmemiş, örtükleştirilmiştir. (7b)'de ise yaptığı işten etkilenen açık bir Kılıcı vardır. Orhon yazıtlarına bakıldığında {-I)l} biçimbirimini alan (ör. (1c), (3g) ve (5ç)'nin dönüşlü, (4ç)'nin ise, orta çatı işlevini üstlendiği, {-I)n-} biçimbirimin ise yine {-I)l} biçimbirimine koşut bir biçimde, ağırlıklı olarak dönüşlülük ve orta çatı işlevi yüklendiği söylenebilir. Ancak, {-I)l-} biçimbiriminden farklı olarak {-I)n-} biçimbiriminin edilgene yakın kullanımlarının olduğu görülmektedir. {-I)n-} biçimbirimi almış (8g)'deki *boğuzlan-* 'boğazlan-' eylemi hemen hemen edilgene yakın bir işlevde kullanılmıştır:

- (8) a. 'Atlat!' [te-d]i-m.
ata bindir- de-GEÇ-1.TK
- b. Ak Termel keç-e uğur kalıt-dı-m.
Ak Termel geç-ULAÇ zaman kazan-GEÇ-1.TK
- c. At üze bin-tür-e kar-ığ sök-dü-m.
at üzerine bin-ETR-UL kar-BED sök-GEÇ-1.TK
- ç. Yokaru, at yet-e, yadağ-ın, ığaç tut-un-u ağ-tur-tu-m.
yukarı at yedekte götür-UL yaya-AR ağaç tut-DÖN-UL tırman-ETR-GEÇ-1.TK
- d. Öñre-ki er (T K 1) yuğur-ça ıd-ıp ı bar baş aş-dı-mız.
önde-İLE asker yoğur-UL gönder-UL ağaç var doruk aş-GEÇ-1.ÇL
- e. Yubul-u in-ti-miz.
yuvarlan-UL in-GEÇ-1.ÇL
- f. On tün-ke yan-ta-kı tuğ ebür-ü bar-dı-mız.
on gece-BUL yan-BUL-İLE engel dolan-UL var-GEÇ-1.ÇL
- g. Yerçi yer yañıl-ıp *boğuzla-n-tı*.
kılavuz yer yanıl-UL boğazlan-GEÇ

ğ. Buğ-ad-ıp kağan “Yel-ü kör” te-miş. (T K 2)
sıkıntı-YE-UL kağan (atı) dört nala sür-UL gör- de-GEÇ

‘[Kılavuz istedim. Bozkırdaki Az’lardan bir adam buldum. (Ondan şöyle) işittim: Az ülkesi (yolu) Anı (ırmağı boyunca) imiş. (Ancak) bir atın geçebileceği kadar imiş. (Kendisi?) o yoldan (bir kez) gitmiş. Ona sorup “Bir atlı gitmiş olduğuna göre o yoldan yürüyebiliriz” dedim. Düşündüm. Kağanıma arz ettim. g. Orduyu yürüttüm. (T D 6-7; T K 1)] a. (Beylere) “Askerleri atlara bindirin!” dedim. b. Ak Termel (ırmağını böylece) geçerek zaman kazandım. c. (Askerleri) at üzerine bindirip karları söktüm. ç. Yukarıya doğru, atları yedeğe alarak, yaya vaziyette ağaçlara tutuna tutuna (askerleri) dağa ağdırdım. d. Öncü askerleri (T K 1) (karları) yoğururasına yürütüp ormanla kaplı doruğu aşık. e. (Ondan sonra) Yuvarlanarak indik. f. On gecede yandaki engeli dolanarak gittik. g. Kılavuz yanıldı ve **boğazlan**-dı. ğ. Sıkılıp kağan “Sürün atları!” demiş. (T K 2)’

(8g)’nin öznesi konumundaki *Yerçi* ‘kılavuz’, eylemin bildirdiği işi yapan değil, yapılan işten etkilenen konumundadır. *boğuzlan-* eyleminin, *boğuzla-* ‘boğazla-’ eylemine gelen {-(I)n-} biçimbirimi ile oluşturulduğu düşünülmektedir (Tekin 2003: 94). Gerçekten *boğuzlan-* eylemi *boğuzla-* eyleminin türetilmiş bir biçimi ise, (8g) tümcesinin, günümüz Türkçesi ile eşdeğer bir işlev yüklendiği varsayılabilir. Ancak, yine de, ‘yanılıp boğazlandı’ biçiminde çevirerek ifade edeceğimiz bu kullanımda, *yanıl-* eyleminin dönüşlülük anlamı taşıması, *boğazlan-* eyleminin de az da olsa dönüşlülük anlamı taşıyabileceği olasılığını akla getirmektedir. Bunun nedeni, kılavuzun kendisinin yanılmış olması, kendi kendini *boğazlatmış* veya kendi kendinin boğazlanmasına neden olmuş gibi bir yorumlamayı da içerebileceği olasılığıdır. Erdem, (8g) tümcesinin bir Kılıcı öbeği içermediği için edilgen bir yapı olarak düşünülmemeyeceğini, edilgen kullanımıyla uyumlu ‘Adam kılavuzu boğazladı’ gibi bir tümce yapısının Orhon Türkçesinde yer almadığını, bu yüzden, (8g)’nin dönüşlü/orta çatı işlevi içerisinde değerlendirilebileceklerini söylemektedir (2000: 182). Bütün bu okumalara rağmen, metnin genel bağlamı düşünüldüğünde, kılavuzun hata işlediğinden dolayı, kağanın emriyle öldürüldüğü⁵; dolayısıyla, *boğuzlantı* yüklemının metin içerisinde, (9)’daki *öldür-* eyleminin Kılıcısı kadar açık olmasa da, belli bir Kılıcıya gönderimde bulunan edilgen bir yapı olduğu varsayılabilir. (9)’da *öldür-* eyleminin Kılıcısı (Denizli ahali), yalnızca metin içerisinde değil, doğrudan doğruya edilgen tümcede *tarafından öbeği* içerisinde verilmiştir.

- (9) Demirci Efe'nin gönderdiği Sökeli Ali Efe komutasında 300 atlı, Dinar'dan katılan 120 atlı, benim nizamiye müfrezesi 200 atlı makineli tüfek takımı. Bu kuvvetlerin başında bir komutan yok. Sökeli Ali Efe (Denizli'de ehali tarafından *öldür-ül-müştür*) babacan, aynı zamanda makul ve olgun bir efe.

(KSI 39)

İşlevsel dilbilgisi (Dik 1979; 1989, Schaaik 2001) açısından (8g)'deki *boğuzlantı* yüklemi (10) ve (11)'deki gibi karşılaştırmalı olarak değerlendirildiğinde Çağdaş Türkçedeki Yüklelemeye oldukça benzediği görülmektedir. Ancak, Orhon Türkçesine ait (8g) tümcesinin etken biçimi yoktur. Bu da metin içerisinde *boğuzlan-* eylemine kendi kendine oluşup gerçekleşen bir olay izlenimi kazandırmaktadır.

(10)	Çatı	Seçilen üye	Çağdaş Türkçe	Orhon Türkçesi
	Etken	<Özne = K ₁ >	Tunyukuk kılavuzu boğazladı	∅
	Edilgen	<Özne = Erek>	Kılavuz boğazlan -dı.	Yerçi boğuzlan -tı.

(11)	EDİLGEN EYLEM OLUŞUMU	
	Girdi:	boğuzlan-/boğazlan-E (x ₁)Kılıcı (x ₂)Erek
	Düzenek:	1. (x ₁)Kılıcı → ∅
		2. (x ₂)Erek → (x ₁)İşmlenen
	Çıktı:	boğuzla-n-/boğazla-n-E (x ₁)işmlenen
	Genel anlam:	'boğuzla-/boğazla-' yalnızca x ₁ için geçerlidir

(8g)'deki *boğazlan-* gibi edilgen varsayılabilecek bir eylem, (11)'de gösterildiği gibi, edilgen yükleyicinin biçimbilimsel türetimini tanımlayan bir **Yükleyici Oluşum Kuralı** ile açıklanabilmektedir (Schaaik 2001: 103). Bu oluşum kuralı çerçevesinde (11)'deki süreç değerlendirildiğinde, *boğ-* eylemi temel eylem nitelikli bir yükleyicidir ve *girdi* olarak ele alınmaktadır. Bu girdiden, çıktı olarak türetilmiş *boğuzla-n-* edilgen yapısı ortaya çıkmaktadır. (11)'de girdi yükleyici *boğuzla-*'daki üye sayısı, çıktı yükleyici olan *boğuzla-n-*'da ikiden bire düşmüştür. (8g)'nin etken biçimi olmadığı için *boğuzla-* eyleminin edilgenleştirilerek üyelerinden birinin düştüğü, *boğuzlan-* eyleminin *boğuzla-* eyleminin edilgen biçimi olduğu varsayılmayabilir. Orhon Yazıtlarında *boğuzla-* biçimine rastlanmamaktadır (Tekin 2003: 241) Bu da *boğuzlan-* eyleminin kullanımında etken-edilgen karşıtlığının tetikleyici bir güç olmadığı varsayımını güçlendiren nedenlerden biridir.

(12c)'de yer alan, *bas-* 'bas-, mahvet-, baskın yap-; yardım et-, bastır-' eyleminden türeyen *basın-* 'bat-, yenil-' eyleminin günümüz Türkçesine oldukça yakın bir biçimde edilgenlik işleviyle donandığı söylenebilir:

- (12) a. Neke tez-er biz? (T B 3)
niye kaç-GEN 1.ÇL
- b. Üktüş te-yin neke kork-ur biz?
çok de-UL niye kork-GEN 1.ÇL
- c. Az te-yin ne *bas-ın-alım*?
az de-UL ne yenil-İS
- ç. Teğ-elim!" ti-di-m.
Saldır-İS de-GEÇ-1.TK
- d. Teğ-di-miz.
saldır-GEÇ-1.ÇL
- e. Yulı-dı-mız. (T B 4)
yağmala-GEÇ-1.ÇL

[‘(Bu arada bir) haberci getirdiler. Sözleri şöyle: “Yarış ovasında yüz bin asker toplandı” diyor. Bu haberi duyunca beyler hep birlikte “Dönelim; temiz (yani “savaşıp yenilmemişin”) utancı (savaşıp yenileninkinden) daha iyidir! “ dediler. (Ben de şöyle dedim:) “Ben şöyle diyorum, ben Bilge Tunyukuk: Altay dağlarını aşarak geldik, İrtiş ırmağını geçerek geldik. (Buralara kadar) gelenler “(Geliş) zor(du!)” dediler, (ama pek zorluk) hissetmediler. Galiba, Tanrı Umay, kutsal Yer ve Su (ruhları bize) yardımcı oluverdiler (T B 2-3)] a. Niye kaçıyoruz? (T B 3) b. (Düşman) çok diye niye korkuyoruz? c. Azız diye niye yenil-elim? ç. Saldıralım!” dedim. d. Saldırdık. e. Talan ettik. (T B 4)’

Ancak, (12c)'nin günümüz Türkçesine yakın bir biçimde (14)'te olduğu gibi, edilgen anlamı verdiği iddia edilse de *yenil-* eyleminin (13)'te olduğu gibi, bazı bağlamlarda dönüşlülük anlamına yaklaştığı söylenebilir.

- (13) Ali hayat yolunda **yenil**-di.

Aslına bakılırsa, hem (12c) ve hem de (14)'ün, tam olarak edilgen bir işlev yansıttığı da söylenemez. *yen-* eyleminin gerçekleştireni başka olsa da, bunun dönüşlülüğe yakın bir anlatımla yansıdığı da sezilmektedir.

- (14) Selcen Hatun, düşmana at sürdü. Kaçanı kovmadı, aman dileyeni öldürmedi. Sandı ki, düşman *yen-ildi*. Kılıcının kabzası kanlı otağına geldi. Kanturalı'yı bulamadı. Tam bu sırada Kanturalı'nın anası babası geldi. Gördüler ki bu kızın kabzası kanlı, oğulları görünmez. Kaygıya düştüler. Kızdan oğullarını sordular. Kız bunların kaynanasıyla, kayınbabası olduğunu anladı. Onlara inip oturmalarını söyledi. Kendisi Kanturalı'yı aramaya çıktı. Bir yüksek yerden baktı. Bir derenin içine kuzgun inip çıktığını gödü. Vardı, gördü ki, Kanturalı'nın atını oklamışlar, gözünden vurulmuş, yüzünü kan bürümüş, durmadan kanını siliyor. Kafirler üstüne üşüşüp kılıç çalıyorlar, Kanturalı kâfiri önüne katıp kovalıyor. (DKH 74)

(13)'te her ne kadar, Ali'nin yenilmesine yol açan *hayat* gibi görünse de, bir başka okumayla Ali'nin yenilme sorumluluğunu bir ölçüde kendinde taşıdığı söylenebilir. Dolayısıyla, tüm okumalar göz önünde tutulduğunda (12c)'de salt edilgen bir işlev olmadığı varsayılabilir. Fakat, yine de (13) ile (12c)'yi eşdeğer görmek yanıltıcı olabilir; çünkü, *bas-* eylemi ile *yen-* eylemi hem köken hem de anlamsal olarak farklıdır. *Bas-* eyleminin anlamından ve (12c)'deki *basın-* eyleminin içinde bulunduğu bağlamdan yola çıkılarak (12c)'deki yüklem çerçevesinin işlevinin edilgen olduğu düşünülebilir.

(15a)'da, *kıl-* 'kıl-, yap-, et-' eyleminden türemiş *kılın-* 'yaratıl-, doğ-, vücuda gel-' eylemi kullanılmıştır:

- (15) a. Üze kök tenri asra yağız yer *kıl-in-tukda*, ekin ara kişi oğlu *kıl-in-mış*.
Üstte mavi gökyüzü altta yağız yer yaratıl-UL iki arasında insan oğ(1)-3.TK yaratıl-GEÇ
b. Kişi oğl-in-ta üze eçü-m apa-m Bumın Kağan, İştemi Kağan
İnsan oğ(1)-3.TK-BUL üzerine ata-1.TK dede-1.TK Bumın Hakan İştemi Hakan
olur-mış. (KT D 1)
otur-GEÇ

'a. Üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer **yaratıl**-dığında, ikisinin arasında insan oğulları **yaratıl**-mış. b. İnsan oğullarının üzerine (de) atalarım dedelerim Bumın Hakan (ve) İştemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş. (KT D 1)'

(15a)'da *kılın-* eyleminin etken biçimi, (8g)'deki *boğuzlan-* eylemi gibi, Orhon Türkçesinde kullanılmamıştır (Tekin 1998; Tekin 2003). Metnin bağlamına bakıldığında, *kılın-* eyleminin Kılıcısına gönderimde bulunan etken bir yapıyla karşılaşmamaktadır. O halde (15a)'daki *kılın-*, Kılıcısı örtükleştirilmiş bir eylem değil, köken olarak da açık Kılıcısı olmayan bir eylemdir. (15a) için, orta çatı

denebilir. Bu çıkarım, *kılın-* eyleminin örtükleştirilmiş de olsa açık bir Kılıcıya gönderimde bulunmamasına dayanmaktadır. Ancak, metin bağlamı düşünüldüğünde, *kıl-* ‘yap-, yarat-’ eyleminin Kılıcısının Tanrı (*Teŋri*) olduğu anlaşılmaktadır. Kılıcı Tanrı olarak düşünüldüğünde (15a)’nın edilgen bir anlam taşıdığı da düşünülebilir. Çünkü, Tanrı Kılıcıysa, kendi kendine değil de istemli bir biçimde gerçekleştirilen bir yaratma eylemiyle karşı karşıyayız demektir. Ne var ki, (15a)’ya metin bağlamında bakıldığında, edilgenin işlevlerinden olan Kılıcıyı örtükleştirme ya da gizleme gibi bir amaç güdümediği de anlaşılmaktadır. Yani, (15a)’daki tümce, edilgen olarak varsayılsa bile Kılıcı odaklı bir edilgenleştirme sürecini taşıdığı söylenemez. *Tanrı kıldı*, gibi bir etken tümcede Tanrı gönderiminin açık gösterimi Orhon Türkçesinde görülseydi, Kılıcı odaklı bir edilgenleştirmeden söz etmek olanaklı olabilecekti. (15a)’daki gibi bir yapı içerisinde edilgenlik yanında dönüşlülük anlamı da sezildiği için bu tür yapıların orta çatı işlevini yansıttığı da düşünülebilir. Yani (15a)’da yapılan işten etkilenen bir üye (*kök teŋri* ve *yağız yer*) varsa da bu üye yaratılma işini gerçekleştiren değildir. Dolayısıyla, dönüşlü de değildir. (15a)’dakine benzer bir kullanım, (16)’da olduğu gibi, günümüz Türkçesinden de verilebilir:

- (16) Dikkatli baba, seslerin ne anlama geldiğini bilmesede, çocuklarının birbirleriyle anlaşmak için bir yol bulduğunu anladı. Yanlarına yaklaştı ve çıkardıkları sesleri taklit etmeye çalıştı. “Bak,” dedi baba, “Bak,” diyen çocuklarının gözlerinin içine bakarak. Tekrarladığı sesin ne anlattığını bilmiyordu, ama çocuklarının ona nasıl baktığını ve gözlerinde ışıldayan mutluluğu görmüştü. İşte, o zaman anlaşmak, konuşmak için ortak bir dil *yarat-ıl-dığını* ve bunu çocukların başardığını anladı.

(BT 169)

(16)’nın (15a)’dan farkı, edilgen yapının bulunduğu tümcede belirtilmemiş olsa da, bu tümceye bağlı bir sonraki tümcede Kılıcının kim olduğunun belirtilmiş olmasıdır. Yani, metin bağlamından dilin *çocuklar* tarafından yaratıldığı anlaşılmaktadır. (15a)’da Kılıcı önvarsayılabilsede, bu (16)’da olduğu gibi, açık bir biçimde belirtilmemiştir.

{-(I)n-} biçimbiriminin, dönüşlülük ve edilgenlik dışında başka bir işlevle kullanıldığı bir diğer tümce (17b)’de yer almaktadır. (17b)’de **tel-* ‘del-’ eyleminden türeyen *telin-* ‘delin-’ eyleminde dönüşlülük olmadığı gibi, edilgenlik anlamı da

yoktur, çıkarımı yapılabilir. Bunun en önemli nedeni, *telin-* ‘delin-’ eyleminin örtükleştirilmiş açık bir Kılıcı içermemesi ve metin bağlamından herhangi bir Kılıcının belirlenememesidir. (17b)’nin, (8g), (12c) ve (15a)’dan farkı, metin bağlamı da dahil gönderimde bulunulan bir Kılıcının bulunmaması, denilebilir. (17b)’nin gönderimde bulunulan bir Kılıcısı olmamasıyla koşut, etken tümce biçimi de yoktur. Bu nedenle, (17b)’deki {-(I)n-} biçimbirimine, (8g), (11c) ve (15a)’dan biraz daha farklı olarak orta çatı işlevi yüklendiği söylenebilir.

- (17) a. Türuk, Oğuz beğ-ler-i bodun, eşid-iñ!
Türk Oğuz bey-ÇOĞ-3.ÇL halk işit-2.ÇL
- b. Üze teñri bas-ma-sar, asra yir *tel-in-me-ser*, Türuk bodun, el-iñ-in törü-ñin
üstte gök bas-OLUM-ŞAR altta yer Delin-OLUM-ŞAR Türk halk devlet-2.TK-BED
kem artat-ı [u-daçı er-ti?
kim yık-UL yapabil-GEL i-GEÇ
- c. Türuk bodun, ertin] (KT D 22) ökün!
Türk halk vazgeç- pişman ol-2.TK
- ç. Küreğü-ñ-in üçün, iğid-miş bilge kağan-ıñ-ın er-miş bar-mış
itaatsizlik-2.TK-BED besle-GEÇ akıllı hakan-2.TK-BED er-GEÇ var-GEÇ
edgü el-iñ-[e] kentü yanıl-tı-ğ, yablak kiğür-tü-ğ. (KT D 23)
iyi devlet-2.TK-YÖN kendin hata et-GEÇ-2.TK nifak sok-GEÇ-2.TK

‘a. (Ey) Türk, Oğuz beyleri (ve) halkı, işitin! b. Üstte(ki) gök çökmedikçe, altta(ki) yer (de) **delin**-medikçe, (ey) Türk halkı, (senin) devletini (ve) yasalarını kim yıkıp bozabilirdi? c. (Ey) Türk halkı, (kötü huyundan) vazgeç (KT D 22) (ve) nâdim ol! ç. İtaatsizliğin yüzünden, (seni) besleyip doyurmuş olan akıllı hakanın ile bağımsız (ve) müreffeh devletine (karşı) kendin hata ettin (ve) nifak soktun. (KT D 23) [*Silâhlı (düşman) nereden gelip (seni) bozguna uğrattı (ve) dağıttı? Mızraklı (düşman) nereden gelip de (seni yerinden yurdundan) sürüp kaçırttı? Kutsal Ötüken dağları halkı, (yerini yurdunu bırakıp) gittin. Doğuya gidenler(iniz) gittiniz, batıya gidenler(iniz) gittiniz. Gittiğiniz yerlerde kazancınız şu oldu, hiç şüphesiz: Kanlarınız ırmaklar gibi aktı, kemikleriniz dağlar gibi yığıldı; bey olacak erkek evlâdınız köle oldu, hanım olacak kız evlâdınız cariyeye oldu. (KT D 23-24)*]

(18ç) tümcesi, (8g), (12c), (15a) ve (17b)’den farklı olarak dönüşlü çatı işlevini daha çok yansıttığı söylenebilir; bunun nedeni, (18ç)’de hem tümcenin kendisinde hem de metinden çıkarılabilecek açık ve belirgin bir Kılıcının (*Türk bodun* ‘Türk halkı’) varlığıdır ve bu Kılıcı yapılan işten etkilenen ise de, gerçek Kılıcı, yani eylemin bildirdiği işi gerçekleştiren değildir.

- (18) a. Ötüken yir olur-up arkış tirkış ı-sar, neç buç-uğ yok.
Ötüken toprak otur-UL kervan gönderir-ŞAR hiç dert-2.TK yok
- b. Ötüken yış olur-sar beñgü il tut-a olur-taçı sen.
Ötüken dağ otur-ŞAR ebedi devlet muhafaza et-UL otur-GEL 2.TK
- c. Türuk bodun, tokurkak sen: Āç-sık to-sık ö-mez sen;
Türk halk tok gözlü 2.TK acık-OR doy-OR düşün-OLUM:GEN 2.TK
bir tod-sar āç-sık ö-mez sen.
bir doy-ŞAR acık-OR düşün-OLUM:GEN 2.TK
- ç. Antağ-ıñ-ın (KT G 8) üçün, iğid-miş kağan-ıñ-ın sab-ın al-matın
böyle-2.TK-BED İçin besle-GEÇ hakan-2.TK-BE söz-BED al-UL
yir sayu bar-dı-ğ, kop anta *alk-in-tı-ğ* arıl-tı-ğ.
yer her git-GEÇ-2.TK hep orada mahvol-GEÇ-2.TK tüken-GEÇ-2.TK
- d. Anta kal-mış-ı yir sayu kop tor-u öl-ü yorı-yur er-ti-ğ. (KT G 9)
orada kal-GEÇ-3.TK yer her hep açlıktan öl-UL yürü-ŞİM i-GEÇ-2.TK

‘a. (Ey Türk halkı) Ötüken topraklarında oturup (buradan Çin’e ve diğer ülkelere) kervanlar gönderirsen, hiç derdin olmaz. b. Ötüken dağlarında oturursan sonsuza kadar devlet sahibi olup hükmedeceksin. c. (Ey) Türk halkı, (sen) tok gözlüsün: Açlığı tokluğu düşünmezsin; bir (de) doyersen açlığı (hiç) düşünmezsin. ç. Böyle olduğun (KT G 8) için, (seni) besleyip doyurmuş olan hakanlarının sözlerini (dinlemeden ve rızalarını) almadan her yere gittin, oralarda hep **mahvol**-dun (ve) tükendin. d. Oralarda (nasılsa sağ) kalmış olanları(nız da hemen) her yönde bitkin ve mecalsiz (bir halde) yürüyor idiniz. (KT G 9)’

(18ç)’d eki Kılıcının, iradesi dışında gerçekleşen bir sürecin etkisi altında kaldığı söylenebilir. Bu yüzden (18ç) için dönüşlü çatı işlevinde kullanılmıştır yargısı da doğru bir çıkarım olarak görünmemektedir. Büyük olasılıkla, (8g), (12c), (15a) ve (17b)’de yer alan eylem köklerinin (18ç)’de kullanılan *alk-* ‘bitir-, tamamlama-’ eyleminden farkı **geçişli**, işlevsel bir ifadeyle, Erek anlambilimsel rolününün yüklenebildiği eylemler olmalarıdır. Bu çalışma işlevsel dilbilgisini temel aldığı için geçişlilik yeterince açıklayıcı bir terim olarak durmamaktadır. Erek üyesi yüklenmiş bütün eylemler geçişli değildir. Örneğin, biçimci yaklaşımlara göre *inan-* eylemi {-I-} belirtme durumu alabilen veya yalın durumda bir nesnesi olmadığı için geçişsiz, *bil-* eylemi ise geçişlidir. Oysaki, işlevsel dilbilgisi açısından *inan-* ve *bil-* eylemlerinin her ikisi de Erek yüklenebileceği için sözdizimsel düzeyde Nesne de alabilirler. (18ç)’de *alkın-* ‘bit-, tüken-, mahvol-’ eylemi, *alk-* ‘bitir-, tamamlama-’ eyleminden türemiştir (Tekin 2003: 237).

Özetle, (18ç), yapılan işten etkilenen, ama işi kendi yapmayan bir deneyimleyen Kılıcı içerdiği için orta çatı olarak adlandırılabilir. Aşağıda (19f), (20e), (21e), (22b), (23b) ve (24g) tümceleri, belirgin ve eylemin bildirdiği işi gerçekleştiren bir Kılıcıya sahiptir. Bu yüzden, bütün bu tümceler, dönüşlü çatı işlevine oldukça yakındırlar. Sırasıyla bu tümceleri verelim. (19f)'de *kon-* ‘kon-, yerleş-’ eylemi **ko-* biçiminde varsayılan bir eylemden türemiştir (Tekin 2003: 94).

- (19) a. Üze kök teñri asra yağız yer kılın-tukda, ekin ara kişi oğlı kılın-mış.
Üstte mavi gökyüzü altta yağız yer yaratıl-UL iki arasında insan oğ(ı)l-3.TK yaratıl-GEÇ
- b. Kişi oğl-ın-ta üze eçü-m apa-m Bumın Kağan, İştemi Kağan olur-mış.
İnsan oğ(ı)l-3.TK-BUL üzerine ata-1.TK dede-1.TK Bumın Hakan İştemi Hakan otur-GEÇ
- c. Olur-upan, Türük bodun-ıñ il-in tör[ü-s]in tut-a bir-miş,
olur-UL Türk halk-TDE devlet-3.TK yasa-3.TK koru-UL ver-GEÇ
it-i bir-miş. (KT D 1)
düzenle-UL ver-GEÇ
- ç. Dört buluñ kop yağı er-miş.
dört bucak hep düşman i-GEÇ
- d. Sü sü-le-pen, dört buluñ-da-ki bodun-uğ kop al-mış, kop baz kıl-mış.
ordu ordu-YE-UL dört bucak-BUL-İLE halk-BED hep zapt et-GEÇ hep bağımlı kıl-GEÇ
- e. Baş-lığ-ığ yükün-tür-müş, tizliğ-ığ sökür-miş.
baş-YE-BED boyun eğ-ETR-GEÇ güçlü-BED çöktür-GEÇ
- f. İlgerü Kadırkan yış-ka teği, kirü Temir Kapı-ka teği *ko-n-tur-mış*. (KT D 2)
doğuda Kingan dağ-BUL kadar batıda Demir Kapı-BUL kadar yerleş-ETR-GEÇ

‘a. Üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıl-dığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratıl-mış. b. İnsan oğullarının üzerine (de) atalarım dedelerim Bumın Hakan (ve) İştemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş. c. Tahta oturarak, Türk halkının devletini (ve) yasalarını yönetivermiş, düzenleyivermişler. (KT D 1) ç. Dört bucak hep düşman imiş. d. Ordular sevkederek, dört bucaktaki halkları hep almış, hep (kendilerine) bağımlı kılmışlar. e. Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüşler. f. Doğuda Kingan dağlarına kadar, batıda Demir Kapı’ya kadar (halklarını) yerleş-tirmişler. (KT D 2)’

(20e)’de eylemin Kılıcısı verilmemişse de metinden *Bilge Kağan* olduğu anlaşılmaktadır. (20e)’de *sakin-* ‘düşün-’ eylemi **sak-* biçiminde olduğu varsayılan bir eylemden türemiştir (Tekin 2003: 95).

- (20) a. İni-m Kül Tigin kergek bol-tı.
Erkek kardeş-1.TK Kül Tigin yok ol-GEÇ
- b. Öz-üm sakın-tı-m.
kendi-1.TK düşün-GEÇ-1.TK
- c. Kör-ür köz-üm kör-mez teğ, bil-ir bil-iğ-im bil-mez teğ bol-tı.
gör-OR göz-1.TK Gör-OR gibi bil-OR bil-YE-1.TK bil-OR gibi ol-GEÇ
- ç. Öz-üm sakın-tı-m.
kendi-1.TK düşün-GEÇ-1.TK
- d. Öd Teñri ay-sar kişi oğlu kop öl-geli töri-miş. (KT K 10)
zaman Tanrı söyle-ŞAR insan oğlu hep öl-UL yaratıl-GEÇ
- e. Ança sak-*in-tı-m*. (KT K 11)
öyle düşün-GEÇ-1.TK

‘a. Kardeşim Kül Tigin vefat etti. b. Kendim yas tuttum. c. Gören gözlerim görmez gibi, eren aklım ermez gibi oldu. ç. Kendim düşünceye daldım. d. Zaman Tanrısı (öyle) buyurunca insan oğlu hep ölümlü yaratılmış. (KT K 10) e. Öyle düşün-düm. (KT K 11)’

(21e)’de *itin-* ‘kendine çeki düzen ver-, organize ol-, örgütlen-’ eylemi **ēt-* biçiminde varsayılan bir eylemden, yine *yaratın-* ‘kendine çeki düzen ver-, organize ol-, örgütlen-’ eylemi, *yarat-* ‘yap-, et-’ eyleminden türemiştir (Tekin 2003: 94-95).

- (21) a. TÜRÜK kara kamağ bodun ança ti-miş: “il-liğ bodun [er-ti-m; il-im amtı kanı?
Türk avam bütün halk şöyle de-GEÇ devlet-YE halk i-GEÇ-1.TK devlet-1.TK şimdi hani
- b. Kem-ke il-iğ kazgan-ur men?” ti-r er-miş]. (BK D 8)
kim-BUL ülke-BED kazan-GEN 1.TK de-GEN i-GEÇ
- c. “Kağan-lığ bodun er-ti-m; kağan-ım kanı?
hakan-YE halk i-GEÇ-1.TK hakan-1.TK nerde
- ç. Ne kağan-ka iş-iğ küç-üğ bir-ür men? ti-r er-miş.
hangi hakan-BUL iş-BED güç-BED ver-GEN 1.TK de-GEN i-GEÇ
- d. Ança ti-p Tabgaç kağan-ka yağı bol-miş.
böyle de-UL Çin hükümdar-BUL düşman ol-GEÇ
- e. Yağı bol-up, *it-in-ü* yarat-*in-u* u-ma-dık, yana içik-miş.
Düşman ol-UL teşkilatlan-UL örgütlen-UL edebil-OLUM-GEÇ yine bağımlı ol-GEÇ
- f. Bunça iş-iğ küç-üğ bir-tük-kerü sakın-matı “Türük bodunuğ öl-ür-[eyin,
bunca iş-BED güç-BED ver-OR-YE düşün-UL Türk bodun-BED öl-ETR-İS
uruğsır]at-ayın” [ti-r er-miş.] (BK D 9)
zürriyetsiz bırak-İS de-GEN i-GEÇ

‘a. Türk avam halkı şöyle demiş: “Devlet sahibi (bir) halk (idim; devletim şimdi nerde? b. Kimin için ülkeler fethediyorum?” der imiş). (BK D 8) c. “Hakan sahibi (bir) halk idim; hakanım nerde? ç. Hangi hakana hizmet ediyorum?” der imiş. d. Böyle deyip Çin

imparatoruna düşman olmuş. e. Düşman olmuş, (fakat) **kendini düzene sok-up** (iyi) örgütlenememiş, yine (Çinlilere) bağımlı olmuş. f. (Çin halkı) bunca hizmet ettiğini düşünmeden “Türk halkını öldür(eyim, neslini yok edeyim)” der imiş. (Türk halkı) yok olmak üzere imiş. (BK D 9)’

(22b)’de *yazın-* ‘yanıl-, hata et-, yoldan çık-’ eylemi **yāz-* biçiminde varsayılan bir eylemden türemiştir (Tekin 2003: 95). Tümcenin Kılıcısı olan *Türgiş Kağan* (‘Türgiş hakan’), aynı zamanda yaptığı işten etkilenen konumundadır.

- (22) a. Türgiş [k]ağan Türuk-üm, bodun-um er-ti.
Türgiş hakan Türk-1.TK halk-1.TK i-GEÇ
- b. Bil-me-dük-in üçün, bizi-ñe yanıl-tık-ın *yazın-tuk-ın* üçün, kağan-ı öl-ti,
bil-OLUM-OR için biz-BUL yanıl-OR-3.TK ihanet et-OR-3.TK için hakan-3.TK öl-GEÇ
buy[ruk]-ı beğ-ler-i yeme öl-ti. (BK D 16)
kumandan-3.TK bey-ÇOĞ-3.TK de öl-GEÇ

‘a. Türgiş hakanı (kendi) Türk’üm, (kendi) halkım idi. b. Bilgisizliği yüzünden, bize karşı **hatalı hareket et-tiğinden**, hakanları öldü, kumandanları (ve) beyleri de öldü. (BK D 16)’

(23b)’de Kılıcısı *Türuk beğler bodun* (‘Türk beyleri (ve) halkı’) olan *sebin-* ‘sevin-’ eylemi **sāb-* ‘sev-, hoşlan-’ eyleminden türemiştir (Tekin 2003: 95).

- (23) a. Altı Sir, Tokuz Oğuz, Eki Ediz kerekülüg beğ-ler-i bodun-ı
Altı Sir Dokuz Oğuz iki Ediz çadırılı bey-ÇOĞ-3.TK halk-3.TK
[.....Tü]rük T[en]ri [.....] (BK D 1) Üze kağan olur-tu-m.
Türk Tanrı Üzerine hakan otur-GEÇ-1.TK
- b. Olur-tuk-um-a, öl-teçi-çe sakın-ığma Türuk beğ-ler bodun [ö]gir-ip
otur-OR-1.TK-UL öl-GEL-EŞİT düşün-OR Türk bey-ÇOĞ halk kıvan-UL
sebin-ip tonıt-mış köz-i yüğeri kör-ti. (BK D 2)
sevin-UL aşağıya eğil-OR göz-3.TK yukarı gör-GEÇ

‘a. Altı Sir, Dokuz Oğuz, İki Ediz çadırılı beyleri (ve) halkı ..... (Türk) Tanrı ..... (BK D 1) üzerine hakan oturdum. b. (Tahta) oturduğumda, ölecekmiş gibi düşünceli olan Türk beyleri (ve) halkı kıvanıp **sevin-ip** yere eğilmiş gözleri yukarıya baktı.’

(24g)’de *ötün-* ‘arzet-, ricada bulun-’ eylemi *öt-* ‘dile-, dua et-’ eyleminden türemiştir (Tekin 2003: 94). Kılıcıya, sadece kişi adıyla gönderimde bulunulmuş olsa da Kılıcının Tunyukuk olduğu metnin genelinden anlaşılmaktadır.

- (24) a. Yerçi tile-di-m.
kılavuz iste-GEÇ-1.TK
- b. Çöl-gi Az er-i bul-du-m. (T D 6)
bozkur-İLE Az adam-3.TK bul-GEÇ-1.TK
- c. Eşit-ti-m: Az yir y[ol-ı?] Anı b[irle? .... er]-miş.
işit-GEÇ-1.TK Az ülke yol-3.TK Anı ile i-GEÇ
- ç. Bir at oruk-ı er-miş.
bir at yol-3.TK i-GEÇ
- d. An-ın bar-mış.
o-AR var-GEÇ
- e. Anar ayt-ıp “Bir at-lığ bar-mış” te-yin “Ol yol-un yarı-sar unç” te-di-m.
ona sor-UL Bir at-YE git-GEÇ de-UL o yol-AR yürü-ŞAR olabilir de-GEÇ-1.TK
- f. Sakın-tı-m.
düşün-GEÇ-1.TK
- g. Kağan-ım-a (T D 7) ötüñ-tü-m. (T K 1)
kağan-1.TK-YÖN arz et-GEÇ-1.TK

‘a. Kılavuz istedim. b. Bozkırdaki Az’lardan bir adam buldum. (T D 6) c. (Ondan şöyle) işittim: Az ülkesi (yolu) Anı (ırmağı boyunca) imiş. ç. (Ancak) bir atın geçebileceği kadar imiş. d. (Kendisi?) o yoldan (bir kez) gitmiş. e. Ona sorup “Bir atlı gitmiş olduğuna göre o yoldan yürüyebiliriz” dedim. f. Düşündüm. g. Kağanıma (T D 7) arz ettim. (T K 1)

Özetlersek, (8g), (12c) ve (15a)’da edilgenliğe yakın bir kullanım sergilenmektedir. (17b) ve (18ç)’de orta çatı olarak adlandırılacak kullanımlar vardır. (19f), (20e), (21e), (22b), (23b) ve (24g)’de, yüklemde {-I)n} biçimbirimi bulunan Orhon Türkçesine ait tümceler, dönüşlü çatı işlevini yansıtmaktadırlar; çünkü, (19f), (20e), (21e), (22b), (23b) ve (24g) tümcelerinin, hem tümcenin kendisinde hem de metinden çıkarılabilecek açık Kılıcıları vardır ve bu Kılıcılar yapılan işin hem gerçekleştireni hem de etkileneni konumundadırlar. Dönüşlülük bildiren tümcelerinin sıklığından dolayı, {-I)n-} biçimbiriminin Orhon Türkçesinde daha çok dönüşlülük işleviyle kullanıldığı çıkarımı yapılabilir. Sonuç olarak, Orhon Türkçesinde {-I)n-} biçimbirimi, genel olarak dönüşlülüğün bir belirticisi olsa da edilgen ve orta çatı belirticisi olarak da kodlanabildiği anlaşılmaktadır.

5.2.1.1.3. Orhon Türkçesinde {-s(I)k-} ve {-I)gmA-} Biçimbirimi

Gabain, Eski Türkçe döneminde seyrek kullanılan {-s(I)k-} biçimbiriminin edilgenlik bildirdiğini söylemektedir (1995: 60). Orhon Türkçesinde hem adlaştırma

hem de ortaç göreviyle kullanılan bu biçimbirim eklendiği eyleme gelecek zaman-gereklilik anlamı katmaktadır (Tekin 2003: 166). (25c)'de görüldüğü gibi, {-s(I)k} biçimbirimi genelde adlaştırma biçimbirimi olarak kullanılmaktadır:

- (25) a. Ötüken yir olur-up arkış tirkiş ı-sar, neñ buñ-uğ yok.
Ötüken toprak otur-UL kervan gönderir-ŞAR hiç dert-2.TK yok
- b. Ötüken yış olur-sar bengü il tut-a olur-tacı sen.
Ötüken dağ otur-ŞAR ebedi devlet muhafaza et-UL otur-GEL 2.TK
- c. Türik bodun, tokurkak sen: Āç-sık to-sık ö-mez sen; bir tod-sar
Türk halk tok gözlü 2.TK acık-OR doy-OR düşün-OLUM:GEN 2.TK bir doy-ŞAR
āç-sık ö-mez sen.
acık-OR düşün-OLUM:GEN 2.TK
- ç. Antağ-ıñ-ın (KT G 8) üçün, iğid-miş kağan-ıñ-ın sab-ın al-matın
böyle-2.TK-BED İçin besle-GEÇ hakan-2.TK-BED söz-BED al-UL
yir sayu bar-dı-ğ, kop anta alkın-tı-ğ arıl-tı-ğ.
yer her git-GEÇ-2.TK hep orada mahvol-GEÇ-2.TK tüken-GEÇ-2.TK
- d. Anta kal-mış-ı yir sayu kop tor-u öl-ü yori-yur er-ti-ğ. (KT G 9)
orada kal-GEÇ-3.TK yer her hep açlıktan öl-UL öl-UL yürü-ŞİM i-GEÇ-2.TK

‘a. (Ey Türk halkı) Ötüken topraklarında oturup (buradan Çin’e ve diğer ülkelere) kervanlar gönderirsen, hiç derdin olmaz. b. Ötüken dağlarında oturursan sonsuza kadar devlet sahibi olup hükmedeceksin. c. (Ey) Türk halkı, (sen) tok gözlüsün: Açlığı tokluğu düşünmezsin; bir (de) doyersen açlığı (hiç) düşünmezsin. ç. Böyle olduğun (KT G 8) için, (seni) besleyip doyurmuş olan hakanlarının sözlerini (dinlemeden ve rızalarını) almadan her yere gittin, oralarda hep mahvol-dun (ve) tükendin. d. Oralarda (nasılsa sağ) kalmış olanları(nız da hemen) her yönde bitkin ve mecalsiz (bir halde) yürüyor idiniz. (KT G 9)’

Āçsık tosık (‘açlığı tokluğu’) kullanımında görüldüğü gibi {-s(I)k} biçimbirimi, *Āç-* ‘acık-’ ve *to-* ‘doy-’ eylemlerini adlaştırmıştır. (26b)’de {-s(I)k} biçimbirimi, (25c)’den farklı olarak eylemde edilgenlik işlevinin bir birimi olarak kodlanmıştır:

- (26) a. İlgerü Şantun yazı-ka teği sü-le-di-m, taluy-ka kiçiğ teğ-me-di-m;
Doğuda Şantung ova-BUL kadar ordu-YE-GEÇ-1.TK deniz-BUL az eriş-OLUM-GEÇ-1.TK
birgerü Tokuz Ersin-ke teği sü-le-di-m, Tüpüt-ke kiçiğ [teğ]-me-di-m;
güneye Dokuz Ersin-BUL kadar ordu-YE-GEÇ-1.TK Tibet-BUL az eriş-OLUM-GEÇ-1.TK
kurığaru Yençü üğ[üz] (KT G 3) keç-e Temir Kapığ-ka teği sü-le-di-m; yırğaru
batıya İnci ırmak geç-UL Demir Kapı-BUL kadar ordu-YE-GEÇ-1.TK kuzeye
Yir Bayırku yeri-ñe teği sü-le-di-m; bunça yir-ke teği yori-t-dı-m.
Yir Bayırku yer-BUL kadar ordu-YE-GEÇ-1.TK bunca yer-BUL kadar yürü-ETR-GEÇ-1.TK

- b. Ötüken yış-da yiğ idi yok er-miş! İl *tut-sık* yir Ötüken yış er-miş! (KT G 4)
Ötüken dağ-BUL daha iyi hiç yok i-GEÇ devlet tut-OR yer Ötüken dağ i-GEÇ

‘a. Doğuda Şantung ovasına kadar ordu sevk ettim, denize az kala durdum; güneyde Dokuz Ersin’e kadar ordu sevk ettim, Tibet’e az kala durdum; batıda İnci (Sır Derya) ırmağı(nı) (KT G 3) geçerek Demir Kapı’ya kadar ordu sevk ettim; kuzeyde Yir Bayırku topraklarına kadar ordu sevk ettim; bunca diyara kadar (ordularımı) yürüttüm (ve anladım ki) b. Ötüken dağlarından daha iyi bir yer asla yok imiş! (Türk halkının yurt edineceği ve) yönetileceği yer Ötüken dağları imiş! (KT G 4)’

(26b)’de göze çarpan en önemli noktalardan biri, edilgen biçimbirim kullanılmamış olmasıdır. Ancak *il tut-sık yir*, günümüz Türkçesine *devlet kurulacak (devlet sahibi olunacak) yer* biçiminde edilgen olarak çevrilebilir. Bu durum, Orhon Türkçesinde, {-I}l-} ya da {-I}n} biçimbirimleri kullanılmadan ya da Kılıcıyı konu dışı yapmadan da, edilgenliğin aktarılabildiğini gösteren bir kanıt olarak sunulabilir. Yine {-s(I)k-} biçimbirimine benzer bir durum {-I}gmA-} biçimbiriminde görülmektedir. (27d)’de görüldüğü gibi {-I}gmA-} biçimbirimi ortaç göreviyle kullanılmıştır:

- (27) a. Türuk beğ-ler, bodun, bu-nı eşid-ij!
Türk bey-ÇOĞ halk bu-BED işit-2.TK
- b. Türuk [bodun ti]r-ip il tut-sık-ıj-ın bunta ur-tu-m;
Türk halkı diril-UL devlet tut-OR-2.TK-BED buraya hâkket-GEÇ-1.TK
yanıl-ıp öl-sik-ij yeme (KT G 10) bunta ur-tu-m.
yanıl-UL öl-OR-2.TK de buraya hâkket-GEÇ-1.TK
- c. Neş sab-ım er-ser beñü taş-ka ur-tu-m.
her söz-1.TK i-ŞAR ebedi taş-BUL hâkket-GEÇ-1.TK
- ç. Añar kör-ü bil-ij.
ona gör-UL bil-2.TK
- d. Türuk matı bodun, beğ-ler, bödke kör-üğme beğ-ler gü yanıl-taçı siz? (KT G 11)
Türk sadık halk bey-ÇOĞ bu zamanda tabi ol-OR bey-ÇOĞ mi yanıl-GEL 2.ÇL

‘a. (Ey) Türk Beyleri (ve) halkı, bunu işitin! b. Türk (halkı), dirilip (nasıl) devlet sahibi olacağını buraya (taş üzerine) hâkkttim; yanılıp (nasıl) öleceğini de (KT G 10) buraya hâkkttim. c. (Söyleyecek) her ne sözüm var ise ebedî taşa hâkkttim. ç. Ona bakarak (bu sözleri) öğrenin. d. (Ey) sadık Türk halkı (ve) beyleri, bu devirde (bana) itaat eden beyler, (sizler) mi yanılacaksınız?’

Körüğme ('itaat eden') kullanımında görüldüğü gibi, {-I)gmA-} biçimbirimi *kör-* 'tabi ol-' eylemini sıfatlaştırmıştır. (28ç)'de, (27d)'den farklı olarak eyleme edilgenlik anlamı katılmıştır:

- (28) a. On-Ok sü-si-n sü-le-t-di-m. (T B 8)
On-Ok ordu-3.TK ordu-YE-ETR-GEÇ-1.TK
- b. Biz yeme sü-le-di-miz.
biz de ordu-YE-GEÇ-1.ÇL
- c. Anı ert-ti-miz.
onları geç-GEÇ-1.ÇL
- ç. Yençü üğüz-üğ keç-e, "Tinsi Oğl-ı" ayt-ığma beñliğ Ek tağ-ığ ert-ü
inci ırmak-BED geç-UL Tinsi oğul-3.TK de-OR benli EK dağ-BED geç-UL
Temir Kapığ-ka teği ir-ti-miz. (T B 9-G 1)
Demir Kapı-BUL kadar var-GEÇ-1.ÇOĞ

'a. On-Ok ordusunu sefere çıkarttım. b. (T B 8) Biz de sefere çıktık. c. Onları geçtik. ç. İnci ırmağını geçerek, "Tanrı oğlu" **denilen** (dorukları ak) benekli (yani "karla kaplı") Ek dağını aşarak Demir Kapı'ya kadar vardık.'

(28ç)'de, (26b)'de olduğu gibi, herhangi bir edilgen biçimbirim kullanılmamış, *ayt-* 'söyle-, sor-' eylemine eklenen {-I)ğmA} niteleyici ortaç biçimbirimi edilgenlik anlamını beraberinde getirmiştir. {-I)ğmA} biçimbiriminin bir edilgenlik eki olmadığı, kullanımına bakılarak anlaşılabilir. O halde (26ç)'deki gibi bir kullanımda, Orhon Türkçesinin, bazı durumlarda, edilgenliği, herhangi bir biçimbirimle kodlamamasına rağmen aktarabildiği ortaya çıkmaktadır. Erdem, (26ç)'deki kullanımdan yola çıkarak, Orhon Türkçesinde edilgenliğin biçimbilimsel olarak kodlanmadığını, herhangi bir biçimbilimsel belirtici almayan edilgen yapılar olduğu sonucuna varmaktadır. Daha doğrusu, Erdem, (26b) ve (28ç) tümcelerinde görüldüğü gibi, Orhon Türkçesinde edilgenliğin edilgen biçimbirimler olmadan, anlamla verilebildiğini söylemektedir (2000: 180). Ne var ki, ilerde örneklerini vereceğimiz Orta Türkçe döneminin bir eseri olan *Divanü Lûgat-it Türk*'te {-s(I)k-} biçimbiriminin doğrudan doğruya bir edilgenlik eki gibi kullanıldığı görülmektedir.

- (29) Bas-sık-tı er. (DLT II 119)
bas-EDİL-GEÇ adam
'Adam (düşman tarafından) baskına uğradı.'

Erdem, bu dönemdeki birçok edilgen örneğinin orta/dönüslü bir niteliğe sahip olduğunun da söylenebileceğini belirtmektedir (2003: 38). Ancak, biz Erdem'den farklı olarak, Orhon Türkçesinde incediğimiz tümcelerın edilgen, dönüslü ve orta olarak ayrı ayrı değeriendirilebilecekleri kanısındayız.

5.2.1.2. Uygurcada Edilgenlik

Uygurca (8.-11. yüzyıllar), adından da anlaşıldığı gibi, Uygur devletinin dili, Orhon Türkçesi gibi Eski Türkçe döneminin bir diyalektidir. Uygur devleti (745), Hunların ve Göktürklerin kültür mirası üzerine kurulmuştur; ancak, onlardan farklı olarak yerleşik bir yaşam sürdürmüştür. Moğolistan'daki Uygur devletinin Kırgızlar tarafından yıkılmasından (840) sonra Uygurların büyük bir bölümü güneye, Tarım havzasına yerleşip Maniheizm, Budizm ve Hıristiyanlık dinlerini benimsemiş ve merkezi Koço olan yeni bir devlet kumuşlardır. Bu devlet 400 yıl yaşamıştır. Daha az sayıda Uygur kabileleri de Çin'in Kansu eyaletine yerleşmiş ve merkezi Koço olan diğer Uygur devletinden daha kısa ömürlü küçük bir devlet kurmuşlardır. Günümüze kadar gelen asıl Uygurca metinler, Koço ve Kansu Uygurlarından kalmadır. Budizm ve Maniheizm gibi büyük dinleri kabul eden Uygurlar, bu dinlere ait metinleri hızla çevirmişler, yabancı sözcüklere Türkçe karşılıklar bulmuşlardır. Taş üzerine yazılmış belgeler yerine kâğıt üzerine yazılmış belgeler bırakmışlardır. Siyasi başarılarından ziyade kültürel etkinlikleriyle tanınan Uygurların kültürleri uzun süre yaşamıştır (Tekin ve Ölmez 1999: 22-23). Uygurca döneminden, Evren ve Bütüncü bölümünde ayrıntılı olarak söz edilen *Kalyanamkara ve Papamkara* adlı dinsel bir öykü incelenmiştir.

5.2.1.2.1. Uygurcada {-I|}- Biçimbirimi

Orhon Türkçesinde, {-I|}- ve {-I)n-} çatı biçimbirimlerini almış eylemlerin edilgen, dönüslü ve orta çatı işlevleriyle kullanıldığı görülmüştü. Ancak, Orhon Türkçesindeki edilgen kullanımların, birer orta çatı özelliği gösterdiği noktasında da bazı çıkarımlara ulaşmak olası görünmekteydi. Orhon Türkçesine yalnızca {-I|}- biçimbiriminin kullanımı açısından bakıldığında edilgen sayılabilecek bir kullanıma

rastlanmamıştı. {-I}l-} biçimbirimiyle sadece, orta ve dönüşlü çatı işlevini yansıtan yapılar görülmüştü. Uygurcadaki edilgenliğe {-I}l-} biçimbirimi açısından bakıldığında, bütüncü içerisinde edilgen olarak değerlendirilebilecek (30a) tümcesini göstermek olası görünmektedir:

- (30) a. Ol ädgü kü at dört buluñ-da *yad-ıl-tı*.
o iyi ün ad dört bucak-BUL yay-ORTA-GEÇ-(3.TK)
- b. Küninā qolguçı-lar üzül-mā-di.
günlerce dilenci-ÇOĞ kesil-OLUM-GEÇ-(3.TK)
- c. Taqı adın aqlıq qol-tı yemā ber-di.
dahi başka hazine iste-GEÇ yine ver-GEÇ-(3.TK)
- ç. Küninā ayıña munçulayu ber-ip aqlıq-ta-qı ağı barım azqına qal-tı. (KP VII)
günlerce aylarca böylece ver-UL hazine-BUL-İLE servet varlık azıcık kal-GEÇ-(3.TK)

‘a. (Prensın cömert bir insan olduğuna ilişkin) bu iyi, şanlı ad, dört bir yana yayıldı. b. Günlerce, dilencinin ardı arkası kesilmedi. c. (Prens) yeniden başka hazineler istedi, yine ona istedikleri verildi. ç. Günlerce ve aylarca böyle verildiği için hazinedeki zenginlikler ve varlıklar çok az kaldı.’

(30a) tümcesinde, örtük hale getirilmiş belirgin bir Kılıcı yoktur. Prensın iyi adının yayılması belirgin bir Kılıcının etkisiyle de olabilir, kendi kendine gelişen bir durum da olabilir. Metin bağlamına bakıldığında, prensın iyi adının dört bir tarafta yayılmasının açık bir Kılıcısının olmaması *yadıl-* ‘yayıl-’ eylemine kendi kendine gelişen bir süreç etkisi kazandırmaktadır. Kendi kendine gelişen bu süreç etkisi, (30a)’daki yapının orta çatı olarak da değerlendirilebileceğini düşündürmektedir. *Ädgü kü* (‘iyi ad’) Kılıcı olmayacağı halde, *yadıl-* ‘yayıl-’ işini gerçekleştiriyor gibidir. Kendi gerçekleştirdiği işten etkilendiği için (30a) tümcesi için dönüşlü denilebilirdi; ne var ki, ortada belirgin bir Kılıcı olmadığı için (30a) dönüşlüdür de denilememektedir. (30a)’nın bütün bu özellikleri, bu tümcenin edilgenlik işlevinden çok orta çatı işleviyle donatıldığını akla getirmektedir.

(31c) tümcesinde {-I}l-} biçimbirimini almış *süzül-* ‘arın-’ eylemi, Kılıcının (‘Ejderhalar Hanı’) iradesi dışında gerçekleşen bir süreçtir. Oysaki, hemen yanında yer alan *seβin* ‘sevin-’ eyleminin Deneyimsel Kılıcısı Ejderha Hanı’dır. Dolayısıyla, “seβ-in-ti” yüklemi için dönüşlü çatı yorumu yapılabilecekken “süzül-ti” yüklemi için aynı şey söylenemez. Açık bir Kılıcısı olmadığı için de *süzül-* orta çatı olarak değerlendirilebilir:

- (31) a. Lō qan-ı-ña tatılgı soğançig nom nomla-dı.
ejderha han-3.TK-YÖN tatlı hoş yasa vaaz et-GEÇ-(3.TK)
- b. Ulug ögrünçülüg köñl-in poşı bermäk asgı nomla-dı.
büyük neşeli gönül-AR bağış ver-OR yarar vaaz et-GEÇ-(3.TK)
- c. Ol lö qan-ı ärtinü seβ-in-ti *süz-ül-ti*. (KP XLVI-XLVII)
o ejderha han-3.TK çok sev-DÖN-GEÇ temizle-ORTA-GEÇ-(3.TK)
'a. (Prens), güçlü Ejderhalar Hanı'na iyi ve hoş yasaları salık verdi. b. Ona büyük sevinçlerle dolu bir kalple sadaka vermenin yararlarını vaaz etti. c. Ejderhalar Hanı çok sevindi, (günahlarından) arındı.

(32b) ve (33ç) tümcelerinde {-I} biçimbirimini almış eylemlerin açık bir Kılıcı içerdiği ve yapılan işten etkilendikleri için dönüşlülük bildirdikleri söylenebilir:

- (32) a. Ol ödün tegin inçä te-p yarlıgqa-dı:
o zaman prens şöyle de-UL buyur-GEÇ-(3.TK)
- b. Bu yertinçü törü-si antag ol amraq yemä *adr-ıl-ur* seβig yemä
Bu yeryüzü töre-3.TK öyle o sevilen de ayır-DÖN-GEN-(3.TK) seven de
sāşil-ür te-p te-di. (KP LXXXVIII)
ayrıl-GEN-(3.TK) de-UL de-GEÇ-(3.TK)
'a. O zaman prens, şöyle söyledi: b. "Bu yeryüzünün yasası öyledir (ki) sevilen de ayrılır, seven de ayrılır" dedi.
- (33) a. Kim taluy-qa barayın te-sär kir-iñlär oğlu-m tegin-kä eş bol-uñlar.
kim okyanus-YÖN bar-İS(1.TK) de-ŞAR git-İS oğul-1.TK prens-YÖN eş ol-İS(3.ÇL)
- b. Nā käreğäk-in barça ber-gäy biz.
ne gerek-AR bar-EŞİT ver-GEL biz
- c. Kim yerçi suβçı kemiçi bar ersär yemä käl-zün teginig esän tükäl
kim kılavuz gemici var i-ŞAR da gel-EMİR(3.TK) prens-BED sağ salım
kälür-zün-lär. (KP XXII)
getir-EMİR(3.ÇL)
- ç. Ötrü bu yarlıg eşidip beş yüz satıgçı äran-lär *ter-ıl-ip* iç-gärü
sonra bu buyruk işit-UL beş yüz tüccar adam-ÇOĞ topla-DÖN-UL iç-YÖN
ötüg ber-di-lär.
dilek ver-GEÇ-3.ÇL
- d. Qamag-ın ädgü ögli tegin-kä qulluq bar-ır biz
hepsi-AR iyi düşünceli prens-YÖN hizmet git-GEN biz
- e. Öl-sär birlä öl-ür biz käl-sär birlä käl-ir biz te-p ötüg ber-di-lär. (KP XXIII)
öl-ŞAR birlikte öl-GEN biz kal-ŞAR birlikte kal-GEN biz de-UL dilek ver-GEÇ-3.ÇL

'[Prens şöyle arz etti: "Ejderhaların Hanında çintāmani mücevheri var; eğer talihli ve mutlu bir kişi bu mücevheri bulursa, bütün canlılara yarar ve çıkar sağlar. Onun için, okyanusa

gitmek istiyorum” dedi. O zaman, babası han buyurdu: (KP XXI)] **a.** “Kimler ‘okyanusa gideyim’ derlerse gelsinler (saraya gelsinler) ve oğlum prensin arkadaşı olsunlar. **b.** Ne gerekiyorsa vereceğiz. **c.** Eğer rehber (olabilecek) gemici varsa, o da gelsin, ve (onların hepsi) prensi sağ salım getirsinler!” **ç.** Daha sonra, bu buyruğu işiten beş yüz tüccar **toplan-ıp**, içeriye (sarayın içine) öneri(lerini) arz ettiler: **d.** “Hepimiz İyi Düşünceli Prensın hizmetine gideceğiz. **e.** O ölürse birlikte öleceğiz. Geri dönerse, birlikte döneceğiz” diye öneri verdiler.

(32b)’de *amraq* ‘sevilen, sevgili’, *adrılır* ‘ayrılır’ yüklemının öznesi ve Kılıcıdır. (33ç)’de ise, *beş yüz satıgçı* ‘beş yüz tüccar’ açık ve belirgin bir Kılıcıdır. (32b) ve (33ç) tümceleri, açık bir Kılıcı içerdikleri için hem edilgen hem de orta çatı içerisinde değerlendirilemezler.

Özetle Uygurcada {-I} biçim birimi açısından edilgenliğe bakıldığında, bu biçim birimi almış eylemlerin ağırlıklı olarak orta ve dönüşlü çatıyı yansıttıkları söylenebilir. Yalnızca, (30a) tümcesi edilgen işleve yakın durmaktadır; ne var ki, (30a)’nın, örtükleştirilmiş açık bir Kılıcı olmadığı için orta çatı işlevini yansıttığı da düşünülebilir. Uygurcanın buraya kadar sözü edilen örnekleri {-I} biçim birimi çerçevesinde değerlendirildiğinde, Orhon Türkçesinden çok da farklılaştığı söylenemez.

5.2.1.2.2. Uygurcada {-I}n-} Biçim birimi

Uygurcada edilgenliğe {-I}n-} biçim birimi çerçevesinde bakıldığında, (34b) ve (35b) tümcelerinin edilgenliğe yakın kullanımlar sergiledikleri görülmektedir.

- (34) a. Közün-ür ’ät burxan ög qaŋ *te-t-ir*.
görün-OR et buddha anne baba de-**EDİL**-GEN-(3.TK)
- b. Qayu kişi ög qaŋ köŋl-in bert-sär ol tınlıg tamulug
hangi kişi anne baba gönül-3.TK-Ø(BED) ez-ŞAR o canlı cehennemlik 3.TK)
bol-ur, Oğul kız-qa *sa-n-maz*. (KP XI)
ol-GEN-(3.TK) oğul kız-YÖN say-**EDİL**-GEN(OLUM)-(3.TK)
‘a. Görünürdeki, ete kemiğe bürünmüş Buddha’ya anne ve baba **den-ir**. **b.** Hangi kişi anne ve babasının gönlünü kırarsa, o kişi cehennemlik olur, oğul ya da kız **sayıl-maz**.’

- (35) a. Ol ödün qadın-ı qan borluqçı-sı tegin-ig kör-üp inçä
o zaman kayın peder-3.TK han bahçıvan-3.TK prens-BED kör-UL
te-p sakın-tı:
de-UL düşün-GEÇ-(3.TK)
- b. İçgärülüg ädgü yemiş-ig quş-lar artat-ır üçün turqaru *qın-qa tägin-ür men.*
saraylı iyi yemiş-BED kuş-ÇOĞ boz-GEN için sürekli ceza-YÖN uğra-GEN ben
(KP LXXII-LXXIII)
- ‘a. O sırada, kayın pederi hanın bahçıvanı, prensi görüp şöyle düşündü: b. “Saraya ait iyi yemişleri kuşlar talan ettikleri için hep cezaya uğruyorum.”’

(34b)’de yüklem *sa-* ‘say-’ eylemi {-I)n-} biçimbirimini alarak edilgen bir eyleme (san- ‘sayıl-’) dönüştürülmüştür. (34b) tümcesinin kullanıldığı bağlama bakıldığında, (34a)’da olduğu gibi, açıkça örtükleştirilmiş bir Kılıcıya rastlanmamaktadır; yani edilgenleştirme, metinde yer alan belirgin bir Kılıcıyı örtükleştirmek için yapılmamıştır. Örtükleştirilen Kılıcı, belirsiz ve özgül olmayan bir varlığa gönderimde bulunmaktadır. (34b) tümcesini anlamına sadık kalarak günümüz Türkçesine uyarlıysak şöyle bir tümce ortaya çıkmaktadır, “Anne ve babasının gönlünü kıran kişi *kimse* tarafından evlat sayılmaz”. Görüldüğü gibi, (34b) tümcesi edilgenlik yansıtırsa da, yansıttığı edilgenliği Kılıcı odaklı olarak yapmamaktadır. Bu yüzden, Kılıcıyı örtükleştirme, gizleme gibi bir amacın hedeflenmediğini söyleyebiliriz; örtükleştirilen Kılıcı da aslında çok genel ve belirsiz bir anlamı olan *kimse* ve *herkes* gibi sözcüklerdir ki bu sözcüklerin sözlük anlamları da belirsiz varlıklara gönderimde bulunduğu için, metin bağlamında örtükleştirme gibi bir süreç taşımadıkları varsayılabilir. Köken olarak aynı olan eylemin, (36) ve (37)’deki gibi, günümüz Türkçesi kullanımına bakıldığında, işlevsel olarak Uygurcadaki kullanımına oldukça benzediği söylenebilir. (36)’daki edilgende yansıtılan olay durumlarının Kılıcısı, (34b)’deki tümceye göre daha özgül bir varlık gibi dursa da, yine de çok belirgin ve açık değildir. Yani, *toprağı dar memleketler arasında sayan*, diğer ülkeler olabileceği gibi, bir bilimsel kurum da olabilir. Kılıcının gönderimde bulunduğu varlık ya da varlıklar dar bir kümeyle indirgenebilse de belirsizliğini korumaktadır.

- (36) Nüfusumuz 26 milyonu bulmuştur. Arazimiz geniştir. Lakin taşlık olan dağlar, ormanlar, tarıma elverişli olmadıklarından, Orta Anadolu topraklarının da verimsizliğinden toprağı dar memleketler arasında *say-ıl-maktayız*. (KSİ 219)

(37)'de, *say-*, eyleminin gerçekleştiricisi, düşünsel bir çıkarımla anlaşılmaktadır. (37)'deki metin bağlamından, gelincik, fare ve benzeri sürüngenleri mundar sayanın Tanrı olduğu çıkarımına varılabilir. Ancak, metnin üreticisinin, metne karşı taraf olmayabileceği düşünüldüğünde, doğrudan doğruya Tevrat'ın kendisini veya içeriğini bir Kılıcıymış gibi ele almış olmalıdır. Dolayısıyla, (37)'nin Kılıcısı, gizil bir Güç gibi durmaktadır. Bu yüzden, (37)'nin edilgenlikle orta çatı arasında durduğu söylenebilir.

(37) Tevrat'ta gelincik, fare ve benzeri sürüngenlerin yanında kirli kabul edilerek mundar *say-ıl-mıştır*. Gelincığın leşine dokunan bir kişi akşama kadar kirli kalacaktır. (HM 92)

(34b), (36) ve (37)'de yer alan kullanımların işlevleri değerlendirildiğinde, hepsinde temel edimbilimsel amacın, olay durumlarında katılımcılardan çok olayın sahnelenmeye çalışılması olduğu sonucuna varılabilir. (34) örneğinde, edilgenlik açısından ilginç bir kullanım (34a)'da görülmektedir. (34a)'da {-I)n-} ya da {-I}l-} biçimbirimi değil, ettirgenlik eki olan {-t-} biçimbirimini almış bir eylem (*tet-* 'den-') açıkça edilgen bir anlamda kullanılmıştır. Orhon Türkçesinde böyle bir kullanıma rastlanmamıştı. (34a), tümcesi, Türkçede edilgenliğin işlevleri düşünüldüğünde, yalnızca dönüşlü ve orta çatının değil, aynı zamanda ettirgenliğin de ele alınması gerektiğine ilişkin bir ipucu içeriyor olabilir. Ettirgenlik bildiren biçimbirimlerin Türkçenin eski dönemlerinde, edilgenlik bildiren yapılar içerisinde yer aldığı doğruluğu kanıtlanabilirse, Türkçedeki edilgen yapıların Kılıcıyı örtükleştirme, bastırma ya da gizleme dışında başka bir işlevinin de olabileceği varsayımı üzerinde durulabilir. Türkçedeki bütün çatı biçimbirimleri ortak bir işlevin farklı ayaklarını temsil edebiliyor da olabilir. Örneğin, Demircan'ın (2003) çatı biçimbirimleri olan {-I}l-, {-I)n-} ve {-I}ş-} biçimbirimlerini dönüşlü/dönüşsüz GİZİL çatı başlığı altında ortak bir işlevin parçası olarak gördüğünden *Türkçede Edilgenlik* bölümünde söz edilmişti. Demircan'a göre, edilgen çatılar dönüşsüz-gizil olarak adlandırılırlar. Dönüşsüz-gizil çatı tümcenin öznesini gizlemeye yarayan bir işlevdir. Daha doğrusu söylem alanında gizlenen katılımcı dönüşsüz-gizil çatı ile izlenmektedir. Dönüşlü-gizil çatı *Özge süslendi* gibi tümcelerin gizlenen nesnesine yönelik biçimbirimler aracılığıyla bir izleme sağlamaktadır. Dönüşlü-gizil çatı içerisinde değerlendirilebilecek bir diğer kullanım *Mehmet ile Ayşe görüştü* tümcesinde olduğu

gibi işteş yapılarıdır. Demircan, ettirgen yapıların gizil çatıların tümcede öge silmediğini, tam tersine öge kattığını söylemektedir (2003 84). Her ne kadar, ettirgen ile gizil çatı birbirinden farklı bir işlevi yerine getiriyor gibi görünse de, ikisi de yine ortak bir işlevi farklı yönlerden kodluyor gibidir. Ettirgen veya gizil çatı en nihayetinde katılımcılara yönelik işlemler içermektedir. Bu açıdan bakıldığında, Türkçenin belgelerle inceleyemediğimiz dönemlerinde, ettirgen ile edilgen çatı arasındaki işlevsel benzerlikler olabilir. Ne var ki, bu çalışmada kullanılan bütüncü içerisinde (34a)'daki kullanıma ('*te-t*') benzer başka bir örneğe rastlanmamıştır. Bu yüzden bu çalışmada, ettirgenlik ve edilgenlik ilişkisi açısından herhangi bir çıkarımda bulunmak mümkün görünmemektedir.

- (35') a. Ol ödün qadın-ı qan borluqçı-sı tegin-ig kör-üp inçä
o zaman kayın peder-3.TK han bahçıvan-3.TK prens-BED kör-UL
te-p sakın-tı:
de-UL düşün-GEÇ-(3.TK)
- b. İçgärülüg ädgü yemiş-ig kuş-lar artat-ır üçün turqaru *qın-qa tägin-ür men.*
saraylı iyi yemiş-BED kuş-ÇOĞ boz-GEN için sürekli ceza-YÖN uğra-GEN ben
(KP LXXII-LXXXIII)
- 'a. O sırada, kayın pederi hanın bahçıvanı, prensi görüp şöyle düşündü: b. "Saraya ait iyi yemişleri kuşlar talan ettikleri için hep cezaya uğruyorum."

(35b) tümcesine bakıldığında, (34b)'de olduğu gibi, {-I)n-} biçimbirimi almış bir eylemin (*qınqa tägin-* 'cezaya uğra-'), tümceye edilgenlik işlevi kazandırdığı söylenebilir. (34b) ile karşılaştırıldığında, (35b)'de, örtükleştirildiği daha belirgin olan bir Kılıcı vardır. Metnin bağlamına bakıldığında, söylenip de sonradan (34b) tümcesinde gizlenen açık bir Kılıcı yoktur. Ancak, metin bağlamı (35b)'de (34b)'deki söylenmeyen, belirsiz Kılıcıdan daha belirgin ve açık bir Kılıcı olduğunu düşündürmektedir. (35a-b)'de verilen bağlamdan bahçıvanın ('borluqçı'), saraya ('içgärü') ait bahçeye dadanan kuşlar yüzünden sürekli cezalandırıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, saray sözcüğünün bağlama kattığı anlama da dayanarak, bahçıvanı cezalandıran Kılıcının hükümdar ya da sarayda bulunan bir yargı kurumu olduğu sonucuna varılabilmektedir.

(38ç) tümcesinde bir orta çatı kullanımı görülmektedir. Bu çıkarım, *st-* 'kır-' eylemini gerçekleştiren açık bir Kılıcı olmamasına dayanmaktadır. (34b) ve (35b)'de

metin bağlamı da göz önünde bulundurularak, herhangi bir Kılıcının varlığından söz edilebilmekteydi. Ancak, (38ç)'de *st-* eyleminin oluşumu gizil bir güce dayanmakta ya da kendi kendine gerçekleşen bir durumu yansıtmaktadır. Bunun yanında *sin-* 'kırıl-' eyleminin öznesi konumundaki *kemi* 'gemi' eylemin bildirdiği işten etkilenmektedir; ancak *sin-* eylemini yapan olmadığından, bu tümce için dönüşlü de denemez. O halde, (38ç)'nin bir orta çatı kullanımı olduğu söylenebilir.

- (38) a. Beş törlüg ada bar.
beş türlü tehlike var.
- b. Bir ada ol er-ür:
bir tehlike o i-GEN-(3.TK)
- c. Talım balıq odug er-kän saqla-n-ma-dı-n tuş-ar
canavar balık uyanık i-UL sakla-DÖN-OLUM-GEÇ-2.TK karşılaş-GEN
alqu-nı kemi birlä singür-ür.
hepsi-BED gemi ile yut-GEN-(3.TK)
- ç. Ekkinti suβda suβ öñlüg tag-lar bar; kemi sus-up *st-n-ur*,
İkinci su-BUL su renkli dağ-ÇOĞ var gemi su al-UL kır-ORTA-GEN-(3.TK)
kişi alqu öl-ür. (KP XVII)
kişi hepsi öl-GEN-(3.TK)

‘a. (Ölümlü yerde) beş türlü tehlike var. b. Birinci tehlike şudur: c. Canavar balık (makara) uyanık iken, insan dikkat etmeyip onunla karşılaşırsa, o, (yolcuların) hepsini gemiyle birlikte yutar. ç. İkinci (tehlike): suda su renginde dağlar vardır; gemi su alıp parçalanır, insanların hepsi ölür. [Üçüncü (tehlike): suda şeytanlar saldırır ve gemiyi suya gömerler. Dördüncü (tehlike): onu büyük bir anafora sokarlar; su fırl fırl döner ve her yönden çırpınır. Beşinci (tehlike): gök delinir (yurtılır), korkunç bir rüzgar çıkar, gemi ters döner ve insanlar ölür.]

(39a)'da, {-(I)n-} biçimbirimi yüklemi dönüşlü yapmıştır:

- (39) a. Ötrü tegin-kä inçä te-p *öt-ün-ti*:
O zaman prens-YÖN şöyle de-UL dile-DÖN-GEÇ-(3.TK)
- b. Oğlum muntuda ınaru ög(=η?)tün yınçaq altun tag bar.
Oğul-1.TK burada-ÇIK ileri doğru doğu yönüne altın dağ var
- c. Közünür mü? Körünj te(=u)p (p?) te-di. (KP XXXVII)
Görün-GEN mü gör-EMİR(2.TK) de-GEÇ-(3.TK)
‘a. O zaman, (ihtiyar denizci), prense şöyle arz etti: b. “Oğlum, ilerde, doğu yönüne doğru, bir altın dağ var. c. Görünüyor mu? Bakın!” dedi.

(39a)'da *öt-* 'dile-, dua et-' eylemini gerçekleştirenin ihtiyar denizci ('aşıçqa yerçi suşçı') olduğu bağlamdan anlaşılmaktadır. Tümcenin metinden çıkarılabilen net bir Kılıcısı vardır. Bu yüzden, bu tümceyi edilgen olarak değerlendirmek olası değildir. Uygurcadaki *{-(I)n-}* biçim birimi ile *{-(I)l-}* biçim birimi karşılaştırıldığında, edilgenlik açısından büyük bir fark görülmez. Yani, (30a), (34b) ve (35b) tümcelerindeki edilgenleştirme sürecinin belirgin bir Kılıcıyı örtükleştirmek gibi bir işlevle sonuçlanmadığı anlaşılmaktadır.

5.2.2. Orta Türkçe: *Karahanlı Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesi*

Emevilerin Orta Asya'ya yönelik fetih hareketleri, Araplarla Türkler arasında elli yıl kadar sürecek savaşları doğurmuştur. Türkler dirense de, Araplar Orta Asya'nın büyük bir bölümünü Emevi topraklarına katmışlardır. Bütün bu gelişmeler, Türkleri İslam dini ve medeniyeti içerisine alırken eski Çin medeniyeti etkisinden uzaklaştırmaya başlamıştır. Türklerin İslamiyeti kabulü, *Orta Türkçe* dönemini (11.-16. yüzyıllar) Eski Türkçe döneminden ayıran özelliklerinden sadece bir tanesidir. Ancak, ilk İslamî Türkçe metinlerin meydana getirildiği zamanda, hatta daha birkaç yüzyıl sonrasına kadar, henüz İslamlığı kabul etmemiş Türkler arasında eski yazı ve dil geleneğinin, yani Uygurcanın devam etmesi Orta Türkçe ve Eski Türkçe dönemleri arasındaki zamansal sınırları belirlemenin çok da kolay olmadığını göstermektedir. Bu arada, Uygur yazısının Osmanlılarda bile, hem de Fatih devrinde kullanıldığı bilinmektedir. Orta Türkçenin, Eski Türkçeden çok daha fazla diyalekti vardır. Bu yüzden Orta Türkçenin Eski Türkçeye göre daha az bir örnek dil olduğu söylenebilir. Eski Türkçe döneminde büyük oranda bir arada yaşayan Türk boyları, bu dönemde birbirlerinden ayrılıp farklı bölgelerde kendi diyalektlerini yazı dili olarak oluşturmaya başlamışlardır. Orta Türkçenin şu yazı dilleri ya da diyalektleri vardır: **1. Karahanlı Türkçesi** (11.-13. yüzyıllar), **2. Harezmi Türkçesi** (14. yüzyıl), **3. Çağatay Türkçesi** (15.-17. yüzyıllar), **4. Kıpçak ya da Kuman lehçesi** (13.-16. yüzyıllar; *Memluk Kıpçakçası*: 14.-16. yüzyıllar, *Ermeni Kıpçakçası*: 16.-17. yüzyıllar), **5. Eski Anadolu Türkçesi** (13.15. yüzyıllar), **6. Volga Bulgarçası** (13.-14. yüzyıllar)⁶. Orta Asya Türk yazı dilinin 11.-16. yüzyıllar arasında Orta Türkçe diye adlandırılan döneminde, Moğolcanın, Arapça ve Farsçanın yavaş yavaş başlayan

etkilerine rağmen, ulusal kültüre ve Türk diline olan bağlılık, genellikle gücünden bir şey kaybetmemiştir (Tekin ve Ölmez 1999: 31; Caferoğlu 1984: 6; Gülensoy 2005: 110; Karamanlıoğlu 2002: 33-37). Bu çalışmada, Orta Türkçenin iki diyalekti olan *Karahanlı Türkçesi* ve *Eski Anadolu Türkçesine* ait eserler incelenecektir.

5.2.2.1. Karahanlı Türkçesinde Edilgenlik

Doğudan batıya göçen Oğuz Türklerinin 9. yüzyılda Doğu ve Batı Türkistan'da kurdukları ve 13. yüzyılın başlarına kadar yaşayan Karahanlı devletinin (840-1212) kurucusu Bilge Kül Kadir Han'dır. *Karahanlı Türkçesi*, Doğu Türkistan'da merkezi Kaşgar olan Karahanlı devletinde konuşulan dile verilen addır. Uygurlarla aralarında din ayrılığı ile savaşlar olmasına rağmen, hemen hemen aynı dili konuşmaktaydılar. Eski kültür izleri devam etmekte idi. Bu çevrede kaleme alınan ilk eserler büyük olasılıkla Uygur yazısı ile yazılıyordu. *Kutadgu Bilig* nüshalarından en geç tarihli Uygur harfleri ile yazılmış olanıdır. Bu devletin asıl kurucusu Satuk Buğra Han müslüman olmuş ve Abdülkerim ismini almıştır. Döneminde devlete bağlı Türkler arasında İslamiyet hızla yayılmıştır. 'Karahanlı' adı bir devlet ya da kavim adı değildir. Bu sülaleden (bu sülaleden el-Hakaniye diye bahsedilmektedir) gelen hükümdarların lakabında *kara* kelimesinin bulunmasından dolayı son zamanlarda batı bilim çevrelerinde bu devlete verilen addır. Büyük olasılıkla Hakaniye Türkçesi adı da buradan gelmektedir. Karahanlılar, Gaznelilerle birlikte hareket ederek Samanoğulları Devleti'ni ortadan kaldırdılar. Maveraünnehir'i egemenlikleri altına aldılar. Horasan'ı almak istemeleri Gaznelilerle karşı karşıya gelmelerine neden oldu. Fakat, Gaznelilere karşı başarı sağlanamadı. Yusuf Kadir Han'ın ölümünden sonra ülke ikiye ayrıldı. Balasagun, Taşkent ve Kaşkar bölgelerine egemen olan Doğu Karahanlılar devleti, Karahıtaylar tarafından yıkıldı. Semerkand'ı merkez edinen Batı Karahanlılar devleti ise, Harzemşahlar tarafından yıkıldı. Bu dönemden, Araştırma Yöntemi bölümünde söz edildiği gibi *Kutadgu Bilig* adlı eser incelenmiştir.

5.2.2.1.1. Karahanlı Türkçesinde {-(I)l-} Biçimbirimi

Orhon Türkçesi ve Uygurcada olduğu gibi, Karahanlı Türkçesinde de, edilgenliğin belirgin bir Kılıcıyı silmeye veya örtükleştirmeye yönelik bir işlevi olmadığından söz edilebilir. Bu durumda, edilgenin temel işlevi, metinde açıkça gönderimde bulunulan herhangi bir varlık ya da kavramı örtükleştirmek değildir. (40c)'de görüldüğü gibi, edilgenleştirme işleviyle, malı mülkü kimin biriktirdiğini örtükleştirmekten çok malın biriktirilmiş olmasına önem verildiği anlaşılmaktadır.

- (40) a. Saña kal-dı mal-ım maña bol-dı yük
sana kal-GEÇ-(3.TK) mal-1.TK bana ol-GEÇ-(3.TK) yük
- b. Erej birle yi-p yat sevinç birle bük (KB 1286)
huzur İle ye-UL yat sevinç ile kullan-EMİR(2.TK)
- c. Tut-a bil-se tap bu *tir-il-miş* neñ-iñ
tut-UL bil-ŞAR kafi bu topla-EDİL-GEÇ mal-2.TK-Ø(BED)
- ç. İkiğün ajun-da kızar-t-ğay eñ-iñ (KB 1287)
iki+gün dünya-BUL kızar-ETR-GEL yüz-2.TK-Ø(BED)
- d. Tut-a bil-me-se sen adın munça neñ
tut-UL bil-OLUM-ŞAR sen başka bunca mal
- e. Saña yet-me-gey kör sarıg kılğa eñ (KB 1288)
sana yet-OLUM-GEL gör-EMİR(2.TK) sarı kıl-GEL yüz

‘a. Malım sana kaldı, bana ancak yük oldu; b. Huzûr içinde yemekte devam et, güle güle kullan. c. Bu toplanmış olan mal, tutmasını bilersen, sana kâfidir; ç. Her iki dünyada yüzünü güldürür. d. Tutmasını bilmezsen, bir bu kadar mal daha olsa, e. sana yetmez; görürsün, yüzünü sarartır.’

(40c)'de Kılıcının gizlenmeyip önvarsayıldığı söylenebilir. Kılıcının önvarsayılması, Orhon Türkçesi ve Uygur Türkçesinde olduğu gibi, edilgenleştirme sürecinde çok belirgin olmayan, genel bir gönderimi olan Kılıcıların söylenmemesi veya söylenmesine bilişsel olarak gerek duyulmaması gibi bir nedene bağlı görünmektedir. Bu açıdan (41b)'ye bakıldığında, *ur-* ‘yarat-’ eyleminin Kılıcısı *Tanrı* olsa bile, eylemin bildirdiği durumun çok genel bir gönderimi olması, bir anlamda Kılıcının bağlamdaki etkinlik derecesini azaltmaktadır. Yani, metin üreticisi, bilinçli ya da bilinçsiz, artık *yarat-* eyleminin Kılıcısına yönelik bir dikkat yöneltiminde bulunmak istememektedir. Metin üreticisinin Kılıcıya dikkat yöneltiminde bulunmadığı gibi, Kılıcıyı silmek ya da gizlemek gibi bir amacı olmadığı da

söylenbilir. Metin üreticisi açısından, zaten *yarat-* eyleminin tek bir seçeneği vardır, o da *Tanrı*dır. Bütün bu varsayım doğruysa, metin üreticisinin metinde *Tanrı* gibi gönderimi açık bir Kılıcıya odaklanmaktan çok *yarat-* eylemine ve ne yaratıldığına odaklandığı düşünülebilir. Buradan yola çıkılarak, edilgenleştirmenin katılımcıları değil, olayı önplana çıkaran bir süreç olduğu sonucuna varılabilir.

- (41) a. Bu yalñuk at-ı boldı yañluk üçün
bu insan ad-3.TK ol-GEÇ-(3.TK) yanıldığı için
- b. Bu yañluk *ur-ul-di* bu yalñuk üçün (KB 197)
bu yanılmak yaz-ORTA-GEÇ-(3.TK) bu insan için
- c. Yañ-ıl-maz kişi kim ay-u bir maña
hata yap-DÖN-OR kişi kim söyle-UL ver-EMİR(2.TK) bana
- ç. Yañ-ıl-mış tümen miñ ay-ayın saña (KB 198)
hata yap-DÖN-OR bin ben söyle-İS(1.TK) sana

‘a. Bu *yalñuk* (yanılmak) adı insana yanıldığı için verildi; b. Yanılmak insan için yaratıldı. c. Sen bana yanılmayan bir kimse söyleyebilir misin; ç. Ben sana yanılan binlerce insan göstereyim.’

(42ç)’de, *açıl-* ‘açıl’ yapısı tümce ve metin bağlamının oluşturduğu anlam örüntüsüyle birlikte bir orta çatı görünümü sergilemektedir. *Açıl-* eyleminin Kılıcısı yoktur; ancak eylem kendi kendine gerçekleşen bir süreci de yansıtmamaktadır. Yani, doğrudan *açıl-* eylemini gerçekleştiren bir Kılıcıya ne metin bağlamında ne de dünya bilgisi ile ulaşmak olası değildir. Bu yüzden, (42ç)’deki *açıl-* kullanımının orta çatı işlevinde olduğu varsayılabilir:

- (42) a. Negü ti-r eşit-gil Bilig bir-güçi
ne de-GEN-(3.TK) işit-EMİR(2.TK) bilgi ver-OR
- b. Biligsiz-ni bor-dın sök-üp tıd-ğuçı (KB 2095)
biligsiz-BED şarap-ÇIK söğ-UL men et-OR
- c. Bor iç-me aya borçı boğz-ı kul-ı
şarap iç-OLUM-EMİR(2.TK) ey içkici boğaz-3.TK kul-3.TK
- ç. Bor iç-se *aç-ıl-di* çığaylık yol-ı (KB 2096)
şarap iç-ŞAR aç-ORTA-GEÇ-(3.TK) fakirlik yol-3.TK

‘a. Ne der dinle bilgi veren ve, b. bilgisizi yererek içikiden men’eden insan. c. Ey içki düşkünü, boğazının esiri, içki içme; ç. İçki içersen, sana fakirlik yolu açıldı demektir.’

Karahanlı Türkçesinde, {-I} biçim biriminin kullanıldığı yapılar çerçevesinde edilgenliğe bakıldığında, (40a) ve (41b)'de olduğu gibi edilgen işlevin varlığından söz etmek olası görünmektedir. Ancak, Orhon Türkçesi ve Uygurcada olduğu gibi, Karahanlı Türkçesinde de edilgenleştirme sürecinin edimbilimsel işlevleri incelendiğinde, Kılıcının örtükleştirilmesi, gizlenmesi gibi bir amaç güdülmeyeceği anlaşılmaktadır. Kısacası, incelenen metinlerden yola çıkılarak Kılıcı odaklı bir edilgenleştirme sürecinin olmadığı ileri sürülebilir:

5.2.2.1.2. Karahanlı Türkçesinde {-I}n-} Biçim Birimi

Karahanlı Türkçesinde, {-I} ve {-I}n} biçim birimleri eklenmiş edilgen işlevli eylemlerin edimbilimsel olarak koştur işlevlerde olduğu anlaşılmaktadır. (43d) ve (44a) tümcelerindeki edilgenleştirmenin metinsel düzlemde güdülenişine bakıldığında, gönderimde bulunulan açık bir Kılıcının gizlenmesi gibi bir işlevi içermediği anlaşılmaktadır. (43d)'de Kılıcı belirtilmemiştir. Metnin önceki bölümlerinde söylendikten sonra örtükleştirilmiş bir Kılıcının varlığı da söz konusu değildir. Yani, edilgenleştirme işleviyle *ata-* 'ad ver-' eyleminin üyesi olan Kılıcıyı örtükleştirmenin değil, olayı öncelemenin amaçlandığı, çıkarımına ulaşılabilir.

- (43)
- a. Apa oğlan-ı kör-se arkış sanı
insan Oğlan-3.TK bak-ŞAR kervan benzer
  - b. Örüğ turğu bol-maz örüg-ler kanı (KB 1386)
Konak yerinde durma ol-GEN(OLUM konaklama yeri-ÇOĞ hani)
  - c. Ata arka-sı-ndın toğ-ul-sa oğul
baba bel kemiği-3.TK-ÇIK doğ-ORTA-ŞAR çocuk
  - ç. Ana karn-ı menzil kaç aylık amul (KB 1387)
anne karın-3.TK konaklama yeri kaç aylık sakin
  - d. Ana-sı-nda toğ-sa *ata-n-sa* at-ı
anne-3.TK-ÇIK doğ-ŞAR ad ver-EDİL-ŞAR ad-3.TK
  - e. Müsafir bol-up min-di ödleğ at-ı (KB 1388)
misafir ol-UL bin-GEÇ-(3.TK) zaman at-3.TK

'a. İnsan oğlu, bakarsan, bir kervana benzer, b. Konak yerinde devamlı kalınmaz, (öbür) menziller nerede? c. Çocuk babasının sulbünden çıktıktan sonra, ç. Ana karnı onun için, birkaç aylık istirahat menzildir. d. Anasından doğup, adı verilince, e. Yolcu olarak zamâne atına biner.'

- (44) a. Öküş kör-dü-m edgü *ata-n-mış* kişi
Çok gör-GEÇ-1.TK iyi tanı-EDİL-GEÇ kişi
- b. İsiz-ke *kat-ıl-dı* *buz-ul-dı* iş-i (KB 4244)
Kötü-YÖN kat-DÖN-GEÇ boz-ORTA-GEÇ-(3.TK) iş-3.TK
- c. Telim kör-dü-m edgüg isiz iş için
Pek çok gör-GEÇ-1.TK iyi kötü iş için
- ç. Yoduğka il-in-di yokad-tı küç-ü-n (KB 4245)
Zarar-YÖN Tut-ORTA-GEÇ yok ol-GEÇ-(3.TK) güç-3.TK-Ø(BED)

[‘*Ey seçkin, güzide insan, kötüye yaklaşma; adın kötü olur ve saadetini halel gelir. Münasebetsiz kimselere yakın gitme; Yoksa onlar da sana gelir ve yakamı bırakmazlar (KB 4242-3)*’] **a.** İyi nâm ile tanınmış birçok kimseleri gördüm; **b.** Kötü insanlar ile karışınca, işleri bozuldu. **c.-ç.** Kötü arkadaş yüzünden zarar gören ve zorla adı sanı silinip giden iyileri çok gördüm.’

Örtükleştirme veya gizleme işlevleri ile benzer görünse de, Kılıcının önvarsayımla işlevi edimbilimsel olarak farklı bir noktayı göstermektedir. Kılıcının önvarsayımla kodlanmaması, bir anlamda, söylem alanında önemsizleştirilmiş olduğunu düşündürmektedir. Ne var ki, bu önemsizleştirme Kılıcının kendisine değil, bilişsel düzlemde metin üreticisi ve okuyucunun zihninde önceden kodlanmış olmasından kaynaklanabilir. Bilişsel olarak zihinde kodlanmış bir Kılıcının metin içerisinde gönderimleri bulunması, o dönemin söylem algısında gereksiz bir tekrar olarak algılanıyor olabilir. Kılıcı açısından düşünülünce, (43d)’de Kılıcı önvarsayıldığı için metinde yer almamış; böylece, edilgenleştirme ile katılımcıları gizlemek değil, olayı görünür kılarak okurun algısına sunmak amaçlanmıştır. Kısacası, (43d)’deki edilgenleştirme süreci Kılıcıya yönelik yapılan bir gizleme işlevinden çok, söylenmesi zihinsel tekrar olacak Kılıcının görünür kılınmamasıdır, biçiminde betimlenebilir. (43d) tümcesinin içerisinde bulunduğu bağlama bakıldığında, çocuk doğunca ona ad verme eylemini gerçekleştirenin anne baba olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, bu bilgi o kadar bilindik, o kadar kanıksanmış ve doğal sayılıyor olmalı ki metnin üreticisi Kılıcıyı belirtmeye gerek duymamış olabilir. (45)’de görüldüğü gibi, günümüz Türkçesinde de (43d)’deki *ata-* eyleminin anlamına benzer bir eylem kullanımına bakıldığında, benzer bir işlevin edilgenleştirme sürecine yansıdığı görülmektedir.

- (45) Bölük: Konya'da bulunan 12. Kolordunun emrindeki 7. Süvari Alayı'nın en iyi er ve atlarının arkasından seçilerek oluşturulmuş ve 12. Kolordu Süvari Bölüğü diye *adlandır-ıl-mıştı*. (KSİ 39)

Sonuç olarak hem (43d)'de hem de (45)'de Kılıcı belirsiz veya önvarsayımsal olmalı ki, gizlenmesine ve örtükleştirilmesine gerek duyulmamış olsun. Dolayısıyla, hem (43d)'de hem de (44a)'da Kılıcıya yönelik bir edilgenleştirmeden söz edilemeyeceği varsayılabilir. O halde, edilgenleştirme ile amacın, çok bilindik ya da genel bir Kılıcıyı dilsel kodlama açısından görünür kılmayarak, yapılan eylemi veya olayı incelemek olduğu sonucuna varılabilir. Yani, edilgenleştirme ile ulaşılmak istenen Kılıcının gizlenmesi değil, yaptığı işin öncelenmesi olmalıdır. Okuyucunun dikkati yapılan işe çekilmek istenmekte, 'bilindik' Kılıcıya metin içerisinden gönderimde bulunulmayarak zihin gereksiz yere yorulmamış olmaktadır.

(43d)'de, önvarsayılan Kılıcı (44a)'daki Kılıcıdan biraz farklıdır. (43d)'de dünya bilgisiyle anlaşılabilir, yani okuyucunun bildiği varsayılan bir Kılıcı (anne baba) söz konusudur. (44a)'da ise, belirgin bir Kılıcı yoktur. Bir anlamda Kılıcı *herkes* sözcüğüyle karşılanabilecek özgül olmayan belirsiz bir varlığa gönderimde bulunmaktadır. Bu ayırıma rağmen, (44a) ve (43d)'deki Kılıcılar, metnin hiçbir yerinde dilsel gönderimlerle kodlanmamış bile olsalar okuyucu tarafından tahmin edilebilir durmaktadırlar. Aralarındaki asıl fark özgüllük veya belirginlik üzerinedir.

Karahanlı Türkçesinde, Çağdaş Türkçede olduğu gibi edilgen, orta ve dönüşlü çatıların aynı biçimbirimlerle oluşturulduğunu, (46) örneği üzerinden görmek mümkündür. Ses farklılığı göz ardı edilerek bakıldığında, (46)'da, (44b)'de olduğu gibi, *boz-* eylemine {-I|l-} biçimbirimi eklenerek oluşturulmuş *bozul-* eylemi vardır.

- (46) Minik fare, yaşlı masalcının sözünü kesmiş olmasına *boz-ul-muştu*. Konuşmasına devam etmek için nazlanmayı düşündü, ama sonra bu düşüncesinden vazgeçti. "Prens Milla, ne yapıp edip Prens Hortim'in Sözcüklerin Masalı'ndan ve masalın yendiğinden söz etmesini sağladı. Milla'nın ısrarlarına dayanamayan Hortim, canının çok sıkın olduğunu ve bunun nedeninin de Arşiv Odası'nda yaşanan karışıklık olduğunu ona anlatıverdi." (BT 68)

- (44') a. Öküş kör-dü-m edgü ata-n-mış kişi
Çok gör-GEÇ-1.TK iyi tanı-EDİL-GEÇ kişi
- b. İsiz-ke kat-ıl-dı buz-ul-dı iş-i (KB 4244)
Kötü-YÖN kat-DÖN-GEÇ boz-ORTA-GEÇ-(3.TK) iş-3.TK

[‘Ey seçkin, güzide insan, kötüye yaklaşma; adın kötü olur ve saadetine hanel gelir. Münasebetsiz kimselere yakın gitme; Yoksa onlar da sana gelir ve yakını bırakmazlar (KB 4242-3)] a. İyi nâm ile tanınmış birçok kimseleri gördüm; b. Kötü insanlar ile karışınca, işleri bozuldu.’

(44b)’deki *bozul-* eylemi, işlerin kötüye gitmesi anlamında kullanılmışken (46)’daki *kırıl-* anlamındadır. Ayrıca, (44b)’de, işlerin bozulması, kendi kendine, gizil bir güç tarafından gerçekleştirilen bir olay görünümünde olduğu için, orta çatı olarak değerlendirilebilir. (46)’da ise, açık bir Kılıcı (*minik fare*) vardır; dolayısıyla, (46)’daki kullanım dönüşlü gibi durmaktadır. Ne var ki, (46)’da *bozul-* eyleminin gerçekleştiricisi, tetikleyicisi *minik fare* gibi durmamaktadır. Minik fare, kendi iradesi dışında bir durumdan (duygusal refleks) dolayı kırılmıştır. O halde, (46)’yı da orta çatı kullanımı içerisinde düşünmek olası görünmektedir. (44b) ve (46)’daki ilk üyeler *iş* ve *minik fare*, gerçekleşen olaydan etkilenen iseler de, olay üzerinde denetim sahibi değildirler. Bu yüzden, (44b) ve (46)’nın, edilgen yüklemlemelerdeki olay durumları gibi [-denetleme] özelliğini taşıdıkları anlaşılmaktadır. [-denetleme] orta çatıyla edilgenliği birbirine bağlayan en önemli bağlardan bir tanesi olarak görülebilir. Ancak, edilgen tümcelerın önvarsayılsa bile bir Kılıcısı vardır; orta çatı ise genellikle kendi kendine gerçekleşen bir olayı aktarır görünmektedir. (44b) ile (46) arasındaki farklara biraz daha ayrıntılı olarak bakıldığında, *iş* sözcüğünün [-canlı], *minik fare* sözcüğünün [+canlı] olduğu görülür. *Minik fare* üyesinin [+canlı] olması, ilk bakışta gerçekleşen olayın [+denetleme] özellikli olduğunu akıla getirse de, *bozul-* eylemi [-denetleme] özelliğinde olduğu için, (46) dönüşlü çatı içerisinde yer alamamıştır. Oysaki, (44b)’de, *katıl-* eylemi [+denetleme] özelliğinde olduğu için dönüşlülük işlevi içerisinde değerlendirilebilir. Bağlamdan anlaşıldığı üzere, *katıl-* eyleminin Kılıcısı *insan* (kişi), aynı zamanda *katıl-* eyleminden etkilenendir. Dolayısıyla, *katıl-* eyleminin dönüşlü çatının temel üyesi olduğu düşünülebilir.

(47b) örneğinde, Orhon Türkçesi ve Uygurcada olduğu gibi, {-(I)n} biçimbirimi dönüşlü çatının bir üyesi olarak kullanılmıştır. (44b)’deki *katıl-* ‘karış-’ eylemine

bakıldığında, Karahanlı Türkçesinde, hem {-(I)n} hem de {-(I)l} biçimbirimlerinin dönüşlülük işlevini taşıdıkları anlaşılmaktadır.

- (47) a. Çık-ıp karşı-ka bar-dı ev-din tur-up
Çık-UL hakan sarayı-YÖN git-GEÇ-(3.TK) ev-ÇIK kalk-UP
b. İlig-ke *kör-ün-di* öz-i yol kol-up (KB 3841)
Hükümdar-YÖN görün-GEÇ-(3.TK) kendi-3.TK yol iste-UL

‘a. Ögdülmiş kalkıp, evinden çıktı ve saraya gitti; b. yol isteyerek, hükümdarın huzuruna çıktı.’

(47b)’de, *kör-* ‘gör-’ eyleminin içerisinde yer aldığı kullanımda, Kılıcının (‘Ögdülmiş’) hem işi gerçekleştiren hem de gerçekleştirilen işten etkilenen olması sağlanmıştır.

Günümüz Türkçesinde *evcilleştiril-*, *cezalandırıl-*, *yıkandır-* gibi çatı birleşimlerine Karahanlı Türkçesinde, *köründür-* ‘göster-, getir-’ (KB 573), *sewindür-* ‘sevindir-’ (KB 62), *tapındur-* ‘taptır-, hizmet ettir-’ (KB 635) gibi türetimlerde rastlamak mümkündür.

5.2.2.2. Eski Anadolu Türkçesinde Edilgenlik

11. yüzyıl sonrası Türkler için büyük bir göç dönemidir. Orta Asya’daki Türk boyları büyük dalgalar halinde İran, Azerbaycan, Kafkasya, Irak, Mısır ve Karadenizin kuzeyindeki bölgelere yerleşmişlerdir. Bu göç dalgasının bir sonucu da Anadolu’ya gelen ve orada kendi lehçeleri üzerinde bir dil kuran Oğuz Türkleridir. Selçukluların Malazgirt (1071)’de Bizanslıları yenerek Anadolu’yu Türk ve İslam yurdu yapmalarından sonra **Oğuz Türkçesi** burada ilk kez yazılı ürünlerini vermeye başlamıştır. Osmanlı Türklerinin Rumeli’ye geçip Balkanlara ve Avrupa’ya yayılmalarıyla Batı Türkçesinin sınırları daha da genişlemiştir. Güney-Batı Türkçesinin (*Oğuzca*) bugün Türkiye Türkçesinden başka diğer iki önemli diyalekti olan Azeri ve Türkmencenin ayrılmaları ile yazı dili olarak kuruluşları ve gelişmeleri hakkında, eldeki metinlerin yetersizliği yüzünden, tam ve kesin bir tarih belirlenebilmiş değildir. Büyük Selçuklu İmparatorluğunun yıkılmasından sonra, bu

diyalektlerin yavaş yavaş oluşmaya başladığı tahmin edilmekte ise de, bunların yazı dili kimliğini kazanması çok daha sonraki zaman ait bir gelişme olmalıdır. Bunlardan Azeri Türkçesi daha çok Osmanlıcanın, Türkmençe ise, Çağataycanın etkisinde kalmıştır. Güney-Batı Türkçesi (*Oğuzca*) 13. yüzyıldan başlar ve bugün temsilcisi Türkiye Türkçesi olmak üzere Azeri ve Türkmençe ile devam eder. Güney-Batı Türkçesinin başlangıçtan günümüze kadar ki gelişim süreci aşağıdaki gibi gösterilebilir:

Şema 8.

Yukarıdaki şemada gösterdiğimiz dönemlerin zaman sınırı ve lehçelerin başlangıç tarihleri daha öncede belirtildiği gibi, Eski Anadolu Türkçesi 13.-15. yüzyıllar (Eski Türkiye Türkçesi), Osmanlıca 16.- 20. yüzyıllar, Türkiye Türkçesi 20. yüzyıldan başlar ve devam eder. Azeri Türkçesi ve Türkmençe ise, 17. yüzyıldan başlar ve günümüze kadar gelir. Horasan Türkçesinin başlangıç tarihi hakkında kesin bir tarih söylenememektedir. Son yıllarda farkına varılmış bir dildir. Günümüz Türkiye Türkçesini, 11. yüzyılın ortalarından, özellikle de Malazgirt Savaşından sonra Anadolu'ya geçerek beylikler halinde yaşayan ve 13. yüzyılın sonunda Osmanlı Devletini kuran Oğuz Türklerinin oluşturdukları yeni yazı dilinin devamı olarak görmek mümkündür⁷.

Türk Dili tarihinde uzun bir zamana yayılmış olan Orta Türkçenin ilk asırları bir geçiş ve oluşum evresidir. Güney-Batı Türkçesinin ilk dönemini oluşturan *Eski Anadolu Türkçesi* (EAT), Anadolu ve Rumeli bölgesinde devam etmiş, Oğuzca

temelli Türkçedir. Dil yapısı bakımından, Kuzey ve Güney Azerbaycan ile Irak'taki Türkçeyi de buraya katmak gerekmektedir. Kısaca, Türk dili tarihinde, Selçuklular devrinden başlayarak, Beylikler ve Osmanlıların kuruluş devrini de içine almak üzere, 15. yüzyıl ortalarına kadar uzanan bu dönem Türkçesi, Oğuz Türklerinin ilk kez kendi lehçeleri üzerine kurdukları yazı dilini kapsamaktadır. EAT, Yeni Türkçe çağına girmektedir. Yani bu dönemde, Türkiye Türkçesinin ana hatları belirginleşmeye başlamıştır. EAT, hem doğu hem batı özellikleri taşır. Bunun bir nedeninin de Orta Asya'dan gelen Oğuzların doğu eserlerini batıya çevirdikleri iddiasıdır. Bu dönemin başlangıç ve bitişine ilişkin kesin tarih verilememekte, bu dönemde yazılma tarihi bilinen en eski eser şudur da denilememektedir. EAT döneminin bitişi de, örneğin bir eserle sınırlanmaktan çok Osmanlı İmparatorluğuna geçiş ve klasik Osmanlı edebiyatına geçiş ile belirlenmektedir. 15. yüzyılın ikinci yarısı bir geçiş dönemi olmakla birlikte EAT özellikleri 16. yüzyıl boyunca da sürmüştür. Hatta 17. yüzyılda da halk için yazılan *Garipnâme* gibi dinî eserlerde etkisini göstermiştir. EAT'nin yazarları ve yazılış tarihi bilinen ilk eserleri 13. yüzyıla aittir. Oysa Türkler Anadolu'ya 11. yüzyılda gelmiştir. 11. ve 12. yüzyıllara ait EAT özelliği gösteren eserler elde yoktur. Elimizde bugün Selçuklu döneminde Anadolu'ya ait pek az eser olmasına karşın bu dönemi izleyen Anadolu Beylikleri ve Osmanlı'nın kuruluşuna ait oldukça çok eser bulunmaktadır. EAT, Türkiye Türkçesinin ilk tarihi dönemidir. Türkiye Türkçesinin kuruluş dönemi olması açısından son derece önemlidir. Bu dönemde Eski Türkçeyle olan bağlar korunmaktadır. Ancak, EAT döneminde Eski Türkçedeki dilbilgisi özellikleri üzerinde ses, biçim değişiklikleri başlamıştır. Kısacası EAT için Türkiye Türkçesinin oluşum veya geçiş dönemidir de denebilir. Bunun nedeni, EAT'nin Eski Türkçeyle Türkiye Türkçesini bağlayan ara bir dönem olmasıdır. EAT'de dildeki yabancı sözcük sayısı, özellikle Osmanlı Türkçesiyle de karşılaştırılınca oldukça azdır. Bu açıdan EAT'nin Türkiye Türkçesinin en saf dönemi olduğu söylenebilir (Karamanlıoğlu 2002: 66-67; Tekin ve Ölmez 1999: 48; Gülensoy 2005: 212; Gülsevin 1997: 1).

5.2.2.2.1. Eski Anadolu Türkçesinde {-I}l-} Biçimbirimi

Eski Anadolu Türkçesinde, {-I}l-} biçimbiriminin yer aldığı edilgen kullanımlar incelendiğinde, Orhon Türkçesi, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde temel edilgenlik işlevi olarak *önvarsayım* işlevinin devam ettiği söylenebilir. Eski Anadolu Türkçesinin edilgenlik açısından Orhon Türkçesi, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinden en büyük farkı, metin içerisinde kodlanan belirgin bir Kılıcıya gönderimde bulunulmasıdır. Yani, edilgen tümce içerisinde Kılıcı öbeği yer almasa bile, (48)'de olduğu gibi, edilgenleştirme sürecinde söylenmeyen Kılıcının, metnin başka yerinde açıkça kodlandığı görülmektedir. (48ç) tümcesinde edilgen yapı Kılıcısı olmadan kurulmuştur. Ancak, (48ç)'de sözü edilen rüya *yorumla-* (*yor-*) eyleminin gerçekleştiricisi (48a-c)'tümcelerinde ve buraya aktarılmayan daha önceki tümcelerde açıkça belirtilmiştir:

- (48) a. Yus(uf) Peygamber nice düş gör-düğ-ün
Yusuf peygamber nasıl rüya gör-OR-3.TK-Ø(BED)
- b. Yahu(t) Yakup anı gine yor-duğ-un
ya da Yakup onu yine yorumla-OR-3.TK-Ø(BED)
- c. Yusuf-un kardaş-ları-na değer-ir
Yusuf-TDE kardaş-3.ÇL-YÖN yetiştir-GEN-(3.TK)
- ç. Nice gör-dü *yor-ul-du* haber ver-ir (YZ 6)
nasıl gör-GEÇ-(3.TK) yorumla-EDİL-GEÇ-(3.TK) haber ver-GEN-(3.TK)

[‘(Babası Yakup peygamber Yusuf peygambere dedi ki), “(ey) oğul senin bu (gördüğün) rüya (çok) güzeldir. (Gördüğün rüyanın yorumuna göre) sultanlıkla geçecek hayatın, yılların. Tanrı seni herkese sultan kılacak. On bir kardeşini hizmetinde hazır bulunduracak. (Yakup rüyayı) yorumlarken Yusuf’a bu sözlerle, Yakup’un üvey kızı işitti. (YZ6)] a. (Yakup’un üvey kızı) Yusuf peygamberin nasıl (bir) rüya gördüğünü, b. (ve yine) Yakup’un onu nasıl yorumladığını, c. (gidip) Yusuf’un kardeşlerine iletti. ç. (Yusuf’un) nasıl (bir) rüya gördüğünü, (Yakup Peygamber tarafından o rüyanın nasıl) yorumlandığını anlattı.’

(48ç)'de, *rüya yor-* eyleminin gerçekleştiricisinin *Yakup peygamber* olduğu metnin bağlamından kolaylıkla anlaşılacaktır. Metin üreticisi, (48ç)'deki edilgen tümcenin Kılıcısını metin dışı bir bağlama gönderimde bulunarak belirtmemiştir. (48ç) edilgenleştirme süreci açısından değerlendirildiğinde Eski Anadolu Türkçesinde, artık, metin düzeyinde bir Kılıcı örtükleştirilmesi işlevinden söz edilebileceği

görülmektedir. Bunun nedeni örtükleştirme sürecinde, metin bağlamında sözü edilen Kılıcının silindiğinin açık bir biçimde görülebilmesidir. Yani, Orhon Türkçesi, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde edilgenleştirme Kılıcıya yönelik bir işlem özelliği taşıyor görünüyordu; çünkü Kılıcı, metin bağlamında açıkça yer almayan, bilişsel veya dünya bilgisiyle bilinen bir varlık ya da olguya gönderimde bulunuyordu. Dolayısıyla, Orhon Türkçesi, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde edilgenleştirmenin Kılıcıya yönelik işlemlerin odağı olan bir süreç olmadığı çıkarımına varılmıştı. Eski Anadolu Türkçesinde, (48) örneğinden anlaşıldığı gibi, metin bağlamı, edilgenleştirme sürecinde silinecek ya da örtükleştirilecek bir Kılıcıyı kodlayabilmektedir. Daha doğrusu, edilgenleştirme, Kılıcısı belirgin olan herhangi bir olay durumuna uygulanabilmektedir. (48ç)'de olduğu gibi, (49f)'de de, edilgen tümce içerisinde Kılıcı görülme de, metnin (49a-g) tümcelerinden Kılıcının ne olduğu anlaşılmaktadır.

- (49)
- a. Söy-le-di oğlan Çalap sun'-u ile
söyle-GEÇ-(3.TK) oğlan Tanrı kudret-3.TK ile
  - b. Beşik-te emer i-ken gel-di dil-e
beşik-BUL memeden kesilmemiş i-UL gel-GEÇ-(3.TK) dil-YÖN
  - c. Et-ti kim ol gönlek ğer yırtık ol-a
et-GEÇ-(3.TK) ki o gömlek eğer yırtık ol-İS
  - ç. Ard-ı bütün ön eteğ-i yırt-ıl-a
arka-3.TK sağlam ön kenar-3.TK yırt-EDİL-İS
  - d. Zelha gerçek ol-a ol Yusuf yalan
Zeliha haklı ol-İS ol Yusuf haksız
  - e. Yusuf ol-a Zelha-ya fitne kıl-an
Yusuf ol-İS Zeliha-YÖN ayartma kıl-OR
  - f. Bak-tı gör-dü gönlek ard-ı-ndan yırt-ıl-mış
bak-GEÇ-(3.TK) gör-GEÇ-(3.TK) gömlek arka-3.TK-ÇIK yırt-EDİL-GEÇ-(3.TK)
  - g. Kutayfer bil-di Zelha suçlu i-miş (YZ 54)
Kutayfer anla-GEÇ-(3.TK) Zeliha suçlu i-GEÇ-(3.TK)

'a. Oğlan (bebek) Tanrının kudreti ile konuştu. b. Beşikte daha anne sütünden kesilmemiş iken dile geldi. c. (Dile gelen bebek) dedi ki, "eğer gömlek yırtıksa," ç. "(Gömleğin) arkası sağlam, ön kenarı yırtılmışsa", d. "Zeliha haklı Yusuf yalan söylemiştir." e. "(Bu durumda) Zeliha'yı ayartmaya çalışan Yusuf'tur." f. (Bebeğin söylediklerini dinleyen Kutayfer) baktı gördü ki gömlek arkadan yırtılmış. g. (Bunu gören Kutayfer) (asıl) suçlunun Zeliha olduğunu anladı.'

düzeyde kodlanan bir Kılıcının yer aldığı olay durumlarının sokulmuş olması, bu tümcedeki edilgenleştirme işlevinin Orhon, Uygur ve Karahanlı Türkçesindeki temel edilgenleştirme işleviyle örtüştüğünü göstermektedir. O halde, Eski Anadolu Türkçesine gelindiğinde, Orhon, Uygur ve Karahanlı Türkçesine eşdeğer edilgenleştirme süreçlerinin devam ettiği; ancak, buna ek olarak, metinde açıkça belirtilen bir Kılıcının edilgenleştirme sürecinde örtükleştirildiği sonucuna varılabilir. Günümüz Türkçesinde, (50e)'de yer alan *yazıl-* kullanımına hemen hemen eşdeğer bir kullanım (51)'de söz konusudur. (51)'de (50e)'de olduğu gibi, belirsiz ve metinden dolayı olarak çıkartılabilecek bir Kılıcı vardır. (51)'in yer aldığı metinden anlaşıldığı kadarıyla, Kılıcı *yöre halkı* olmalıdır. O halde, metin üreticisinin hem (50e)'de hem de (51)'de, Kılıcısı metin bağlamıyla veya dünya bilgisiyle bilinebilecek olay durumlarını edilgenleştirerek aktarılan olayı incelemeyi amaçladığı söylenebilir.

- (51) Güneydoğu Anadolu'nun hikayesi bir bakıma suyun ve susuzluğun hikayesi. Güneydoğu Anadolu Türkiye'nin en az yağış alan yöresi. Ama aynı yöre Türkiye'nin en uzun iki nehrinin, Fırat ve Dicle Nehirlerinin bulunduğu yöre. Bu iki nehir için şiirler, türküler *yaz-ıl-mış*. Bugün de bu iki nehir yöredeki dokuz ilimizi sosyal ve ekonomik açıdan yeniden şekillendirecek olan Güneydoğu Anadolu Projesi'nin temel kaynağı. (GGG 58)

Edilgenleştirilmenin *önvarsayım* olarak adlandırdığımız işlevine sırasıyla (52ç), (53e), (55d) ve (56c) örneklerinde de rastlanmaktadır. (52ç)'de, yeşil çayırın üzerine kırmızı çadır diken kişi ya da kişiler belirgin değildir; ancak örtükleştirildikleri de söylenemez. Örtükleştirilmemişlerdir, çünkü Kılıcıyı gizlemenin bu dönem Türkçesi edilgen kullanımlarında bir işlev olarak yer aldığı gözlemlenmemiştir. Kılıcı, metin dışı bağlamda, hâlihazırda bilinen, metin üreticisinin ve okurun bilişsel düzeyde bildikleri bir gönderge olduğu için, edilgenleştirme sürecinin, böylesine bir Kılıcının örtükleştirilmesi işlevini göremeyeceği varsayılabilir:

- (52) a. Nagāhandan Oğuz-uñ üzerine bir süri geyik gel-di.
ansızın Oğuz-TDE üzerine bir sürü geyik gel-GEÇ-(3.TK)
- b. Bamsı Beyrek biri-ni kov-a git-di.
bamsı Beyrek biri-BED kov-UL git-GEÇ-(3.TK)
- c. Kov-a kov-a bir yir-e gel-di, ne gör-di:
kov-UL kov-UL bir yer-YÖN gel-GEÇ-(3.TK) ne gör-GEÇ-(3.TK)

- ç. Sultan-um gör-di gök çayır-uñ üzerine bir kırmızı otağ *dik-il-miş*.
sultan-1.TK gör-GEÇ-(3.TK) yeşil çayır-TDE üzerine bir kırmızı otağ dik-il-GEÇ
- d. Yā Rab bu otağ kimüñ ola di-di.
ya Rabbi bu çadır kimin ol-İS de-GEÇ-(3.TK)
- e. Haber-i yok ki al-açağı ala gözlü kız-uñ otağ-ı ol-sa gerek. (DKK 122)
haber-3.TK yok ki alaca-OR ala gözlü kız-TDE çadır-3.TK ol-ŞAR gerek

‘a. Ansızın Oğuzun üzerine bir geyik sürüsü geldi. b. Bamsı Beyrek bir (geyiği) kovalamaya başladı. c. Süre süre bir (çimenlik) yere geldi, gördü ki, ç. Sultanım gördü ki yeşil çayırın üzerine bir kırmızı çadır dikilmiş. d. (Bamsı Beyrek), yarabbi bu kimin çadırı bu acaba, dedi (kendi kendine). e. (Oysa), bilmiyordu ki, (bu çadır) evleneceği ala gözlü kızın çadırıydı.’

(53e)’de, yine, (52ç)’de olduğu gibi, edilgen kullanımın Kılıcı odaklı bir işlem olmadığı söylenebilir. (53e)’de önemli olan, davulları kimin çaldığı değil, doğrudan doğruya davulların çalınması olayıdır. Kılıcı, zaten bilindiği için eski bilgi gibidir, edilgenleştirme ile yeni bilgi, yani olay bilişsel düzeyde görünür duruma getirilmiştir. Ancak, olayın veya yeni bilginin görünür duruma getirilmesi için Kılıcıyı gizlemeyi gerektiren bir işleve gerek duyulmamıştır.

- (53) a. Kalın Oğuz big-ler-i atlan-dı-lar.
kudretli Oğuz bey-ÇOĞ-3.TK ata bin-GEÇ-3.ÇL
- b. Bayburd Hisar-ı-na çapar yet-di-ler.
Bayburd Hisar-3.TK-YÖN var-/at koştur-GEÇ-3.ÇL
- c. kâfir-ler dahı bunları karşıla-dı-lar.
kafir-ÇOĞ de bunları karşıla-GEÇ-3.ÇL
- ç. Kalın Oğuz big-ler-i aru su-dan abdest al-dı-lar, ağ alın-ların
kudretli Oğuz bey-ÇOĞ-3.TK arı su-ÇIK abdest al-GEÇ-3.ÇL ak alın-3.ÇL-Ø(BED)
Yir-e ko-du-lar iki rik‘at namaz kıl-dı-lar.
Yer-YÖN koy-GEÇ-3.ÇL iki rekat namaz kıl-GEÇ-3.ÇL
- d. Adı görklü Muhammed-i yad getir-di-ler.
adı güzel Muhammet-YÖN salavat getir-GEÇ-3.ÇL
- e. Gümbür gümbür nakara-lar *dög-il-di*.
gümbür gümbür davul-ÇOĞ döv-EDİL-GEÇ-(3.TK)
- f. Bir kıyamet savaş ol-dı, meydan tolu baş ol-dı. (DKK 152)
bir kıyamet savaş ol-GEÇ-(3.TK) meydan dolu baş ol-GEÇ-(3.TK)
‘a. Kudretli Oğuz beyleri atlandılar/ata bindiler. b. Bayburt kalesine vardılar. c. Kafirler de (oğuz beylerinin) karşısına çıktılar. ç. Büyük Oğuz beyleri temiz sudan abdest aldılar, ak alınlarını yere koydular, iki rekat namaz kıldılar. d. Adı güzel Muhammet (peygambere) salavat getirdiler. e. Gümbür gümbür davullar *dövüldü*. f. Kıyamet gibi büyük bir savaş oldu, savaş meydanı kesik başlarla doldu.’

(53e)'de, edilgenleştirme ile ilgili temel edimbilimsel işlevin, olay durumlarında gerçekleştirilen işin öncelenmesi olduğu çıkarımına varıldı. Günümüz Türkçesinden, *dög-* eylemine yakın anlamda olan *vur-* eylemine bakıldığında, (53e)'deki çıkarıma benzer bir sonuçla karşılaşılabilmektedir. (54)'deki Çağdaş Türkçe örneği, (53e) için söylenen edilgenlik işlevinin daha iyi anlaşılabilmesini sağlayacağı gibi, günümüzde de devam eden güçlü bir edilgenlik işlevi olduğunu göstermektedir. (54) bir temel tümce ve bir yantümceden oluşan birleşik tümcedir. Yantümcede edilgen, temel tümce etken çatıdadır. İlginç olan yantümcenin edilgen kullanımında söz edilmeyen Kılıcının, yani kapıya vuran kişinin, temel tümcede söylenmiş olmasıdır.

- (54) O esnada kapı *vur-ul-arak* bir zat içeri girdi. Orta boylu, tıknaz, top sakallı, göğsünde ve sırtında en az 300 fişek olan; elinde bir gümüşlü filinta, belinde gümüşlü kama, gümüşlü tabanca; tam bir çete reisi tipi. (KSİ 69)

(54)'e bakıldığında, temel tümce içerisinde Kılıcı ('bir zat'), çok özgül özellikleriyle olmasa da belirtilmiştir. O halde, *o esnada kapı vurularak bir zat içeri girdi*, tümcesinde Kılıcının örtükleştirilmesi gibi bir işlevin amaçlanmış olduğunu düşünmek oldukça güçtür. *Kapı vurularak*, yantümcesinde kapının vurulma işini görünür kılan dilsel düzenlemeden söz etmek mümkündür. Metin üreticisi, metnini, tümcelerini oluştururken bir sahne oluşturmaya çalışmakta, o sahnede de dikkatin olay üzerinde toplanmasını istemektedir. Tümce oluşturulurken, sahne kapının vurulmasıyla açılmakta, ardından gelen temel tümceyle ise bir anlamda katılımcılar sahneye dahil edilmiş olmaktadır.

(55d)'de, (52ç) ve (53e)'ye oranla, Kılıcının metin bağlamı içerisindeki gönderimi daha açıktır; ancak bu gönderim (48ç) ve (49f) kadar açık ve belirgin değildir.

- (55) a. Depegöz ayd-ur: Oğlan şol künbed-i gör-dü-ñ-mi?
Tepegöz söyle-GEN-(3.TK) Oğlan şu kümbet-BED gör-GEÇ-2.TK mü
- b. Ayd-ur: Gör-dü-m.
söyle-GEN-(3.TK) gör-GEÇ-1.TK
- c. Depegöz ayd-ur: Men-üm hazinem var, ol kocalar
Tepegöz söyle-GEN-(3.TK) ben-1.TDE hazine-1.TK var o koca-ÇOĞ
al-ma-sun-lar, var möhürle di-di.
al-OLUM-EMİR-3.ÇOĞ git möhürle-(EMİR-2.TK) de-GEÇ-(3.TK)

- ç. Basat kümbet iç-i-ne gir-di.
Basat kümbet iç-3.TK-YÖN gir-GEÇ-(3.TK)
- d. gör-di kim altın akça *yığ-ul-mış*.
Gör-GEÇ-(3.TK) ki altın gümüş yığ-EDİL-GEÇ-(3.TK)
- e. Bak-arak kendü-zin unıt-dı. (DKK 212)
bak-UL kendi-3.TK-Ø(BED) unıt-GEÇ-(3.TK)

‘a. Tepegöz, oğlan şu kümbeti gördün mü, dedi. b. (Basat), gördüm, dedi. c. (Orada) benim hazinem var, bu kocalar almasın, git mühürle, dedi Tepegöz. ç. Basat kümbetin içine girdi. d. (Kümbetin içinin) altın (ve) gümüşle dolu olduğunu gördü. e. (Bütün bu hazineye) bakarken kendinden geçti.’

- (48ç’) Nice gör-dü *yor-ul-du* haber ver-ir (YZ 6)
nasıl gör-GEÇ-(3.TK) yorumla-EDİL-GEÇ-(3.TK) haber ver-GEN-(3.TK)
‘(Yusuf’un) nasıl (bir) rüya gördüğünü, (Yakup Peygamber tarafından o rüyanın nasıl) yorumlandığını anlattı.’

- (49f’) Bak-tı gör-dü gönlek ard-ı-ndan *yırt-ul-mış* (YZ 54)
bak-GEÇ-(3.TK) gör-GEÇ-(3.TK) gömlek arka-3.TK-ÇIK yırt-EDİL-GEÇ-(3.TK)
‘(Bebeğin söylediklerini dinleyen Kutayfer) baktı gördü ki gömlek arkadan yırtılmış.’

(48ç)’de, söylenmeyen Kılıcının Yakup peygamber, (49f)’de *Zeliha* olduğu daha önceki tümcelerde dilsel olarak kodlanmıştır. (55d)’nin söylenmeyen Kılıcısı metinde açıkça kodlanmamışsa da, metin bağlamından Kılıcının, yani altınları yığanın Tepegöz olduğu çıkarımına varılabilmektedir. Metin üreticisi, (55d) tümcesini, *(Basat) gördü ki Tepegöz altın ve gümüşleri kümbete yığmış*, biçiminde değil de, *(Basat) gördü ki (kümbete) altın ve gümüşler yığılmış*, biçiminde üretmiştir. (55d) tümcesinde ilginç olan, metin bağlamı içerisinde, altın ve gümüşleri yığma işini gerçekleştirdiği anlaşılan Tepegöz’ün edimbilimsel olarak gizlenmesi veya örtükleştirilmesi için herhangi bir neden olmamasıdır. (55d)’den önceki tümcelerde Tepegöz’ün adı geçmekte ve anlatılan olayın temel kahramanlarından biri olarak sergilenmektedir. O halde, metin üreticisinin, (55d)’de Tepegöz gönderimini örtükleştirmesi için bir neden yok görünmektedir. Metin bağlamı içerisinde Kılıcı belirgin olduğunda metin üreticisinin Kılıcıyı örtükleştirmek veya gizlemek istemesi mantıklı görünmemektedir.

- (56) a. Bir gün Ulaş oğlu-ı Kazan Big yir-i-nden tur-mış i-di.
bir gün Ulaş oğul-u Kazan Bey yer-3.TK-ÇIK kalk-GEÇ i-GEÇ-(3.TK)
- b. Kara yir-üj üzeri-ne otah-lar-ın tik-dür-miş i-di.
kara yer-TDE üzeri-YÖN çadır-ÇOĞ-3.TK-Ø(BED) dik-ETR-GEÇ i-GEÇ-(3.TK)
- c. Biñ yirde ipek halıça-sı döse-*n-miş i-di*.
bin yir-BUL ipek küçük halı-3.TK döse-EDİL-GEÇ i-GEÇ-(3.TK)
- ç. Ala sayvan gök yüzi-ne aşan-mış i-di.
ala gölgelik gök yüzü-YÖN yüksel-GEÇ i-GEÇ-(3.TK)
- d. Toksan tümen genç Oğuz sohbet-i-ne dir-*il-miş i-di*.
doksan bin genç Oğuz sohbet-3.TK-YÖN topla-DÖN-GEÇ i-GEÇ-(3.TK)
- e. Ağzı büyük humra-lar ortalığ-a sal-*ın-mış i-di*.
ağız-3.TK büyük küp-ÇOĞ ortalık-YÖN sal-EDİL-GEÇ i-GEÇ-(3.TK)
- f. Tokuz yir-de badya-lar kur-*ıl-mış i-di*.
dokuz yer-BUL büyük kap-ÇOĞ kur-EDİL-GEÇ i-GEÇ-(3.TK)
- g. Altun ayak surāhi-ler diz-*il-miş i-di*. (DKK 154)
altın ayak sürāhi-ÇOĞ diz-EDİL i-GEÇ-(3.TK)

‘a. Bir gün Ulaş oğlu Kazan Bey yerinden kalkmıştı. b. Kara yerin üzerinde otağlarını diktirmişti. c. Bin yerde ipek halılar döşenmişti. ç. Güzel gölgelikler gökyüzüne yükselmiş. d. Doksan bin Oğuz (Kazan Beyin) sohbetine toplanmıştı. e. Ağzı büyük küpler her yere salınmıştı. f. Dokuz yerde büyük kaplar kurulmuştu. g. Altın ayaklı kadehler dizilmişti.’

(56c), (56e), (56f) ve (56g) tümcelerinde, edilgenleştirme sürecinin, (52ç), (53e) ve (55d)’de olduğu gibi, olayın veya yeni bilginin öncelenmesi işlevini taşıdığı söylenebilir. (56c), (56e), (56f) ve (56g) tümcelerinde, *döse-*, *sal-*, *kur-*, *diz-* eylemlerini gerçekleştiren Kılıcıların, oldukça genel ve bilindik gönderimleri olan varlıklar oldukları için edilgenleştirme sürecinin içerisinde hiç yer almadıkları; yani örtükleştirilmedikleri düşünülebilir. Başka bir açıdan bakılınca da, Kılıcı, edilgenlikle sahnelenen olay durumlarının içerisinde yer almaz. Bir anlamda, edilgenlik sahnesinde, oyuncu olmadıkları gibi, herhangi bir dekor da değildirler. Önemli olan, olayın sahnelenmesi, olayın gölgede kalmasına neden olacak her türlü üyenin, ‘uyaranın’ sahne dışında tutulması gibidir. Sahne dışına itme, bir silme, örtükleştirme değildir; çünkü, sahne zaten Kılıcısız kurulmuştur ve öyle devam etmektedir. Ancak, yüklemde belirtilen eylemi yapan kişinin, yani Kılıcının kim olduğu bilişsel düzeyde bilinmemektedir.

(57)’teki, *kur-* eyleminin yer aldığı Çağdaş Türkçeye ait edilgen kullanıma bakılınca, aslında (56) ile (57) arasında edilgenin edimbilimsel işlevi açısından çok da büyük

bir farkın olmadığı anlaşılmaktadır. (57)'de de, Kılıcı kodlanmaksızın gerçekleştirilen edimbilimsel bir sahnelenme görülmektedir. (57)'de, evi kimin kurduğu değil, kurulmuş olması önemsenmiştir, denebilir.

(57) Gördükleri karşısında Şeroks'un ağzı açık kalmıştı. Yukarıda, dev gibi üç ağacın birbirine karışan kalın dalları üzerinde kocaman bir ağaç ev *kur-ul-muştu*. Ağaç ev Şeroks'un gözüne, masallarda adı geçen bir uçan ejderhanın yuvasıymış gibi göründü. O denli güzel ve erişilmezdi. Küçük cadı, Masallar Ülkesi'nde böyle bir ev bulunduğunu daha önce hiç kimseden duymamıştı. (BT 138)

(58) a. Zelha ed-er ziy ki bil-di-n sen iş-i
Zeliha söyle-GEN-(3.TK) ne iyi ki bil-GEÇ-2.TK iş-BED
b. İçi-m-de-dir *on-ul-maz* bağı-ım baş-ı (YZ 43)
iç-1.TK-BUL-KOŞ onar-EDİL-GEN(OLUM)-(3.TK) yürek-TDE yara-3.TK

'[(Zeliha'nın hastalığına şifa bulmak için gelen) hekim onun kalbinde sıkıntı gördü. Hekim (Zeliha'nın) içinde aşk olduğunu anladı. Hekim dedi ki "ağrısı bunun çok." (bu ağır hastalığın nedenini hekim) içerde bir yerlerde (olduğunu görür ve bu hastalığın durumunu anlamaz, amacını çözemez.(YZ 43)] a. Zeliha der ki "(ey hekim), ne iyi, işin aslını anladın.", b. "(hastalığım) içimdedir ve iyileştirilemez yüreğimin yarası."

(58b)'deki edilgenin, (56)'daki edilgen tümcelerle aynı işlevi yüklediği söylenebilir. (58b)' kalbin iyileştirilmesi işini, gerçekleştirebilecek (58b)'den önce, her ne kadar, *tabip* (hekim) sözcüğü geçse de Kılıcı, *herkes* veya *kimse* adılı gibi çok genel ve özgül-olmayan bir gönderime sahiptir.

(59) a. Hak Çalab-ın kudret-i gör neyle-di
Yüce Tanrı-3.TED gücü-3.TK gör neyle-GEÇ
b. Sanem-e dil ver-di şoldem söyle-di
put-YÖN dil ver-GEÇ o anda söyle-di
c. Ol put eyd-ür Nebi-dir sen sev-diğ-in
o put söyle-GEN peygamber-KOŞ sen-Ø (TDE) sev-OR-2.TK
ç. Eyle takdir ol-user de-r-gil öğ-ün
yap-Ø(EMİR) ol-ŞAR de-GEN-EMİR öğ-2.TK (EMİR)
d. Çün bu söz-ü söyle-di düş-tü yer-e
(buna benzer) bu söz-BED söyle-GEÇ düş-GEÇ yer-YÖN
e. Hurd *uşa-n-di* ol saat ol-du pare
Parçala-DÖN-GEÇ o zaman ol-GEÇ parça

- f. Dahi ne kim put var i-se *uşa-n-ır*
dahi hangi ki put var i-ŞAR parçala-DÖN-GEÇ-3.TK
- g. Pare-si vü kıymığ-ı yere *döşe-n-ür*
parça-3.TK ve kıymık-3.TK yay-ORTA-GEN
- ğ. Zelha ed-er neyle-di-n put-lar-a sen
Zeliha söyle-GEN-(3.TK) neyle-GEÇ-2.TK put-ÇOĞ-YÖN sen
- h. Ne sebep-ten *sı-n-dı* bunlar de-ye-sin
Hangi sebep-ÇIK kır-ORTA-GEÇ bunlar söyle-İS-2.TK
- ı. Yus(u)f ed-er ben-im Tanr'ı-m anları
Yusuf söyle-GEN-(3.TK) ben-TDE Tanrı-1.TK onları
- i. Hurd uşa-t-tı dağıl-dı pare-leri (YZ 42)
parçala-ETR-GEÇ-(3.TK) dağıl-ORTA-GEÇ-(3.TK) parça-3.TK-BED

‘a. Yüce Tanrı’nın gücü bak ne yaptı. b. Puta dil (konuşma yetisi) verdi (ve) o anda (put) konuştu. c. O put dedi ki “senin sevdiğin (kişi olan Yusuf) peygamberdir (ey Zeliha).” ç. “(Yusuf’un peygamberliğini) takdir et (bundan dolayı) öğün!” d. (Put) bu sözleri söyledi (ve) yere düştü. e. (Yere düşünce) ufalanarak parçalandı (ki adeta) zerrelere (ayrıldı). f. Ayrıca ne kadar put varsa, parçalandı. g. Parçaları, taneleri yere yayıldı. ğ. Zeliha (Yusuf’a) “putlara ne yaptın?” diye sordu. h. “Söyle (Yusuf), hangi nedenden dolayı bu putlar kırıldı? ı. Yusuf “benim Tanrım onları (parçaladı)”, dedi. i. “(Tanrım) param parça etti (ve) dağıldı (putların) parçaları.’

(59) örneğinde, {-I} biçimlenmiş orta çatı örnekleri görülmektedir. (59e), (59f), (59g) ve (59h) tümcelerinde aktarılan olay durumlarının gerçek Kılıcısı ne metin bağlamı içinde ne de metin dışında bulunmamaktadır. Olayları gerçekleştirenin belirsiz bir Güç (Force) olduğu söylenebilir. Örneğin, (59e)’de, dile gelen putun ufalanıp parçalandığı anlatılmaktadır. Her ne kadar parçalanma eylemini gerçekleştiren putun kendisi gibi görülse de, [+cansız] bir varlık olduğu için, *parçalan-* eylemini istemli olarak gerçekleştirmesi olası değildir. Ayrıca, *hurd uşan-* ‘ufalanıp parçalan-’ eyleminin kendisi de, zaten istemli bir eylem anlamını taşımamaktadır. (59e), (59f), (59g) ve (59h) tümcelerinde yer alan, sırasıyla, *hurd uşan-* ‘ufalanıp parçalan-’, *uşan-* ‘parçalan-’, *döşen-* ‘yayıl-’ ve *sın-* ‘kırıl-’ eylemlerinin Kılıcıları olmadığı için, buldukları yapıların dönüşlülük bildirdiklerini söylemek oldukça güçtür. Sonuç olarak, (59e), (59f), (59g) ve (59h) tümceleri edilgenlik bildirmediği gibi dönüşlülük işlevini de yansıtmamaktadırlar. Bundan dolayı, bu yapıların orta çatı olduğu söylenebilir.

(60d)'de, (59e), (59f), (59g) ve (59h) tümcelerindeki orta çatılara koşut bir kullanım görülmektedir. Şehvet, [+cansız] bir gönderim olduğu için *tökül-* 'dökül-' eylemini istemli bir biçimde yerine getirmesi olası değildir; ayrıca, her ne kadar şehvet, *tökül-* 'dökül-' eyleminden etkilenen bir varlık gibi dursa da, eylemin gerçekleştireni olmadığı için dönüşlü bir yapının Kılıcısı olarak da değerlendirilemez. Dolayısıyla, (60d) için orta çatı işlevinde kullanıldığı çıkarımı açıklayıcı görünmektedir.

- (60)
- a. Bir saat geç-ti yine tevbe yık-ar
Bir vakit geçGEÇ yine tövbe boz-GEN-(3.TK)
  - b. Aşk ile Zeliha-ya dön-er bak-ar
aşk ile Zeliha-YÖN dön-UL bak-GEN-(3.TK)
  - c. Sonucu gök-ten bir ferişte in-er
sonunda gök-ÇIK bir melek in-GEN-(3.TK)
  - ç. Arka-sı-nı Yusuf-un tut-ar sığa-r
Arka-3.TK-BED Yusuf-TDE tut-UL okşa-GEN-(3.TK)
  - d. Varı şehvet barmağ-ı-ndan *tök-ül-ür*
hepsi şehvet parmak-3.TK-ÇIK dök-ORTA-GEN-(3.TK)
  - e. Şehveti gid-er bu gez sakın ol-ur
Şehvet-3.TK git-GEN-(3.TK) bu kez sakın ol-GEN-(3.TK)
  - f. İsmet kapı-sın Çalap ana aç-ar
masumiyet kapı-3.TK Tanrı ona aç-GEN-(3.TK)
  - g. Fâhiş iş-ten yığlın-ır Yusuf kaç-ar
Çirkin iş-ÇIK geri dur-GEN-(3.TK) Yusuf kaç-GEN-(3.TK)
  - ğ. Yusuf-u Zeliha ko-maz kapı-ya deği
Yusuf-BED Zelika bırak-GEN(OLUM)-(3.TK) kapı-YÖN kadar
  - h. Yet-ti tut-tu *yırt-ıl-ır* art eteğ-i
yetiş-ti tut-GEÇ-(3.TK) yırt-EDİL-GEN-(3.TK) arka elbise-3.TK
  - ı. Yusuf-un anda eteğ-i *yırt-ıl-ır*
Yusuf-TDE orada elbise-3.TK yırt-EDİL-GEN-(3.TK)
  - i. Tartış-ur-ken Kutayfer kapı-ya gel-ir (YZ 52)
boğuş-GEN-ULKutayfer kapı-YÖN gel-GEN-(3.TK)

'a. (belirli) bir vakit geçti, (Yusuf peygamber) hala tövbe bozmakta, (Zeliha'ya yaklaşmasını söyleyen iç sesle çatışmaktadır). b. (Çünkü kötü olduğunu bile bile hala) aşk ile Zeliha'ya dönüp bakmaktadır. c. En nihayetinde gökten bir melek iner. ç. Yusuf (peygamberin) sırtını okşar (sıvazlar). d. (Böylece Yusuf peygamberdeki) bütün şehvet parmağından (akıp) dökülür. e. Şehveti gider, sakinleşir. f. Tanrı ona masumluk kapısını açar. g. (Bu yüzden) çirkin (bir) işten geri durur (ve oradan kapıya doğru) kaçır. ğ. Zeliha Yusuf'un kapıya kadar (kaçmasına) izin vermez. h. Yetişip yakalar (Yusuf'u) (ve Yusuf'un) elbisesinin arkası yırtılır. ı. Yusuf'un orada elbisesi yırtılır. i. (Yusuf ile Zeliha) boğuşurlarken Kutayfer kapıya gelir.'

(60h) ve (60ı) tümcelerine ve bu tümcelerin içinde yer aldığı bağlama bakıldığında, Orhon Türkçesi, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi de dâhil, Eski Anadolu Türkçesine kadar olan dönemde, Türk dilinin, edilgenleştirme sürecinde, adeta katılımcıları işlemeyle direndiği söylenebilir. Metin bağlamında, çok belirgin bir Kılıcı olsa dahi, Eski Anadolu Türkçesine kadar incelediğimiz Türkçede, edilgenleştirmenin, olayı veya yeni bilgiyi kodlayan işlemler içerdiği görülmektedir. Yani, edilgenleştirme süreciyle *Temanın* değil, *Remanın* işlendiği; *Temanın* örtükleştirilmeye değil, *Remanın* tümcenin bakış açısına yerleştiği yorumu yapılabilir. Bu noktada, edilgenleştirme sürecinde *Remanın* öncelenmesinin, *Temanın* örtükleştirilmesini doğal olarak içerdiği, dolayısıyla, edilgenleştirme sürecinde *Rema* önceleniyorsa, Kılıcı ya da diğer katılımcılar da doğal olarak ardıllanıyordur, çıkarımı yapılabilir. *Remanın* öncelenmesiyle, *Temanın* ardıllanma işlevi arasında bağıntının olmaması, çelişki gibi görünmektedir. Ancak, edilgenleştirme sürecine bakıldığında, olay durumlarının, Kılıcı veya diğer katılımcılar göz ardı edilerek biçimlenebildiği anlaşılmaktadır. Kısaca, edilgenleştirme sürecinde, *Remanın* öncelenmesi için Kılıcının ardıllanması zorunlu bir işlev gibi durmamaktadır. Bunun nedeni, edilgenleştirmede belirli olay durumlarının seçilmesi olabilir. Eski Anadolu Türkçesine kadar incelenen Türkçenin tarihsel dönemlerinde, edilgenleştirme sürecine giren olay durumlarının Kılıcıları, metin bağlamı içerisinde söylenese de, metin üreticisinin ve okurlarının bildikleri, bilişsel düzeyde farkında oldukları Kılıcıları olduğu varsayımına ulaşıldı. Dolayısıyla edilgenleştirme sürecinde, Kılıcının örtükleştirilmesine yönelik herhangi bir işlemeyle gerek görülmemiştir denilebilir.

Eski Anadolu Türkçesine gelindiğinde ise, (60h) ve (60ı)'da olduğu gibi, edilgen tümcelerin Kılıcıları, edilgen tümcede değilse de metin içerisinde gönderimleri olan Kılıcılarıdır. Buna rağmen, edilgenleştirme sürecinin, Kılıcıyı örtükleştirmek gibi bir amaçla işlemediği söylenebilir. (60h) ve (60ı)'da, *Yusuf peygamberin* gömleğinin yırtılmasına neden olanın *Zeliha* olduğu bilinse de, gömleğin yırtılması kendi kendine gerçekleşen bir olaymış gibi yansıtılmıştır. Bu da, (60h) ve (60ı)'daki tümcelerin edilgen çatı değil de orta çatı olarak da değerlendirilebileceğini akla getirmektedir. (61f) ve (61g)'de, orta çatı daha belirgin özelliklerle kendisini

göstermektedir. (61f)'de, *açıl-* eyleminin gerçekleştiricisi *gün* değildir. *Gün*, *açıl-* eyleminden etkilenen bir üye gibi dursa da Erek değildir. *Gün*, Kılıcı değildir ve aslında, *açıl-* eyleminin Kılıcısı da yok gibidir. Dolayısıyla (61f)'nin ne etken ne edilgen ve ne de dönüşlü olabilecek özelliklere sahip olduğu söylenebilir. (61f)'de, dikkati çekici bir diğer nokta ise, *gün* ve *aç-* sözcüklerinin kalıplaşarak bir geçişim örneği biçimine gelmiş olmalarıdır. (61g)'de de, [+cansız] anlambilimsel özelliğe sahip üyeler olan *şavk* 'pırıltı' ve *nûr* 'ışık' kavramlarının *saçıl-* 'saçıl-' eyleminin Kılıcısı olmadıkları anlaşılmaktadır. Kendi kendine gerçekleşme anlamı görülen *saçıl-* eyleminin oluşturduğu yüklemede de, (61f)'de olduğu gibi, orta çatı özellikleri görüldüğü söylenebilir.

- (61)
- a. Ol dile-sin Tanrı-dan geri biz-i
o dile-EMİR Tanrı-ÇIK yine biz-BED
  - b. Sel kes-il-sin bul-alım yol-umuz-u
sel kes-ORTA-EMİR bul-İS(1.ÇL) yol-1.ÇL-BED
  - c. Var-dı ol kul Yusuf-un öp-tü el-in
Gel-GEÇ-(3.TK) o kul Yusuf-TDE öp-GEÇ-(3.TK) el-3.TK-Ø(BED)
  - ç. Dile-di ne ki andan suç-u varın
dile-GEÇ-(3.TK) ne ki sonra suç-3.TK hepsini
  - d. Çünkü ol kul yalvar-ır özr-ün dile-r
çünkü o kul yalvar-GEN-(3.TK) özür-3.TK-Ø(BED) dile-GEN-(3.TK)
  - e. Yusuf dahi anın suç-un affed-er
Yusuf dahi onun suç-3.TK-Ø(BED) affet-GEN-(3TK)
  - f. Ol saat bulut gid-er *gün aç-ıl-ır*
o zaman bulut git-GEN-(3.TK) gün aç-ORTA-GEN-(3.TK)
  - g. Şavk-ı nûr-u âlem üzre *saç-ıl-ır* (YZ 26)
parıltı-3.TK ışık-3.TK dünya üzerine saç-ORTA-GEN-(3.TK)

'a. O (Yusuf peygamber) Tanrı'dan dilesin bizim yeniden (bağışlanıp kurtulmamızı). b. (Böylece) sel kesilsin (ve biz de yeniden) yolumuzu bulabilelim. c. (Yusuf peygamberi üzüp günah işleyen) o kişi Yusuf'un yanına geldi (ve) elini öptü. ç. Ne kadar suçu (varsa) hepsinin (bağışlanmasını). d. (Hata yapıp günah işleyen) o kişi yalvarıp özür dilediği için, e. Yusuf da onun suçunu affeder. f. O andan (itibaren) bulut(lar gökyüzünden kaybolup) gider, güneş açar. g. (güneşin) pırıltısı, ışığı dünya üzerine saçılır.'

(61f)'de olduğu gibi, başka bir geçişim örneği Çağdaş Türkçeden verilebilir. (62)'de, *gün aç-* eylemine yakın anlamda *hava aç-* birleşik eylemi kullanılmış ve *gün aç-* eyleminde olduğu gibi, {-(I)l-} biçimbirimini alarak orta çatının temel

kurucularından biri olmuştur. Aynı biçimde, *ortalık aydınlandı*, tümcesinin de orta çatı işlevi yansıttığı söylenebilir. *Aydınlan-* eylemi, *gün açıl-* ve *hava açıl-* eyleminden farklı olarak {-lAn-} biçimbirimi eklenerek oluşturulmuştur.

- (62) Bir sabah hava karanlıkken uyandırıldım. Er bana: “Babamız, şimdi trenden indi, efendim,” dedi. Bunun manası mühimdi. “hizmet erini uyandır. Ateş yaksınlar,” diyerek kendim de yataktan fırlayıp acele giyindim; çünkü miralay Refet Bey müfrezemle temas ettikçe benim erlere birkaç lira harçlık verdiğinden erlerim ona (Baba) derlerdi. Sabahleyin erkenden gelen kumandanın bizim çadıra uğraması ihtimali vardı. *Hava aç-ıl-dı. Ortalık aydın-la-n-dı.* Neden sonra kumandan da doğru çadırıma geldiler; erler de sevinç içinde. Kendilerini karşıladım. (KSİ 59)

Bu çalışmada, bütüncü incelenirken iki biçimbirim temel alındı, {-(I)l-} ve {-(I)n-} biçimbirimleri. {-lAn-} biçimbirimi de orta ve dönüşlü çatı kullanımları içerisinde görev alabilmektedir. (62) ve (63)’de görülen {-lAn-} biçimbirimi {-lA-} ve {-n-} biçimbirimlerinin kalıplaşmasıyla oluştuğu için, {-(I)n-} biçimbirimi içerisinde değerlendirildi. {-lAn-} biçimbiriminin kalıplaşıp kalıplaşmadığı bir eylem gövdesinden {-lA-} ve {-n-} biçiminde bölünerek anlaşılabilir. Örneğin, *yaşlan-*, *evlen-*, *dalgalan-* eylemlerinden {-n-} biçimbirimi çıkartıldığında **yaşla-*, **evle-*, **dalgala-* biçiminde anlamsız gövdeler ortaya çıkmaktadır. Demek ki, *yaşlan-*, *evlen-*, *dalgalan-* eylem gövdeleri *yaş*, *ev*, *dalga* sözcüklerine {-lAn-} biçimbirimi getirilerek oluşturulmuşlardır (Gencan 2001: 371). {-lAn-} biçimbiriminin edilgen kullanımına ise bütüncüde rastlanmamıştır.

- (63) Bu gün tümen birlikleri muhtelif girişim ve hareketlerle düşmanı dağda tutarak ilerlemesine engel oldular. Sağdan soldan yetişen piyade tümenlerimiz, tümenimizin yan ve gerilerindeki tepelerde *mevzi-len-diler*. Gece de düşmana baskın yapan piyade alayımızın sağ kanadını alayımın korudum. Her ne kadar bu baskın başarılı olmadıysa da düşmanı yerinde durmaya mecbur etti. (KSİ 179)

(63)’te, *mevzilen-* eylemine eklenen {-lAn-} biçimbirimi dönüşlülük işlevinin bir parçası olarak kullanılmıştır. (64)’teki tümceler, Kılıçılarda veya ilk üyelerde görülen belirsizlik derecelerinin, edilgen çatı ile orta çatıyı birbirinden ayıran bazı özellikler taşıyor olabileceğini akla getirmektedir:

- (64) a. Yöm vir-e-yin han-um: Yürlü kara tağlaruñ *yık-ıl-ma-sun*.
dua ver-İS(1.TK) han-1.TK uçurumlu kara tağ-ÇOĞ-2.TK yık-ORTA-OLUM-İS
- b. Kölgelüçe kaba ağac-uñ *kes-ıl-me-süñ*, kamin akan görlü suy-uñ
gölgeli kaba ağac-2.TK kes-EDİL-OLUM-İS(2.TK) coşkun ak-OR güzel su-2.TK
Kuru-ma-sun, kanat-lar-uñ uç-ları *kır-ıl-ma-sun*. (DKK 94)
kuru-OLUM-İS(2.TK) kanat-ÇOĞ-2.TK uç-3.ÇL kır-ORTA-OLUM-İS(2.TK)

‘a. Dua vereyim hanım: Dayanıklı kara dağların yıkılmasını. b. gölgeli kaba ağacın kesilmesini, coşkun akan güzel suyun kurummasını, kanatlarının ucu kırılmasını.’

Belirsizlik derecelenmesinin, belirli ya da açık gönderimi olan bir üyeden, belirsiz veya daha ötesinde bilinemezliğe giden bir aşamalanma içerdiği düşünülebilir. Edilgenlik değerlendirmesinde ilk üye, yol gösterici değiştirgenlerden biri olduğu için, belirsizlik açısından sahip olduğu özelliklerin, edilgenlik açısından bir takım farklılaşmaları da taşınması doğal karşılanmalıdır. Kılıcı değil de, daha kapsayıcı olması için ilk üye kavramından yola çıkılarak belirsizlik derecelenmesi örneklenmeye çalışılırsa, *askerler kuleyi yıktı*, gibi etken bir tümcede, ilk üyenin, *askerler tarafından kule yıkıldı*, tümcesinden daha belirgin olduğu söylenebilir. *Kule yıkıldı*, tümcesinde, eylemi gerçekleştiren üye (askerler), tümcede söylenmeyerek daha da örtükleştirilmiştir. *Bin yıllık kule bakımsızlıktan yıkıldı*, dendiğinde ise, artık *yık-* eylemini gerçekleştiren belirsiz bir üyeden söz etmek de olanaksızdır. *Bin yıllık kule bakımsızlıktan yıkıldı*, tümcesinde, artık belirsizlik değil de, bilinmezlik derecesinde bir Kılıcı veya üye bulunmaktadır ve bu belirsizlik tümceyi orta çatı olarak değerlendirmeye yol açan işlevin bir parçası olmuştur.

(64a)’da yer alan *yıkıl-* eyleminin Kılıcısı, belirsiz gizil bir Güç (Force) olduğu için, tümcenin orta çatı özelliği taşıdığı söylenebilir. (64b)’de yer alan *kesil-* ve *kırıl-* eylemlerinin Kılıcıları, (64a)’da olduğu gibi, belirsiz olsalar da, yine de olası, tahmin edilebilir, bir başka deyişle özgül olarak bilinmese de, gönderim olarak bilinebilecek Kılıcılara sahiptirler. Yani, ağacı kesenin veya kanatları kıranın, tam olarak özgül özellikleri bilinmese de, varlıkları bir gölge gibi bağlam içerisinde kendisini göstermektedir; ancak, (64a)’da yıkılan dağların ne özgül-olmayan ne de metnin iç ve dış bağlamından çıkarılabilecek bir Kılıcısı yoktur. Bu arada, *kesil-* ile *kırıl-* eylemleri açısından da edilgen bir işleve yakın olma noktasında farklılık vardır. Kanadın kırılması, daha çok kendi kendine gerçekleşen bir olay izlenimi de

vermektedir. Oysaki, ağaç kendi kendine kesilemez. Bu yüzden *kırıl-* eyleminin içinde yer aldığı tümcenin işlevi orta çatıya daha yakındır, denilebilir. (64)'ün günümüz Türkçesine çevrilmiş (65)'teki biçimine bakıldığında, sadece ses değişiklikleriyle aynen aktarılabildiği anlaşılmaktadır. Herhangi bir çatı ya da biçimbirim değişikliğine gerek görülmemiştir. Bu durumda, Eski Anadolu Türkçesindeki edilgenlik işlevinin günümüz Türkçesinde de devam ettiği sonucuna varılabilir:

(65) Yom vereyim hanım:

Uçurumlu kara dağların *yık-ıl-masın!*

Gölgeli kaba ağacın *kes-ıl-mesin!*

Çoşkun akan suların kurumasın!

Kanatlarının ucu *kır-ıl-masın!*

(DKH 26)

Hem (64a) hem de (65)'te *yıkıl-* eyleminin geçtiği, *Uçurumlu kara dağların yıkılmasın*, tümcesinin ilk üyesi olan *uçurumlu kara dağların*, eylemden etkilenen üye, sözdizimsel açıdan ise bir Nesne gibi durmaktadır. İlk üyenin veya Kılıcının belirsizliği noktasında ortaya çıkan bazı varsayımlar, edilgen ve orta çatı arasındaki ayrımların nedenlerine ilişkin birtakım ipuçları verebilir. (64a)'da, *yıkıl-* eyleminin bilinemez bir Kılıcısı olması, aynı zamanda, (64a) tümcesinin orta çatı olduğuna ilişkin bir kanıt gibi durmaktadır. (64b)'deki, *kesil-* ve *kırıl-* eylemlerinin Kılıcıları bilinemese de, özgül özellikleri taşıyabilecek; örneğin, insan veya hayvan gibi [+canlı] özellikli herhangi bir varlığa gönderimde bulunabilecek niteliklere sahip Kılıcıları olabilecekleri anlaşılmaktadır. (64b)'deki yüklemelerin sahip olduğu Kılıcıları, (64b) tümcesinin edilgen olabileceğine ilişkin çıkarımı da güçlendirmiş olmaktadır. İlk üyenin, belirsizlik açısından gösterdiği derecelenmeler, yalnızca edilgen ve orta çatı ayırımını değil, örneğin orta ile dönüşlü yapılar arasındaki ayırma açıklama getiren üye nitelik farkına da gönderimde bulunmaktadır. Örneğin, *Dağlar yıkıldı*, gibi bir tümcede, Özne konumundaki üye olan *dağlar*, yapılan işten etkilendiği halde, işi gerçekleştiren üye özelliği taşımadığı için dönüşlü bir tümcenin Öznesi veya Kılıcısı da değildir. Oysaki *Ali yıkandı*, gibi bir tümcede, *yıkan-* eylemini hem yapan hem de yaptığı işten etkilenen bir üye söz konusudur.

(66c)'de, *yıkıl-* eyleminden etkilenen *deve*, *yıkıl-* eyleminden etkilenen bir varlık olsa da, eylemi istemli olarak gerçekleştiren değildir. O halde, (66c) tümcesi için orta çatı denebilir; ancak (64a)'da yer alan orta çatı ile (66c)'deki orta çatı arasında bir fark varmış gibi görünmektedir.

- (66) a. Kan Turalı ad-ı görklü Muhammed-e salavat getirdi.
kan Turalı ad-3.TK güzel Muhammet-YÖN salavat getir-GEÇ-(3.TK)
- b. Deve-ye bir depme ur-dı, deve bağır-dı.
deve-YÖN bir tekme vur-GEÇ-(3.TK) deve böğür-GEÇ-(3.TK)
- c. Bir daha ur-dı, deve ayağ-ı üzeri-ne tur-ıma-dı, *yık-ıl-dı*.
bir daha vur-GEÇ deve ayak-3.TK üzeri-YÖN dur-Abil(OLUM)-GEÇ yık-DÖN-GEÇ
- ç. Bas-up iki yir-den boğazla-dı.
bas-UL iki yer-ÇIK boğazla-GEÇ-(3.TK)
- d. Arka-sı-ndan iki kayış çıkar-dı, tekür-üş öñ-i-ne bırak-dı,
sırt-3.TK-ÇIK iki kayış çıkar-GEÇ tekfur-TDE ön-3.TK-YÖN bırak-GEÇ
- e. Ayd-ur: Akınçı-lar-uş terkiş-i bağ-ı, üzengü-si kayış-ı
de-GEN-EMİR Akıncı-ÇOĞ-TDE eğer-3.TK bağ-3.TK üzengi-3.TK kayış-3.TK
Üz-ıl-ür, dik-meg-e gerek ol-ur di-di. (DKK 192)
kop-ORTA-GEN-(3.TK) dik-OR-YÖN gerek ol-GEN de-GEÇ-(3.TK)

'a. Kan Turalı adı güzel Muhammet (peygambere) salavat getirdi. b. Deveye bir tekme vurdu, deve böğürdü. c. Deveye bir daha vurdu, deve ayakları üzerinde duramadı (ve) yıkıldı. ç. (Kan Turalı devenin üzerine ayaklarıyla) basıp (deveyi) iki yerinden boğazladı. d. (Devenin sırtından iki (tane) kayış yaptı, kafir beyinin önüne bıraktı. e. (Ardından kafir beyine kayışları göstererek), askerlerinin eyer bağı, üzengi kayışı kopar, dikmek için lazım olur, dedi.'

(66e), açık bir orta çatı oluşumu sergilemektedir. *Kayışın yırtılması*, kendi kendine gerçekleşen olay durumlarını aktarmaktadır. Ayrıca, *Kayışı yırttı*, gibi bir etken tümceyle karşıtlık göstermemektedir. Bütün bu özelliklerden yola çıkılarak, (66e)'nin orta çatı işlevini yansıttığı söylenebilir.

Eski Anadolu Türkçesinde, {-I|}- biçimbirimini alan ve Kılıcının önvarsayıldığı edilgen kullanımların, Orhon Türkçesi, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesindeki edilgen kullanımlara, edimbilimsel açıdan eşdeğer olduğu görülmektedir. Kılıcının önvarsayıldığı edilgen kullanımlarda, edimbilimsel işlevin Kılıcıyı örtükleştirmek değil, olayı incelemek olduğu varsayılabılır. Eski Anadolu Türkçesinde, edilgen tümcede olmasa da metin içerisinde edilgen tümcede aktarılan işin Kılıcısı

kodlanabilmektedir. Orhon Türkçesi, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi, Eski Anadolu Türkçesinde de {-I} biçim birimiyle oluşturulmuş Kılıcı edilgenlere rastlanmamaktadır. Yani, edilgen tümcelerde yer alabilen Kılıcı öbeği Eski Anadolu Türkçesinde de görülmemektedir.

5.2.2.2.2. Eski Anadolu Türkçesinde {-I}n-} Biçim Birimi

(67e) tümcesindeki edilgen kullanımda, *kap bağlandı* tümcesi, orta çatı özelliği sergiler görünmektedir. *Kapı* kendi kendine gerçekleşen, başka bir deyişle, gizil bir güç tarafından tetiklenen bir olayın etkileneni konumunda gibidir. Ancak, (67e)'den önceki tümcelerde, kapıyı kapatan Kılıcının izlerine rastlamak mümkündür. (67b)'de, kölelerin kapılara kilit vurduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla, (67e)'de kapının kapanması, kölelerin kilit vurması sonucu gerçekleşen bir olay olmalıdır:

- (67)
- a. Yusuf-u çün ol saray-a güvür-ür
Yusuf-BED o saray-YÖN sok-GEN-(3.TK)
  - b. Her kapı-ya kul-ları kilit ur-ur
her kapı-YÖN köle-3.ÇL kilit vur-GEN-(3.TK)
  - c. Gel-di iblis ol arada tur-uben
gel-GEÇ şeytan o yer-BUL dur-UL
  - ç. Nazar ed-er fitne ile dol-uben
bak-GEN-(3.TK) ayartma ile dol-UL
  - d. Yusuf-a de-r kal-ma-dı ayrık çare
Yusuf-YÖN de-GEN-(3.TK) kal-OLUM-GEÇ başka çare
  - e. Kapı *bağla-n-dı* Yusuf kanda var-a (YZ 49)
kapı kapa-EDİL-GEÇ-(3.TK) Yusuf nereye git-İS

'a. (Zeliha birlikte olmak istediği için) Yusuf (peygamberi) saraya sokar. b. Köleleri kapıya kilit vururlar. c. Şeytan o yere gelip durur. ç. Ayartma ile dolu bakışlarla bakar. d. Yusuf'a der ki "artık başka çare kalmadı." e. Kapı kapandı, Yusuf artık nereye gitsin!"

(67e)'de ilginç olan, metin bağlamı içerisinde Kılıcısı belirli olan olay durumlarının edilgen değil de orta çatı kullanımıyla verilmiş olmasıdır. Bunun nedeni, daha önce de söylendiği gibi, edilgenliğin, Kılıcı odaklı bir işlemi gerçekleştirmemesi olabilir. Edilgenleştirme süreciyle, olayın öncelenmesi, olayın katılımcılardan daha önemli olduğu, veya metinde dilsel olarak kodlanmasa bile bilinen katılımcılardan çok yeni

bilgi olarak kodlanan olayın tümcenin bakış açısına yerleştirilmesi amaçlandığı için olay durumlarının kodlanmasında edilgen yapı tercih edilmektedir.

(68ç) ve (69ç)'de, (67e)'de edilgenleştirme sürecine sokulan olay durumlarından çok da farklı olmayan bir kullanım vardır. (68ç)'nin yer aldığı metin bağlamına bakıldığında, cennete girenlere, yataklar döşeyen Tanrı olmalıdır. Buna rağmen, (68ç), Kılıcsız bir orta çatı görünümü sergilemektedir.

- (68) a. Her biri-ne ver-e hoş yüce saray
her biri-YÖN ver-İS güzel yüce saray
b. Huri ver-e değme-si-nin yüz-ü ay
huri ver-İS herhangi bir-3.TK-TDE yüz-3.TK ay
c. Köşk-ler vere köşk için-de taht yüce
köşk-ÇOĞ ver-İS köşk için-BUL taht yüce
ç. Dürü döşek-ler *döşe-n-miş* uçtan uca (YZ 77)
türü yatak-ÇOĞ döşe-EDİL-GEÇ-(3.TK) uçtan uca

‘a. (Tanrı iyilerin) her birine güzel yüce saray versin. b. Huri versin (onlara ki o hurilerin) hangisi olursa olsun yüzü ay (gibidir). c. (Tanrı) tahtı yüce köşkler versin. ç. (O Köşkler içinde) baştan başa çeşit çeşit yataklar döşenmiş (olsun).’

- (69) a. Bir gün Kam Gan oğlu Han Bayındır yir-i-nden tur-mış i-di.
bir gün Kam Gan oğul-3.TK Han Bayındır yer-3.TK-ÇIK kalk-GEÇ i-GEÇ
b. Şâmi günlüğü-yir yüzi-ne dik-dür-miş i-di.
şemşiye biçimindeki çadır-3.TK yer yüzü-YÖN dik-ETR-GEÇ i-GEÇ-(3.TK)
c. Ala sayvan-ı gök yüzü-ne aşan-mış i-di.
ala gölgelik-3.TK gök yüzü-YÖN yükselt-GEÇ i-GEÇ-(3.TK)
ç. Bin yerde ipek halıça-sı *döşe-n-miş i-di*.
bin yerde ipek küçük halı-3.TK döşe-EDİL-GEÇ i-GEÇ-(3.TK)
d. Hanlar han-ı Bayındır yıl-da bir kerre toy yap-üp
han-ÇOĞ han-3.TK Bayındır yıl-BUL bir kere büyük ziyafet et-UL
Oğuz big-ler-in konuklar i-di. (DKK 77)
oğuz bey-ÇOĞ-3.TK-Ø(BED) ağırla-GEN i-GEÇ-(3.TK)

‘a. Bir gün Kam Gan oğlu Bayındır Han yerinden kalkmıştı. b. Şemşiye biçimindeki çadırı yeryüzüne diktirmişti. c. Ala gölgeliği gökyüzüne yükseltmişti. ç. Bin yerde küçük halıları döşenmişti. d. Hanlar hanı Bayındır yılda bir kere (böylesine) büyük (bir) ziyafet düzenler, Oğuz beylerini ağırlardı.’

(69ç)'nin de yer aldığı metin bağlamından, *döşe-* eylemini gerçekleştiren Kılıcının, *Kam Gan Oğlu Bayındır Han*'ın adamları veya boyundaki insanlar olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, halıları döşeyenlerin kim olduğundan çok halıların döşenme işi önemsendiğinden olsa gerek, eylemi gerçekleştiren Kılıcıdan çok, olay öncelenmiştir. Hatta, (69ç)'de, Kılıcılar o kadar belirsizdir ki, halıların döşenmesi kendi kendine gerçekleşen bir olaymış izlenimi sergilemekte, bu açıdan da (69ç) kullanımı orta çatı kullanımına yakın durmaktadır.

(70a) ve (70c)'de, yine, Kılıcının önvarsayıldığı ve olay durumlarındaki olayın öncelendiği bir kullanımla karşılaşılmaktadır. (70a)'da, davulları kimin çaldığı değil, yalnızca çalınması önemli olarak görülmüş gibidir. Aynı biçimde, (70c)'de de, edilgenlik süreciyle, kılıcı kimin vurduğu değil, kılıcın vurulmuş olması önemsenmiştir, denebilir.

- (70) a. Gümbür gümbür tavullar *çal-ın-di*, burma-sı altun tuç borı-lar
gümbür gümbür davul-ÇOĞ çal-EDİL-GEÇ büküm-3.TK altın tunç boru-ÇOĞ
çal-ın-di.
çal-EDİL-GEÇ-(3.TK)
- b. Ol gün cılasun big eren-ler dön-e dön-e savaş-dı.
o gün yiğit bey eren-ÇOĞ dön-UL dön-UL savaş-GEÇ-(3.TK)
- c. Ol gün kara polat öz kılıç-lar *çal-ın-di*.
o gün kara çelik öz kılıç-LAR çal-EDİL-GEÇ-(3.TK)
- ç. Ol gün kargu dillü kayın oh-lar *at-ıl-di*.
o gün kargı dilli kayın ok-ÇOĞ at-EDİL-GEÇ
- d. Ala evren süvri cıda-lar *süs-il-di*. (DKK 161)
güzel büyük yılan sivri mızrak-ÇOĞ dürt-EDİL-GEÇ-(3.TK)

‘ [Kazan bey kafirin iyice yaklaştığını gördü. Atından indi, temiz sudan abdest aldı, ak alnını yere koyup iki rekat namaz kıldı. Adı güzel Muhammet (peygambere) salavat getirdi, kara dinli kafirin gözünü kararttı, haykırdı, at ile saldırıp (düşmanın) karşısına çıktı, kılıç çaldı. (DKK 161)] a. Gümbür gümbür davullar çalındı. b. O gün yiğit bey erenler döne döne savaştı. c. O gün kara çelik kılıçlar çalındı. ç. O gün kargı dilli kayın oklar atıldı. O gün büyük yılan biçiminde sivri mızraklar dürtüldü.’

(71b)'de, savaşan kişinin göz kapağını kılıç kesmesi, tamamen belirsiz ve gizil bir Kılıcıya gönderimde bulunularak aktarılmıştır. Oysaki, metin söyleminde

edimbilimsel güdülenme açısından, savaşılan kişi ya da kişilere karşı herhangi bir örtükleştirme amacı güdülmemektedir.

- (71) a. Bir sa'atda kāfir-e üç kere at dep-di.
bir zaman kafir-YÖN üç kere at sal-GEÇ-(3.TK)
- b. Nāgāh göz-i kapağ-ı-na kılıç tokı-n-di.
birden göz-3.TK kapak-3.TK-YÖN kılıç dokun-ORTA-GEÇ-(3.TK)
- c. Kara kan-ı şorla-dı göz-i-ne in-di.
kara kan-3.TK şorla-GEÇ göz-3.TK-YÖN in-GEÇ-(3.TK)
- ç. Öz-in sarı yir-ler-e sal-dı. (DKK 172)
kendi-3.TK-Ø(BED) sarı yer-ÇOĞ-YÖN at-GEÇ-(3.TK)

‘[Muhammet (peygambere) salavat getirdi, deve gibi bağırdı, aslan gibi kükredi, nara çekip haykırdı, tek başına kafire at saldı, kılıç çaldı. Döne döne bir süre cesurca savaştı. Kafiri yeneyim dediyse de yenemedi. (DKK 172)] a. Bir zaman, kafire üç defa at üstünde saldırdı. b. Birden göz kapağına kılıç değdi. c. Kara kanı fişkırdı, gözüne indi. ç. Kendisini (acı içinde) sert yerlere attı.’

(71)'de, savaşılan kişi ya da kişiler özgül özelliklerine göre verilmemişse de genel bir kavram (*kafir, tekfir*) olarak metinde yer almaktadır. Ancak, (71b)'ye gelindiğinde, kılıcın göz kapağını kesmesi, sanki kılıcın kendi kendine gerçekleştirdiği bir olaymış gibi sahnelenmiştir. Kılıcın [-canlı] ve [-insan] anlambilimsel özellikleriyle, kesme işini istemli olarak gerçekleştirmesi mümkün olmadığına göre, çıkarımsal olarak kılıçla kesme işini yapanın kafir göndergesi olması gerekir. Üstelik, (71b)'den bir önceki tümce olan (71a)'da *kafir* sözcüğü bir katılımcı olarak aktarılmıştır. Hemen bir tümce sonra, kılıcı kullanan katılımcı, neredeyse gizil bir Güç konumuna düşürülmüştür. Bunun nedeni, (71b)'den önceki tümcelerde kılıcı kullanan katılımcıya gönderimde bulunduğu için, örtükleştirme veya gizleme işlevleri olamaz. O halde, (71b)'de, olayı gerçekleştiren, olayın ön plâna çıkarılması adına, bilişsel düzeyde silinmiş olmalıdır. Olayı gerçekleştirenin bilişsel düzeyde silinerek gizil güç durumuna büründürülmesi, (71b)'deki yapının orta çatı işlevi kazanmasına neden olmuştur. Yani, Kılıcının gizil GÜÇ olarak kodlanması çatı işlevinin ne olacağını da belirlemiştir denilebilir. Bu durum, Kılıcının yüklendiği niteliklerin edilgen çatı ile orta çatı arasındaki işlev farklılığını tetiklediğini gösterdiği gibi, aynı zamanda, edilgen ile orta çatı arasında işlevsel bir bağ olduğunu da göstermektedir. Bütünceden yola çıkılarak, edilgen ile orta çatı arasındaki bağın yüklemelerdeki

olayın öncelenmesine dayanan işlevler olduğu söylenebilir. Aralarındaki fark ise, katılımcılara yüklenen belirsizlik derecelerinde olabilir. Orta çatının kendi içerisinde ilk üyenin farklı anlambilimsel özelliklere göre kodlanabildiği görülmektedir. Orta çatıda, (71b)'de olduğu gibi, ya belirli bir Kılıcıyken gizil bir Kılıcıya dönüştürülmüş katılımcı ya da *Dağlar yıkıldı*, tümcesinde olduğu gibi, hâlihazırda, gizil olan bir katılımcı söz konusudur. Dolayısıyla, orta çatının, Kılıcısı gizil olan olay durumlarında görev aldığı söylenebilir. Edilgenliğe gelince, Kılıcı, edilgen tümce içerisinde kodlanmasa bile metinde kodlanmakta, ya da metin içerisinde hiç kodlanmayarak alıcıların (okurların) dünya bilgisine dayandırılmaktadır.

(72ç)'deki dönüşlülük sürecine girebilen katılımcıya bakılarak, dönüşlünün, (71b)'de yer alan orta çatıdan farkı ortaya konmaya çalışılabilir. (71b)'deki Özne konumunda, yapılan eylemin gerçekleştiricisi değil, ondan etkilenen bir varlık söz konusudur. (71b)'de yer alan eylemin gerçekleştiricisi, metin içerisinde açık olarak bilinse de, adeta gizil bir Güç haline dönüştürülmüştür. (72ç)'de ise, *sığındır-* eyleminin Kılıcısı, [+insan] ve dolayısıyla [+canlı] olan bir varlıktır. Yapılan işi hem gerçekleştiren, hem de o işten etkilenen konumundadır.

- (72) a. Beri gel de-r Yusuf-a kork-ma dahi
beri gel de-GEN-(3.TK) Yusuf-YÖN kork-OLUM(EMİR) bile
- b. Öl-dür-me-ye-m ben sen-i Tanrı hakkı
öl-ETR-OLUM-İS-1.TK ben sen-BED Tanrı
- c. Çünkü eşit-ti Yehuda-nın söz-ün
bu şekilde işit-GEÇ-(3.TK) Yehuda-TDE söz-3.TK-Ø(BED)
- ç. *Sığ-ın-dır-dı* Yusuf ana kendöz-ün (YZ 10)
sığın-ETR-GEÇ-(3.TK) Yusuf ona kendi-3.TK-Ø(BED)

'[(Yusuf peygamber) dedi ki, "kardeş kardeşe nasıl kıydın?" "bu hayal geçti içimden ey kardeş!'" Yehuda (Yusuf'un söylediği) bu sözü işittiği için, feryat etti, Yusuf'a yandı içi.(YZ 10)] a. (Yehuda) Yusuf'a "yanıma gel ve korkma dedi." b. Tanrı hakkı için öldüremem ben seni. c. (Yusuf) Yehuda'nın söylediklerini işittiği için, ç. Kendisi ona sığındı (iltica etti).'

Eski Anadolu Türkçesinde, {-I)n-} biçimbirimi ile {-I}l-} biçimbiriminin kodladıkları çatı işlevlerinin örtüştüğü görülmektedir. Yani, en geniş anlamda, {-I}l-} ve {-I)n-} biçimbirimleriyle edilgen, orta ve dönüşlü çatılar kurulabilmektedir. Eski Anadolu Türkçesinde, {-I}l-} biçimbirimiyle kurulan edilgen yapılar, Orhon

Türkçesi, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinden farklı olarak, metin içerisinde, Kılıcıyı kodlayabilmektedirler. Bir başka açıdan bakılınca, edilgenleştirme sürecine giren olay durumlarının Katılımcısı, gönderimi metin içerisinde olan bir varlıktan seçilebilmektedir. Eğer bu değişim ilerleyen bir süreçse, edilgenliğin artzamanlı sürecinin, kılıcsız edilgenden kılıcılı edilgene (*tarafındanlı edilgen*) doğru dönüşen bir değişim içerdiği söylenebilir. Türkçenin Osmanlı Türkçesi ve Çağdaş Türkçe dönemlerine de bakarak, bu artzamanlı gelişim hakkında daha kesin konuşmak mümkün olabilecektir.

Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi, Eski Anadolu Türkçesinde de, *yumurlan-* ‘toplan-, toparlan-’ (DKK 162) eyleminde olduğu gibi, {-(I)l-} ve {-(I)n-} biçimbirimlerinin kalıplaşmasıyla oluşmuş {-lAn-} biçimbiriminin çatı göreviyle kullanımına rastlanmaktadır.

5.2.3. Osmanlı Türkçesi: *Klasik Osmanlı Türkçesi* ve *Yeni Osmanlı Türkçesi*

Osmanlı Türkçesi (*Osmanlıca*), Osmanlı devletinin kuruluş aşamasındaki eserlerin dili olan Türkçe (*Eski Osmanlı Türkçesi*) sayılmazsa, Türkiye Cumhuriyeti kurulana kadar Osmanlıların kullandığı Türkçe biçiminde tanımlanabilir⁹. Tarihte gerçekleşen olaylar, her ne kadar dilin değişim süreci açısından temel bir belirleyici olmasa da, Osmanlı Türkçesi için, 16. yüzyıldan Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşuna kadar yazı dili olarak kullanılan Türkçe biçiminde bir tarihsel sınırlama yapılabilir. Kısaca, Osmanlı Türkçesinin, Eski Anadolu Türkçesi döneminden sonra gelen, özellikle, Fatih Sultan Mehmet’in İstanbul’u fethiyle yeni bir Türk kültür ve medeniyetinin temellerinin atılması ve Anadolu’da siyasal bir egemenlik ve birliğin kurulmasından sonra gelişen yazı dili olduğu söylenebilir. Osmanlı Türkçesi bir anlamda da Eski Anadolu Türkçesi ile Türkiye Türkçesini birbirine bağlayan bir geçiş süreci özelliğini de taşımaktadır. 16. yüzyıldan itibaren Eski Anadolu Türkçesinden farklılaşmaya başlayan Osmanlıca zamanla halk dilinden uzaklaşan bir aydın zümre dili haline gelmiştir. Osmanlıcayla birlikte yazı dilinin sade bir dil olmaktan çıkmasında, aynı medeniyet ve inançları taşıyan milletlerin dillerinden Türkçeye ödünçlenen sözcük ve tamlama kurallarının da etkisi olmuştur

(Karamanlıoğlu 2002: 65-66; Ercilasun 2004: 462). Osmanlı Türkçesine ait bütüncü, Timurtaş (1994)'ın sınıflandırmasına (bkz: tablo 17) dayalı bir seçimle oluşturuldu (Timurtaş 1994: viii). Şimdi Osmanlı Türkçesinin *Klasik Osmanlı Türkçesi* ve *Yeni Osmanlı Türkçesi* biçiminde ayrılan dönemlerine ve bu dönemlerden seçilen eserlerin edilgenlik ile ilgili görünümüne bakılabilir.

5.2.3.1. Klasik Osmanlı Türkçesinde Edilgenlik

Klasik Osmanlı Türkçesi, 16. yüzyılda Osmanlı devletinin bir imparatorluk haline gelme süreciyle birlikte başlayıp 19. yüzyılın ikinci yarısına, yani Tanzimata kadar süren dönem içinde yazı dili olarak kullanılan Türkçeye denmektedir. Orta Türkçe dönemine giren Eski Anadolu Türkçesi içerisinde Arapça ve Farsça sözcükler görülebiliyordu. Ancak, yabancı dillerden alınan sözcükler hem normal ölçüdeydi hem de Türkçenin ses yapısına uydurulmaya çalışılıyordu. Genel olarak bakıldığında ise, Eski Anadolu Türkçesinin geniş kitlelerin anlayabileceği bir dil olduğu söylenebilir. Klasik Osmanlı Türkçesi döneminde, Osmanlıca denen dil Arapça ve Farsçanın o kadar çok etkisinde kalmıştır ki bütün Türk dilleri içinde ayrı bir dil gibi düşünülecek duruma gelmiştir. Öyle ki Arapça ve Farsçanın etkisi yalnızca sözcük düzeyinde kalmamış, sözdizimine de bulaşmıştır. Türk saraylarında yabancı şairlere Türk şairlerden daha çok önem verilmeye başlanmıştır. Klasik Osmanlı Türkçesi döneminde en güçlü zamanlarını yaşayan Divan edebiyatında öyle düzyazı ve şiirler yazılmıştır ki içlerinde yalnızca bazı eylem ve ilgeçler Türkçedir¹⁰. Bu dönemde yalnızca edebiyat değil, bilim ve resmi dilde de oldukça ağır bir dil kullanılmıştır. Bütün bunu söylerken, Divan edebiyatı dışında ayrı bir damar olarak varlığını sürdüren Halk edebiyatının daha sade dilini göz ardı etmemek gerekmektedir. Yine, Divan edebiyatı içerisinde çok ağır olmayan bir dille yazılmış eserler de vardır. Ancak, bu dönemde, halk edebiyatının bile yer yer Divan edebiyatının o ağıdalı dilinden etkilendiği söylenebilir. Osmanlıca diye neredeyse yapay bir dilin oluşması, Osmanlı devletini 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iki dilli bir devlet haline getirmiştir. Bir yanda Selçuklular ve Anadolu Beylikleri devrinden başlayarak kendi doğal akışı içerisinde yol alan konuşma dili, yani halkın konuştuğu dil; diğer tarafta konuşma dilinden iyice uzaklaşmış Osmanlıca vardır. Devrin şair ve bilginleri,

yazma noktasında yeteneklerini göstermek istediklerinde Osmanlıca'yı, halka bilgi verici din, tıp içerikli kitaplarda sade Türkçeyi kullanıyorlardı. Osmanlıca adı verilen bu ağır dile en güçlü tepki ilk defa Tanzimat yazar ve şairlerinden gelecektir (Karamanlıoğlu 2002: 67; Timurtaş 1994: viii; Ercilasun 2004: 462; Gülensoy 2005: 218-19).

5.2.3.1.1. Klasik Osmanlı Türkçesinde {-(I)l-} Biçimbirimi

Klasik Osmanlı Türkçesinde, {- (I)l-} biçimbiriminin yer aldığı yüklem, edilgenlik işlevi taşıdıklarında, Türkçenin daha önceki dönemlerinde olduğu gibi, katılımcılardan çok olayın sahnelendiği edimbilimsel özellik taşımaktadırlar. Örneğin, (73)'te, *kazıl-* eyleminin Kılıcısına metin içerisinde *onlar* anlamında belirsiz bir gönderim vardır. Bu noktadan yola çıkılarak, Klasik Osmanlı Türkçesinde, Türkçenin daha önceki dönemlerinde olduğu gibi, edilgenleştirme sürecinde katılımcıya değil, olaya önem verildiği söylenebilir:

(73) Bre cânım, bir adam Erzurum'un *şiddet-i şitâsında* [zorlu kışında] merhûm olsa *ibtida'* [önce] *ol merhûmu* [o rahmetliyi] *defn edecekleri* [gömecekleri] yere on beş yirmi yük odun yığıp, *âteş-i Nemrûdlar* [Nemrutların ateşi gibi bir ateş] yakıp, *rû-yi zemini mülâyim olduktan* [toprağı biraz yumuşadıktan] sonra güç ile *Ferhâdi külüngler* [taşçı kazmaları] ile kazıp, *bu minvâl üzre* [bu yolda] beş altı sâ'atte bir mezâr güç ile *kaz-ıl-ır*; sonra *meyyiti* [ölüyü] tâbûruyla getirip defn ederken *lahde* [gömüte] *lütf ile* [yavaşça] korlar ki meyyitin aslâ bir *uzvu* [organı] hareket etmeye. Zîrâ meyyitin a'zâsı *haraket ederse* [kımıldarsa] *pâre pâre* [parça parça] olur. Zîrâ *cümle* [bütün] vücûdu buz olup donmuştur. (SN 229)

(74)'te *görül-* eyleminin Kılıcısının, (73)'te olduğu gibi, *onlar*, *insanlar* gibi belirsiz bir gönderimi vardır. Öyle anlaşılıyor ki, Klasik Osmanlı Türkçesi döneminde de Türkçe, edilgenleştirileceği olay durumlarını, Kılıcısı genel bir gönderime sahip, önvarsayılan veya belirsiz olanlardan seçmektedir.

(74) *Nâgeh* [ansızın] Karaman Eyaleti'nde İlgin *nâm* [adlı] sahrâda iki İslâm askeri, deryâ-misâl birbirlerine mukâbil [karşı] olup, bir *mukâtele* [karşılıklı kırım] olmuştur *kim* [ki] *hübût-i Âdem'den* [Âdem'in cennetten yeryüzüne inmesinden] beri *âl-i Emeviyyûn'dan* [Emevilerin soyundan] Abdullah ibn Mervân bile böyle *dilirâne* [yiğitçe] ve *Rüstem-misâl* [eski İran söylencesinin kahramanı Rüstem gibi] *cenk etmemiştir* [savaşmamıştır] ve *gör-ül-memiştir*. (SN 579)

(75)'te, (73) ve (74)'te olduğu gibi, *kaydet-* ve *at-* etrafında biçimlenen olay durumlarının içerisindeki işin, olayın katılımcılarından daha görünür biçimde sahnelendiği anlaşılmaktadır. Metin bağlamından, *kaydet-* eyleminin gerçekleştiricisinin devlet görevlileri, *at-* eyleminin gerçekleştiricisinin ise, topçu olan askerler olduğu, çıkarımsal olarak bilinebilmektedir. Metin üreticisinin metinde bilgisel bir eksiklik olmasını istemeyeceği varsayıldığında, Kılıcıların okurun dünyasında önvarsayımsal olarak kodlandığının farkında olması beklenir.

(75) *Hamd-i Hudâ* [Tanrı'ya şükür] yine o vezîr-i *sâhib-dilin* [gönül sahibinin] *şeref-i sohbetleriyle müşerref olup* [sohbet onurlarıyla onurlanıp], Varat fâtihî Alî Paşa'nın *fethnâme* [herhangi bir savaş sonunda bir yerin ele geçirildiğini bildirmek üzere ilgililere gönderilen resmi yazı] emirlerini ve mektûblarını verip, bir dîvân-i azîmde fethnâmeler *kirâat olundukta* [okundukta] Gâzî Melek Paşa: "Evlîyâ'm, gazan mübârek ola. Tez, *dizdâra* [kale komutanına] haber verin, kal'eden Varat fethi şâmdânlığı [sevinçleri] topları atıp *emr-i sipehsâlâri* [başkomutan buyruğu] *sicille* [kütüğe] *kayded-il-sin* [yazılsın], şehir donanmaları olsun" diye emir verdi. Üç gün üç gece gerek paşa ordusunda, gerek şehirde şâmdânlıklar olup *şeb ü rûz* [gece gündüz] bin pâre toplar *at-ı-ırdı*.

(SN 600)

(76)'da, yer alan *ihsân buyur-* ve *temiz tut-* eylemlerinin Kılıcıları, (75)'de olduğu gibi, metin içerisinde geçmese bile, çıkarımsal olarak bilinebilecek gönderimlere sahiptirler. Metin bağlamından, ihsân buyuranın saray, temiz tutmayanın ise, görevliler olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, edilgenleştirme sürecinin, doğrudan doğruya Kılıcıyla bir etkileşimi yoktur. Edilgenleştirme süreciyle, olayın sahnelenme işlevi yerine getirilmektedir ve dolayısıyla, olayın sahnelenebileceği olay durumlarına edilgen bakış açısı verilmektedir denilebilir.

(76) Bunun üzerine *1071 senesi rebî'ül evvelinin on ikinci* [15 Kasım 1660] pazartesi günü Melek Ahmed Paşa Efendimizi Bosna'dan *azl edip* [görevden alıp], Bosna Eyâleti fâtih-i Varat Serdar Alî Paşa'ya *tevcih olundu* [verildi], bize dahi Rûmeli Eyâleti *ihsân buyr-ul-du* [bağışlandı]. OI kadar *şiddet-i şitâ* [zorlu kış] idi ki, tükürse insânın tükürüğü yere düşünceye kadar donardı. (...) Bu şehirden [Volçetrin] kalkıp Kosovâ Sahrâsı içre nehr-i Gülâb kenârıyla giderken *beyâban* [çöl] içre kalmış bir kubbe-i âlî [büyük kubbe] içinde Hudavendigâr Gâzî hazretlerinin şehîd olduğu ve *âlât-i batniyelerinin* [iç örgenlerinin] *medfûn* [gömülü] bulunduğu mahalli ziyâret ettik. Ammâ kubbenin içerisi *temiz tut-ul-mamış idi*. Melek Ahmed Paşa Efendimiz bu hali görünce, *gazaba geldi* [sinirlendi].

(SN 620)

(77)'de, (73), (74), (75) ve (76)'dan farklı olarak, edilgen eylem çerçevesinde aktarılan olay durumlarının Kılıcısının, belirgin bir metin içi gönderime sahip olduğu anlaşılmaktadır. (77)'de, *kır-* eyleminin Kılıcısı metin içerisinde kodlanmışsa da, edilgen tümce içerisinde kullanılmamıştır. Klasik Osmanlı Türkçesinde, Kılıcı öbekli edilgen tümcelerin yaygın olarak tercih edilmemiş olması, edimbilimsel olarak edilgenleştirmenin, katılımcıları değil, olayı sergileme amacına yönelik gerçekleşen bir işlev olduğunu gösteren kanıtlardan biri olsa gerek.

(77) Sağ tarafımızdan da Sührâb Mehmed Paşa, Maraş askeriyle imdâda yetişip *fi'l-hâl* [hemen] iki bin kadar düşmanı *dendân-i tîgden ber-gerden edip* [kılıçla boyunlarını götürüp] *kelle paça eylediler* [kellelerini kopardılar]. Nice bin gâziler dahi firâr eden düşmanın ardı sıra gittiler. Ammâ bu *fezâdaki ma'rekede* [alandaki savaşta] 10.000'den ziyâde düşman cân kurtaramayıp asma budandır gibi *kır-ıl-di*. (SN 670)

(78) (...) Kal'e-i *Meyâfâkirin* [Mayyâfârikîn, Silvan] *şimâlde* [kuzeye] sa'âtte *vâcibü's-seyr* [izlemesi gerekli] *cisr-i Batmân* [Batman Köprüsü]: *Evvelâ* [önce] bu *kantara-i bî adilin* [benzersiz, taştan kemerli köprünün] altından *cereyân eden* [akan], *nehr-i zülâl-i Batmân* [suyu tatlı Batman Irmağı], *kurbunda* [yakınında], dağlarından gelip, bu *pül-i kuzahın* [gökkuşağını andıran köprünün] altından *ubûr edip* [geçip], *cânib-i şarka* [doğu yönüne] ve *kâh kibleye* [kimileyin güneye] *cereyân ederek* [akarak] altında *nehr-i Şatt'a* [Şat Irmağı'na] *rizân olur* [dökülür]; ammâ bu Batmân Cisri altından *ubûr ettikte* [geçtikçe] öyle *darb* [vuruş] ve hiddetle *at-ıl-ır* ki, insânın kulağı *assam* [sağır] olur; çünkü bu mahalde *Kûh-i Bî-sütûn* [Ferhâd ile Şîrîn söylencesinde Ferhat'ın deldiği dağın adı] *pârelerinden* [parçalarından] *nişân verir* [izi kalan] kayalar üzerinden *ubûr eder* [geçer]. (SN 399)

(78)'de, *atıl-* eyleminin gerçekleştiricisi, [+canlı] veya [+insan] anlambilimsel birimlere sahip olsaydı, tümce dönüşlülük işlevini taşıyor olacaktı. *atıl-* eyleminin ilk üyesi olan *nehir*, [-canlı] veya [-insan] anlambilimsel özellikler taşımaktadır; dolayısıyla, yapılan işin istemli bir biçimde gerçekleştirilmesi olası değildir. Ne var ki, (78)'de, retorik anlamda göz ardı edilemeyecek bir kişileştirme işlevi söz konusudur. Metin üreticisi, [-canlı] ve [-insan] anlambilimsel özellikler taşıyan *nehir* kavramını kişileştirerek, *atıl-* eyleminin istemli gerçekleştirildiğine ilişkin bir izlenim kazandırmıştır. Eğer, nehir kavramı, kişileştirilmemiş olsaydı, *atıl-* eyleminin içinde yer aldığı tüm tümceyi orta çatı işlevi içerisinde düşünmek mümkün olacaktı. O halde, kişileştirme işlevini, orta çatıya dönüşlülük kazandırmaya yarayan retorik bir işlem olarak da düşünmek olası görünmektedir. (78)'de Orta çatının ilk üyesinin

kişileştirme ile dönüşlülük işlevine bürünmesi ile, üyenin yalnızca Etkilenen değil, aynı zamanda Kılıcı konumuna yükselmesi sağlanmıştır, denilebilir. Yani, orta çatıda, ilk üye Kılıcı olmadığı gibi, gerçek Kılıcı da belirsiz gizil bir Kılıcıdır. Türkçenin daha önceki tarihsel dönemlerinde, orta çatıda Kılıcının gizil olmasının bir nedeninin, yapılan işin öncelendiği olay durumlarının aktarılmasından kaynaklandığı çıkarımına varılmıştı. Özellikle, önvarysayılan Kılıcıların yer aldığı olay durumlarının edilgen bir işleyle verilmesinin, edilgenliği orta çatıya yaklaştıran bir özellik olduğundan söz edilmişti. Kişileştirme işlevine yeniden dönersek, orta çatının kişileştirilen ilk üyesinin, içinde bulunduğu tümce, yalnızca, dönüşlülük işlevi kazanmamış, aynı zamanda, olayın yanında, üyelerin de öncelendiği bir edimbilimsel bir sahnelenme ortaya çıkarmıştır.

(79) *Hakîr* [Evlîya Çelebi] “Melek Paşa’yı severseniz bizi tez gönderip hemen *kapudânı* [amirali] teslîm *eylen* [eyleyin]” dedim. *Der-ân kal’e* [anında kale] kapudânı olan *bî-âmânı* [insafsız] çağırıp: “Var, Behke Kapudânı’nı getir!” dediğinde, ol ân divânhâneye kapudânı getirdiler. Ammâ yağındaki yirmi *okka* [1,280 kg] demiri çekemeyip güçle geldi. Hemen hakîr seğırtip kapudân ile ağlaşarak öpüştüm. *Tevâbi’i dahi* [adamları da] kapudânı öpüp geri *çek-il-diler*. (SN 610)

(79)’da, {-I}l-} biçimbiriminin dönüşlü işleyle kullanımına ilişkin bir örnek bulunmaktadır. (78)’deki çıkarımlardan yola çıkarak, dönüşlülük işleviyle aktarılmış olay durumlarında, orta çatı ve edilgen çatıdan farklı olarak, katılımcıların veya daha dar anlamda Kılıcının da önemsendiği, bir bakış açısı sergilendiği sonucuna varılabilir. (79)’daki, *çekil-* eyleminin Kılıcısı, yalnızca metin içerisinde değil, dönüşlü tümcenin içerisinde de gönderime sahiptir. Dönüşlü çatının Kılıcısının belirsizliği, hem geçtiği tümceyi dilbilgisidişi yapar, hem de içinde yer aldığı metni bağlaşıklık açısından zayıflatır. Oysaki, edilgen ve orta çatıdaki Kılıcı belirsizliği, hem dilbilgisel hem de metinsel düzeyde herhangi bir eksiklik ortaya çıkarmamakta, veya, herhangi bir dilbilgisidişi kullanıma yol açmayacak olay durumları, edilgenlik ve orta çatı işlevleriyle donatılmaktadırlar.

Klasik Osmanlı Türkçesinde, {-I}l-} biçimbiriminin yer aldığı yüklem, edilgenlik işlevini taşıdığı durumlarda, olayın sergilendiği edimbilimsel bir işlevi yansıtmaktadırlar. Bu yüzden, edilgenleştirilen olay durumlarının katılımcıları, metnin bağlamından çıkartılabilen veya okurların dünya bilgisinde yer alan

varlıklardan seçilmektedir, denebilir. Dönüşlülük işlevine gelince, edilgen ve orta çatıdan farklı olarak, Kılıcının, yalnızca metin düzeyinde değil, tümce düzeyinde de varlığı kodlanmaktadır.

5.2.3.1.2. Klasik Osmanlı Türkçesinde {-(I)n-} Biçimbirimi

Klasik Osmanlı Türkçesinde, {- (I)n-} biçimbiriminin yer aldığı yüklemelerin edilgenlik işleviyle yüklü olmaları durumunda, ağırlıklı olarak, olayın öncelendiği bir sahneleme oluşumu sergiledikleri görülmüştür. (80)'de, {- (I)n-} biçimbirimini almış *işle-* eylemi, {- (I)l-} biçimbiriminin eklendiği eylemlerle koşut bir biçimde, Kılıcısını, özgül-olmayan veya bilişsel düzeyde çıkarıma dayalı bir gönderimle kodlamıştır. *İşlen-* eyleminin, Kılıcısı, *onlar* gibi bir adıla denk düşmektedir. Ancak, metnin bağlamından, bardak ve çanak işleyenlerin, *Bardaklı Baba*'nın gömülü bulunduğu köyün insanları olduğu anlaşılmaktadır. Ne var ki, metin üreticisi açısından bu bilgi o kadar önvarsayımsaldır ki, açık bir biçimde, ne edilgen tümce içerisinde ne de metinsel düzeyde, Kılıcının belirtilmesine gerek görülmemiş; bir başka açıdan da Kılıcının kodlanmasına gerek duyulmayan olay durumlarına edilgenlik işlevi yüklenmiştir:

(80) Bu şehirde [Gümüş Şehri] *şiddet-i şitâdan* [kışın şiddetinden] üç gün *meks edip* [kalıp] *âhir* [sonunda] *cânib-i cenûba* [güney yönüne] giderek Dankasa Köyü'ne geldik, Amasya *hâkinde* [toprağında] Gümüş Kazâsı'nın yüz elli evli *ma'mur* [bayındır] bir köyüdür. Bunda Şa'bân Paşa Çifliği *kurbunda* [yakınlarında] ziyâret-i Bardaklı Baba ve dahi Akça Baba Sultân iki er bir yerde *medfûndurlar* [gömülüdürler]. Lâkin o kadar süslü *kabâbları* [kubbeleri] yoktur. Ammâ *ziyâretgâh-i enâmdır* [halkın ziyaret yeridir]. Bardaklı Baba *kifâf-i nefis için* [kendine yetecek kadar] *toprak bardak* [testi] ve çanak işlemek ile hâlâ bu *karyede* [köyde] *memdûh* [iyi] bardak ve çanak *işle-n-ir*.

(SN 99)

(81)'de, (80)'den daha belirsiz, metin bağlamında kodlanmasına bile gerek olmayan bir Kılıcıya gönderimde bulunulmuştur. (80)'de, metin bağlamından, bardak ve çanak işleyenlerin köyün insanları olduğu anlaşılmaktaydı. (81)'de ise, *hiç kimse* veya *insanlar* gibi, oldukça soyut bir gönderim söz konusudur. Böylesine soyut bir gönderimin nedeninin, Kılıcıya yönelik bir örtükleştirme işlevinden kaynaklandığını söylemek oldukça güçtür; çünkü, *ta'bir olunamaz* yüklemının özgül özelliklerle

donatılmış bir Kılıcıya ihtiyacı yok gibidir; yani, önemli olan kimin anlatamadığı değil, anlatılacak şeyin anlatılamaz (*ta'bir olunmaz*) olduğudur:

(81) *Evvelâ* [önce] *tâhir subaşı* [temiz güvenlik görevlilerinin subayı] *tarik-i âmları tathir ederek* [geçilecek yolları temizleterek] *cümle* [bütün] askeriyle *ubûr ettiler* [geçtiler]. *Andan* [ondan sonra] asesbaşı [güvenlik komutanı] ve subaşı [güvenlik subayı] şehranların yemîn ü yesârında [caddelerin sağında ve solunda] olan *temâşâcıların izdihâmın* [izleyicilerin kalabalığını] *küşâde ederek* [açarak] *cümle asesleri* [güvenlik görevlileri] ve cellâdlarıyla *ubûr etti*. *Andan* [ondan sonra] *ibtidâ'* [önce] İpşir Paşa'nın Tatar askeri ve deli ve gönüllü ve çeşniğîr ve emîrahur ağa ile *cümle agavâtun* [ağaların] üç yüz doksan aded yedekleri geçti *kim* [ki] *ta'bir ol-un-maz* [anlatılamaz].

(SN 359)

(82) ve (83)'te, yine, metinde kodlanmış bir Kılıcıya rastlanmamaktadır. (82)'de, emir verenin (ferman buyuranın) kim olduğu okuyucunun algısına sunulmamış, neden kim için hapis emrinin verildiği, tümce ve metin düzeyinde sahnelenmiştir. Kılıcının, metnin üreticisinin ve okurların dünya bilgisinde kodlanmış olduğu varsayılırsa, (82) ve (83)'te edilgen tümce içerisinde kodlanması hem aktarılan olaya yönelik dikkatin dağılmasına hem de zihinsel bir tekrara yol açacaktır.

(82) *Ol sâ'at* [o zaman] Zurnazen Mustafa Paşa *kapudân* [amiral] iken Deli Hüseyin Paşa'nın yerine *der-i devlette* [devlet kapısında (İstanbul'da)] *kâim-makâm oldu* ve *kapudân paşa* [Osmanlı deniz kuvvetlerinin komutanı] oldu. Ertesi gün *selâse* [üç] idi, Kalıçecizâde Mehmet Paşa *defterdârluktan* [mali işler görevinden] *ma'zûl olup* [alınıp], Kara Murâd Paşa'nın *kethüdâsı* [resmi ya da özel daire ya da kapılarda, oranın en büyük efendisinden sonra gelen büyüğü] Karagöz Mehmet Efendi baş *defterdâr* [mali işlerden sorumlu olan görevli] olup, *defterdâr-i sâbık* [eski defterdâr] Kalıçecizâde'nin *muhâsebesin* [hesabını] görüp, zimmetinde bin kese çıkıp, hapis *fermân* [yazılı ya da sözlü buyruk] *ol-un-du*.

(SN 499)

(83) *Ale's-sabâh* [sabah erkenden] yedi koldan 700 adam *şahâdet câmını nûş edip* [şehitlik kadehini içip] *cümle* [bütün] *camadanları* [hurçları] *beyü'l-mâle* [devlet hazinesine] teslim *ol-un-du*. Ve yine vakt-i seherde [sabahleyin] *du'â* ve senâlar ile yedi koldan toplara âteş edip *kal'enin* [kalenin] *der ü divârın* [kapı ve duvarını] *harâb ü yebâb* [yıkık dökük], hânelerin berbâd ve *turâb* [toprak] etti. *Ammâ burc u bârûları* [kule ve duvarları] Ceneviz *keferesi* [kâfirleri] binâsı [yapısı] olmakla metin ve müstahkem olanları *bâkî* [ayakta] kaldı. Ve *darabât-i top-i kûbten* [kale döven top vuruşlarından] münhedim olan [yıkılan] yerleri *küffâr-i düzah-karâr* [cehennemlik kâfirler] *karâr-dâde olmak* [oturmak] için bir gece *ale'l-fevr* [çarçabuk] çitler ve şarampollar ve domuz damları çatıp siperlendi. Ve yeniden *cege âheng etmeye* [savaşa hazırlanmaya] başladı. Ve yedi gün bu *üslûb-i sâbık* [eskisi gibi] *ale't-tevâlî* [aralıksız] *ka'le dövülüp* yine *mücedded* [yeni] gedikler açıldı.

(SN 44)

(83)'te, *teslim olun-* eyleminde, teslim edenlerin örtükleştirilmediğini söylemek mümkündür. Metin içerisinde kodlanmaması Kılıcının örtükleştirildiği veya silindiği anlamına gelmemektedir. *Teslim olun-* eyleminde önvarsayılan Kılıcının, ortak bir dünya bilgisiyle kodlandığı söylenebilir.

- (84) Paşa hemen *ol sâ'at* [o zaman] yine hân yanına varıp, *tahte'l-futûr* [kahvaltı] nâmında iki yüz *fağfûri* [porselen] tabak *mümessek hamîreler* [miskli reçeller], emleç ve *kebbâd* [iri limon], *kâbilî* [limon çeşiti] ve *helile* [limon çeşiti] ve *gülbeşeker* [gül reçeli] ve *mu'anber* [amberli] ve *hâmire-i beneşşe* [menekşe reçeli] ve *hâmire-i zambak* [zambak reçeli] ve *hâmire-i tirfil* [yonca reçeli] ve *hâmire-i şakayık* [ayığılü reçeli] ve yetmiş aded *envâ* [çeşitli] *mümessek* [miskli] reçeller *tenâvül ol-un-up* [yenilip] andan [ondan sonra] *gûnâgûn* [çeşit çeşit] *meslûka* [kaynamış] çorbaları ve *gûnâgûn mümessek hoşâbları* [hoşafırları] içip, *ba'de't-ta'âm* [yemekten sonra] mücevher leğen ve ibrikler ile eller *yıka-n-dı*. (SN 559)

(84)'te, *tenâvül olun-* eyleminin Kılıcısına, metin içerisinde gönderimde bulunulduğu söylenebilir. Metinde geçen *Paşa* sözcüğü, bu gönderimlerden biridir. O halde, bu dönemde, metin içerisinde açık gönderimi olan üyelere sahip eylemlerin de edilgenleştirilebildiği çıkarımına varılabilir. Ancak, *tenâvül olun-* eyleminin devamında yer alan *yıkan-* eylemi, katılımcıların metin dünyasındaki belirginliğini, yeniden belirsiz bir duruma getirmiştir. Eğer, *bulaşıklar yıkandı*, gibi bir yapıyla karşı karşıya olsaydık, Kılıcıya yönelik belirgin bir örtükleştirilmenin var olduğunu söyleyebilirdik. Ne var ki, *eller yıkandı* gibi bir yapı, neredeyse orta çatı kullanımına eşdeğer bir kullanım özelliği sergilemektedir.

Klasik Osmanlı Türkçesinde, {-I)n-} biçimbiriminin yer aldığı edilgen kullanımların işlevlerindeki temel güdülenmenin, {-I)l-} biçimbirimi başlığı altında verilen örneklerde olduğu gibi, edimbilimsel açıdan olayın öncelenmesi olduğu söylenebilir. {-I)n-} biçimbirimiyle oluşturulan edilgenlerin yer aldığı (81), (82), (83) ve (84) örneklerinde, üzerinde durulabilecek bir diğer nokta, yalnızca *ol-* yardımcı eylemiyle kurulmuş olmalarıdır. Bu eylemler sırasıyla, *ta'bir olun-*, *fermân olun-*, *teslîm olun-* ve *tenâvül olun-* eylemleridir. Bu durum, *ol-* yardımcı eyleminin Klasik Osmanlı Türkçesi döneminde edilgen yapılar oluşturmaya yarayan bir yardımcı eylem olduğunu göstermektedir.

5.2.3.2. Yeni Osmanlı Türkçesinde Edilgenlik

Yeni Osmanlı Türkçesi, Tanzimat döneminden (1860-1896) başlayıp Türkiye cumhuriyetinin kurulmasına, daha özeldede Latin alfabesinin kabul edilmesine kadar süren dönemde kullanılan yazı dilidir. Tanzimat dönemi, birinci dereceden bir devlet adamı olan Reşid Paşa, onun takipçisi Ahmed Cevdet Paşa gibi *anlaşılır bir dil* taraftarı olan devlet adamlarının; Şinasi, Namık Kemal gibi sadeleşme taraftarı olan yazarların ortaya çıktığı ve Osmanlının hem kültür hem edebiyat açısından Batıya yöneldiği bir dönemdir. Tanzimat dönemi sanatçıların sadeleşmeden yana olmasının nedeni batılılaşma ve halkı aydınlatma isteğinden kaynaklanmaktadır; bunun da halka dönük yazılarla, gazetelerle gerçekleştirilebileceğine inanmışlardır¹¹. Ancak, halkı sade ve yalın bir Türkçeyle bilinçlendirme düşüncesinde başarılı olamamışlardır. Çünkü söyledikleri ile yaptıkları arasında bir çelişki vardır. Köklü şiir geleneğini yıkmak çok zor olduğundan sözcükleri sadeleştirememişlerdir; yani, köklü bir Osmanlı Türkçesi geleneğinden dolayı, Arapça-Farsça sözcüklerden vazgeçememişlerdir. Tanzimat yazar ve şairleri, Arapça ve Farsça kelimelere pek dokunmayan, Türkçeyi Arapça ve Farsça tamlamalardan kurtarmak isteyerek yazıda biçimden çok anlamı savunan küçük bir düzeltmecilikten bir adım öteye gidememişlerdir (Korkmaz 1985; Karamanlıoğlu 2002; Timurtaş 1994; Gülensoy 2005).

Tanzimat döneminde sadeleşmeden yana olanlar yazar ve şairler, *Şinasi, Ahmet Mithat, Şemsettin Sami, Ziya Paşa, Namık Kemal, Muallim Naci, Ali Suavî, Süleyman Paşa*'dır. Tanzimat döneminde iki grup vardır: 1. **Sadeleşmeden yana olanlar**, 2. **Tasfiyeciler**. Sadeleşmeden yana olanlar, halkın kullanmadığı sözcüklerin yerine Türkçe sözcüklerin kullanılmasından yanadırlar. Tasfiyecilere göre, dildeki bütün Arapça ve Farsça kelimeleri atıp yerine Türkçe kelimeler getirmek gerekir. Gerekirse Orta Asya'daki Türk lehçelerinden sözcük alınabilir. En önemli temsilcileri, *Tepedelenli Zade Kamil, İbni Samih Rifat, Ahmet Rasim, Necip Asım*'dır. Tanzimattan sonra, Osmanlıcanın ağır bir dil olduğu anlaşılmıştır. Ardından bilinçli bir hareket başlamış; ama, bu düşünceler *Ahmet Mithat, Muallim Naci* gibi yazarların dışında uygulanamamıştır. Dolayısıyla bu dönemde de ağdalı dil, 'âli üslup' etkisini

devam ettirmiştir (Korkmaz 1985; Karamanlıoğlu 2002; Timurtaş 1994; Gülensoy 2005).

Servet-i Fünûn dönemi (1896-1901) az da olsa gelişen sadeleşme hareketinin tamamen sekteye uğradığı bir süreçtir. Nedeni ise, Servet-i Fünûn sanatçılarının Fransız yazınının paradigmasını kendi eserlerine yansıtma çabalarıdır. Fransız edebiyatına göre ince duyguları anlatabilmek için yeni sözcüklere, yani yeni bir malzemeye ihtiyaç vardır. Eski söyleyiş tarzı ile yeni düşünceler anlatılmaz. Yeni düşünceleri yeni kalıplarla anlatmak gerekir. Servet-i Fünûncular bu söyleyiş tarzını sağlayabilmek için kullanımdan düşmüş ya da hiç dilin söz varlığı içerisinde yer almamış sözcükleri kullanmışlardır. Sözcük kullanımı yanında, Arapça ve Farsça yeni tamlamalar ve sıfat kalıpları kullanmışlar; Fransız edebiyatından aldıkları deyimleri Türkçeye çevirmişlerdir. Öyle ki ağır, ağıdalı klasik Osmanlıcadan çok daha anlaşılmaaz ağır bir dil ortaya çıkmıştır. En önemli temsilcileri, *Tevfik Fikret*, *Cenap Şahabettin*, *Recaizade Mahmud Ekrem*, *Halid Ziya*, *Hüseyin Cahit*, *Süleyman Nazif* tir. Bu dönemin sanatçıları halk için yazmamaktadırlar. Bu yüzden halk tarafından anlaşılma kaygısı taşımamaktadırlar. Tasfiyeciler Servet-i Fünûnculara karşı çıkarlar. Kullandıkları dilin anlaşılmaaz olduğunu söylerler. Servet-i Fünûncular ise kendi edebiyatlarının yüksek zümre edebiyatı olduğunu söylerler. Halkın onların edebiyatını ve dilini anlayıp anlamaması hiç önemli değildir. Anlamdan çok söyleyiş güzelliği önemlidir. Onlara göre, sade bir Türkçeyle yazılmış eser bayağı bir dille yazılmış, demektir. Bunun yanında, Servet-Fünûn döneminin tipik bir temsilcisi olan Tevfik Fikret, aslında sadeleşmeye karşı değildir; ama atılacak Arapça ve Farsça sözcüklerin yerine daha iyisinin getirilemeyeceğinden korkmuştur (Korkmaz 1985; Karamanlıoğlu 2002; Timurtaş 1994; Gülensoy 2005).

Servet-i Fünûncuların etkin olduğu bir dönemde ortaya çıkan bir diğer akım **Milli edebiyat akımı**dır. Milli edebiyat akımının tetikleyicisi, sade bir dille yazdığı şiirleriyle Mehmet Emin'dir. 1897 Girit savaşında, Balkanlar çözülmeye başlamış, o sırada Mehmet Emin hiçbir akıma bağlı olmadan çok sade bir dil ile Türkçe şiirler ('*Türkçe şiirler*' hareketi) yazmaya başlamıştır. Bu dönemde Servet-i Fünûncular etkin durumdadırlar ve Mehmet Emin'in şiirleriyle alay etmişlerdir. Fakat ilerleyen

yıllarda bu şiirler büyük yankı uyandırmış, Tevfik Fikret bile ilk önce onun şiirleriyle dalga geçerken sonradan onu öven şiirler yazmıştır. 1911 *Genç Kalemler Dergisi*'nin I. sayısında Ömer Seyfettin'in yazmış olduğu *Yeni Lisan* makalesiyle **Yeni Lisan** dönemi başlamıştır. Onlara göre milli bir edebiyat milli bir dille oluşturulabilir. Bunu yapmak için de geçmişi taklit etmekten vazgeçilmelidir. Dil halkın kullandığı sade dil olmalıdır. İstanbul söyleyişine yönelmek ve bu söyleyişi ölçünlü bir dil haline getirmek gerekmektedir. Genç kalemler hareketinin içerisinde Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp ve Ali Canip (Yöntem) gibi sanatçılar yer almıştır. 1908 II. Meşrutiyet ilanından sonra dil siyasi anlamda rahatlamıştır ve yeni akımlar ortaya çıkmıştır: **Edebiyat-ı Cedide gibi yazarlar:** Fecri Aticiler Servet-i Fünûncuların yapamadıklarını yapacaklarını söylerler; ama, ne bir yenilik getirebilirler ne de onlardan farklı bir dil anlayışı getirebilirler. **Sade Osmanlıcılar:** 1909'da Türk derneğini kuruyorlar. Yabancı sözcükleri atarak herkesin anlayabileceği bir oluşturulabileceğini savunurlar. **Yeni Lisancılar:** Ömer Seyfettin ve Ziya Gökalp gibi sanatçılar bu akımın öncüleridir. **Türkçeciler:** Mehmet Emin'in öncülüğünü yaptığı bu akımda *Halka Doğru* ve *Türk Sözü* gibi dergilerde sade şiirler yazılmıştır. *Türkçülük-Turancılık, İslamcılık, Osmanlıcılık* gibi akımların dilde ve edebiyatta bir uzantısı olan bütün bu akımlar, Çağdaş Türkçe dönemindeki dil anlayışının genel havasını oluşturacak düşüncelerin hazırlayıcısı olmuşlardır; ancak, Osmanlı'nın dağılma ve çökme dönemine ait bu akımlar, Osmanlı'nın tamamen yıkılmasıyla birlikte etkilerini yitirmişlerdir (Korkmaz 1985; Karamanlıoğlu 2002; Timurtaş 1994; Gülensoy 2005).

5.2.3.2.1. Yeni Osmanlı Türkçesinde {-(I)l-} Biçimbirimi

Yeni Osmanlı Türkçesindeki edilgenlik işlevine, {-(I)l-} biçimbirimi açısından bakıldığında, Türkçenin önceki dönemlerinden çok da farklı olmayan bir durumla karşılaşmaktadır. Yeni Osmanlı Türkçesinde de, olay durumlarının katılımcılarına değil, olayın kendisine odaklanılan bir edilgenliğin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.

- (85) Bihruz Bey *muvaffakiyyetinden* [başarısından] emindi. Yalnız bir hâtıracık ara sıra kendisini *bihuzur* [huzursuz] ediyordu ki o da –Keşfi Bey bahçede ise elbette görüleceğinden- sarışın hanımın ona karşı ne muamelede bulunacağı endişesiydi. Çalı *mevkiine* [yerine] kadar Keşfi Bey *gör-ül-medi*. Bihruz Bey'in de *sema-yı mesûdiyyeti* [mutluluk gökyüzüsü] ufkundaki o *muzlim sehab-ı hâtıra* [karanlık hatıra bulutu] yavaş yavaş dağılmaya başladı. (AS 30)

(85)'de, *Keşfi Bey bahçede ise elbette görüleceğinden*, yantümcesindeki {-(I)l-} biçimbirimi alan *görül-* eyleminin katılımcısı, metin bağlamından anlaşıldığı üzere *sarışın hanım*'dır. Aynı tümce içerisinde, *gör-* eyleminin ilk üyesi olan olan *sarışın hanım*'ın adı geçtiği halde, *Keşfi Bey bahçede ise elbette görüleceğinden* edilgen yantümcesiyle *sarışın hanım* silinmiştir. Ancak, bu silinme örtükleştirme amacı taşımamaktadır; çünkü silinen üyeye aynı tümce içerisinde zaten gönderimde bulunmaktadır. O halde, *Keşfi Bey bahçede ise elbette görüleceğinden*, yantümcesiyle amaçlanan görme olayını sahnelemektir. Üstelik, yantümcedeki üye silimiyle, *gör-* eyleminin gerçek deneyimleyicisinin kim olduğu da belirsizleşmiştir. Bunun nedeni, *Keşfi Bey bahçede ise elbette görüleceğinden*, yantümcesinin deneyimleyenine *Bihruz Bey*'in de eklenebileceğidir. Bir sonraki, *Çalı mevkiine kadar Keşfi Bey görülmedi*, tümcesinde, *gör-* eylemini deneyimleyenlerin kim olduğuna ilişkin belirsizlik daha da artmaktadır.

(85)'de, *sarışın hanım* ve *Bihruz Bey*, *gör-* eyleminin deneyimleyicileridir; ancak, edilgenleştirme ile hem yantümcede, hem de bağımsız tümcede geçen *gör-* eyleminin deneyimleyicileri, bir anlamda, silikleştirilmiştir. Bu silikleştirme, *gör-* eyleminin deneyimleyicilerini *Bihruz Bey* ve *sarışın hanım* değil de, *kimse* gibi belirsiz bir adlı gönderimi derecesine vardırmıştır. Bu silikleştirmeden dolayı, metnin okurları, *gör-* eylemini deneyimleyen *Bihruz Bey* mi yoksa *sarışın hanım* mı olduğu noktasında kararsızlığa düşmektedirler.

Öte yandan, *Çalı mevkiine kadar Keşfi Bey görülmedi*, tümcesindeki edilgenliğin orta çatıya yakın bir işlevle kullanıldığı söylenebilir. Bu yakınlık, aslında, *gör-* eyleminin deneyimleyicilerinin göz ardı edilip olayın öncelenmesi ile koşutluk göstermektedir. *Çalı mevkiine kadar Keşfi Bey görülmedi*, tümcesinin orta çatıya yakın bir kullanım olduğu, *Çalı mevkiine kadar Keşfi Bey görünmedi*, biçiminde, en azından günümüz Türkçesinde, ifade edilebilmesinden de anlaşılmaktadır. *Görün-*

eylemi, kendi kendine gerçekleşen bir olayı yansıttığı için, olayın katılımcıları açısından bir belirsizlik de taşımaktadır. Dolayısıyla, *görül-* ve *görün-* eylemleri arasında, olayın katılımcıları açısından eşdeğerlik görmek olasıdır. Kısaca, edilgenleştirme ile amacın *gör-* eyleminin katılımcılarını örtüklemekten çok, deneyimlenen olguyu incelemek olduğu anlaşılmaktadır. Metnin yazarı (anlatıcısı), *Bihruz Bey, çalı mevkiine kadar Keşfi Bey'i görmedi*, gibi etken bir tümce kurmak yerine, *Çalı mevkiine kadar Keşfi Bey görülmedi*, gibi edilgen bir kullanımı tercih ederek, deneyimleyici yerine, olayı incelemeyi amaçlamıştır, denebilir.

(86) ve (87)'de, yine (85) örneğinde olduğu gibi, *gör-* eyleminin yer aldığı olay durumlarına edilgen bakış açısı kazandırılarak, katılımcıların değil, olayın öncelendiği edimbilimsel bir düzenleme yapılmıştır.

(86) “Evet, küçük hanım! Bir görüşte âşık olunabiliyor. *Tekmil* [bütün] hayat için *perestiş* [tapınış] olunabiliyor; o *müennese* [kadına] ki yalnız süratli bir gölge gibi *gör-ül-müştür*. Bunun isbatı sizsiniz *ey cism-i lâtif* [güzel cisimler/kadınlar]!” (AS 61)

(87) - Bihruz Bey *bersiyeyi*¹² hocasından; Mösyö Piyer'den sormamış mı?
- Hayır! Soracak vakit olmadı.
- Canım, bu kelime elbette bir yerde *gör-ül-müş* olacak...
- Söyledik ya: Bir şiirin içindeymiş... (AS 121)

(86)'da edilgen kullanımla ilgili, dikkat çekilebilecek bir diğer nokta ise, anlatıcının edilgenleştirme ile kendini arka plana çekmiş olmasıdır. Ne var ki, burada da, anlatıcının kendine yönelik bir örtükleştirme amacı sezilmemektedir. *Gör-* eyleminin deneyimleyicisi o kadar açıktır ki, örtükleştirme, tüm metin bağlamı düşünüldüğünde anlamsız kalmaktadır. O halde, (86) ve yine (87)'deki edilgenleştirme ile eylemin katılımcısı, bilinse de önvarsayılarak, edilgen yapıda dilsel olarak kodlanmamış; böylece, olayın tümce ve metin düzeyinde sahnelenmesine, bakış açısının odağında yer almasına olanak sağlanmıştır, denilebilir.

(88) Ne çare ki kapı içine *baid* [uzak] olmayan Küçük Çamlıca'nın *deskripsiyonlarını* [tasvirlerini] koca şair, Çince yazdığından, Bihruz Bey bunları anlayamıyordu! *Tevârih* [tarih kitapları] takımını da geçmek lâzım geldi, *geç-il-di*. *Gazeliyâta* [gazellerin olduğu bölüme] da biraz göz *gezdil-di*. (AS 71)

(88)'de, *ne çare ki kapı içine baid olmayan Küçük Çamlıca'nın deskripsiyonlarını koca şair, Çince yazdığından, Bihruz Bey bunları anlayamıyordu*, tümcesinin hemen ardından gelen iki edilgen tümcede, Bihruz Bey kodlanmamıştır. Edilgen tümcelerden önce, adından açıkça söz edilen *Bihruz Bey*'in, edilgen tümcelerle örtükleştirilmek istendiği söylenemez. Metin yazarının, edilgenleştirme ile, anlatımı tekdüzelikten kurtarmak, anlatıcı olarak, anlattığı olaydan kendini soyutlamak gibi amaçları olabilir. Ne var ki, metin yazarının, bilinçli olarak yapmasa bile, edilgenleştirme ile Bihruz Bey'i silerek anlatılan olayı sahnelediği söylenebilir.

- (89) - *İbtida* [önce] İzmir'e uğrayacağım, Sonra Beyrut'a, oradan da Şam'a kadar gideceğim...
- Sebep?
- Pederin bazı işleri var... Arazi işleri... *Sat-ıl-acak, tefrik ed-il-ecek* [ayıklanacak] de *sat-ıl-acak...*
Uzun işler... (AS 171)

(89)'da *sat-* ve *tefrik et-* eylemleri $\{-(I)l-\}$ biçimbirimi ile edilgenleştirilmişlerdir. (89)'deki edilgen yapılar o kadar olay odaklı edimbilimsel işlev taşırlar ki, metin bağlamında, üstelik bir tümce önce apaçık kodlanan Kılıcı, edilgenleştirme işlemi nedeniyle, okurun yalnızca zihninde kodlanan bir gönderim biçimini alır.

- (90) Viskinin İskoç ekonomisi ve kültüründe çok önemli bir yeri var. İskoçlar viskileriyle gerçekten iftihar ediyorlar. Viskinin üretimi de içilişi de bir folklor. İyi bir viski çok para ediyor. Turistlere viski müzeleri, viski fabrikaları gezdiriliyor. Viski kültürü kutsal bir mit gibi tanıtılıyor. Glengoyne viski imalathanesinde ziyaretçilere birer kadeh viski ikram eden görevli, İngilizce "spirit" kelimesinin hem ruh, hem de alkol anlamına gelmesini ustaca değerlendiriyor. Misafirlerine "Şu anda elinizdeki kadehte İskoçya'nın ruhunu tutuyorsunuz. Bu ruh, İskoçya'nın eşsiz sularının, arpasının, meşe fiçilerinin ve rüzgarının ruhudur." Diyor. İyi bir şişe Glengoyne viskisi 89 sterline, diğerlerinin beş veya altı misli fiyata *sat-ıl-ıyor*. (GGG 28)

Günümüz Türkçesine ait (90) örneğinde de, metnin bağlamından *sat-* eyleminin Kılıcısı anlaşılmaktadır. Yani, viskileri satan Kılıcının, viski fabrikaları olduğu metinde belirtilmiştir. Ancak, (90)'da, edilgenleştirme ile belki de olay öncelenmek istenmiş, viskiyi satandan çok viskinin satılmasına veya nasıl satıldığına okuyucu odaklandırılmak istenmiştir. Böylece, aslında önceki söylemde açıklanan Kılıcı, edilgen tümce içerisinde verilmeyerek okuyucu gereksiz tekrar veya yükten kurtarılmış olmaktadır.

Bir diğerk önemli nokta ise, Yeni Osmanlı Türkçesine kadar incelediğimiz dönemde Türkçede edilgenleştirme sürecinin, Kılıcı ve Erek arasında gerçekleşen öne-çekme ve geri-itme gibi işlemleri içermediğinin gözlemlenmesidir. Türkçede, etken ve edilgen çatı arasındaki ‘rekabet’ Kılıcı ve Erek arasında değil, Kılıcı ve eylem arasındadır. Anlambilimsel rollerin farklılaşabileceğini düşünerek daha kapsayıcı bir açıklama yapmak istersek, Türkçede edilgenliğin, ilk temel üye ile eylem veya ilk temel üye ile ikinci temel üye ve eylem mücadelesi çerçevesinde oluşturulduğu söylenebilir.

- (91) Mösyö Kondoraki'nin mektubu şu *ifadâtı* [sözleri] *hâviydi* [içeriyordu]: “Ekselâns bundan evvelki mektubumuza *şifâhen* [sözlü olarak] verdiğiniz cevap *mûcibince* [gereğince] fabrikamda üç gün *beyhude teşrifinize muntazır olduk* [boşuna gelmenizi bekledik]. O cevabı *i'tâ ettiğiniz* [verdiğiniz] gündən şimdiye kadar aradan yirmi gün *mürûr ettiği* [geçtiği] halde ne matlubumuz olan [istemış olduğumuz] para *tesviye olundu* [ödendi], ne de *adem-i tesviye* [ödememe] hakkında bir sebep *beyan ed-il-di* [açımlandı]. *Binâenaleyh* [bundan dolayı], bu gün fabrikamıza *lieclittâmir* [tamir için] kendiliğinden gelen arabanızı, hayvanlarıyla beraber *tevkife* [durdurmaya] *maatteessüf* [ne yazık ki] mecbur olduk... Bu *muamelenin* [uygulamanın] *vukuunu* [gerçekleşeceğini] ise evvelce *zât-ı vâlânıza* [yüce şahsınıza] *ihhtar etmiştik* [hatırlatmıştık]. *Matlubumuzun istifâsını* [talebimizin alınmasını] temin için böyle bir *muameleye* [davranışa] *tasaddî* [girişme] hususunda mâzeretimizin *teslim buyur-ul-acasını* ümit ederiz. İmdi, üç güne kadar *deyniniz* [borcunuz] olan yüz elli lirayı *te'diye buyurmanız* [ödememiz] *mercûdur* [rica edilmektedir/edilendir]. Bu defa dahi ricamız *kabul ol-un-madığı* hâlde arabanın ve hayvanların *fîruhtuyla* [satışıyla] *esmânından* [kazanılanından] *matlubumuz* [talebimiz] olan para *bittevfıkfazla* [el konulandan fazla] bir şey kalırsa *taraf-ı vâlânıza* [yüce şahsınıza] **gönder-il-eceğinin** ve arabayı fabrikamıza kadar getirmekte arabacımız Andon'un *bir gûna sûniyeti* [bir biçimde kötü niyeti] bulunmadığının *beyâmı* [açıklaması] *ihtramât-ı mahsûsamızın* [özel saygılarımızın] *te'kidine* [sağlamlaştırılmasına/pekişmesi için] *ittihaz kıl-in-di* [sayıldı/düşünüldü].”

(AS 191)

(89)'da, *tefrik edil-* birleşik eyleminde, *et-* yardımcı eyleminin bir adla birlikte edilgenleştirilebildiği görülmüştü. (91)'de, *beyan et-* birleşik eyleminin, *tefrik et-* eylemi gibi edilgenleştirilebildiği anlaşılmaktadır. *Tefrik et-* ve *beyan et-* eylemlerine karşıtlık oluşturabilecek kullanımı, (91)'deki *kabul olun-* ve *ittihaz kılın-* birleşik eylemlerini oluşturan *ol-* ve *kıl-* yardımcı eylemlerinde görmek mümkündür. *kabul olun-* ve *ittihaz kılın-* birleşik eylemlerindeki yardımcı eylemlerin, *tefrik et-* ve *beyan et-* birleşik eylemlerindeki *et-* yardımcı eyleminden iki farkı vardır. Birincisi, *et-* yardımcı eyleminden farklı olarak *ol-* ve *kıl-* yardımcı eylemleri kullanılmış; ikincisi

ise, *ol-* ve *kıl-* eylemlerine {-*(I)n*} biçimbirimi eklenmiştir. Bu arada, *ittihaz kılın-* birleşik eyleminin *ittihaz kıl-* gibi bir etken biçimi yoktur. Doğrudan doğruya *ittihaz* sözcüğüne *kıl-* yardımcı eyleminin edilgen biçimi getirilerek oluşturulmuştur.

Yeni Osmanlı Türkçesinde, *et-*, *ol-* ve *kıl-* yardımcı eylemlerinin edilgenleştirilebildiği, edilgenleştirme biçimbirimi olarak da yalnızca {-*(I)l*} değil, {-*(I)n*} biçimbiriminin de görev yapabildiği anlaşılmaktadır. (91)'de, {-*(I)l*} biçimbirimiyle oluşturulmuş *beyan edil-* ve *teslim buyurul-* ve *gönderil-* eylemlerinin çevresinde oluşan yükleme, metin bağlamı içerisinde değerlendirildiğinde, edilgenleştirilenin Kılıcıyı dilsel olarak kodlamamak amacıyla kullanıldığı söylenebilir. Ne var ki, edilgenleştirme ile gerçekleşen örtükleştirme, Kılıcıyı gizlemek gibi bir amaç taşımamaktadır. Edilgen tümceler, borcunu *Bihruz Bey*'den kibar bir dille istemeye çalışan araba fabrikası sahibinin mektubunda geçmektedir. Fabrika sahibi, *Bihruz Bey*'in aldığı arabanın borcunu ödemesini istemekte, ödemediği takdirde, yapacağı uygulamaları sıralamaktadır. Dolayısıyla, böylesine bir bağlamda, anlatıcının (*fabrika sahibi*) *Bihruz Bey*'i, anlatımında örtükleştirmeye çalıştığı düşünülemez. Metin anlatıcısının *Bihruz Bey*'e, açık gönderimlerde bulunurken, edilgen kullanımlarla gizlemesi, bir strateji olarak düşünülebilir. Fabrika sahibi, *Bihruz Bey*'e borcunu ödemesi için son uyarılarını yapmakta; ama elden geldiğince de **kibar** olmaya çalışmakta, bunun için de edilgen bir yapıyı seçmektedir.

(92) Muharebe boyunca tümenimiz sıkışan her yere yetişerek mütemadiyen delik tıkıyordu: Mesela önce Hamam mevkiinde ordunun sağında ödevlendirildikten sonra tekrar Şaban Özü'ne gelmiş, tekrar Hamam Boğazi'na *gönder-il-mişt*i. (KSİ 179)

(93) İstiklal Savaşı'mız boyunca Anadolu'ya gerekli olan silah ve cephanenin önemli bir kısmı İstanbul'daki düşmanlarımızın kontrol ve muhafazaları altında bulunan silah ve cephaneliklerden sağlanarak Anadolu'ya *gönder-il-mişler*dir. (KSİ 209)

(92)'deki *gönder-* eyleminin günümüz Türkçesine ait edilgen kullanımlarına bakıldığında, (91)'e koşut bir biçimde, gönderme işini yapan Kılıcının önvarsayıldığı anlaşılmaktadır. (92) ve (93)'te, metin üreticisi, *gönder-* işini kimin yaptığının metin okuru tarafından bilindiğini varsaymaktadır.

Metin üreticisinin (92) ve (93)'teki edilgenleştirme ile (91)'e eşdeğer biçimde, Kılıcıyı örtükleştirmek gibi bir işlev amaçlamadığı anlaşılmaktadır. (94)'te, metin üreticisi, *gönder-* eylemini gerçekleştiren Kılıcıyı (*tümen*) edilgen tümcede tarafından öbeği içerisinde belirtmiştir. (92), (93) ve (94) aynı metinden alınan örneklerdir. (94)'te Kılıcının belirtilmesi, en baştan beri yazarın Kılıcıyı gizlemek gibi bir amacı olmadığını kanıtlamaktadır. Zaten, hem metnin genel bağlamında, *gönder-* eyleminin Kılıcısının yansıtılması hem de Kılıcıyı gizlemeye yönelik herhangi bir stratejinin görülmemesi, (92), (93) tümcelerinde edilgenleştirmenin Kılıcıyı örtükleştirmek veya gizlemek amacıyla yapılmadığı sonucunu ortaya koymaktadır.

- (94) 14. Süvari Alayından Teğmen Burhanettin *tümen tarafından* keşif kolu olarak *gönder-il-miş*. Ayşü küçük, boyu küçük olduğu için kendisine küçük Burhan dediğimiz bu sevimli takım subayına, gördüğü büyük işten dolayı Sakarya Muharebesi'nin bitiminde takdirname yazmışım. Kendi alayında da birçok kıymetli hizmetler görmüş olduğundan Küçük Burhan bu mükafatı gördü.

(KSİ 169)

(95)'de, *serpil-* ve *seril-* eylemlerinin çevresinde oluşan yüklelemedeki olay durumları, kendi kendine gerçekleşen bir sahneyi betimler gibidir. Bu yüzden, *serp-* ve *ser-* eylemlerinin Kılıcıları, gizil bir güç konumundadırlar. O halde, (95)'de, {-I|l-} biçimbirimini almış eylemlerin, orta çatıya yakın bir kullanım sergiledikleri söylenebilir.

- (95) Bihruz'un Çarşamba günü parkta elmas arabanın gümüş tekerlerine yapışarak arabaya *ziynet* [süs] veren- hani o perilerden güzel- Periveş Hanım'ın *cemâlerinden* [yüzünden] *intişar eden* [yayılan] *envâr-ı melâhete* [yüz güzelliğinin ışıklarına], dudaklarından *lemeân eyleyen* [parıldayan] *ibtisamât-ı letâfete* [güzelliğin tebessümlerine] hayran olup duruyordu. Öte taraftan yine bir aralık *satirin* [keçi ayaklı kır tanrısının] görünüşüyle bir takımı *istatoların* [varlıkların] etrafında üzerine elmas *serp-il-miş* yeşil kadifeden *ihramlar* [örtüler], yani *jâledâr* [çiğ düşmüş] *çemenler* [çimenler] üzerine sırma saçlarını dağıtarak *ser-il-miş*, diğer bir takımı *zümrüt-fam* [zümrüt dudaklı] havuzlarda kuğularla seyhat müsabakasına girmiş periler bir çığıktır kopardılar. Her biri parkın تنها bir tarafına doğru *şitaban olmaya* [acele etmeye], nâzik kuğular da kanatlarını vurup haykırarak havuzlarda kıyametler koparmaya başladılar. Zavallı Bihruz Bey, içinde bulunduğu *âlem-i dehşete* [korku alemine] *intikal etti* [geçti]. “Acaba ne oluyor?” diye sağına soluna bakınıp dururken *satiri* [keçi ayaklı kır tanrısını] gördü. *Satir* [keçi ayaklı kır tanrısı], Periveş Hanım'a *çiğ-er-süz nazarlar*

[ciğeri yakan bakışlar] havale edip Bihruz Bey de *zehrînk handeler* [zehirli gülüşler] gönderiyordu. Beyin bu hâle pek fena canı sıkıldı. Bu dakikada ise bey efendi *âlem-i hakikatın* [gerçek alemin] *dehşetmâk* [korkunç] bir *vartasından* [uçurumundan] gücüyle kurtuldu. (AS 81)

(96)'da {-(I)-} biçimbirimini almış *anlaşıldı* yüklemine, kalıplaşmış bir söz olduğu söylenebilir.

(96) “Kara yağız... hem de sadece kara, yahut sadece yağız değil de ikisi birlikte... *Kel malör kö sa* [ne talihsizlik]!... Şimdi ne halt etmeli? Nasıl özür bulmalı?... Bak şu benim hayvanlığıma!... Şüphesiz *faşe olmuştur* [darılmıştır]. *El a rason* [kız haklı]! “*Bir siyeh çerde* [bir siyah yüz/bir kara yağız]”... Hay Allah cezasını versin! O mübarek *poet* [şair] de başka *lakırdı* [söz] bulamamış da bunu mu bulmuş?... Ah!... Ah... Şimdi ben ne yapayım? *Kom jö süi bet* [ne kadar budalayım]? Mutlak bir *eksküz* [mazeret] bulmalı. Kabahat benim mi? Ben ne bileyim? “*Cerde* [sarı renkli, kuladan açık olan bir at]” zannettim. Kelimenin sebebi buymuş... Şimdi **anlaş-ıl-dı**... “Kara yağız”... Ben at mıyım? Bey efendi beni at yapmış. Hem yağız at!... Nezaketin alâfrangası demek mi? O çapkınlar da amma eğlendiler! Başka türlü bunu anlamak mümkün değildi. *Redhaus*'tan [bir sözlük] bu kadar münasebetsizlik *mâmul* [yapılmış] olunur mu? Beni “*cerde* [sarı renkli]” diye aldattı!

(AS 131)

(96)'daki bağlamdan da yola çıkılarak, Yeni Osmanlı Türkçesinde de, *anlaşıldı* sözünün ‘tamam’ anlamında bir kalıp söz olduğu çıkarımına varılabilmektedir. *Anlaşıldı* edilgen kullanımının, bir kalıp söz haline dönüşebilmesi için bazı anlamsal dinamiklere ihtiyaç vardır. Her şeyden önce, *anlaşıldı* sözü, tek başına bir tümcedir. Bir tümcenin kalıp bir söz haline dönüşebilmesi için, özgül gönderimleri olan katılımcılara gönderim yapmıyor olması beklenir. Özel olay durumlarını değil, genel anlamlı katılımcıları olan genel bir olaya, yani gerektiği her durumda herkesin kullanabileceği bir duruma gönderimde bulunuyor olması gerekmektedir, denebilir. Her ne kadar (96)'daki bağlamdan, *anlaşıldı* sözü, konuşucunun kendisine gönderimde bulunuyor olsa da, konuşucunun, edilgen bir kullanımı tercih ederken kendisini dilsel olarak kodlamadığı anlaşılmaktadır. Yani, konuşucu için önemli olan kendisine silinmiş veya örtük de olsa bir gönderim yapılması değil, *anlaş-* eyleminin veya sürecinin gerçekleşmesidir. Sonuç olarak, Türkçenin edilgenleştirme ile, yüklemlemede aktarılan katılımcılardan çok olay durumlarını kodlaması, gönderimde bulunulan ilk üyelerin de *herkes, onlar* gibi genel gönderimli olması durumunda, Türkçede edilgen kullanımların kolaylıkla kalıplaşma eğilimi gösterebilecekleri varsayılabilir.

- (97) Bihruz Bey sarışın hanımın *vürûduna* [gelişine] *intizar mevkiinde* [bekleme yerinde] bulunduğundan *zühûl ederek* [dalgınlıkla unutarak] arabasını çevirdi. Marmara denizini *temaşaya* [seyretmeye] *müsâit* [uygun] bir *vaziyete* [konuma] koyduktan sonra, *terbiyeleri* [dizginleri] yanına bıraktı. Sağ dirseğini dizine, çenesini eline dayadı, durdu. *Nazargâh-ı tahassüründe* [hasretle bakılan yerinde] uzanıp giden *unsur-ı mâinin* [maviliğin] keskin güneşe mâruz *safha-i tâbnâki* [parlak ışıklı kısmı] azametli bir *derya-yı nûr* [ışık denizi] gösteriyor ve sâhile doğru yuvarlanıp gelen köpüklü, ufak dalgalar ise, o *diyar-ı nûr* [ışık diyarı] içinde dalıp çıkarak ve oynaşa oynaşa *yekdiğerini* [bir diğerini] kovalayarak *şinaverlik* [yüzücülük] eden beyaz güvercinleri andırıyordu. Bihruz Bey'in *nazarı* [bakışı] bu *manzara-i dilrübâyı* [gönül ferahlatan manzarayı] da *pâmâl-i lâkaydi ederek* [kayıtsızca geçerek] ufka doğru *süz-ül-dü*, gitti. *Ruh-i me'yûsunu* [üzgün ruhunu], *fkr-i müteellimini* [elemli düşüncesini] de beraber çekti, götürdü... (AS 141)

(97)'de, *süz-* eylemine eklenen {-I} biçimbiriminin, dönüşlülük bildirmesi, kişileştirme işleviyle sağlanmıştır. *Bihruz Bey'in nazarı*, kendi kendine istemli bir biçimde hareket edebilen bir varlık gibi betimlenmiştir. Oysaki, *Bihruz Bey'in nazarı*, [-canlı] anlambilimsel özelliğe sahip olduğu için, *süzül-* eylemini de istemli bir biçimde gerçekleştirmesi söz konusu değildir.

Kişileştirme göz ardı edildiğinde, *süzül-* eylemi çevresinde oluşan yüklemlemede aktarılan olay durumunun orta çatı işlevini yansıttığı söylenebilir. Bunun nedeninin, *süzül-* eyleminin, kendi kendine gerçekleşen bir olayı yansıtmaya olduğu söylenebilir. Dünya bilgisine gerek bırakmayacak biçimde, *Bihruz Bey'in nazarı*'nın elbetteki *Bihruz Bey'in* istemli davranışlarından birine bağlı olduğu açıktır. Buna rağmen, *Bihruz Bey'in nazarı*, *Bihruz Bey'in* olmaktan çıkıp kendi kendine oluşan bir olayın üyesi olacakken, kişileştirilerek tamamen istemli bir varlık haline getirilmiştir. *Süzül-* eylemiyle ilgili bir diğer nokta ise, *süz-* eyleminin anlamından oldukça uzaklaşmış olmasıdır. Bu yüzden {-I}, sözdizimsel bir çatı ekinden çok yapım eki gibi durmaktadır.

- (98) Bey, *satire* [keçi ayaklı kır tanrısına] hiddetinden elindeki *terbiyeleri* [dizginleri] sağına doğru çekerek hayvanları uçuruma doğru sürerken geride bulunan *koşe* [arabacı], hemen beyin mevkiine [yerine] sıçrayıp, terbiyelere [dizginlere] *sar-ıl-arak* hayvanların başlarını doğrultmaya muvaffak oldu. Bey de bu sayede hem uçuruma gitmekten, hem de parktan dışarıya çıkarak *satirin* [keçi ayaklı kır tanrısının] tâcizinden kurtuldu. (AS 81)

(98)'de *sarıl-* eyleminin açık bir Kılıcısı vardır. *Sarıl-* eyleminin Kılıcısı, hem *sar-* eylemini istemli bir biçimde gerçekleştirmekte, hem de gerçekleştirdiği bu eylemden etkilenmektedir. Dolayısıyla, (98)'de, {-I} biçimbirimini, dönüşlülük işlevinin ortaya çıkmasını sağlayan bir öge olarak görmek yanlış olmasa gerektir.

Dilbilgisel anlamda günümüz Türkçesine çok da uzak olmayan Yeni Osmanlı Türkçesinde, Klasik Osmanlı Türkçesinde olduğu gibi, (99)'da örneği verilen Kılıcı öbekli edilgenlere seyrek de olsa rastlanabilmektedir:

(99) **Bihruz Bey tarafından giriş-il-mek iste-n-ilen** bu bahsin Mösyö Piyer'ce mevkisizliği [yersizliği], zamansızlığı ihtiyarın epeyce canını sıkımtı. (AS 46)

Daha önceki çıkarımlar gibi, *tarafındanlı* edilgenliğin Yeni Osmanlı Türkçesinde seyrek olarak kullanıldığını söylemek tüm Yeni Osmanlı Türkçesi dönemini kapsayan bir genelleme içermez. Ancak, çözümlediğimiz metinden yola çıkarak, Yeni Osmanlı Türkçesinde, Kılıcılı edilgenin yaygın bir kullanım olmadığını söylemek mümkündür. O halde, Türkçenin Orhon Türkçesinden itibaren incelediğimiz dönemlerini de göz önünde bulundurarak, Türkçede *Kılıcılı* veya *tarafındanlı* edilgenin, temel edilgen yapı olamayacağı çıkarımına varılabilir. Öyle anlaşılıyor ki Türkçenin, Batı dillerinin katılımcı odaklı (Kılıcı, Erek gibi) edilgenleştirme sürecine sahip bir dil değil, katılımcıları önvarsayılan, belirsizleştirilen olay odaklı edilgenleştirme eğilimli bir dil olduğunu söylemek daha doğru görünmektedir. Diğer taraftan, Yeni Osmanlı Türkçesinde yabancı dil olarak Fransızcanın etkisi oldukça fazladır (Korkmaz 1985). Fransızcanın egemen bir dil olduğu Yeni Osmanlı Türkçesi döneminde bile, *tarafından* öbekli edilgen kullanımların görülmesi, Çağdaş Türkçedeki *tarafından* öbekli edilgen kullanımların İngilizcenin etkisiyle ortaya çıktığı düşüncesini çürüten bir kanıt gibi durmaktadır. Ne var ki, *tarafından* öbekli edilgenlerin Türkçenin kendi doğal sürecinde ortaya çıkmış olması, günümüz Türkçesinde yaygınlaşmasının İngilizcenin etkisiyle olmadığı anlamına da gelmez.

5.2.3.2.2. Yeni Osmanlı Türkçesinde {-I)n-} Biçimbirimi

Yeni Osmanlı Türkçesinde, (100)'de olduğu gibi, {-I)n-} biçimbirimiyle kurulan edilgen tümcelerde de Kılıcı öbeği barındırmayan edilgen yapılar yaygındır. Ancak, Kılıcılı edilgenin yaygın olmadığına ilişkin bu çıkarımın bütüncemizle sınırlı olduğunu bir kez daha hatırlatmak gerekir.

(100) Bihruz Bey'in istifadesi bundan ibaret de kalmayacaktı: Henüz birinci faslı [bölümü] meydana gelebilen bu güzel romanı arzusu vechiyle [üzere] *netice-pezir etmek* [sonuçlandırabilmek] için türlü entrikalara, tedbirlere *tevessül eylemek* [girişmek] lâzım geleceği bahsinde Mösyö Piyer'in *mâlumat-ı nazariye* [teorik bilgiler] ve *tecârüb-i fiiliyesinden* [pratik bilgilerinden] istimdâd [yardım] dahi *ol-un-acaktı*. *Par malör* [aksilik] efendinin bu akşam tersliği tuttu. Netice hakkında kendisinden bir fikir almak şöyle dursun, *mukaddimeden* [başlangıçtan/ilk sözden] bile bahse *imkân bul-un-amadı*.

(AS 51)

(100)'ün bağlamı, *istimdad olun-* ve *imkan bulun-* eylemlerinin ilk temel üyesinin *Bihruz Bey* olduğunu vermektedir. Ancak, *istimdad olun-* ve *imkan bulun-* eylemlerinin çevresinde biçimlenen edilgenlik, sözdizimsel olarak Kılıcı öbeğini barındırmamaktadır. (100) örneğinde kullanılan edilgen yapıların metne kazandırdığı bakış açılarından yola çıkılarak, Türkçenin temel edilgen yapısının Kılıcsız edilgen olabileceği çıkarımına bir kez daha varılabilmektedir. *İstimdad olun-* ve *imkan bulun-* eylemlerine biçimbilimsel açıdan bakıldığında, ikisinde de yardımcı eylem kullanıldığı görülmüştür. Bu dönemde, *ol-* ve *bul-* yardımcı eylemlerinin, {-I)n-} biçimbirimi olarak edilgenleştirildiği söylenebilir.

(101) Meyveyi beklemeksizin sofradan kalktı. Onun *takdimiyle* [sunuşuyla] aralarında şu sözler *söyle-n-di*:
- Pardon, Mösyö Piyer! Rahatsızım, başım pek ağrıyor; müsaadenizle içeri gideceğim. Siz yarın, belki erken inmiş olursunuz; o halde a *mardi, nes pa* [Salı günü, değil mi]?
- Nasıl isterseniz!

(AS 51)

(101)'de yer alan, *Onun (Bihruz Bey) takdimiyle aralarında şu sözler söylendi*, edilgen tümcesi yerine, *Bihruz Bey'in takdimiyle aralarında şunları konuştular*, biçiminde, *konuş-* eyleminin Kılıcsızının açıkça belirtildiği bir yapı kullanılabilir. (101)'in bağlamında, *söylen-* eyleminin Kılıcsı açıktır. Dolayısıyla, edilgenleştirme ile Kılıcı örtükleştirilmesine ilişkin bir işlev sezinlenmemektedir. Metin üreticisi,

okuru Kılıcıdan çok yapılan işe odaklamak için, *söylen-* eylemi çevresinde oluşan yüklemleme ile aktardığı olay durumlarını edilgen bir bakış açısıyla yansıtmıştır.

- (102) “Küçük hanım efendi! *Müterifim* [itiraf edim]. *Çâkeriniz* [kulunuz] dâima hayal ederdim ki, sevda ki ona ekseri *karşı kon-ul-maz eşkâl* [şekiller] altında ve bir okluk ile *müsellah* [silahlı] *röprezante olun-muş* [gösterilmiş] idi.” (AS 61)

(102)’de hem {-(I)n-} hem de {-(I)l-} biçimbiriminin edilgen kullanımlar içerisindeki örneklerine rastlanmaktadır. *Karşı konul-* eyleminde, *herkes* gibi genel bir gönderimi olan Kılıcı bulunmaktadır. Dolayısıyla, Kılıcının, etken yapıda da hâlihazırda özgül özellikli bir gönderime sahip olmadığı için örtükleştirildiğini söylemek oldukça zordur. Eğer bir örtükleştirme söz konusuysa, metin üreticisi bu örtükleştirmeyi edilgenliğe başvurmadan da kodlamış görünmektedir. Aynı durum, *karşı konul-* kadar özgül gönderimli Kılıcı gönderimi olmasa da, *röprezante olun-* eylemi için de geçerlidir.

Kısacası, hem *karşı konul-* hem de *röprezante olun-* eylemleri çevresinde oluşmuş yüklemlemenin aktardığı olay durumlarında, ağırlıkla olayın odağa yerleştirildiği bir bakış açısı söz konusudur. Edilgen kullanımla, olayın odağa yerleştirilip edimbilimsel olarak sahnelendiği bir diğer örnek ise, (103)’te görülmektedir.

- (103) *Filhakika* [gerçekten] bir *lâk* [göl] için “yer aynası” *teşbihi* [benzetmesi] ne kadar parlak ve o aynaya akseden elmacıklı, kuru, esmer bir yanak için “yer elması” *tevcihî* [anlamının verilmesi/yorumunun yapılması] ne kadar toparlak düşmüştü! Hele bu yer aynasının Fransızcası olan *glâs parter* yahut *miruar terestr* [yer aynası] tabirleriyle [sözleriyle] teşbihteki [benzetmedeki] kıymet ve zerafet daha iyi *takdir olun-muyor muydu?* (AS 111)

(103)’deki, *takdir olun-* eylemi, (102)’deki edilgen eylemlerin Kılıcılarından daha belirsiz bir Kılıcı gönderimine sahip görünmektedir. Öyle ki, *takdir olun-* eylemi çerçevesinde aktarılan olay durumlarının orta çatı işlevine yakın biçimlendiği bile söylenebilir. *ol-* yardımcı eyleminin bir sözcükle birleşik eylem oluşturup {-(I)n-} biçimbirimini aldığı bir başka örnek ise, (104)’de görülmektedir. (104)’deki, *istimâl olun-* eyleminin Kılıcısı da özgül özellikleri olmayan bir varlık konumundadır. Bu

yüzden, *kullan-* eylemi, neredeyse kendi kendine gerçekleşen bir olay görünümü sergilemektedir.

- (104) - Bu ne biçim *lûgat* [sözcük], Allah'ı seversen?
- *Nom propr* [özel ad] olmalı... Bir şahıs veya bir hayvan veyahut bir memleket veyahut... veyahut hiçbir şey değil!
- Ben de öyle dedim, ama bilmem ki *Diksiyoner Biyografik*'te [bir sözlük] var mıdır?
- *Diksiyoner Biyografik*'te hayvanın işi ne?
- O öyle bulunmaz, nerede *istimâl ol-un-duğu* [kullanıldığı] bilinmeli ki... (AS 121)

Türkçede edilgen çatı ile orta çatı arasında, hem biçimsel hem de işlevsel anlamda benzerlik ve yakınlık olduğu (105)'de açıkça görülmektedir. *Bulun-* eyleminin belirgin bir Kılıcısının olmamasına ve kendi kendine var olan bir olay görünümü sergilemesine bakılarak Kılıcıya ihtiyaç duymadığı söylenebilir. Kılıcı, gizil bir güç konumuna oldukça yakındır. Bu çıkarımlardan yola çıkarak, daha önce de değinildiği gibi, edilgen çatı ile orta çatı arasındaki farkın, Kılıcı veya bir başka temel üyenin gönderim açısından belirginlik derecesiyle ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, eylemin bildirdiği Kılıcı, belirsizlikten öteye giderek, gizil bir Güç izlenimi kazanırsa, edilgenlikten çıkarak orta çatı olma özelliğine yaklaştığı söylenebilir:

- (105) *Filhakika* [gerçekten] sarışın hanım, *hiss ü hayal* [duygu ve hayal] ve *endam-ı dilrübasiyla* [gönül alan boyuyla posuyla] misli az *bul-un-ur* güzellerden idiyse de ondan daha güzelleri *bul-un-mak* da *mümkünâtandı* [olanak dahilindeydi]. (AS 111)

(106) ve (107)'de görüldüğü gibi, Çağdaş Türkçede de, *bul-* eyleminin edilgen biçimi {-(I)n-} biçimbirimiyle kurulan *bulun-* eylemidir ve Kılıcısı belirsizdir.

- (106) “Ne ağlarsın, ne feryat edersin kadın ana? Bağrımı, yüreğimi niye dağlarsın? Ey anam, at olur da tayı mı olmaz? Kızıl develer olur da *köşeği* [köşek: deve yavrusu] mi olmaz. Ak koyunlar olur da kuzusu mu olmaz? Sen sağ ol kadın anam, babam sağ olsun. Bir benim gibi oğul *bul-un-maz mı* olur?” (DKH 34)

(106)'ya oranla, (107)'deki Kılıcıların metin bağlamından dolayı olarak çıkarılabilir olduğunu da not düşmek gerekmektedir. (107)'de yer alan edilgen kullanımdaki olay durumlarının sahnelenişinde, Kılıcı belirsizleştirilerek, olay görünür hale getirilmiştir.

Buna rağmen, bağlamdan çıkarımla, Kılıcıların *Hortim* ve *küçük cadı* olabileceği anlaşılmaktadır.

- (107) Hortim, küçük cadiya doğrudan bir görev vermemiş, yalnızca yardımını istemişti. Başlarına gelen bu felaket herkes tarafından duyulmadan önce mutlaka bir çözüm *bul-un-malıydı*.

(BT 25)

Türkçede orta çatı ile dönüşlülük arasında da (108) ve (109) örneklerinde olduğu gibi, benzerlikler vardır.

- (108) Bihruz Bey yazı masasının üzerinde duran çanı şiddetle çaldı. Kimse gelmedi. Bir daha çaldı, Mişel Ağa *gör-ün-dü*.

(AS 181)

- (109) Bey, kışları Süleymaniye'deki konaklarında, yazları da Küçük Çamlıca'daki köşlerinde ikâmet ederdi. Kendisi gibi *kibarzâdegânın* [kibar çevrelerin] rağbet göstereceği hiçbir seyir yeri bulunmazdı ki bu bey efendi en son modaya *muvâfık* [uygun] sürette *giy-in-miş* olduğu hâlde bazen yağız ve bazen kır bir çift beygir koşulu dört tekerlek üzerinde, üstü ve yanları açık, süslü bir peykeden ibaret olan ve seyis oturmaya mahsus yeri arka tarafında bulunan arabasıyla orada hazır bulunmasın.

(AS 10)

Hem orta çatı hem de dönüşlü çatıda, yapılan işten etkilenme durumu vardır. (108)'de yüklemlemede aktarılan olaydan etkilenen üye Kılıcı konumundaymış gibi durmaktadır. Oysaki, aktarılan olayın Kılıcısının *Mişel Ağa* olduğu açık değildir. Ne var ki, *görün-* işini yerine getiren başka bir Kılıcı da görünmemektedir. Dönüşlü çatı olduğu açık olan (109) ve (110) kullanımlarında ise, gerçek bir Kılıcı vardır ve aktarılan olaydan etkilenenin yine Kılıcının kendisi olduğu anlaşılmaktadır.

- (110) Bihruz Bey yatağına girdikten sonra uyumaya pek çok uğraştı ise de mümkün olamadı. Romadaki *sûzişli vukuâtı* [ateşli olayları] zihninden ve bunların kendi hâlince mücip [gerekli] olduğu *tahassürâtı* [çok istenilen ve ele geçirilemeyeceği olan üzüntüyü] gönünden çıkaramıyordu. Uykuya dalacak olsa, gözlerinin önüne derhâl iki mezar geliyordu ki birisi ıssız bir çölün ortasında kabarmış bir topraktan ibaret iken üzerine genç bir insan *kapa-n-miş* ağlıyordu. Diğer iki sıra servilikle gidilir bir kabristanın bir kenarında *sandukalı* [mermerden veya çuhadan yapılmış mezar üstü olan], sütunlu, yıldızlar içinde *mükellef* [mükemmel biçimde hazırlanmış] bir mezar olduğu hâlde bunun yanında bir kuş bile geçmiyordu. Bihruz Bey *âlem-i hayâlinde* [hayal aleminde] gördüğü bu yıldızlı mezarın kime *mensûp* [ait] olduğunu da bildiği için kendi kendine *levm ü itâb* [azarlama] etmekten hâli [uzak] kalmıyordu.

(AS 241)

Kısaca, (109) ve (110)'da sırasıyla *giyin-* ve *kapan-* eylemlerinin gerçek Kılıcıları vardır; ve yine bu Kılıcıları istemli bir biçimde gerçekleştirdikleri *giyin-* ve *kapan-* eylemlerinden etkilenmektedirler.

(111)'te de, ilk temel üyesi açık bir Kılıcı olan *gezin-* eylemi vardır. *Gez-* eyleminin gerçekleştiricisi, istemli bir biçimde eylemi yapmakta ve yaptığı eylemden etkilenmektedir. Bundan dolayı, (109) ve (110)'daki, *giyin-* ve *kapan-* eylemleri gibi, *gezin-* eyleminin de dönüşlülük işleviyle kullanıldığı anlaşılmaktadır:

- (111) Yazıhânenen mektubu çıkardı, ceketin cebine güzelce yerleştirdi. Oradan salona geçti. Salondaki çiçekliğin içindeki taze çiçeklerden güzel bir gül *intihâb etti* [seçti]. Ceketinin iliğine taktı. Biraz oturdu, biraz *gez-in-di*. (AS 91)

Yeni Osmanlı Türkçesi döneminde, edilgen kullanımla olayın sahnelenmeye çalışılması, Türkçede neden Kılıcılı edilgenin temel edilgen olmadığını açıklar görmektedir. Kılıcılı edilgende, Kılıcı bir öbek içerisinde tümcede belirtildiği için, yalnızca olay değil, olayın katılımcıları arasındaki ilişkinin de önemli olduğu işlevsel bir durum ortaya çıkmaktadır. Kılıcılı edilgende Kılıcı ile Erek arasında, tümcenin başı olma konusunda bir 'mücadele' olduğu söylenebilir. Kılıcı, edilgenlik sürecinde, *geri-itme* işlemiyle tümceye bir öbek içerisinde bağlanmış, hem tümcenin öznesi hem de konusu olmaktan çıkmıştır; aynı süreçte öne-çekme işlemiyle Erek, Kılıcının yerine tümcenin öznesi ve konusu olmuştur. Türkçenin incelediğimiz tüm tarihsel dönemlerinde, edilgen kullanımlar içerisinde, Kılıcı ile Erek arasında, *öne-çekme* ve *geri-itme* gibi işlemlere dayanan bir edilgenlik süreci görülmemiştir.

5.2.4. Çağdaş Türkçe

Çağdaş Türkçe terimini modernleştirilmiş Türkçe anlamında değil, özellikle 20. Yüzyıldan beri kullandığımız Türkiye Türkçesi¹³ anlamında kullanılmaktadır. Bu dönemden seçtiğimiz metinlerin yazılış tarihine (2006-2007) bakarak Çağdaş Türkçe terimini daha dar anlamında günümüz Türkçesi için kullandığımız söylenebilir. Çağdaş Türkçenin temellerinde hiç şüphesiz ki Mustafa Kemal Atatürk'ün Türkçeye olan ilgisinin, dile verdiği önemin etkileri vardır. Atatürk'le birlikte dile devlet eli

uzanmıştır. Bu dönemde, sosyal ve kültürel gereklilikten dolayı dil devrimi yapılmıştır. Türk dilinin yabancı etkilerden uzak, kendi kendine yeten bir dil olması için 12 Temmuz 1932’de bir dernek kurulmuştur: *Türk Dili Tedkik Cemiyeti*¹⁴. Türk dili bir bilim kolu olarak üniversitelere girmiş. Bunun dışında, 9 Ocak 1936’da Türk dilini ve tarihini kaynaklara yönelik araştırarak özel bir fakülte kurulmuştur: *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*. 1876 anayasasında resmi dilin Türkçe olduğu dolaylı olarak belirtilmiştir. 1923 anayasasında devletin resmi dilinin Türkçe olduğu kabul edilmiştir. Cumhuriyet döneminde dil açısından önemli devrimler yapılmıştır. Bu devrimleri yazı devrimine öncülük eden devrimler ve yazı devrimi olarak iki başlık altında incelemek mümkündür. Yazı devrimine öncülük eden devrimler şunlardır: 3 Mart 1924 Tevhid-i Tedrisat kanunu, 3 Mart 1924 Şeriye ve Evkaf Vekaleti kaldırılmış (Eğitim: laik ve ulusal), 26 Aralık 1925 tarihinde kabul edilen bir kanunla İslam takvimi yerine uluslararası takvim ve saat ölçülerinin alınmış olması, 1927 yılında çıkarılan bir kanunla bütün cadde ve sokak adlarının Türkçeleştirilmesi. Yazı devrimi ise şu kararlarla biçimlenmiştir: 1 Kasım 1928’de yeni Alfabe Kabul edilmiş, 1 Eylül 1929 tarihinden başlamak üzere, okullarda Arapça ve Farsça dersleri kaldırılmıştır (Korkmaz 1974; Karamanlıoğlu 2002).

5.2.4.1. Çağdaş Türkçede Edilgenlik

Günümüz Türkçesine, edilgenliğin edimbilimsel işlevi açısından bakıldığında, Türkçenin Orhon Türkçesinden itibaren incelediğimiz dönemlerden çok da farklılaşmadığı söylenebilir. Tarihsel süreç içerisinde, Kılıcısı, hem tümce hem de metin düzeyinde belirgin ve açık olan olay durumlarının edilgenleşebilme potansiyellerinin arttığı görülmüştür. Günümüz Türkçesinde, edilgenin Kılıcıyı örtükleştirme, silme işlevine daha belirgin bir biçimde rastlamak mümkündür. Ayrıca, Türkçenin hiçbir tarihsel dönemde olmadığı kadar, Kılıcı öbekli edilgen tümcelere rastlanmaktadır. Kılıcı öbekli edilgen kullanımlar, biçim-sözdizimsel bir terimle geçişli eylemlerle; işlevsel bir açıklamayla da, Erek anlambilimsel rolü yüklenebilen yüklemlerle gerçekleştirilebilmektedir. Bunun yanında, Erek rolü yüklenmiş üyesi olmayan yüklemlerle oluşturulan edilgen kullanımlar da vardır. Geçişli ve geçişsiz terimleri çıkış noktası olarak alındığında, edilgenleri kişili ve

kişisiz edilgenler olmak üzere iki başlık altında incelemek mümkündür. Günümüz Türkçesinde, hem kişili hem de kişisiz edilgenlerin kullanımı oldukça yaygındır ve her ikisi de aynı biçimbirimlerle, yani {-I}l-} ve {-I}n-} biçimbirimleriyle oluşturulmaktadır. Yalnızca kişili ve kişisiz edilgenler değil, tarihin daha önceki dönemlerinden incelediğimiz metinlerden de anlaşıldığı üzere, Türkçede edilgen, orta ve dönüşlü çatı {-I}l-} ve {-I}n-} biçimbirimleriyle oluşturulmuşlardır. O halde, Türkçede, daha önceki dönemlerde olduğu gibi, günümüz Türkçesinde de edilgen, orta ve dönüşlü çatının yalnızca biçim-sözdizimsel betimlemeler ve tanımlamalarla açıklanabilmesi güç görünmektedir. Türkçedeki çatı kavramını açıklamakta anlambilimsel ve edimbilimsel yorumlara da ihtiyaç vardır.

Bu çalışma, işlevsel dilbilgisi çözümlmelerini temel aldığı için, hem temel edilgenin ve onun edimbilimsel işlevlerinin, hem de edilgeni diğer çatılardan ayıran özelliklerinin ne olduğu konusunda, anlambilimsel ve edimbilimsel bazı betimlemeler ortaya koymayı amaçlamıştır. Edilgen, orta ve dönüşlü çatıda eyleme gelen biçimbirimler aynı olduğuna göre, çatılar arasındaki ayırt edici özellikleri belirgin kılacak olan anlambilimsel ve edimbilimsel gerekçelendirmelerdir. Bütüncü çözümlemesinden çıkan sonuçlara dayanarak, sadece Çağdaş Türkçede değil, Türkçenin tarihsel dönemlerinde de edilgeni diğer çatılardan ayıran en belirgin ayrımlardan birinin anlambilimsel olarak Kılıcı ve onun belirginlik değeri, bir diğerinin ise, edimbilimsel olarak *önvarsayım* işlevi olduğu söylenebilir.

5.2.4.1.1. Çağdaş Türkçede {-I}l-} Biçimbirimi

Günümüz Türkçesinde, her ne kadar, daha önceki dönemlerde olmadığı kadar edilgenleştirme yolu olsa da, Türkçenin tarihsel dönemlerindeki edilgenleştirme işlevinden çok da farklı olmayan kullanımlarla karşılaşmaktadır. Hatırlanırsa, Orhon Türkçesinden Osmanlı Türkçesine kadar olan dönemde edilgenleştirmenin, Kılıcı veya katılımcı odaklı değil, olay odaklı olduğu, yani, edilgenleştirmenin, olayın sahnelenmesine aracı olan bir işlev olarak ortaya çıktığı gözlemlenmişti. Günümüz Türkçesinde, Kılıcısız belirgin ve açık olan olay durumları edilgenleştirilebilse de, Kılıcının önvarsayılp olayın sahnelendiği edilgenleştirme

işlevi hala geçerliliğini ve canlılığını korumaktadır. Türkçenin daha önceki dönemlerinde olduğu gibi, günümüz Türkçesinde de edilgenleştirme ile olayın sahnelenme işlevinin, edilgenin temel bir işlevi olarak varlığını sürdürdüğü söylenebilir. Günümüz Türkçesinde de, edilgenleştirme ile amaçlananın olay durumlarındaki işin aktarılması olduğu için, Kılıcı öbekli edilgenler Türkçenin temel edilgen yapısı olarak etkinlik kazanamamıştır. Türkçede temel edilgen, (112-115)'teki tümcelerde görüldüğü gibi, biçim-sözdizimsel tanımlamayla geçişli, işlevsel tanımlamayla Erek anlambilimsel rolünü yüklenmiş, Kılıcının edilgen tümce içerisinde öbek olarak bulunmadığı ve katılımcılardan çok olayın öncelendiği yapılar olarak tanımlanabilir:

(112) İkinci İnönü Muharebesi'nde Türk'ü, Çerkezi, Abazası Birinci İnönü Muharebesi'nde olduğu gibi eski hatalarını tamir için birleşmişler ,çelikten bir kale oluşturmuşlardı. Yunan hücum dalgalarını bir dalga kıran gibi karşılayarak mütemadiyen geriye atıyorlardı. Başta tümen kumandanları merhum şehit Yarbay Nazım olduğu halde her ferdi ile tümen, tam manasıyla kahramanca vuruştı. Hiçbir ferdi bir adım geri çekilmedi. Eğer 4. Tümen biraz sarsılsaydı; 2. İnönü Zaferi zor *kazan-ıl-ırdı*.

(KSİ 139)

(113) Muntazam bir şekilde toplanmış ve toparlanmış olan 11. Tümen de yavaş yavaş cepheye doğru yürüyor. Başlarında Cemil Cahit Bey bulunduğu halde bir süvari, diğeri piyade iki 10. Alay Kumandanları biraz soldaki yükseklerde esas Kandilli Boğazı'na yaklaşırlarken 14. Süvari Alayı'na rastlıyoruz. Boğaz incelendikten sonra 10. Piyade Alayı'nın boğazı işgal etmesi, alayımın da hava kararırken cepheden alınarak bu olayın gerisinde ihtiyatta kalması *kararlaştır-ıl-dı*.

(KSİ 139)

(114) Uğliç Moskova'nın kuzeyinde, Volga Nehri üzerinde 12. yüzyılda kurulmuş küçük bir şehir. Nüfusu 40 bin olan şehrin iki tane üniversitesi var. Uğliç'in en önemli geçim kaynağı Çayka saatleri: Mineli ve minesiz bayan saatleri bu şehirdeki fabrikada *yap-ıl-ıyor*. Turizm geliştirilmeye çalışılmış. Volga kıyısındaki Kremlin (kale) Alanı'nda iki tane çok özgün kilise var. Bu kiliseler şimdi müze haline getirilmiş, turistlere gezdiriliyor. Bir tanesinde restorasyon sürüyor.

(GGG 48)

(115) Karınca peygambere babasının isminin neden Davud olduğunu sordu. Peygamber bu sorunun yanıtını bilmiyordu. Karınca ona cevabı açıkladı. Babasına Davud ismi, kalp yarasını tedavi etmesi için *ver-ıl-mişti*.

(HM 112)

(112-115)'deki yer alan, *kazanıl-*, *inanıl-*, *yapıl-* ve *veril-* eylemlerinin hepsi Erek anlambilimsel rolünü yüklenmişlerdir. (112-115)'deki edilgenlerin hiçbirinde, Kılıcı

öbeği yer almamaktadır. Edilgenleştirmenin temel işlevinin olayı öncelemek olduğu anlaşılmaktadır. Kılıcıyı örtükleştirmek gibi bir işlev amaçlanmadığı için, Kılıcılar ya önvarsayımsaldır ya da merak uyandırmayan, dikkat yöneltilmeyen gönderimlerdir. (112-115)'teki edilgen kullanımlarda, metin üreticisi olay durumlarının katılımcılarına algısal bir set çekmektedir. Metnin okuru, edilgen kullanımları okuduğunda, Katılımcılara ilişkin hiçbir dilsel uyarıya maruz kalmaz. Bir anlamda, olay durumlarında aktarılan işin algısal anlamda seçilebilirliği artırılmıştır. Işıklar, katılımcıların değil, olayın tepesinde yanmaktadır. Metnin izleyicileri sahnede gerçekleşen olayı çok iyi algılayabilirlerken katılımcıların yüzlerini seçememektedirler. Ayrıca, metnin izleyicisinde katılımcıların kim olduğuna ilişkin soru işaretleri de uyanmaz. Katılımcılar dilbilgisel düzeyde değil, bilişsel düzeydeki *geri-itme* işlevinin etki alanı içerisindedirler. Olayın, görünür ve algısal olarak seçilebilir olması için öne çıkarıldığı (112-115)'deki gibi edilgen kullanımlar, Türkçenin temel edilgeni olarak görünmektedir.

(112-115)'teki örneklere dayanarak, Kılıcı odaklı olmayan ve bunun doğal sonucu olarak da içerisinde Kılıcı öbeği bulunmayan edilgen kullanımların Türkçenin temel edilgen yapısı olduğu iddia edilmişti. Ancak, Osmanlı Türkçesiyle kıyaslayınca, Kılıcı öbekli edilgenlerin, günümüz Türkçesinde oldukça yaygın olduğu anlaşılmaktadır. (116-118)'de Kılıcı öbekli edilgenlerin kullanım örnekleri gösterilmiştir:

- (116) 1 Nisan 1921 cephe durumunda değişiklik yok, düşmanın taarruzunda bir gevşeme var; ama bizde de hareketsizlik göze çarpıyor. Üç günden beri geceli gündüzlü devam eden savaşlar iki tarafın da iflahını kesmiş. 3. Kafkas Tümeni'nin diğer alayları ağır ağır cepheye yaklaşırken gün de bitti. Gece yarısı kuru toprak üzerinde yarı uyur, yarı uyanık yatarken **bir er tarafından uyandır-ıl-dım**.

(KSİ 139)

(117) Yine Anadolu'da anlatılan gerçek bir olayın hikayesi ve oldukça ilginçtir. Gazetelere de yansıyan olay Hakkari'nin bir köyünde geçmektedir. Burada yaşayan genç kız **boz bir ayı tarafından** kaçırılarak inine *götür-ül-ür*. Günlerce kimse kıza ulaşamaz. Herkes ayının kıza aşık olduğuna ve onu iğfal etmiş olabileceğinden şüphelenmektedir. Ayı genç kıızı en iyi şekilde ağırlar ve onu taze meyvelerle, ballarla besler. Kızın ayakkabılarını çıkarır ve onu rahat ettirmek için olacak ki ayaklarını yalar. Bu sebeple ayakları yaralanan kız hiçbir yere kaçamaz. Gece yorgunluktan uyuya kalan kız düşünde köylülerin onu kurtarmak için inin etrafını kuşattıklarını ve ayıyı vurarak öldürdüklerini görür. Genç kız ayının öldürülmesine çok üzülür ve ağlar çünkü gördükleri karşısında ayının tanrı tarafından gönderilmiş hayvan kılığında girmiş Hızır olduğunu düşünmektedir. Olayın sonunda köylüler kıza ulaşır, ayıyı yaralayarak genç kıızı sağ salım kurtarırlar.

(HM 41)

(118) Proksis adındaki Atina kralının kızı, Kephalos ile evlendi. Ancak bir gün Pteleon güzelliğinden etkilenerek Proksis'e altından bir taç armağan edince genç kadının kalbini çalarak onu ayarttı. Karısının kendisini aldattığını anlayan Kephalos Proksis'in karşısına dikilmeye fırsat bulamadan Proksis kaçarak Girit kralı Minos'un yanına sığındı. Minos kendisinden yardım dilenen bu kadına aşık oldu. Ancak Minos birçok kadınla aşk yaşadığı için karısı **Pasiphae tarafından** kötü bir büyüyle *cezalandır-ıl-dı*. Bu büyüye göre Minos karısından başka bir kadınla birlikte olursa vücudundan yılanlar ve akrepler çıkarak seviştiği kadını zehirliyordu.

(HM 132)

(116-118)'deki gibi, Kılıcı öbekli edilgenler, edilgenleştirmenin bir işlevi olan *geri-itme* işlevini doğrudan doğruya örnekleyen kullanımlardır. Dolayısıyla, (116-118)'deki edilgenleştirmelerin işlevi Kılıcıyı örtükleştirmektir, denebilir. Aslında, (112-115)'te olduğu gibi, (116-118)'deki tümcelerde de olayı öne çıkartmak gibi bir amaç olduğu iddia edilebilir; ancak, (112-115)'teki katılımcıların önvarsayımsal olduğu çıkarımını bir ayırım olarak ortaya koymak gerekmektedir. (116-118)'de bakıldığında ise, Kılıcıların belirgin ve açık gönderimlere sahip oldukları görülmektedir; yalnızca, aktarılan olaylar Kılııcılardan daha ön plandadır.

Günümüz Türkçesinde, geçişsiz eylemler edilgenleştirilebilmektedir (Erdem 2000: 211). Geçişsizlik kavramı, belirtme durumu almış herhangi bir üye yüklenemeyen veya Nesne alamayan eylemler için kullanılmaktadır (Gencan 2001: 368, Ergin 1993: 267). Bu çalışmada, işlevsel dilbilgisinin bakış açısı temel alındığı için, geçişlilik kavramı çözümlemelerin temeli olarak alınmamıştır. Ancak, geçişlilik kavramı, biçimsel yaklaşımla işlevsel yaklaşımın edilgenliğe bakış açılarını karşılaştırabilmek amacıyla kullanılmıştır. Geçişlilik kavramının edilgenlik açısından getirdiği ayrımlar

yerine, Erek rolü yüklenmiş üyeleri olan ve olmayan yüklem çerçevelerini ayrı ayrı değerlendirmeye çalıştık. Bundan dolayı, biçimsel bakış açısıyla (119)'daki *inan-* eylemi, belirtme durumu alan bir üyeye veya nesneye sahip olmadığı için geçişsiz sayılırken, işlevsel olarak bakıldığında, Erek anlambilimsel rolünü yüklenbildiği için sözdizimsel düzlemde bir Nesne yüklenebileceğini kabul etmek yanlış olmasa gerek. O halde (119)'da, biçimsel bakış açısıyla geçişsiz bir eylemin edilgenleştirildiği söylenebilecekken, işlevsel dilbilgisi açısından Erek anlambilimsel rolü yüklenbildiği için (112-118)'de verilen edilgenlerden farklı olmayan bir kullanımla karşı karşıya olunduğu iddia edilebilir.

- (119) Yaygın olarak Anka kuşunun Kaf dağının ardında yaşadığı anlatılır. Ancak her halk kendi coğrafyasının Anka kuşunu yaratmıştır ve yaşadıkları bölgedeki en görkemli ve ulaşılmaz dağları onun yuvası olarak kabul etmişlerdir. Ama aslında Anka'nın yaşadığı yer 'Dünya ağacı'nın' zirvesinde "Bay Terek veya "Bay Kavak" olarak rivayet edilir. Anka'nın rengarenk tüyleri, göz alıcı kanatları olduğuna ve yüzünün insaninkine benzer olduğun-a *inan-ıl-ır*.

(HM 20)

(119)'da yer alan *inan-* eyleminin anlambilimsel roller bakımından (112-118)'de yer alan {-I}l-} eylemlerinden farklı olmadığı varsayımı dile getirildi. Bu varsayımı biraz açarsak, (112-119)'daki edilgen kullanımların hepsinde Erek temel üyedir. Ne var ki, sözdizimsel düzlemde bakıldığında, (119)'de edilgenleştirilen *inan-* eyleminin bulunduğu tümcenin (116-118)'deki tümcelerden farklı bir yönünün olduğu anlaşılmaktadır. (119)'da öznesiz bir tümce varken (116-118)'deki edilgen kullanımların özneleri vardır. O halde, Türkçede, edilgenleştirme sonucunda Özne konumuna gelen üyelerin ya {-I} belirtme durum ekini alması veya yalın olması gerektiği sonucuna varılabilir.

Günümüz Türkçesinde, temel üye olarak Erek yüklenemeyen yüklemler de edilgenleştirilebilmektedir. (120)'daki *ulaş-* eyleminin Kılıcı ve Yerlik olmak üzere iki temel üyesi bulunmaktadır. Anlambilimsel düzlemde Erek anlambilimsel rolü, sözdizimsel düzlemde de Nesne alamadığı halde günümüz Türkçesinde *ulaş-* gibi eylemler edilgenleştirilebilmektedir.

- (120) Briksdal buzuluna gidebildiğiniz kadar otobüsle, ondan sonra şelaleler arasından Norveçli kızların atın geminden çekerek yönlendirdikleri at arabalarıyla, at arabalarının da pes ettiği yerden sonra yayan *ulaş-ıl-abiliyor*. (GGG 108)

Günümüz Türkçesinde, anlambilimsel düzlemde Erek, sözdizimsel düzlemde Nesne yüklenemeyen her yüklem çerçevesi edilgenleştirilemez. Erdem, geçişsiz, yani tek bir anlambilimsel role sahip bazı eylemlerin edilgenleştirilemediğine dikkat çekmekte ve (121-124)'teki (b) tümcelerini örnek olarak vermektedir (2000: 212-13).

- (121) a. Güneş doğdu/ battı.
b. *Doğ-**ul**-du./ bat-**ıl**-dı. * Güneş doğ-**ul**-du./ bat-**ıl**-dı.
- (122) a. Yemek pişti.
b. *Piş-**ıl**-dı./ *Mutfakta piş-**ıl**-dı.
- (123) a. Evde sular akıyor.
b. *Sular ak-**ıl**-dı./ *Evde ak-**ıl**-dı.
- (124) a. Çocuk hastanede doğdu.
b. *Doğ-**ul**-du. / *Hastanede doğ-**ul**-du.

Erdem, (121-124)'teki (a) tümcelerinin edilgenleştirilememesinin iki nedeni olabileceği üzerinde durmaktadır. *Birincisi*, (121-124)'teki (a) tümcelerinin bütün özneleri nesne-benzeri üyeler olarak durmaktadır. Derinde Nesne gibi duran, ama Özne konumunda olan üyeler, edilgenleştirme ile Özne konumuna yeniden yükselemezler. *İkincisi*, *bat-*, *piş-*, *ak-* ve *doğ-* eylemlerinin anlambilimsel özelliğinin *etkinlik* (action) değil, *durumsal* (stative) olması edilgenleştirilmelerine engel olmaktadır. Yani, durumsal eylemlerin edilgenleştirilmelerine günümüz Türkçesinde izin verilmez (Erdem 2003: 213).

Günümüz Türkçesinde bir eyleme birden fazla çatı biçimbirimi eklenebilmektedir. Göksel ve Kerslake, bir eyleme birden fazla çatı eki eklenmesinin tümcenin geçişliliğini etkilediğini; bundan dolayı da çatı eklerinin ekleniş sırasının oldukça önemli olduğunu belirtmektedirler. Göksel ve Kerslake, son eklenen biçimbirimin eylem gövdesinin geçişliliğini belirlediğini söylemektedirler. Eyleme edilgen biçimbirimi eklendiğinde ondan sonra gelebilecek tek çatı eki yine edilgen eki olmaktadır. Bu da, *denil-* gibi çift edilgen yapıları oluşturmaktadır. Dolayısıyla bir eyleme gelen edilgen ekinden sonra bir başka çatı eki gelemeyiz; ama tüm çatı

eklerinden sonra edilgen eki gelebilmektedir (Göksel ve Kerslake 2005: 155). Bütüncemizde, $\{-(I)l-\}$ biçimbirimi ile eyleme eklenen diğer çatı biçimbirimleri (125-130)'de gösterilmiştir. (125), (126) ve (127)'de **ettirgen+edilgen** çatı birleşimleri görülmektedir.

(125) Gaudi, bir zincirin halkalarına ağırlıklar bağlandığında, ağırlıkları taşıyan eğimlerin ortaya çıktığını görmüş. Ortaya çıkan eğim ve ağırlıklar ters çevrildiğinde, yani eğimli kolonlara uygun ağırlıklar *taşı-t-il-diğında*, ortaya doğal dengeleri mükemmel bir yapı çıktığını fark etmiş. Gaudi'nin tabiattan öğrendiği temel bilgi de buymuş. Sagrada Familia'nın müze kısmında Gaudi'nin böyle bir kilise tasarımı sergileniyor. Belirli bir ölçüğe göre iplere ağırlıklar asılarak tasarlanmış projenin üstündeki aynadaki yansıması, kilisenin maketini ortaya çıkarıyor. Aynada projenin tüm kolonlarını ve bu kolonların taşıyacağı ağırlıkları görüyorsunuz. Ve bu kolonlar diğer kiliselerde gördüğünüz gibi dik değil, eğimli. Bu eğimler Gaudi'nin tüm eserlerine yansımış.

(GGG 128)

(126) Urfa Tüneli'nin Atatürk Barajı'ndan Harran Ovası'na taşıdığı su, 476 bin hektar alanı sulayacak. Bu alan Çukurova'nın dört misli bir alan. Urfa ve Harran ovası şimdiden değişmiş bile. Yörede satıcıların klimalı traktör yetiştirmede güçlük çektiği *anla-t-il-iyor*. Cep telefonları da epey yaygınlaşmış. Sulanan tarlalarda yılda üç mahsul alınabiliyormuş. Çiftçinin eline geçen para, dalga dalga yörenin ticaretini ve hizmet sektörünü besliyormuş. Yöreyi yakından tanıyanlar söylüyor: Urfa Tüneli ovaya suyu taşımazdan önce, Urfa yörenin en fakir şehirlerinden biri imiş. şimdi ise herhalde en zengin şehri. Bütün bu gelişme ve değişme yüzlerden, gözlerden okunabiliyor. Bütün yüzlerde bir heyecan, gözlerde ise umut pırıltıları seziliyor.

(GGG 58)

(125) ve (126)'da, $\{-t-\}+\{-(I)l-\}$ çatı birleşimi varken (127)'de $\{-dIr-\}+\{-(I)l-\}$ çatı birleşimi vardır.

(127) İsveç ve Danimarka'da Yule (Noel) domuzu adı verilen domuz şekli verilmiş bir ekmek pişirilir. Bu ekmek hasatın son tahıllarından yapılır ve Noel boyunca masada durur. Çoğu zaman iyi bir hasat almak beklentisiyle bahara kadar saklanarak ekim zamanında bir kısmı tohumla karıştırılarak toprağa katılır kalan diğer kısmı ise sabancıya ve hayvanlarına *ye-dir-il-ir*.

(HM 71)

(128)'de, $\{-(I)ş-\}+\{-tIr-\}+\{-(I)l-\}$ çatı birleşimi görülmektedir. (128)'deki çatı birleşimine işteş+ettirgen+edilgen denebilirdi; ancak, bu birleşimdeki $\{-(I)ş-\}$ biçimbirimi işteşlik değil, oluş bildiren bir biçimbirim gibi durmaktadır.

- (128) 2003 yılından bu yana Türkiye dış kaynağa dayalı enflasyonu düşürme stratejisi uygulamaktadır. Bu strateji altında TL giderek aşırı değerlenmektedir. İşte bu strateji, Çin'in uyguladığı stratejinin tam tersidir. Esasında, 1987 yılından bu yana Türkiye'de üretim kalite ve verimindeki artışlar nedeniyle paramızın gerçek değeri artmıştır. 1987 yılında TL'nin değerini 100 kabul edersek, 2006 yılına varıldığında TL değerinin 160 dolaylarında olduğu söylenebilir. Oysa, 2003 yılından itibaren TL aşırı değerlendirilerek değeri 194'e çıkmış, 2003-2006 arasında yüzde 24 enflasyon yaşanmasına rağmen kurlar yerinde saymıştır. TL'nin aşırı değerlendirilmesi ithalatın cazibesini artırmakta, ihracatı caydırmakta ve Türk işgücünü pahalılaştırmaktadır. Bunun sonucunda 2005 yılında dış ticaret açıklarımız 43 milyon dolara, cari işlem açıklarımız 23 milyar dolara yükselmiş, işsizlik sorununa bir çözüm *gel-iş-tir-il-ememiştir*. Bu gelişmelerin doğal sonucu olarak da 2002 yılında 130 milyar dolar olan dış borçlar 171 milyar dolara yükselmiştir. (GGG 148)

(129) ve (130)'da {-IAş-} ve {-lAn-} biçimbirimlerinden sonra {-tIr-}+{-(I)l-} çatı birleşimi vardır. {-IAş-} ve {-lAn-} biçimbirimleri, {-IA-ş-} ve {-lA-n-} biçiminde ayrı düşünüldüğünde, (129)'daki çatı birleşiminin {-(I)ş-}+{-tIr-}+{-(I)l-} biçiminde, (130)'daki çatı birleşimini de {-(I)n-}+{-tIr-}+{-(I)l-} biçiminde düşünmek olasıdır. Ancak, **evcille-* ve **ilişkile-* eylemleri kullanılmadığı için {-IA-ş-} ve {-lA-n-} biçiminde böldüğümüz biçimbirimleri {-IAş-} ve {-lAn-} biçiminde düşünmek daha doğru olacaktır.

- (129) Domuz ilk olarak Çin ve Batı Asya'da M.Ö. 8000'lerde *evcil-leş-tir-il-miştir*. (HM 71)

- (130) Pek çok Türk mitolojisinde insanlığın ilksel buluşlarında hayvanlar yol gösterici olmuştur. Altay mitolojisinde insanlara yanan taşları ve kayın ağacında kav olduğunu kurbağa söylemişti. Buriyatlarda ise kurbağa hastalık cinleri ile *ilişki-len-dir-il-irdi*. Bir gün bacağı şişmiş bir hastayı tedavi etmesi için bir şaman çağrıldı. Şaman bir gelincik balığına kırmızı sunarak onu kurban etti ve tekrar suya attı. Sonrasında hastanın bacağındaki şişen bölgeyi yarı. Şamanın yardığı apseli bölgeden bir kurbağa çıktı. Kurbağa suya atlayınca hasta tamamen iyileşti.

(HM 142)

{-IAş-} ve {-lAn-} biçimbirimlerinin kalıplaşmış birleşik biçimbirimler olduğu söylenebilir. Gencan da, *yaşlan-* ve *odunlaş-* türetimlerini *yaş-lan-* ve *odun-laş-* biçiminde ayırarak {-lAn-} biçimbiriminin {-lA-} ve {-n-} biçimbirimlerinden ayrı bir biçimbirim olduğunu kabul etmektedir (Gencan 2001: 371-372).

Günümüz Türkçesinde, Türkçenin Orhon Türkçesinden itibaren incelediğimiz dönemlerinde olduğu gibi, {-(I)l-} biçimbiriminin içerisinde yer aldığı orta çatı

kullanımları görülmektedir. (131)'de, *dökül-* eylemi kendi kendine gerçekleşen, gerçekleştiricisi *Güç* anlambilimsel rolü olan bir olay durumunun temel kurucusudur. (131)'de, geçen *sözcükler*, *dökül-* eyleminin Kılıcısı gibi görünse de aslında etkilenenidir. *Sözcükler*, [-canlı] ve [-insan] anlambilimsel özellikler taşıyan bir gönderim olduğundan Kılıcı gibi istemli olarak bir işi gerçekleştirmesi olanaklı görünmemektedir:

(131) “Küflü kaşarlar adına!” diye tısladı Şeroks ansızın. Aynı anda da gördüklerinden çok ağzından *dök-ül-en* sözcüklere şaşırıldı. Fare Pibo'nun cömertçe ödünç verdiği sözcükler, en beklenmedik anda böyle ortaya çıkıveriyordu. (BT 88)

(132) ve (133)'de {-I}l-} biçimbiriminin dönüşlü kullanımı görülmektedir. (132)'de, *sar-* eyleminin Kılıcısı ve Etkileneni *bir adam* gönderimidir.

(132) Ayrıca daha eskilerde Noel zamanı domuz kurban etmenin yaygın olduğu bilinmektedir. Zamanla bu gelenek temsili bir şekle bürünmüştür; deri içine *sar-ıl-ıp* dolanan bir adam ağzında tuttuğu saplarla domuz taklidi yapar, bir kadın da onu kurban ediyormuş gibi yaparak geleneği yerine getirirlerdi. (HM 71)

(133)'de, yantümcenin ve anatümcenin yüklemi olan *katıl-* eyleminin Kılıcısı, aynı zamanda gerçekleşen işin Etkilenenidir. (133)'de, dikkat çeken bir nokta da, *katıl-* ‘dahil ol-, birleş-’ eyleminin *kat-* ‘ekle-’ eyleminin anlamından uzaklaşarak az çok bağımsız bir eylem haline gelmiş olmasıdır. Bu durumda, {-I}l-} biçimbiriminin türetim göreviyle kullanılmış olduğu söylenebilir.

(133) 31 Ağustos günü baskına uğrayan benim ikinci bölüm öğlende alaya *kat-ıl-dıysa* da 11. Alayın Bölüğü ancak iki gün sonra *kat-ıl-abildi*. Gece her biri bir tarafa giden tümen birlikleri, Çal dağının yakınında toplanırlarken Yarbay Nidai Bey'in (1837 senesi Van'a giderken Bitlis ile Van gölü arasında tipiyle tutularak vefat eden Tuğgeneral) kumandasına verilmiş olan 9. Alay arkasında olduğu halde tümen kumandanı da çıkıp geldiler. (KSİ 179)

(134)'te, {-I}l-} biçimbirimi *yola koyul-* ‘yola düş-, yola çık-, git-, yürü-’ deyimini içerisinde kalıplaştırmıştır. *Git-*, *yola çık-* veya *yürü-* anlamlarına yakın bir *yol koy-* veya *yola koy-* kullanımları olmadığından *yola koyul-* eyleminin, sözlüksel olarak kendinden bir dönüşlülük bildirdiği söylenebilir:

- (134) Şeroks, sözcüklerini cömertçe kendisine vererek sessizliğe gömülen Fare Pibo'yla birlikte *yola koyul-du*. Ormanı geçip Şerokslar'ın evine vardılar. (BT 88)

Günümüz Türkçesindeki edilgenliğe {-I}l-} biçimbirimi çerçevesinde bakıldığında, temel edilgenin Kılıcının veya daha kapsayıcı bir terim olarak ilk üyenin önvarsayıldığı ve edilgen tümce içerisinde bir öbeğe yer almadığı edilgen kullanımlar olduğu söylenebilir. Temel edilgenin temel işlevi, Kılıcının önvarsayıldığı olay durumlarında olayı veya yapılan işi sahnelemek, görünür kılmaktır. Temel edilgenler dışında, Kılıcı öbeğinin edilgen tümce içerisinde kodlandığı kullanımlar da günümüz Türkçesi içerisinde yaygın olarak görülmektedir. Günümüz Türkçesinde, temel üyeleri içerisinde Erek anlambilimsel rolü olmayan eylemler edilgenleştirilebilmektedir; ancak bu edilgenleştirme bütün eylemleri kapsamamaktadır. Türkçenin daha önceki tarihsel dönemlerinde olduğu gibi, günümüz Türkçesinde de {-I}l-} biçimbirimi orta ve dönüşlü çatının bir parçası olabilmektedir.

5.2.4.1.2. Çağdaş Türkçede {-I}n-} Biçimbirimi

Günümüz Türkçesinde, {-I}l-} biçimbiriminin edilgenlik işlevi içerisindeki yeri ile {-I}n-} biçimbiriminki örtüşmektedir. {-I}n-} biçimbiriminin de kurucu olarak yer aldığı edilgen kullanımlarda, temel işlev, Kılıcının önvarsayıldığı olay durumlarında olayı öncelemek, sahnelemek veya bilişsel olarak görünür kılmaktır. Bu temel işlevi yansıtan edilgen yapıların, aynı zamanda Türkçenin temel edilgen yapısıyla örtüştüğü çıkarımı bu çalışmanın ana varsayımlarından biridir. Türkçenin temel edilgen yapısında olayın öncelendiği işleve koşut olarak Kılıcı öbeği edilgen tümce içerisinde yer almamaktadır. (135-138) örneklerinde Türkçenin temel edilgen yapısını ve onun temel işlevini açıkça görmek mümkündür. Sırasıyla *bilen-*, *yakalan-*, *bilin-* ve *düzenlen-* eylemleri çevresinde oluşan yüklemlemede aktarılan olay durumlarında Kılıcı verilmemiştir. Ancak, Kılıcının verilmemiş olması, gizleme veya örtükleştirme gibi bir amaç taşıdığı anlamına da gelmemektedir. Olayın öncelenmesini, olay durumlarında yapılan işin sahnelenmesini sağlamak için

Kılıcılar önvarsayılmıştır. Önvarsayılan Kılıcıların bağlam veya dünya bilgisinden çıkarılabilen ya da oldukça genel, özgül-olmayan gönderimleri vardır.

- (135) Kaçış esnasında geriye dönen bazı Yunan süvarilerine kılıç atan birkaç er de düşmanlarını sapsız bir balta gibi atlarından aşağıya indirmişlerdi; çünkü kılıçları eski Fransız yapısı vuruş için yapılmış ve iyice *bile-n-miş* kılıçlardı. (KSİ 149)
- (136) Dışarıdan sadece, “İyk, iyk, miyk!” diye duyulan sesler çıkaran Pibo aslında onlara şöyle diyordu: “Sevgili dostlarım! Nöbetçi fareler! Müjde! Görev sona erdi! Suçlular *yakala-n-dı!* Prensimiz Milla bir an önce haber vermem için büyücü çırağıyla beni size yolladı. Artık, bu kapıda nöbet tutmanıza gerek yok. Prens Milla sırf sizin şerefimize mahzende özel bir yemiş şöleni hazırlattı. Hepiniz davetlisiniz!” (BT 188)
- (137) İksion’un kendisine olan bağlılığını test etmek isteyen Zeus, bir bulut yaratır ve onu kendi karısı Hera’ya benzetir. İksion Zeus’un hilesinden habersiz Hera görünümündeki buluta tecavüz eder. Bu birleşmeden doğan çocuklar Kentauroslardır. Nankörlüğün meyvesi olan Kentauroslar, dağlarda ve ormanlarda yaşarlar, vahşi ve kaba olarak *bil-in-irler*. (HM 31)
- (138) Bugün Portekiz, Meksika, Fransa’nın güneyi, Orta ve Güney Amerika gibi birçok bölgede boğa güreşleri *düzenle-n-mektedir*. Ancak boğa güreşi denince akla gelen ilk ülke İspanya’dır. Yetiştirilmiş boğaların arena adı verilen bir alanda matador ve boğa arasında gerçekleştirilen güreş, adeta ulusal bir şenlik gibi düzenlenir ve halk tarafından büyük ilgi görür. (HM 61)

Türkçede, Kılıcı öbekli edilgen tümcelere {- (I)n-} biçimbiriminin yer aldığı edilgen tümcelerde de rastlanmaktadır. Kılıcı öbekli edilgenlerde edilgenleştirmenin temel amaçlarından biri, temel edilgenlerde olduğu gibi olayı öncelemektir. Ancak, Kılıcı öbekli edilgenlerde, Kılıcının edilgen tümce içerisinde de yer almasından anlaşılmaktadır ki, Kılıcılar önvarsayımsal değildirler. *Geri-itme* işlevi yalnızca olayı önceleme amacı taşımaktadır. Yoksa, Kılıcı oldukça belirgindir. Ne var ki, Türkçede edilgenleştirme o kadar olay odaklıdır ki (139)’da görüldüğü gibi, tümcede Kılıcı olan *herkes tarafından* öbeği, tekrar veya pekiştirmeye dayanan bir eklenti gibi durmaktadır. Oysaki *herkes tarafından* öbeği kullanılsa bile, (137)’de olduğu gibi, öbeğin kattığı anlam çıkarımsal olarak zaten tümcede bulunmaktadır.

- (139) Karıncalar sosyal düzenleri ve organize yapıları sayesinde son derece ilginç hayvanlardır. Karıncaların ne kadar çalışkan oldukları **herkes tarafından bil-in-ir.** (HM 111)

Bütüncede elde edilen çözümlene bulgularına göre, açık bir biçimde dillendirilebilecek gözlemlerden bir tanesi de, ister Türkçenin tarihsel dönemlerinde isterse günümüz Türkçesinde olsun, edilgenleştirme işlemi uygulanan yüklemlemeler, {-I} durum eki eklenmiş Erek anlambilimsel rolü yüklenebilenlerdir. Dolayısıyla, bu gözleme koşt olarak Türkçede kişisiz edilgen kullanımının da kişili edilgene oranla az olduğu varsayımında bulunulabilir. {-I)n-} biçimbirimiyle oluşturulmuş yüklem çerçevelerinden bazıları kişisiz edilgen olabile de, yani Özne konumu boş bir edilgen kullanım olarak görev yapabile de, sözdizimsel düzeyde her zaman için Nesne almayan yüklemlemeler olarak kabul edilmeleri doğru bir çıkarım gibi görünmemektedir. Erek anlambilimsel rolü yüklenebilen her eylemin sözdizimsel düzeyde de bir nesnesi var demektir. Örneğin, *başla-* eyleminin {-I} biçimbirimi almış veya yalın durumda bulunan bir Etkileneni olmadığı için biçimsel yaklaşımca geçişsiz sayılmaktadır; yani, nesnesiz bir eylemdir. Oysaki, *başla-* eyleminin Erek rolünü yüklenebilmesi, sözdizimsel düzeyde bir nesneyle temsil edilebileceğini göstermektedir.

- (140) Bugün yeni bir noktaya geldik. **Göklere çıkartılan ve tedbirsizce uygulanmaya çalışılan yeni ekonomik düzenin, çözümler yerine sorunlar yarattığı anlaşılma-a başla-n-dı.** (GGG 40)

(140)'da {-A} yönelme durumu almış bir Nesne bulunmaktadır. Dolayısıyla, Nesne olabilecek üyeleri yalnızca {-I} belirtme durumu veya yalın durum yüklenmiş üyelerle sınırlamak doğru görünmemektedir. Günümüz Türkçesinde, (141)'de olduğu gibi, Erek yüklenemeyen yüklemlemeler edilgenleştirilebilmektedirler. *Ali yolda yürüdü* tümcesinde olduğu gibi, *yürü-* eylemi çerçevesinde oluşan yüklemlemenin temel üyeleri içerisinde yalnızca Kılıcı ve Yerlik vardır. Erek anlambilimsel rolünün yüklenememesi (141)'deki *yürü-* eyleminin edilgen bir yüklemlemenin kurucusu olmasını engellememiştir. Ancak, (142b)'de görüldüğü gibi, Erek rolü yüklenemeyen tüm yüklemlemeler edilgenleştirilemezler. *Ali büyüdü* tümcesinde olduğu gibi, *büyü-* eylemi çerçevesinde oluşan yüklemlemeye Erek anlambilimsel rolü yüklenmemektedir.

(141) Keyhüsrev bir muharebe esnasında boğaz boğaza dövüşen ordusuna çekilme emri verir. Keyhüsrev'in büyük kumandanlarından biri kılıcını karşısındaki düşmanın kafasına indirmek üzere kaldırmış iken geri çekerek hemen lazım gelen kumandayı verip geri çekilir. Bu hareketi gören Keyhüsrevle kumandan arasında şu konuşma geçer:

“Ne için kılıcını düşmanın kafasına indirmedin?”

“Emrinizi bir an geciktirmek için,” der. Cevabı alan Keyhüsrev çok memnun olur. O kumandanını ödüllendirir.

İşte bu tarihi vaka hatırıma gelince bu kadar kati bir emrin altında herhalde mühim bir neden olabileceğini düşünerek bütün alaya düdükle işaret verip *yürü-n-ecek* istikameti gösterdim. (KSİ 129)

- (142) a. Çocuk iyice büyüdü.
b. *İyice *büyü-n-dü*.

Büyü- eylemi oluş bildirdiğinden açık bir Kılıcı gönderimi yüklenemez. Dolayısıyla, (142a)'nın açık veya örtük bir Kılıcısı olmadığı için edilgenleştirilmeye de ihtiyacı yoktur denilebilir. Bir anlamda, *büyü-* eylemini edilgenleştirmeye çalışmak onu ikinci defa edilgenleştirmeye çalışmak gibi edimbilimsel bir işlev içermektedir. Bu da (142b)'de görüldüğü gibi, dilbilgisıdışı bir tümcenin ortaya çıkmasına neden olmuştur, gibi bir yorum yapılabilir. {-I)n-} biçimbirimi, {-I}l-} biçimbirimi gibi, orta çatı işlevinin bir ögesi olarak görev alabilmektedir. (143)'te görüldüğü gibi, *parçalan-* eylemi, kendi kendine gerçekleşen, Özne konumundaki üyesinin Kılıcı gibi görünse de Etkilenen olduğu olay durumlarının bir ögesidir:

(143) Basat, Tepegöz'ün olduğu Salahane Kayasına geldi. Tepegöz'ün yalnız başına, sırtını güneşe vermiş uyuduğunu gördü. Sadağından bir ok çıkardı, sırtından vurdu. Ok geçmedi, *parçala-n-dı*. Bir ok daha attı, o da *parçala-n-dı*. (DKH 84)

(144), (143)'te olduğu gibi, orta çatı işlevine ilişkin bir kullanımın örneğini vermektedir. *Görün-* eylemini gerçekleştirenin *fareymiş* gibi görünse de, *fare*nin kendi perişan görüntüsü üzerinde doğrudan doğruya etkisi yoktur. Tam tersine *görün-* eyleminin Etkileneni gibi durmaktadır; ancak, (144)'te *fare*nin perişan görünmesi üzerinde etkili olan açık veya örtükleştirilmiş bir Kılıcıya da rastlanmamaktadır. Bunun nedeni, *görün-* eyleminin iş değil oluş bildiren eylem olmasından kaynaklı bir durum olabilir:

(144) Şeroks, öfkeli gözlerle fareye bakıyordu. Hâlâ neler olup bittiğini tam anlayamamıştı; ama belli ki fare korkunç bir şeye neden olmuştu. Lutta da başını ellerinin arasına almış öylece oturuyordu. Pembe kulakları tir tir titreyen fareyse perişan *gör-ün-üyordu*. Sonunda kendini tutamadı; pişmanlık ve utanç içinde başını öne eğip, hıçkıra hıçkıra ağlamaya başladı. (BT 38)

(145)'te, *sevin-* eyleminin açık bir Kılıcısı (*küçük cadı*) var gibi görünse de, *küçük cadı*'nın *sevin-* işini istemli bir biçimde yapacağı düşünülmemeyeceği için (145) de orta çatı kullanımı içerisinde sayılabilir.

(145) Artık barışmanın zamanıydı. Küçük prenses hiç duraksamadı, yanına koşup kucakladı Şeroks'u. Barışmak için saatlerce konuşması, dil dökmesi gerekeceğini sanan küçük cadı, hem çok şaşırды hem çok *sev-in-di*. Prenses Foreri ve minik fare de sessizce katıldılar iki arkadaşın mutluluğuna.

(BT 158)

(146)'da $\{-(I)n-\}$ biçimbiriminin dönüşlülük işleviyle kullanımı görülmektedir. *Toplan-* eyleminin Kılıcısı ve Etkileneni *Yunan kuvvetleri* öbeğidir:

(146) Yunanlılar burada başlarına geleceklerden habersiz kurtulduklarını zannediyorlardı. Şimdi bu çiftlikte *topla-n-an* bozgun, yorgun Yunan kuvvetleri, 1. Bölüğümün sağdan Mezid vadisine yakın tepede bekleyen üçüncü bölüğümün arkadan ateşine maruzdu. (KSİ 129)

Günümüz Türkçesindeki edilgenliğe $\{-(I)n-\}$ biçimbirimi çerçevesinde bakıldığında, edilgenin temel işlevinin, Kılıcının veya katılımcıların önvarsayılarak olayı önceleme işlevi olduğu söylenebilir. Temel edilgen yapı, $\{-(I)l-\}$ biçimbirimi ile kurulan edilgenlerde olduğu gibi, Kılıcı öbeğini edilgen tümce içerisinde kodlamamaktadırlar. Kılıcı öbekli edilgenler, Çağdaş Türkçede bulunsa da temel edilgen yapı olarak değerlendirilecek kadar yaygın değildirler. Bu yüzden, Kılıcı öbekli edilgenleri belirtili yapılar olarak nitelendirmek mümkündür. Ancak, Kılıcının önvarsayıldığı temel edilgen yapılar ile Kılıcı öbekli edilgen yapılar arasında ortak bir özelliğin olduğu söylenebilir. O da, her iki edilgende de Erek anlambilimsel rolünü yüklenebilecek yüklemlerin yer almasıdır. Ne var ki, Erek rolü yüklenilen tüm yüklemlerin edilgenleştirilebilmeleri olanaklı görünmemektedir. Yine, $\{-(I)n-\}$ biçimbiriminin, $\{-(I)l-\}$ biçimbirimi gibi, edilgen yanında orta ve dönüşlü çatı kullanımları içerisinde görev alabileceği gözlemlenmiştir.

5.3. Bulgular Üzerinde Genel Değerlendirme

Bu bölümde bütüncü incelemesi ardından çıkan sonuçlar üzerinde durulacak, Türkçedeki edilgenlik olgusu üzerinde değerlendirmeler yapılacaktır. Türkçede temel edilgen yapının özellikleri ve işlevi üzerinde ayrıntılı olarak durmadan önce, Orhon Türkçesinden itibaren incelediğimiz dönemlerin (*Orhon Türkçesi, Uygurca, Karahanlı Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi, Klasik ve Yeni Osmanlıca, Çağdaş Türkçe*) edilgenlik açısından görünümelerini değerlendirmek yararlı olacaktır.

Orhon Türkçesi çatı dağılımı açısından değerlendirildiğinde, ağırlıklı olarak dönüşlü ve orta çatıların yer aldığı bir dil görünümü sergilemektedir. Bazı kullanımlarda dönüşlü ve orta çatının birbirinden işlev olarak tam ayrılmadığı, bir anlamda örtüştüğü bile söylenebilir. Ancak, örneklerden de görüldüğü üzere, orta çatı ile dönüşlü çatıyı birbirinden ayrı değerlendirebilecek bazı özelliklerin varlığından söz edilebilir. Orhon Türkçesinde edilgen yüklemlere rastlansa da, edilgen kullanımların günümüz Türkçesinde olduğu gibi, Kılıcıyı örtükletmek veya silmek amaçlı işlevine rastlanmamaktadır. Bu da edilgen olarak değerlendirilen kullanımların orta çatı olabileceği olasılığını akla getirmektedir. Eğer bu varsayım doğruysa, Orhon Türkçesinde edilgen yapıların henüz belirgin olarak ortaya çıkmadığı, orta çatıdan ayrılmadığı iddia edilebilir. Orhon Türkçesinde belirgin olarak görünmeyen edilgenliğin orta çatıyla örtüşen yanları, orta çatı ile dönüşlü çatı arasındaki bazı benzerlikler, Türkçede edilgen yapının evrimleşme sürecinin orta ya da dönüşlü çatıdan yola çıkılarak çözümlenebileceğini göstermektedir. Bu varsayım biçimsel olarak da desteklenmektedir. Yani, Çağdaş Türkçede olduğu gibi, Orhon Türkçesinde de dönüşlü, orta veya edilgen çatıların hepsi $\{-(I)l-\}$ ve $\{-(I)n-\}$ biçimbirimleriyle kodlanmaktadır.

Edilgen, orta ve dönüşlü çatılar arasında görülebilecek olası işlevsel ve biçimsel benzerliklerin, günümüz Türkçesi için de geçerli bazı açılımlar sağlaması beklenir; yani Çağdaş Türkçedeki edilgenlerin işlevsel olarak çözümlenebilmesi için, aynı zamanda dönüşlü ya da orta çatılarla karşılaştırılması gerekliliğini ortaya çıkarabilecektir. Artzamanlı bulgulara dayanarak günümüz Türkçesinde kullanılan

edilgen yapılarla dönüşlü ya da orta çatılar arasında ortak veya benzer işlevler bulmak kanıtlanabilirlik açısından önemlidir. Bu da, Givón'un (1990; 2006) ileri sürdüğü gibi, işlevsel örtüşmelerden yola çıkılarak, edilgen yapıların temel işlevini belirlemeye çalışmanın sonucunda doğru çıkarımlar yapılabileceğini göstermektedir; çünkü günümüz Türkçesinde eşzamanlı olarak, edilgen ile diğer çatılar arasında, en azından tümcedeki üyeleri silme veya tümceye üye ekleme açısından olan benzerlik, tarihsel evrim sürecinde bu çatıların ortak bir kaynağa dayandığına ilişkin bir kanıt olabilir.

Türkçedeki çatılar arasında ortak bir işlev olduğunu söyleyen Demircan, Türkçenin kendine özgü bir çatı dizgesi olduğunu düşünmektedir. Demircan'ın öne sürdüğü terimlerden biri gizil anlatımla koşut bir kavram olan *gizil çatı*dır. Gizil çatı, *edilgen* teriminin üst bir terim olarak kullanımına karşı alternatif bir terim olarak ortaya atılmıştır. Demircan, çatının Özne ile yüklem arasında üç tür ilişki kurduğunu söylemektedir. *İlki*, yeni öğeler katan ettirgenlik, *ikincisi* özneyi silen *dönüşsüz gizil* ({{-(I)l-}} ve {{-(I)n-}} biçimbirimleri ile), üçüncüsü de oluşumu, işi özneye döndüren *dönüşlü gizil*dir ({{-(I)l-}}/{{-(I)n-}}/{{-(I)ş-}} biçimbirimleri ile). Böylece Demircan, edilgen, dönüşlü, işteş gibi farklı çatıların ortak bir işlevle gizil çatı kavramı etrafında değerlendirilebileceğini söylemektedir. Gizil çatının işlevi ise, bilinen ya da bilinmeyen bir katılımcının söz dışı bırakılmasıdır (2003: 85-86).

Demircan'ın ortak bir işleve dayanarak Türkçede üye eksilten çatıları gizil çatı kavramıyla açıklaması, Givón'un (1990; 2006) işlevsel örtüşmelerin veya benzerliklerin edilgenliğin artzamanlı kaynağı hakkında ipuçları verdiğini söylemesi arasında bir koşutluk vardır. Yani, Demircan'ın gizil çatı başlığı altında varsaydığı işlevsel ortaklık, bir tesadüften öte tarihsel ortak bir kaynağı göstermektedir. Dolayısıyla, Orhon Türkçesinde {{-(I)l-}} ve {{-(I)n-}} biçimbirimleri eklenerek oluşturulmuş edilgen, orta ve dönüşlü çatılar arasında ortak tarihsel bir kaynaktan söz etmek olası görünmektedir. O halde yanıtlanması gereken tek bir soru kalmıştır, Orhon Türkçesinde kullanılan edilgen çatının artzamanlı kaynağı nedir?

Orhon Türkçesine bakıldığında, edilgen yapıların artzamanlı kaynağının orta çatı veya dönüşlü olduğu çıkarımına varılabilir. Eğer, Türkçe edilgen yapıların tarihsel kaynağı dönüşlülükse, dönüşluden edilgene doğru gelişim gösteren bu sürecin, Haspelmath'ın (1990) sözünü ettiği aşağıdaki dört temel ana kaynaktan 3. sıradakine denk geldiği düşünülebilir. Bunun nedeni, daha önce söz edildiği gibi Türkçenin belgelerle incelenebilen ilk dönemlerinde edilgenin dönüşlü ve orta çatıya oranla daha az kullanılmış olmasına bağlanabilir. Nitekim, Türkçenin incelediğimiz ilk dönemi olan Orhon Türkçesinde birkaç tane edilgen çatıya rastlanmıştır. Üstelik, Orhon Türkçesindeki edilgen çatıların orta ve dönüşlü çatıya yakın kullanımlar olabileceği üzerinde durulmuştur.

1. etkendışı yardımcı eylem (+edilgen ortaç) → (sonuçlayıcı) → **EDİLGEN** → ø (eşleşsel)
2. ettirgen yardımcı eylem → ettirgen → dönüşlü-ettirgen → **EDİLGEN** → ø (eşleşsel)
3. dönüşlü ad/dönüşlü adıl → dönüşlü → karşıt-ettirgen → **EDİLGEN** → ø (eşleşsel)
4. çoğul adıl/(genel kişi adı) → genelleştirilmiş özne yapısı → öznesizleştirme → **EDİLGEN** → ø (eşleşsel)

Eğer Türkçedeki edilgenin artzamanlı kökeni orta çatıya dayanmaktaysa, o zaman Haspelmath'ın (1990) yukarıda söz ettiği dört temel kaynak dışında Türkçedeki edilgenliğin **orta** → **edilgen** veya **orta** → **dönüşlü** → **edilgen** gibi bir süreç izlediği çıkarımsal olarak söylenebilir. Sadece Orhon Türkçesinde değil, bu çalışmada incelenen Türkçenin tüm tarihsel dönemlerinde edilgen kullanımların önvarsayımsal Kılıcılarının *herkes* gibi genel anlamlı gönderimlere yakın olduğu iddia edilmişti. Bu durum, Haspelmath'ın (1990) yukarıda sözü edilen edilgenin dört temel kaynağından 4. Sıradakine benzediği söylenebilir. Yani, genelleştirilmiş Özne yapısı zamanla öznesizleştirme yoluyla edilgen yapıya dönüşmüş olabilir. Örneğin Orhon Türkçesindeki (15') kullanımının öznesiz bir tümce yapısına sahip olduğu söylenebilir.

(15') Üze kök teñri asra yağız yer *kıl-in-tukda*, ekin ara kişi oğlu *kıl-in-mış*.
Üstte mavi gökyüzü altta yağız yer yaratıl-UL iki arasında insan oğ(1)l-3.TK yaratıl-GEÇ

(KT D 1)

'Üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer **yaratıl**-diğında, ikisinin arasında insan oğulları **yaratıl**-miş. (KT D 1)'

(15')'te yağız yer ve insanı yaratan bir Kılıcı olmalıdır; ancak, bu Kılıcı önvarsayıldığından olsa gerek kodlanmamıştır. Dolayısıyla, (15')'te öznesiz tümceyi çağrıştıran bir yapı ile karşılaşmaktadır. (15')'in Kılıcısının kodlandığı etken bir tümce de gözlemlenmediğinden Orhon Türkçesinde edilgenleştirmenin bir nevi öznesizleştirme işlevi taşıdığı çıkarımında bulunulabilir. Orhon Türkçesinden yola çıkılarak, ortaya konan çıkarımların, her zaman için bazı yanılsamalar içereceği iddia edilebilir. Bunun nedeni, Orhon Türkçesinden daha önceki dönemlere ait metinlere sahip olmayışımızdan kaynaklanmaktadır. Üstelik, Orhon Türkçesi döneminde edilgen yapı az kullanılıyor görünse de ortaya çıkmış, bir işlev olarak kendisini göstermiş durumdadır. Yani, Orhon Türkçesinden günümüz Türkçesine kadar olan dönemde, edilgenliğin tarihsel serüveni geniş bir değişim yelpazesi içermiyor görülmektedir. Bu arada, Orhon Türkçesinde edilgen yapıların az kullanılmış olması, metin tipi veya metin türüyle ilişkili de olabilir. Orhon yazıtlarındaki anlatım, üslup, en azından metnin üreticisi tarafından edilgen yapıyı arka plana atma nedeni olmuş olabilir. Örneğin, edimbilimsel olarak değerlendirildiğinde, Orhon yazıtlarındaki söylemin üreticisi, Kılıcıyı gizleme gibi bir gereksinim duymamış; aksine Kılıcıyı belirginleştirme gibi bir amaç gütmüştür. Nitekim yazıtlarda, metnin konuşucularının (Bilge Kağan ve Tunyukuk) halkın mutluluğu için yaptıkları savaşları, fedakârlıkları anlatma çabası içinde olmaları, incelenen yazıtlardan anlaşılmaktadır. Böylece metnin üreticilerinin, Kılıcıyı belirginleştirerek, kendilerini ve yaptıklarını ön plana çıkarmayı hedefledikleri iddia edilebilir. Ancak, asıl ilgi çekici olan edilgen olarak değerlendirilebilecek tümcelere ve o tümcelerin yer aldığı bağlama bakıldığında, edimbilimsel olarak Kılıcının örtükleştirilmesi ya da gizlenmesi gibi bir işleve rastlanamamasıdır. Edilgen olarak değerlendirilebilecek birkaç tümcede de amacın, Kılıcıyı örtükleştirmek değil, metin bağlamında söylenmesine gerek olmayan, halihazırda bilinen bir Kılıcının söylenmemesidir, denilebilir. Biz buna edilgenin genel olarak kabul görmüş, *örtükleştirme*, *gizleme* ya da *bastırma* gibi işlevleriyle karşıtlık sergileyen bir kavram olarak **önvarsayım** adını vermekteyiz.

Orhon Yazıtlarında, {-(I)n-} biçimbirimi eklenmiş üç eylemin edilgene yakın bir anlamda kullanıldığı görüldü. *Edilgene yakın*, gibi bir anlatım kullanıldı; çünkü,

örneğin (17b) kullanımının (*telin-* ‘delin-’) orta çatı işlevine diğerlerine göre çok daha yakın olduğu söylenebilir. Bunun nedeni, (8g), (12c) ve (15a)’daki Kılıcıların, metin bağlamında yer almasa bile dünya bilgisiyle anlaşılacak Kılıcılara sahip olmalarındandır. Bunlardan birincisi *boğuzla-* ‘boğazla-’ eyleminden türemiş *boğuzlan-* ‘boğazlan-’ eylemi (örnek (8g)), ikincisi *bas-* ‘bas-, mahvet-, baskın yap-; yardım et-, bastır-’ eyleminden türemiş *basın-* ‘bat-, yenil-’ eylemi (ör (12c), üçüncüsü *kıl-* ‘kıl-, yap-, et-’ eyleminden türemiş *kılın-* ‘yaratıl-, doğ-, vücuda gel-’ eylemidir (ör (15a)). *Boğuzla-*, *bas-*, *kıl-* ve eylemlerine olay durumları açısından bakıldığında, bu üç eylemin özellikleri (147)’deki gibidir (bknz. EK 1):

(147)	<i>boğuzla-</i> ‘boğazla-’ E(x1:kılıcı)(x2:erek)	<i>bas-</i> ‘bas-’ E(x1:kılıcı)(x2:erek)	<i>kıl-</i> ‘yap-’ E(x1:kılıcı)(x2:erek)
	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]

Boğuzla-, *bas-*, *kıl-* ve eylemleri olay durumları açısından incelendiğinde benzer özellikler gösterdiği anlaşılmaktadır. Her üç eylem de [+ devingen], [+denetleme], [+bitmişlik] ve [-deneyimleme] özelliklerini taşımaktadır. O halde Orhon Türkçesinde edilgen bir yapılanma içerisine girecek olan eylemlerin [+ devingen], [+denetleme], [+bitmişlik] ve [-deneyimleme] özelliklerini taşıması, ayrıca iki üyeli olması gerekmektedir gibi bir çıkarımda bulunulabilir. Bu görünümün sonraki tarihsel dönemlerdeki eylemlerle karşılaştırılacaktır. (148)’de görüldüğü gibi, edilgenleştirme sürecinin *boğuzla-*, *bas-*, *kıl-* eylemlerinin olay durumlarında değişime neden olduğu görülmektedir:

(148)	<i>boğuzlan-</i> ‘boğazlan-’ E(x2:erek)	<i>basın-</i> ‘yenil-’ E(x2:erek)	<i>kılın-</i> ‘yapıl-’ E(x2:erek)
	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]

O halde, Dik'in (1989), ortaya koyduğu olay durumları kavramından ve eldeki veriden yola çıkılarak Orhon Türkçesindeki edilgenliği, ayrıntılı bir biçimde tanımlama olanağı bulanabilir: *Orhon Türkçesinde edilgenlik, [+devingen] eylemlerin [+denetleme] özelliğinin [-denetleme] özelliğine dönüştüğü, yine, [-denetleme] özelliğine koşut olarak [+bitmişlik] özelliğinin Başarı iken Değişim olarak değiştiği bir süreç olarak tanımlanabilir.* [+denetleme] özelliğinin [-denetleme] özelliğine dönüşmesi, yapılan işi gerçekleştirenin edilgen kullanımda kodlanmamasından kaynaklanabilir. Edilgen kullanımda, Kılıcı değil, Etkilenen Özne konumuna yükselir. Etkilenen ise, yüklem çerçevesinde bildirilen işi yapan olmadığı için olay durumlarının [+denetleme] özeliğini koruyacak özellikte değildir. Böylece, [+denetleme] özelliği [-denetleme] özelliğine dönüşmektedir. *Başarı* özelliğinin *Değişim* özelliğine dönüşmesi, edilgenleştirmenin durumsallaştırma gibi bir işlevi de içermesinden kaynaklı bir farklılaşma olabilir.

İşlevsel dilbilgisi (Dik 1979; 1989, Schaaik 2001) açısından edilgenlik gösterimi, *boğuzlan-* 'boğazlan-' eylemi üzerinde, Çağdaş Türkçe ile karşılaştırmalı olarak (10') ve (11')'deki gibi gösterilmiştir.

(10')	Çatı	Seçilen üye	Çağdaş Türkçe	Orhon Türkçesi
	Etken	<Özne = K ₁ >	Tunyukuk kılavuzu boğazladı	∅
	Edilgen	<Özne = Erek>	Kılavuz boğazlan -dı.	Yerçi boğuzlan -tı.

(11')	EDİLGEN EYLEM OLUŞUMU	
	Girdi:	boğuzlan-/boğazlan- _E (x ₁)Kılıcı (x ₂)Erek
	Düzenek:	1. (x ₁)Kılıcı → ∅ (ÖNVARSAYIM)
		2. (x ₂)Erek → (x ₁)İşlemlenen
	Çıktı:	boğuzla-n-/boğazla-n- _E (x ₁)işlemlenen
	Genel anlam:	'boğuzla-/boğazla-' yalnızca x ₁ için geçerlidir

Boğuzla-, *bas-*, *kıl-* ve *tel-* eylemlerinin temel özellikleri aynı olduğuna göre, (10') ve (11')'deki gösterimleri, her üç eylemi de kapsayacak biçimde (149) ve (150)'deki gibi gösterilebilir:

(149)	Çatı	Seçilen üye	<i>boğuzla-</i>
	Etken	<Özne = K ₁ >	Ø
	Edilgen	<Özne = Erek>	Yerçi boğuzlan -tı.
	Çatı	Seçilen üye	<i>bas-</i>
	Etken	<Özne = K ₁ >	Ø
	Edilgen	<Özne = Erek>	Az te-yin ne bas-in-alım ?
	Çatı	Seçilen üye	<i>kıl-</i>
	Etken	<Özne = K ₁ >	Ø
	Edilgen	<Özne = Erek>	Üze kök teñri asra yağız yer kılın -tukda, ekin ara kişi oğlu kılın -mış.
	Çatı	Seçilen üye	<i>tel-</i>
	Etken	<Özne = K ₁ >	Ø
	Edilgen	<Özne = Erek>	asra yir telin -me-ser

(149)'dan anlaşılan, Orhon Türkçesinde, edilgen olarak değerlendirilebilecek yapıların etken biçimleri olmadığı gibi, etken işlevli bir tümceye karşıtlık oluşturmamaktadırlar (Erdem 2000: 179). Bu yüzden Orhon Türkçesindeki edilgen olarak varsayılabilecek (149)'daki gibi kullanımları, etken çatının bir değiştirgeni olarak düşünmek oldukça güçtür. Bu açıdan bakılınca (149)'daki kullanımların hepsi orta çatı olarak da değerlendirilebilir. Orta çatı kullanımı, daha önce de değinildiği gibi, (17b)'de daha açık olarak görülmektedir. (17b)'de yer alan *tel-* 'del-' eyleminin hem metin bağlamı içerisinde hem de metin dışında belirgin bir Kılıcı yoktur. (8g), (12c) ve (15a)'nın metin bağlamından veya dünya bilgisiyle tahmin edilebilir Kılıcıları olsa da, bir anlamda (17b)'ye eşdeğer kullanımlar olarak da düşünülebilirler. O halde, (8g), (12c), (15a) ve (17b)'deki kullanımlar açık bir Kılıcı içermedikleri ve etken biçimleri olmadığı için orta çatı olarak da düşünülebilirler. Metinde, edilgen veya orta çatının etken biçimleri yoktur; yani bu çatılar etken çatının bir değiştirgeni değildirler (Erdem 2000: 179). Orhon Türkçesinde etken-edilgen karşıtlığının olmaması ve Orhon Türkçesinde edilgenliğin Kılıcı odaklı olmaması, edilgenliğin edimbilimsel düzlemde Kılıcıyı örtükleştirme gibi bir işlevi olmaması özellikleriyle örtüşmektedir. Daha önce de söylendiği gibi, Orhon Türkçesindeki edilgenleştirme sürecinin işlevi *önvarsayım* olarak belirlenmiştir. (11')'deki gösterim ile (149)'daki gösterim bağdaştırılmaya çalışıldığında, aslında

(11')'de eşdeğermiş gibi görünün *boğazlan-* ve *boğuzlan-* eylemlerinin eşdeğer olmadıkları anlaşılmaktadır. (149)'da ve (10')'da da görüldüğü gibi, Çağdaş Türkçe Kılıcının silinmesi veya örtükleştirilmesi gibi bir edilgenleştirme süreci içerirken veya etken tümceye bir karşıtlık oluşturabilirken Orhon Türkçesinde böylesine bir edilgenleştirme süreci görülmemektedir. Dolayısıyla, (11')'deki gösterimde *çıktı* öncesi *düzenek* sürecinde gerçekleşen Kılıcı silme veya Kılıcıyı Özne konumundan atma işlemi, Orhon Türkçesindeki *boğuzla-*, *bas-*, *kıl-* eylemlerinde metinsel düzlemde değil, (150)'de olduğu gibi, daha çok soyut veya bilişsel bir düzlemde gerçekleşir. Yani, Kılıcının geri-itilme işlevi metin yüzeyinde dilsel kodlarla gerçekleştirilmemekte bilişsel düzlemde soyut bir geri-itme işlevi gerçekleştirilmektedir.

(150)	EDİLGEN EYLEM OLUŞUMU	
	Girdi:	boğuzlan-/bas-/kılın-E (x ₁)Kılıcı (x ₂)Erek
	Düzenek:	1. (x ₁)Kılıcı → Ø (önvarsayım) 2. (x ₂)Erek → (x ₁)Erek
	Çıktı:	boğuzla-n-/basın-/kılın-/telin-E (x ₁)işlemlenen
	Genel anlam:	'boğuzlan-kıl-in-/tel-in-E' yalnızca x ₁ için geçerlidir

(150)'de ele alınan *boğuzla-*, *bas* ve *kıl-* eylemleri, belirtme veya yalın durumdaki Erek rolünü yüklenebilen eylemler ya da daha biçimsel bir terimle geçişli eylemlerdir ve (150)'deki ***Edilgen Eylem Oluşumu*** bu tür geçişli eylemlerin gösterimi üzerine kurulmuştur. Schaaik, geçişsiz eylemlerin edilgen eylem oluşumunu, *git-* eylemi üzerinden (151)'deki gibi göstermiştir (2001: 103):

(151)	KİŞİSİZ (EDİLGEN) EYLEM OLUŞUMU	
	Girdi:	git-E (x ₁)Kılıcı (x ₂) YÖN
	Düzenek:	1. (x ₁)Kılıcı → Ø 2. (x ₂) YÖN → (x ₁) YÖN
	Çıktı:	git-il-E (x ₁) YÖN
	Genel anlam:	'Biri x ₁ 'e gider'/' x ₁ 'e gidilir'

(151)'de, öznellik konumunun anlambilimsel işlevi (YÖN) değişmemiştir. Geçişli eylemin edilgen oluşumunda Erek, eylemin bildirdiği edimden etkilenen varlık olurken, geçişsiz eylemin ikinci özneliği, (151)'deki YÖN gibi, bundan etkilenmez

(Schaaik 2001: 103). Orhon Türkçesindeki geçişli eylemlerin edilgen eylem oluşumu, (151)'de gösterilen Çağdaş Türkçedeki geçişsiz eylemin edilgen oluşumuna bazı yönlerden benzemektedir. Yani (150) ile (151) karşılaştırıldığında şu yönlerden birtakım benzerlikler görülmektedir: Her ikisinde de Kılıcıyla bir "hesaplaşma" görülmez. Kılıcı örtükleştirilen veya gizlenen bir üye olarak işlenmemektedir. İkisinde de, Özne konumuna geçme mücadelesi yoktur. (150)'de zaten metin bağlamında, kendini hissettiren bir Kılıcının silinmesi veya ardılanması durumu yoktur. (151)'de de, Özne konumu için Kılıcı ile bir mücadele söz konusu değildir. Kılıcı odaklı bir edilgenleştirmeden söz etmek olası görünmemektedir.

Orhon Türkçesinde edilgen işevli eylemlere üye yüklenebilme açısından bakıldığında, Erek yüklenmiş eylemlerin edilgenleştirildiği anlaşılmaktadır. Erek yüklenmiş üyeler ise, {-I} belirtme ekini almış veya yalın durumdaki öbeklerdir. *Boğuzla-*, *bas-* ve *kıl-* eylemlerinin üye veya geçişlilik gösterimi (152)'deki gibidir.

(152)	<i>boğuzla-</i> 'boğazla-'	<i>bas-</i> 'bas-'	<i>kıl-</i> 'yap-'
	anlambilimsel		
	E(x1:kılıcı)(x2:erek)	E(x1:kılıcı)(x2:erek)	E(x1:kılıcı)(x2:erek)
	sözdizimsel		
	E(x1:özne)(x2:nesne)	E(x1:özne)(x2:nesne)	E(x1:özne)(x2:nesne)

(152)'den yola çıkarak Orhon Türkçesinde edilgenleştirme sürecinin içerisinde geçişli eylemlerin yer aldığı söylenebilir.

Orhon Türkçesi edilgenlik yapısı içerisinde *tarafındanlı edilgen* görülmez (Tekin 1998, 2000; Erdem 2000). Bunu, *önvarsayım* işleviyle örtüşen bir özellik olarak değerlendirmek olasıdır. Kılıcı, metin bağlamında zaten önemsenen veya örtükleştirilecek kadar önemsenen olmadığı için Kılıcı öbeğinin herhangi bir öbeğe edilgen yapı içerisinde görülme işlemi de gerçekleşmemektedir. Yani, açık ya da söylenmesi gerekli olan bir Kılıcı olmadığı için hem Kılıcıyı gizlemeye gerek yoktur hem de metinde açık olarak yer almayan Kılıcıyı edilgen tümce içerisinde bir öbeğe belirtmeye gerek görülmemektedir, denilebilir.

Orhon Türkçesinde, {-(I)l-} ve {-(I)n-} biçimbirimleri, edilgenlik işlevi içerisinde kodlanmaları noktasında karşılaştırıldığında, {-(I)n-} biçimbiriminin edilgenlik işlevi açısından daha çok görev yaptığı görülmektedir. Ne var ki, Orhon Türkçesi ile ilgili bu çıkarımı genelleştirmeye götürece kadar veri bulunmamaktadır.

Uygurca ile Orhon Türkçesindeki edilgen yapılar işlevleri açısından karşılaştırıldığında, her ikisinde de, edilgenliğin hem dilbilgisel hem de metin bağlamında Kılıcı odaklı olmadığı anlaşılmaktadır. Yani, edilgen yapının oluşum sürecinde Kılıcının örtükleştirilmesi gibi bir amaç güdümediği sonucuna varılmaktadır.

Uygurca metin *Kalyanamkara ve Papamkara*'da, {-(I)l-}, {-(I)n-} ve {-(I)t} biçimbirimini alan eylemlerin edilgene yakın bir anlamda kullanıldığı görülmüştür. Bunlardan birincisi *sa-* 'say-' eyleminden türemiş *san-* 'sayıl-' eylemi (örnek (43b)), *te-* 'de-' eyleminden türemiş *tet-* 'den-' eylemi (örnek (34a)), *täg-* 'değ-' eyleminden türemiş (*qınqa*) *tägin-* '(cezaya) uğra-' eylemi (örnek (35b)), *yad-* 'yay-' eyleminden türemiş *yadıl-* 'yayıl-' eylemidir (örnek (30a)). (*qınqa*) *tägin* eylemi bir ad ve bir eylemin kendi anlamlarından sıyrılarak birleşmesiyle oluşmuştur. *täg-* 'değ-' eyleminin *qınqa* 'ceza' sözcüğüyle birleşerek ilk anlamından sıyrılarak başka bir anlam kazandığı söylenebilir. Bundan dolayı, (*qınqa*) *tägin-* eylemi olay durumları açısından değerlendirilmeyecektir. Olay durumları açısından bakıldığında, *sa-*, *te-* ve *yad-* eylemlerinin özellikleri aşağıdaki gibidir (bkz. EK 1):

(153)	<i>sa-</i> 'say-' E(x1:kılıcı)(x2:erek)	<i>te-</i> 'de-' E(x1:kılıcı)(x2:erek)(X3:alıcı)	<i>yad-</i> 'yay-' E(x1:kılıcı)(x2:erek)
	[-devingen] Durumsal [+denetleme] Konum [+deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [-bitmişlik] Etkinlik [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [-bitmişlik] Etkinlik [-deneyimleme]

Edilgenleştirme sonucu *sa-*, *te-* ve *yad-* eylemlerinin olay durumu görünümünün aşağıdaki gibi değiştiği gözlenmektedir:

(154)	san- 'sayıl-' E(x2:erek)	te- 'den-' E(x2:erek)(X3:alıcı)	yadıl- 'yayıl-' E(x2:erek)
	[-devingen] Durumsal [-denetleme] Durum [+deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [-bitmişlik] Devingenlik [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [-bitmişlik] Devingenlik [-deneyimleme]

Edilgenleştirme süreci *sa-*, *te-* ve *yad-* eylemlerinin olay durumları özelliklerinde bazı değişimler ortaya çıkarmıştır. Hepsinde ortak olarak görünen [+denetleme] özelliği [-denetleme] olarak değişime uğramıştır. Bu değişim Orhon Türkçesindeki edilgenleştirme sürecinde görülen olay durumları değişimiyle koşutluk göstermektedir. (154)'deki *Denetleme* özelliklerinin değişimine koşut, *te-* ve *yad-* eylemlerindeki [-bitmişlik] özelliğini açığa çıkaran *Etkinlik*, *Devingenlik* olarak değişmiştir. [+denetleme] özelliğinin [-denetleme] özelliğine dönüşmesi, yapılan işi gerçekleştirenin edilgen kullanımda kodlanmamasından kaynaklanabilir. Edilgen kullanımda, Kılıcı değil, Etkilenen Özne konumuna yükselir. Etkilenen ise, yüklem çerçevesinde bildirilen işi yapan olmadığı için olay durumlarının [+denetleme] özelliğini koruyacak özellikte değildir. Böylece, [+denetleme] özelliği [-denetleme] özelliğine dönüşmektedir. *Etkinlik* özelliğinin *Devingenlik* özelliğine dönüşmesi, edilgenleştirmenin durumsallaştırma gibi bir işlevi de içermesinden kaynaklı bir farklılaşma olabilir.

İşlevsel dilbilgisi (Dik 1979; 1989, Schaaik 2001) açısından *sa-*, *te-*, *täg-* ve *yad-* eylemlerinin edilgenlik gösterimi aşağıdaki gibidir.

(155)	Çatı	Seçilen üye	san-
	Etken	<Özne = K ₁ >	Ø
	Edilgen	<Özne = Erek>	Ogul kızqa san- maz
	Çatı	Seçilen üye	tet-
	Etken	<Özne = K ₁ >	Ø
	Edilgen	<Özne = Erek>	Közün-ür 'ät burxan ög qaŋ tet- ir
	Çatı	Seçilen üye	qınqa täg-
	Etken	<Özne = K ₁ >	Ø
	Edilgen	<Özne = Erek>	İçgärülüg ädgü yemişiğ quşlar artatır üçün turqaru qınqa tägin- ür men
	Çatı	Seçilen üye	Yad-
	Etken	<Özne = K ₁ >	Ø
	Edilgen	<Özne = Erek>	Ol ädgü kü at tört buluŋda yadıl- tı.

(155)'den anlaşıldığı üzere, Uygurca metinde edilgen olarak değerlendirilen yapıların etken biçimlerine, dolayısıyla örtükleştirilmiş Kılıcılara rastlanmamaktadır. Bu bulgu ve çıkarımla koşut bir gösterim de (156)'da görülmektedir. Edilgenlik, Kılıcının örtükleştirilme süreci olarak düşünüldüğünde, Uygurcadaki edilgenlik sürecinin böyle bir işlevi içermediği bir varsayım olarak ortaya konabilir. Kılıcı, metnin üreticisi için zaten söylenmeye değmeyecek kadar bilindik olduğu için bir anlamda önvarsayılmaktadır. Böylece, (156)'nın *düzenek* işleminde görüldüğü gibi, Kılıcı varken örtükleştirilmiş değil, aksine önvarsayıldığı için hiç metinde yer almamış bir varlık olarak edilgenleştirme sürecinde yerini almaktadır.

(156)	EDİLGEN EYLEM OLUŞUMU	
	Girdi:	san-/tet-/yad-E (x ₁)Kılıcı (x ₂)Erek
	Düzenek:	1. (x ₁)Kılıcı → Ø (ÖNVARSAYIM) 2. (x ₂)Erek → (x ₁)Erek
	Çıktı:	san-/tet-/yad-E (x ₁)işlemlenen
	Genel anlam:	'san-/tet-/yad-' yalnızca x ₁ için geçerlidir

Uygurcada edilgen yapı içerisinde kullanılan eylemlerin üye görünümü, biçimsel bir terimle ise geçişlilik görünümü aşağıdaki gibidir.

(157)	<i>sa-</i> 'say-'	<i>te-</i> 'de-'	<i>yad-</i> 'yay-'
<i>anlambilimsel</i>			
	E(x1:kılıcı)(x2:erek)	E(x1:kılıcı)(x2:erek)(X3:alıcı)	E(x1:kılıcı)(x2:erek)
<i>sözdizimsel</i>			
	E(x1:öz)(x2:nesne)	E(x1:özne)(x2:nesne)(X3:DN)	E(x1:öz)(x2:nesne)

Orhon Türkçesinde olduğu gibi Uygurcada da edilgene yakın kullanımların geçişli eylemlerle gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Uygur Türkçesinde (34a)'da rastlanan *tet-* 'den-' eylemi, Türkçenin edilgenlik açısından artzamanlı kodlarını, Orhon Türkçesinden çıkan sonuçların bir adım ötesine giderek yeniden değerlendirmemiz gerektiği gibi bir varsayımın düşünülmesine neden olmuştur. Orhon Türkçesinde, yalnızca $\{- (I)l-\}$ ve $\{- (I)n-\}$ biçimbirimlerinin, içerisinde yer aldıkları işlevlerden yola çıkılarak edilgenlikle olası kökleri araştırılmıştır. Ettirgenlik ekinin edilgenliğe yakın kullanımına Orhon Türkçesi metinlerinde rastlanmamıştır. Bu yüzden, Türkçede edilgenliğin tarihsel kaynağının, Haspelmath (1990)'da söz edilen dönüşlülük olabileceği üzerinde durulmuştur. Veya Haspelmath'ın edilgenliğin artzamanlı bir kaynağı olarak söz etmediği orta çatının, Türkçenin edilgenlik sürecinin bir başlangıcı olabileceğine değinilmişti. Yani, Türkçede edilgenliğin izlediği sürecin, dönüşlü → karşıt-ettirgen (orta çatı) → edilgen ya da orta → dönüşlü → edilgen olabileceği varsayılmıştı (bkz. Şema 8). (34a)'daki kullanımdan yola çıkarak, Türkçedeki edilgenliğin artzamanlı olarak izlediği sürecin, (ettirgen yardımcı eylem) → ettirgen → dönüşlü-ettirgen → edilgen olabileceğini de göz önünde bulundurmamak gereği ortaya çıkabilirdi. Haspelmath'ın (1990) Tuvaca, Altay, Karakalpak gibi bir grup Türk dilinde *-tir* ettirgenlik ekinin edilgen bir işlevde kullandığını söylemesi, Türkiye Türkçesinin edilgenlik köklerini araştırırken ettirgen yapılara da bakılması gerektiği gibi bir varsayımı güçlendirmektedir. Ancak, bütüncede (34a) gibi başka örneklere rastlanmadığı ve bundan dolayı yorum yapabilme olanağı bulunamadığı için, ettirgenliğin köken olarak edilgenlikle olan ilişkisine değinilmemiştir.

Karahanlı Türkçesi bütüncesinde, edilgen kullanımın Kılıcıyı örtükletmek, gizlemek ya da bastırmak gibi işlevlerinden çok, **önvarsayım** olarak

adlandırılabilir bir işlevin aracı olduğu söylenebilir. Önavsayım işleviyle, hem metin bağlamında hem de tümce anlamı açısından açıklanmasına bilgisel anlamda gerek olmayan, gönderimi bilinen Kılıcılar arka plana itilmiş olurlar. Önavsayım işlevinde görünür kılınmaya, bir başka ifadeyle metnin okuyucusunun algısına sunulmaya çalışılanın Kılıcı değil, Kılıcının yaptığı eylem olduğu anlaşılmaktadır. Kılıcı, bir anlamda, eylemde yapılan işin daha belirgin ve daha görünür bir duruma gelmesi için arka plana itilmiş gibidir. Ancak, bu arka plana itme, edilgenleştirme sürecinde gerçekleşen bir işlem olarak düşünülmemelidir. Kılıcının edilgen kullanımda dilsel olarak kodlanmaması, bilişsel düzeyde metin üreticisinin, metnin okuyucuyla ortak bir algıya sahip olduğunu düşündürmektedir. Yani, metin üreticisi ve okuyucunun, edilgenleştirme sürecine giren olay durumlarında katılımcı konumundaki Kılıcının açıklanmayabileceği algısına sahip oldukları söylenebilir. Edilgenleştirme sürecinde önavsayılan Kılıcılar arasında özgüllük açısından bir fark bulunur. Edilgenleştirme süreciyle dilsel olarak kodlanmayan Kılıcılar, ya okuyucunun bildiği özgül anlamlı sözcükler ya da okuyucunun bildiği, ama özgül ve belirgin anlamsal özellikleri olmayan sözcüklerdir.

Edilgenleştirmeyle, ortaya çıkan bilindik işlevlerden bir tanesi de, Kılıcı-olmayan üyelerin konusallaştırılmasıdır. Ancak, bütünceden elde edilen verilere bakıldığında, farklı bir işlevin daha edilgenleştirme adına söylenmesi gerektiğini ortaya koymuştur. Bu işlev eylem odaklıdır; yani edilgenleştirme Kılıcıya yönelik değil, eyleme yönelik, dolayısıyla olaya ve sürece yönelik bir işlemi yönetmektedir. Kılıcı odaklı bir edilgenleştirme değil, eylem odaklı bir edilgenleştirmedir. Eylem odaklı edilgenleştirme sürecinde metin üreticisi, okuyucunun biliş düzeyinde eylemde bildirilen işin algılanmasına yönelik dikkat yönelimini sağlamayı amaçlar. Asıl amaç ne Kılıcıyı silmek ne de Kılıcı-olmayan bir üyeyi konusallaştırmaktır; asıl amacın eylemde yapılan işin okuyucunun zihninde daha canlı bir hale getirilmesi olduğu söylenebilir. Metin üreticisi, eylemde yapılan işe okuyucu dikkatini yönlendirmek için, Kılıcıyı dilbilgisel olarak kodlamamaktadır. Bir anlamda, eylemi kimin yaptığı önemli değil, eylemin ne olduğu önemli yargısı okuyucuya sezdirilmektedir. Edilgenliğin olayı önceleyen bu işlevi, Kılıcı ile Etkilenen arasında gerçekleşen bir

konu olma mücadelesine değil, daha çok Tema-Rema veya Konu-Odak karşıtlığına dayanmaktadır.

Karahanlı Türkçesinin örneklerinde yer alan, *Ata-* ‘ad ver-’, *ata-* ‘tanı-’, *tir-* ‘topla-’ ve *ur-* ‘yap-’ eylemlerinin olay durumları açısından görünüşleri aşağıdaki gibidir:

(158)	<i>ata-</i> ‘ad ver-’ E(x1:kılıcı)(x2:erek)(x3: alıcı)	<i>ata-</i> ‘tanı-’ E(x1:kılıcı)(x2:erek)	<i>tir-</i> ‘topla-’ E(x1:kılıcı)(x2:erek)	<i>ur-</i> ‘yap-’ E(x1:kılıcı)(x2:erek)
	[-devingen] Durumsal [+denetleme] Konum [-deneyimleme]	[-devingen] Durumsal [-denetleme] Durum [+deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Etkinlik [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Etkinlik [-deneyimleme]

(158)’de görüldüğü gibi, Karahanlı Türkçesinde edilgenleştirilebilen eylemler, hem [+denetleme] hem de [-denetleme] özelliğine sahip olabilmektedir. *Ata-* ‘ad ver-’, *ata-* ‘tanı-’, *tir-* ‘topla-’ ve *ur-* ‘yap-’ eylemlerinin edilgenleştirme sürecinin sonucunda olay durumları açısından görünüşleri (159)’daki gibi olmuştur:

(159)	<i>atan-</i> ‘ad veril-’ E(x2:alıcı)	<i>atan-</i> ‘tanın-’ E(x2:erek)	<i>tiril-</i> ‘toplan-’ E(x2:erek)	<i>urul-</i> ‘yaratıl-’ E(x2:erek)
	[-devingen] Durumsal [-denetleme] Durum [-deneyimleme]	[-devingen] Durumsal [-denetleme] Durum [+deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]

(159)’da, Orhon Türkçesi ve Uygurca ile koşutluk gösteren ortak özelliğin, edilgenleştirme süreci ile eylemlerin olay durumları açısından [-denetleme] özelliği kazanmaları olduğu söylenebilir. (158)’de [+denetleme] iken [+bitmişlik] açılımı *Başarı* olan *tir-* ve *ur-* eylemlerinin, (159)’daki [-denetleme] dönüşümü ile koşut olarak [+bitmişlik] açılımları, *Değişim* özelliğini kazanmıştır. Varsayılan etken biçimleri [-denetleme] özelliğinde olan eylemler de, edilgenleştirme süreci sonunda yine [-denetleme] özelliğini korumuştur. Bu dört eylemin edilgenlik oluşum gösterimi aşağıdaki gibidir. [+denetleme] özelliğinin [-denetleme] özelliğine

dönüşmesi, yapılan işi gerçekleştirenin edilgen kullanımda kodlanmamasından olsa gerek. Edilgen kullanımda, Kılıcı değil, Etkilenen Özne konumuna yükselir. Etkilenen ise yüklem çerçevesinde bildirilen işi yapan olmadığı için olay durumlarının [+denetleme] özeliğini koruyacak özellikte değildir. Böylece, [+denetleme] özelliği [-denetleme] özelliğine dönüşmektedir. *Başarı* özelliğinin *Değişim* özelliğine dönüşmesi, edilgenleştirmenin durumsallaştırma gibi bir işlevi de içermesinden kaynaklı bir farklılaşma olabilir.

(160)	Çatı	Seçilen üye	ata-
	Etken	<Özne = K ₁ >	Ø
	Edilgen	<Özne = Erek>	Anasında toğsa atan -sa at-ı
	Çatı	Seçilen üye	ata-
	Etken	<Özne = K ₁ >	Ø
	Edilgen	<Özne = Erek>	Öküş kördüm edgü atan -mış kişi
	Çatı	Seçilen üye	tir-
	Etken	<Özne = K ₁ >	Ø
	Edilgen	<Özne = Erek>	Tuta bilse tap bu tiril -miş neñiñ
	Çatı	Seçilen üye	ur-
	Etken	<Özne = K ₁ >	Ø
	Edilgen	<Özne = Erek>	Bu yañluk urul -dı bu yañluk üçün

(160)'ta görüldüğü gibi, edilgen yapıların metin düzeyinde etken biçimleri, bununla koşut olarak da, metinde özellikle gizlenmiş veya örtükleştirilmiş Kılıcıları yoktur. Dolayısıyla, Orhon Türkçesi ve Uygurcada olduğu gibi, Karahanlı Türkçesinde de etken edilgen karşıtlığının olmadığı söylenebilir. (161)'den anlaşılması gereken, Karahanlı Türkçesinde edilgenleştirme sürecinin, Kılıcının bilişsel düzeyde, metin üreticisi ve okuru tarafından önvarsayıldığı için dilsel olarak kodlanmamış olmasıdır. Kılıcıyı geri-itme gibi bir işlem söz konusu değildir. Çünkü, (160)'tan da anlaşıldığı gibi, edilgenleştirme süreci etken yapılara karşıt gerçekleştirilmiş bir işlem gibi görünmemektedir. Kılıcıyı geri-itme işlemi olmadığı için Kılıcı-olmayı öne-çekme gibi bir işlemin de söz konusu olmaması gerekir. Bu da, Karahanlı Türkçesinde, edilgenleştirme sürecine giren eylemlerin geçişli dahi olsa, geçişsiz eylemlerin

edilgenleşme sürecine benzer işlemler taşıdıklarını göstermektedir. *Ata-* ‘ad ver-’ dışında diğer üç eylemin edilgen oluşum kuralı açısından görünümü aşağıdaki gibidir:

(161)	EDİLGEN EYLEM OLUŞUMU	
Girdi:	ata-/tir-/ur- _E (x ₁)Kılıcı (x ₂)Erek	
Düzenek:	1. (x ₁)Kılıcı → Ø (ÖNVARSAYIM /Dünya Bilgisi)	
	2. (x ₂)Erek → (x ₁)Erek	
Çıktı:	ata-/tir-/ur- _E (x ₁)işlenen	
Genel anlam:	‘ata-/tir-/ur-’ yalnızca x ₁ için geçerlidir	

Geçişli eylem, belirtme durumu almış veya yalın durumda bulunan bir üyesi, sözdizimsel ilişkiler açısından da nesnesi olan eylemelere denilmektedir. Orhon Türkçesinde geçişsiz eylemlerin edilgen olabildiği bir örneğe rastlanmadı. Uygurcada rastlanılan bir örnek ise (*qınqa tæg-* ‘cezaya uğra-’, örnek (37b)) genel bir yargıya varılmasını engellemiştir. Karahanlı Türkçesine gelindiğinde, Orhon Türkçesi ve Uygurcada olduğu gibi, edilgenleştirme süreci içerisinde yalnızca geçişli eylemlerin yer aldığı söylenebilir. (162)’de, bu eylemlerin hem anlambilimsel roller açısından özellikleri hem de sözdizimsel görünümleri verilmiştir:

(162)	<i>ata-</i> ‘ad ver-’	<i>ata-</i> ‘tanı-’	<i>tir-</i> ‘topla-’	<i>ur-</i> ‘yap-’
	anlambilimsel			
	E(x ₁ :kılıcı)(x ₂ :alıcı)	E(x ₁ :kılıcı)(x ₂ :erek)	E(x ₁ :kılıcı)(x ₂ :erek)	E(x ₁ :kılıcı)(x ₂ :erek)
	sözdizimsel			
	E(x ₁ :özne)(x ₂ :nesne) (x ₂ :DN)	E(x ₁ :özne)(x ₂ :nesne)	E(x ₁ :özne)(x ₂ :nesne)	E(x ₁ :özne)(x ₂ :nesne)

Ancak, (162)’den farklı olarak, Erdem’in de belirttiği gibi, bu dönemde, örneğin *Kutadgu Biligle* hemen hemen aynı tarihlerde yazıldığı anlaşılan *Divanü Lûgat-it Türk*’te, (163)’te görüldüğü gibi, geçişsiz eylemlerin edilgenleştirilebildiği anlaşılmaktadır (Erdem 2000: 184):

(163) Yer-ge bak-ıl-dı.
yer-YÖN bak-EDİL-GEÇ

(DLT II 131)

Geçişlilik kavramı biçim-sözdizimsel bir tanımlama içermektedir. Belirtme durumu alan veya yalın durumda bulunan bir üye yüklenebilen eylemler geçişli olarak değerlendirilmektedir. Bu çalışma kuramsal olarak işlevsel dilbilgisini temel aldığından geçişlilik gibi biçim-sözdizimsel bir tanımlama edilgen yüklemlemeleri açıklamakta yetersiz kalabilmektedir. Edilgenlik açısından eylemler değerlendirildiğinde geçişli/geçişsiz gibi bir ayırımdan çok Erek anlambilimsel rolü yüklenebilen eylemler ve yüklenemeyen eylemler biçiminde bir ayırımın daha açıklayıcı olabileceği ve bazı çözümleme kolaylıkları sağlayabileceği görülmüştür. Örneğin, Erek anlambilimsel rolünü kodlayan üyeler, sözdizimsel düzeyde bir Nesne ile temsil edilebilecek; ama, bu Nesnelerin belirtme, yönelme veya yalın durumunda bulunmaları gibi bir sınırlama da ortadan kalkmış olacaktır. Dolayısıyla, (162)'deki *ata-*, *tir-*, *ur-* eylemleriyle (163)'teki *bak-* eylemi arasında anlambilimsel düzeyde bir fark yoktur; çünkü hepsinde Erek anlambilimsel rolü vardır. Ancak, geçişlilik kavramının biçim-sözdizimsel de olsa kişili ve kişisiz edilgeni açıklayabilme noktasında kendi içerisinde tutarlı bazı açıklamalar getirebildiğini de kabul etmek gerekmektedir. Geçişli eylemlerle kişili veya özneli edilgenler kurulabilirken, Geçişsiz, yani nesnesi bulunma, ayrılma ya da çıkma durumu alan eylemlerle, ancak, kişisiz veya öznesiz edilgenler kurulabilmektedir.

Karahanlı Türkçesi ile Orhon Türkçesi ve Uygurca'yı birbirine bağlayan ortak özelliklerden biri de *tarafındanlı* edilgenin hiçbirinde bulunmayışıdır. Şimdiye kadar incelenen, Orhon Türkçesi, Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesinde, *tarafındanlı* edilgenliğe rastlanmamıştır. Ancak, ***Eski Anadolu Türkçesinde***, edilgenliğin tümce üzerinde değilse de metin içerisindeki Kılıcıya gönderimde bulunması, *tarafındanlı* edilgenliğe doğru gelişen bir süreç olarak düşünülebilir. Yani, Eski Anadolu Türkçesinde, edilgen tümceler, yalnızca, metin üreticisinin ve okurun bildiği önvarsayılan ve bundan dolayı, metin içerisinde yer almayan bir Kılıcıya değil, doğrudan doğruya metinde yer alan bir Kılıcıya gönderimde bulunmaktadırlar. Ne var ki, bazı edilgenleştirmelerde, metin bağlamından bilinen olayın gerçekleştiricisi, gizil bir Güç olarak kodlanmıştır.

Edilgen tümedeki olay durumlarında, eylemin gerçekleştiricisi olan üye metin bağlamında açık bir biçimde kodlanmış olsa bile, Eski Anadolu Türkçesi, edilgenleştirme ile olay durumlarının katılımcılarını değil, olayın kendisini bilişsel düzeyde sahnelemektedir. Bu yüzden, açık bir Kılıcı bile, edilgenleştirme sürecinde, belirsiz ve gizil bir güce dönüşebilmektedir. Eski Anadolu Türkçesi, Kılıcının önvarsayım işleviyle metin dışına itildiği edilgenlik işleviyle, Kılıcının, örtükleştirildiği edilgenlik işlevi arasında bir geçiş dönemi özelliği sergiliyor olabilir.

Eski Anadolu Türkçesinde, {-(I)l-} ve {-(I)n-} biçimbirimini alıp edilgen kullanım içerisinde yer alan eylemlerin olay durumları açısından özellikleri aşağıdaki gibidir:

(164)	yor- ‘yorumla-’ E(x1:kılıcı)(x2:erek)	yırt- ‘yırt-’ E(x1:kılıcı)(x2:erek)	yaz- ‘yaz-’ E(x1:kılıcı)(x2:erek)	dik- ‘dik-’ E(x1:kılıcı)(x2:erek)
	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]
	dög- ‘vur-’ E(x1:kılıcı)(x2:erek)	yığ- ‘yığ-’ E(x1:kılıcı)(x2:erek)	döşe- ‘döşe-’ E(x1:kılıcı)(x2:erek)	sal- ‘sal-’ E(x1:kılıcı)(x2:erek)
	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]
	kur- ‘kur-’ E(x1:kılıcı)(x2:erek)	on- ‘onar-’ E(x1:kılıcı)(x2:erek)	bağla- ‘kapa-’ E(x1:kılıcı)(x2:erek)	çal- ‘çal’ E(x1:kılıcı)(x2:erek)
	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]
	at- ‘at-’ E(x1:kılıcı)(x2:erek)	süs- ‘dürt-’ E(x1:kılıcı)(x2:erek)		
	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]		

(164)’teki eylemlerin olay durumları açısından görünümüne bakıldığında, bütün eylemlerin [+devingen], [+denetleme], [+bitmişlik] ve [-deneyimleme] özellikleri

taşıdığı görülmektedir. O halde, Eski Anadolu Türkçesinde, bütüncü sınırları dahilinde, edilgen bir kullanım içerisinde yer alacak eylemlerin [+devingen], [+denetleme], [+bitmişlik] ve [-deneyimleme] özellikleri taşıması, aynı zamanda iki üyeli olması gerekmektedir gibi bir çıkarımda bulunulabilir. (165)'te görüldüğü gibi, edilgenleştirme süreci, (164)'teki eylemlerin olay durumlarında değişime neden olmuştur:

(165)	yorul- 'yorumlan-' E(x2:erek)	yurtul- 'yurtul-' E(x2:erek)	yazıl- 'yazıl-' E(x2:erek)	dikil- 'dikil-' E(x2:erek)
	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]
	döğil- 'vurul-' E(x2:erek)	yığıl- 'yığıl-' E(x2:erek)	döşen- 'döşen-' E(x2:erek)	salın- 'salın-' E(x2:erek)
	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]
	kurul- 'kurul-' E(x2:erek)	onul- 'onarıl-' E(x2:erek)	bağlan- 'bağlan-' E(x2:erek)	çalın- 'çalın-' E(x2:erek)
	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]
	atıl- 'atıl-' E(x2:erek)	süsil- 'dürtül-' E(x2:erek)		
	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]		

(165), edilgenleştirme süreci sonunda, (164)'teki eylemlerin olay durumlarında görülen değişimi göstermektedir. (165)'te, (164)'ten farklı olarak [+denetleme], [-denetleme] özelliğine dönüşmüştür. [-denetleme] özelliğiyle uyumlu biçimde, edilgen eylemin [+bitmişlik] özelliği *Başarı* iken *Değişim* olmuştur. [+denetleme] özelliğinin [-denetleme] özelliğine dönüşmesi, yapılan işi gerçekleştirenin edilgen kullanımda kodlanmamasından olsa gerek. Edilgen kullanımda, Kılıcı değil,

Etkilenen Özne konumuna yükselir. Etkilenen ise yüklem çerçevesinde bildirilen işi yapan olmadığı için olay durumlarının [+denetleme] özelliğini koruyacak özellikte değildir. Böylece, [+denetleme] özelliği [-denetleme] özelliğine dönüşmektedir. *Başarı* özelliğinin *Değişim* özelliğine dönüşmesi, edilgenleştirmenin durumsallaştırma gibi bir işlevi de içermesinden kaynaklı bir farklılaşma olabilir. (164)'teki eylemlerin edilgenleştirme süreci sonunda değişen olay durumları özellikleri yanında, değişmeden kalanları da vardır. Değişmeyen olay durumları özellikleri, [+devingen] ve [-denetleme] olmak üzere iki tanedir. Sonuç olarak, genellemeye varılmadan, yalnızca bütünceden yola çıkılarak, Eski Anadolu Türkçesinde edilgenlik olay durumları açısından, [+denetleme] özelliğinin [-denetleme] özelliğine, bu değişime koşut olarak [+bitmişlik] özelliğinin ise, *Başarı* iken *Süreç* özelliğine dönüştüğü bir işlem olarak değerlendirilebilir.

Orhon Türkçesi, Uygurca ve Karahanlı Türkçesi gibi, Eski Anadolu Türkçesinin de edilgenlik oluşumu (166)'daki gibi gösterilebilir:

(166)	EDİLGEN EYLEM OLUŞUMU	
Girdi:	yorul _{-E} (x ₁)Kılıcı (x ₂)Erek	
Düzenek:	1. (x ₁)Kılıcı → Ø (önvarsayım) 2. (x ₂)Erek → (x ₁)Erek	
Çıktı:	yorul _{-E} (x ₁)işlenen	
Genel anlam:	'yorul _{-E} ' yalnızca x ₁ için geçerlidir	

Karahanlı Türkçesinde Erek anlambilimsel rolüne sahip olmayan eylemlerin edilgenleştirilebildiği bir kullanıma rastlanmadı. Ancak, Karahanlı Türkçesinde, belirtme ve yalın durum dışında bulunma, ayrılma, yönelme gibi durum eklerini alabilen Ereğe sahip eylemlerin edilgenleştirilebildiği görülmüştü. Eski Anadolu Türkçesine gelindiğinde, Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi, ağırlıklı yalın ve belirtme durum ekini almış Ereğe sahip eylemlerin edilgenleştirildiği gözlemlenmiştir:

(167)	<i>yirt-</i> ‘yirt-’	<i>bas-</i> ‘bas-’	<i>kıl-</i> ‘yap-’	<i>tel-</i> ‘tel-’
	anlambilimsel			
	E(x1:kılıcı)(x2:erek)	E(x1:kılıcı)(x2:erek)	E(x1:kılıcı)(x2:erek)	E(x1:kılıcı)(x2:erek)
	sözdizimsel			
	E(x1:özne)(x2:nesne)	E(x1:özne)(x2:nesne)	E(x1:özne)(x2:nesne)	E(x1:özne)(x2:nesne)

Erdem, Eski Anadolu Türkçesinde geçişsiz eylemlerin edilgen olarak kullanılması başlığı altında Erek anlambilimsel rolüne sahip olmayan bir eylemin edilgenleştirilmesine de örnek vermektedir (2000: 190):

- (168) Dāvūd yalnız bir ağac-a arka vir-üp dört gün gece gündüz
 Davud yalnız bir ağaç-YÖN dayan-UL dört gün gece gündüz
 kâfir-ler-le ceng it-di, āhir irak *gid-il-di*. (Ebü'l-Hayr Rumi, *Saltuk-name*)
 kafir-ÇOĞ-AR cenk et-GEÇ sonra uzak git-EDİL-GEÇ

‘Davud, tek başına, bir ağaca dayanarak kafirlerle dört gün dört gece savaştı, ondan sonra (kafirler) kaçıp gittiler.’

Bütüncemizde, (168)’deki gibi bir örneğe rastlanmamıştır. O halde, bütüncü sınırları çerçevesinde, Erek anlambilimsel rolüne sahip olmayan eylemlerin edilgenleştirilmesinin seyrek olarak gerçekleştiği söylenebilir. Bütüncemizde, Erdem’in de örnek olarak verdiği, (169)’daki *gedil-* ‘gidil-’ eylemi, Erek anlambilimsel rolüne sahip olmadığı halde çatı eki almıştır (Erdem 2000: 190). Ancak, (169), edilgen bir kullanımdan çok orta çatı kullanımı özelliği taşımaktadır:

- (169) Ozan ay-dur: **avaz-um ged-il-medin** ün-üm yoğul-madın
 şair söyle-GEN: avaz-1.TK git-ORTA-UL ses/ün-1.TK yoğunlaş-UL
 bir at-dur el-üm-e gir-di, ilet-eyim □akla-yayım di-di. (DKK
 137)
 bir at-KOŞ el-1.TK-YÖN gir-GEÇ ilet-İS sakla-İS de-GEÇ

‘şair (şöyle) der: (daha) sesim gitmeden, ünüm yayılmadan bir at elime tutuşturuldu, götüreyim saklayayım, dedi.’

(169) edilgen olarak değerlendirilemez; çünkü, *avazım* ‘sesim’ sözcüğü yapılan eylemin Kılıcısı konumunda gibi durmaktadır. Ne var ki *avaz* sözcüğü [+canlı] ve [+insan] anlambilimsel özelliklerine sahip bir sözcük olmadığı için (169) dönüşlü

olarak da değerlendirilemez. O halde, (169)'da kendi kendine gerçekleşen bir olay aktarılmıştır; dolayısıyla (169)'u orta çatı olarak değerlendirmek mümkündür.

Özetle, Eski Anadolu Türkçesinde, en çok edilgenleştirilen eylemler, Erek anlambilimsel rolü yüklenen katılımcısı olan eylemlerdir. Erek anlambilimsel rolünü yüklenmiş olan eylemler arasında ise, en fazla belirtme veya yalın durum almış Erek rolünü yüklenmiş eylemler edilgenleştirilebilmektedir. Bu çıkarım, Türkçenin tarihsel dönemlerinde temel edilgenliğin biçim-sözdizimsel özelliklerinin ne olduğuna ilişkin ipuçlarını tahmin edebilmemizi kolaylaştırmaktadır. En azından, Orhon Türkçesinden Eski Anadolu Türkçesine kadar olan dönem içerisinde, temel edilgen yapıyı oluşturacak olan eylemin biçim-sözdizimsel açıdan, belirtme durum ekini alabilecek veya yalın durumda bulunan bir üyesi olması gerektiği çıkarımına varılabilir.

Klasik Osmanlı Türkçesi bütüncesinde, hem {-(I)l-} hem de {-(I)n-} biçimbiriminin yer aldığı edilgen kullanımlarda, Türkçenin daha önceki dönemlerinde olduğu gibi, yüklemleme çerçevesinde verilen olay durumlarındaki katılımcıların kodlanmadığı, bir anlamda da, göz ardı edildiği söylenebilir. O halde edilgenliğin, olay durumlarında yansıtılan olayın sahnelenmesi için kullanıldığını söylemek yanlış olmasa gerek. Şimdiye kadar incelenen örnekler üzerinden yola çıkılarak, Kılıcısız, yani Kılıcının bir öbek biçiminde bulunmadığı edilgen yapıların Türkçenin temel edilgen yapısı içerisinde değerlendirilebileceği söylenebilir. Ancak, Klasik Osmanlı Türkçesinden itibaren, Kılıcı öbeği yüklenmiş edilgen tümcelerin (170)'de olduğu gibi, seyrek de olsa kullanıldığı anlaşılmaktadır:

(170) Bunun üzerine **mahkeme tarafından** iki bin yaftalı konaklar [kalacak yerler] yaz-ıl-ıp paşayı Çavuşzâde'ye kondurmağa karâr verdiler. (SN 121)

(170)'den anlaşıldığı üzere, *yaz-* eyleminin gerçekleştiricisi *mahkeme, tarafından öbeği* ile edilgen tümce içerisinde yer almıştır. Erdem, Osmanlı Türkçesinde, *tarafından* dışında **canibinden** ve **{-dAn}** biçimbirimleriyle de Kılıcı öbeğinin edilgen tümce içerisinde yer alabildiğini belirtmekte ve aşağıdaki örnekleri vermektedir (2000: 202):

- (171) a. **devlet-i ‘alīye canibinden** dahi qabūl ve mü’eyyed ve müstahkem *qıl-ın-a*.
‘Osmanlı devleti tarafından dahi kabul ve sağlam ve dayanıklı kılın.’
- b. bu dahi gāyet güzel kız idi ancak biraz açıq-meşreb idi andan ötüri **qadından** gāhīce *dög-ül-ir-di*.
‘bu da gayet güzel kız idi, ancak biraz hafifmeşrep olduğundan dolayı kadından bazı zamanlar dayak yedi.’

(171a)’da kabul eden, sağlam ve dayanıklı kılan *Devlet-i Aliye* (Osmanlı Devleti) gönderimidir. (171b)’de ise *güzel kız*’ı döven {-dAn} biçimbirimini almış *kadın* gönderimidir. Klasik Osmanlı Türkçesinde, Kılıcının *tarafından* öbeğiyle kullanıldığı tümcelerde (172)’de olduğu gibi, yüklemnin edilgenleştirilmediği kullanımlar da vardır:

- (172) “Sultanım **İpşir Paşa oğlunuz tarafından** adam *gel-ip* bayraklar göründü” dedi.

(172)’de, İpşir Paşa tarafından gönderilen bir *adam* söz konusudur. Gönderme işini yapan açık Kılıcı İpşir Paşa olduğu halde, etken tümcede *tarafından öbeği* ile verilmiştir. Buradan yola çıkılarak, *tarafından öbeğinin* edilgen yapılar içinde sonradan kullanılmaya başlandığına ilişkin bir çıkarıma varılabilir. Yani, etken yapılarda Kılıcıyı bir öbeğe gösteren *tarafından öbeği* zamanla edilgen yapılarda kullanılmaya başlanan bir öbek haline gelmiş olmalıdır. Kılıcı öbeğinin edilgen tümcelerde yer almaya başlaması, aslında edilgenliğin işlevi noktasında da bazı değişimlerin başladığının bir işareti gibi durmaktadır. Kılıcı öbeği yüklenen edilgen tümceler, Türkçenin daha önceki dönemlerinde görülen Kılıcı odaklı olmayan edilgenlik işlevinin değişime uğradığını göstermektedir, sonucuna varılabilir. Bu çıkarım, Orhon Türkçesinden itibaren çözümlenmeye çalıştığımız edilgenliğin büyük bir kırılma noktasına geldiğini gösterir gibidir. Ancak, bu kırılma sürecinin, Çağdaş Türkçe dönemine ilişkin çözümlenelerde görüleceği gibi, temel edilgen yapıyı değiştirecek düzeyde olmadığı anlaşılmaktadır. Yani, *tarafındanlı-edilgen* denilen yapı, günümüz Türkçesinde bile temel edilgen yapı düzeyine çıkamamıştır. Buna koşut olarak, Çağdaş Türkçe de dahil Türkçenin metinlerle izleyebildiğimiz tüm dönemlerinde, edilgenleştirilen olayı önceleyen işlevinin halen baskın bir konumda olduğu söylenebilir. Kılıcı öbekli edilgen yapıların Klasik Osmanlı Türkçesinden itibaren görülmesi, bu tip edilgen yapıların yabancı dillerin etkisiyle ortaya çıktığı iddiasını zayıflatmaktadır. Örneğin, Demircan, *tarafından* öbekli

edilgenlerin yabancı dillerin, özellikle İngilizcenin etkisiyle ortaya çıktığını söylemektedir (2003: 89). Kılıcı öbekli, özellikle *tarafından* öbekli edilgen yapılar, gerçekten de Türkçenin temel edilgen yapısını oluşturmaları bile, ortaya çıkışlarının Türkçenin doğal gelişimi sonucu olduğu söylenebilir.

Klasik Osmanlı Türkçesinde, {-(I)l-} ve {-(I)n-} biçimbirimleri eklenerek edilgen kullanım içerisinde rol alan eylemlerin olay durumları açısından özellikleri (173)'te görüldüğü gibidir:

(173)	kaz- 'kaz-' E(x1:kılıcı)(x2:erek)	gör- 'gör-' E(x1:kılıcı)(x2:erek)	kayded- 'kaydet-' E(x1:kılıcı)(x2:erek)	at- 'at-' E(x1:kılıcı)(x2:erek)
	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [-bitmişlik] Etkinlik [-deneyimleme]	[-devingen] Durumsal [-denetleme] Durum [+deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]
	ihsan buyur- 'bağışla-' E(x1:kılıcı)(x2:erek)	temiz tut- 'temiz tut-' E(x1:kılıcı)(x2:erek)	kır- 'kır-' E(x1:kılıcı)(x2:erek)	işle- 'işle-' E(x1:kılıcı)(x2:erek)
	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [-bitmişlik] Etkinlik [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [-bitmişlik] Etkinlik [-deneyimleme]
	ta'bir 'anlatma, ifade'	fermân 'buyruk, emir'	teslim 'bir emaneti yerine verme'	tenâvül 'alıp yeme, alıp yenilme'
	yıka- 'yık-' E(x1:kılıcı)(x2:erek)			
	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]			

(173)'teki eylemlerin olay durumları açısından görünümüne bakıldığında, *gör-* eylemi dışında bütün eylemlerin [+devingen], [+denetleme] ve [-deneyimleme] özellikleri taşıdığı görülmektedir. Ayrıca, *temiz tut-* ve *işle-* dışında bütün eylemler [+bitmişlik] özelliğine sahiptir. O halde, bu çalışmadaki bütüncü sınırları içerisinde bir genelleme yapılmak istenirse, Klasik Osmanlı Türkçesinde edilgen bir kullanımda yer alacak eylemlerin [+devingen], [+denetleme], [+bitmişlik] ve [-deneyimleme] özellikleri taşıması, aynı zamanda iki üyeli olması gerektiği gibi bir

çıkarmıda bulunulabilir. (174)'te görüldüğü gibi, edilgenleştirme süreci, (173)'teki eylemlerin olay durumlarında değişime neden olmuştur.

(174)	kazıl- 'kazıl-' E(x2:erek)	görül- 'görül-' E(x2:erek)	kaydedil- 'kaydedil-' E(x2:erek)	atıl- 'atıl-' E(x2:erek)
	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [-bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]	[-devingen] Durumsal [-denetleme] Durum [+deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]
	ihsan buyrul- 'bağışlan-' E(x2:erek)	temiz tutul- 'temiz tutul-' E(x2:erek)	kırıl- 'kırıl-' E(x2:erek)	işlen- 'işlen-' E(x2:erek)
	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [-bitmişlik] Devingenlik [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [-bitmişlik] Devingenlik [-deneyimleme]
	ta'bir olun- 'anlatıl-' E(x2:erek)	fermân olun- 'emredil-' ' E(x2:erek)	teslîm olun- 'teslim olun-' E(x2:erek)	tenâvül olun- 'yenil-' E(x2:erek)
	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]
	yıkan- 'yıkan-' E(x2:erek)			
	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]			

(174), edilgenleştirme süreci sonunda, (173)'teki eylemlerin olay durumlarında görülen değişimi göstermektedir. (174)'te, (173)'ten farklı olarak [+denetleme], [-denetleme] özelliğine dönüşmüştür. [-denetleme] özelliğiyle uyumlu biçimde, edilgen eylemin [+bitmişlik] özelliği *Başarı* iken *Değişim* olmuştur. [+denetleme] özelliğinin [-denetleme] özelliğine dönüşmesi, yapılan işi gerçekleştirenin edilgen kullanımda kodlanmamasından olsa gerek. Edilgen kullanımda, Kılıcı değil, Etkilenen Özne konumuna yükselir. Etkilenen ise yüklem çerçevesinde bildirilen işi yapan olmadığı için olay durumlarının [+denetleme] özeliğini koruyacak özellikte

değildir. Böylece, [+denetleme] özelliği [-denetleme] özelliğine dönüşmektedir. *Başarı* özelliğinin *Değişim* özelliğine dönüşmesi, edilgenleştirmenin durumsallaştırma gibi bir işlevi de içermesinden kaynaklı bir farklılaşma olabilir. (173)'teki eylemlerin edilgenleştirme süreci sonunda değişen olay durumları özellikleri yanında, değişmeden kalanları da vardır. Değişmeyen olay durumları özellikleri, [+devingen] ve [-denetleme] olmak üzere iki tanedir. Sonuç olarak, genellemeye varılmadan, yalnızca bütünceden yola çıkılarak, Klasik Osmanlı Türkçesinde edilgenliğin olay durumları açısından, [+denetleme] özelliğinin [-denetleme] özelliğine, bu değişime koşut olarak [+bitmişlik] özelliğinin ise, *Başarı* iken *Değişim* özelliğine dönüştüğü bir işlem olarak değerlendirilebilir.

Orhon Türkçesinden Eski Anadolu Türkçesine kadar olan dönemde, Türkçedeki edilgenlik oluşumu, (175)'teki gibi bir süreçle gösterilmiştir. Bütüncemizdeki örneklerden yola çıkarak, (175)'teki edilgenlik oluşumunun Klasik Osmanlı Türkçesi için de geçerli olduğu söylenebilir. Ancak, Klasik Osmanlı Türkçesinde, *ta'bir olun-*, *fermân olun-*, *teslîm olun-* ve *tenâvül olun-* eylemlerinin etken biçimleri yoktur (Devellioğlu 1997). O halde, bu edilgen eylemlerin, *ta'bir*, *fermân*, *teslîm* ve *tenâvül* adlarına birleşik eylem oluşturmak için doğrudan doğruya eklenen *olun-* yardımcı eylemiyle oluşturulduğu çıkarımında bulunulabilir.

(175)	EDİLGEN EYLEM OLUŞUMU	
Girdi:	kaz _{-E} (x ₁)Kılıcı (x ₂)Erek	
Düzenek:	1. (x ₁)Kılıcı → Ø (önvarsayım) 2. (x ₂)Erek → (x ₁)Erek	
Çıktı:	boğuzla-n-/basın-/kılın-/telin _{-E} (x ₁)işlemlenen	
Genel anlam:	'kaz _{-E} ' yalnızca x ₁ için geçerlidir	

Orhon Türkçesinden itibaren edilgen kullanımın bir kurucusu olarak görev alan eylemlerin, Klasik Osmanlı Türkçesinde de yaygın olarak, Erek anlambilimsel rolünü yüklenmiş üyesi/katılımcısı olan eylemlerden seçildiği (176)'de görüldüğü gibi) anlaşılmaktadır. Ancak, bu çıkarımın, yalnızca ele alınan bütüncüyle sınırlı olduğunu belirtmekte fayda vardır. Tüm Türkçeyi bağlayan bir genelleme yapmaktansa, eldeki verilerden yola çıkarak, Klasik Osmanlı Türkçesine kadar olan dönemde, edilgenleştirme sürecine giren eylemlerin, (175)'te seçilip gösterilen

eylemler gibi, ağırlıklı olarak belirtme veya yalın durumlu Erek üyesine sahip eylemlerden seçildiğini söyleyebiliriz.

(176)	<i>kaz-</i> ‘kaz-’	<i>gör-</i> ‘gör-’	<i>at-</i> ‘at-’	<i>işle-</i> ‘işle-’
anlambilimsel				
	E(x1:kılıcı)(x2:erek)	E(x1:kılıcı)(x2:erek)	E(x1:kılıcı)(x2:erek)	E(x1:kılıcı)(x2:erek)
sözdizimsel				
	E(x1:özne)(x2:nesne)	E(x1:özne)(x2:nesne)	E(x1:özne)(x2:nesne)	E(x1:özne)(x2:nesne)

Eski Anadolu Türkçesinde, Erek gibi bir anlambilimsel rolü yüklenmeyen eylemlerin de edilgenleştirilebildiği görülmüştü. Bu süreç doğal olarak Klasik Osmanlı Türkçesi döneminde de devam etmektedir. (177)’de, biçim-sözdizimsel terimle geçişsiz olarak tanımlanan *var-* eyleminin edilgen kullanımı görülmektedir.

(177) ...paşanın yedi bin kadar agavâtı [ağaları] esb-i sabâ-sür’atlerine süvâr olup [sabâh yeli gibi hızlı atlarına binip], fi’l-hâl [hemen] Varna Şehri ile Galata Köyü arasında *var-ıl-di*. (SN 547)

(177)’de *var-* eylemi etrafında oluşan yüklemlemede Erek bir üye olarak yer almamaktadır. *Var-* eyleminin temel üyeleri arasında *Yerlik* vardır.

Yeni Osmanlı Türkçesi metninde, Türkçenin incelediğimiz önceki dönemlerinde olduğu gibi, temel edilgen yapının, Kılıcı veya diğer katılımcılardan çok olayın tümce ve metin düzeyinde sahnelendiği Kılıcsız edilgenleri içerdiği anlaşılmaktadır. Türkçede Kılıcılı edilgenin yaygın olmadığına ilişkin çıkarımımız, bütüncemizle sınırlı olsa da, bütüncede az örneğe rastlanmış olması, en azından bu çalışma dahilinde bir kanıt olarak sunulabilir durmaktadır. Kılıcılı edilgenin yaygın olmamasıyla koşut bir biçimde, edilgenleştirme süreci içerisinde Kılıcının geri-itildiği, Ereğin öne-çekildiği işlemlere de seyrek olarak rastlanmaktadır. Edilgenleştirilen olay durumlarının Kılıcıları, örtükleştirilemeyecek kadar açık, metinde kodlanan veya okurların dünya bilgisinde yer alan gönderimlerdir. Edilgen, orta ve dönüşlü çatıyı birbirinden ayıran en önemli özellik ise, yüklemlemenin ilk üyesi olan Kılıcı, Deneyimci gibi katılımcıların belirlilik değerleridir. Katılımcıların belirlilik değerlerine bakmak önemli, çünkü edilgen, orta ve dönüşlü çatıda eylemin

aldığı biçimbirimler aynıdır. {-(I)l-} ya da {-(I)n-} biçimbirimlerinden birini almış olan bir eylemin Kılıcısı belirgin ise dönüşlü, Kılıcı önvarsayılmış ise edilgen, Kılıcı tamamen belirsiz ve hatta gizil bir güçse orta çatı olduğu çıkarımı genellikle doğru sonucu verebilmektedir.

Yeni Osmanlı Türkçesinde, {-(I)l-} ve {-(I)n-} biçimbirimini alıp edilgen kullanım içerisinde yer alan eylemlerin olay durumları açısından özellikleri (178)'deki gibidir:

(178)	gör- 'gör-' E(x1:kılıcı)(x2:erek)	geç- 'geç-' E(x1:kılıcı)(x2:erek)	göz gezdir- E(x1:kılıcı)(x2:erek)	sat- 'sat-' E(x1:kılıcı)(x2:erek)
	[-devingen] Durumsal [-denetleme] Durum [+deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]
	tefrik et- 'ayıkla-' E(x1:kılıcı)(x2:erek)	beyan et- 'açıkla-' E(x1:kılıcı)(x2:erek)	teslim buyur- 'hak ver-' ' E(x1:kılıcı)(x2:erek)	kabul ol- 'onayla-' E(x1:kılıcı)(x2:erek)
	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	[-devingen] Durumsal [+denetleme] Konum [+deneyimleme]	[-devingen] Durumsal [+denetleme] Konum [+deneyimleme]
	gönder- 'gönder-' E(x1:kılıcı)(x2:erek)(x3: :alıcı)	ittihaz 'kabul etme, sayma, itibar etme'	serp- 'serp-' E(x1:kılıcı)(x2:erek)	ser- 'ser-' E(x1:kılıcı)(x2:erek)
	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]		[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]
	istimdâd 'medet, yardım isteme'	imkân bul- 'fırsat bul-' E(x1:kılıcı)(x2:erek)	söyle- 'söyle-' E(x1:kılıcı)(x2:erek)	karşı koy- 'karşı koy-' E(x1:kılıcı)(x2:erek)
		[-devingen] Durumsal [-denetleme] Durum [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [-bitmişlik] Etkinlik [-deneyimleme]
	röprezante 'gösterme'	takdir 'takdir'	istimâl 'kullanma'	bul- 'bul-' E(x1:kılıcı)(x2:erek)
				[-devingen] Durumsal [-denetleme] Durum [-deneyimleme]

	anla- ‘anla-’ E(x1:kılıcı)(x2:erek)
	[-devingen] Durumsal [-denetleme] Durum [+deneyimleme]

(178)’deki eylemlerin olay durumları açısından görünümüne bakıldığında, *gör-*, *imkân bul-*, *bul-* ve *anlaş-* eylemleri dışında bütün eylemlerin [+devingen], [+denetleme] ve [-deneyimleme] özellikleri taşıdığı görülmektedir. Ayrıca, *karşı koy-* dışında bütün [+devingen] eylemler [+bitmişlik] özelliğine sahiptir. O halde, bu çalışmadaki bütüncü sınırları içerisinde bir genelleme yapılmak istenirse, Yeni Osmanlı Türkçesinde edilgen bir kullanımda yer alacak eylemlerin [+devingen], [+denetleme], [+bitmişlik] ve [-deneyimleme] özellikleri taşıması, aynı zamanda iki üyeli olması gerektiği gibi bir çıkarımda bulunulabilir. Ancak, bu çıkarım Klasik Osmanlı Türkçesinde daha belirgindir. Yeni Osmanlı Türkçesinde, [-devingen] eylemlerin sayısı daha fazla çıkmıştır. (179)’daki eylemlere bakarak ve daha önceki verilerden yola çıkarak, Yeni Osmanlı Türkçesinde, [-devingen] eylemlerin edilgen kullanım içerisinde yer alma sayısının artış gösterdiği söylenebilir. (179)’da görüldüğü gibi, edilgenleştirme süreci, (178)’deki eylemlerin olay durumlarında değişime neden olmuştur.

(179)	görül- ‘görül-’ E(x2:erek)	geçil- ‘geçil-’ E(x2:erek)	göz gezdiril- ‘göz gezdiril-’ E(x2:erek)	satıl- ‘satıl-’ E(x2:erek)
	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Başarı [+deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Başarı [+deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Başarı [+deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Başarı [+deneyimleme]
	tefrik edil- ‘ayıklan-’ E(x2:erek)	beyan edil- ‘açıklan-’ E(x2:erek)	teslim buyrul- ‘hak veril-’ E(x2:erek)	kabul olun- ‘onaylan-’ E(x2:erek)
	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Başarı [+deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Başarı [+deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Başarı [+deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Başarı [+deneyimleme]

	gönderil- ‘gönderil-’ E(x2:erek)	ittihaz kılın- ‘düşünül-’ E(x2:erek)	serpil- ‘serpil-’ E(x2:erek)	seril- ‘seril-’ E(x2:erek)
	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Başarı [+deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Başarı [+deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Başarı [+deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Başarı [+deneyimleme]
	istimdâd olun- ‘yardım edil-’ E(x2:erek)	imkân bulun- ‘imkan bulun-’ E(x2:erek)	söylen- ‘söylen-’ E(x2:erek)	karşı konul- ‘karşı konul-’ E(x2:erek)
	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Başarı [+deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Başarı [+deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Başarı [+deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Başarı [+deneyimleme]
	röprezante olun- ‘gösteril-’ E(x2:erek)	takdir olun- ‘takdir olun-’ E(x2:erek)	istimal olun- ‘kullanıl-’ E(x2:erek)	bulun- ‘bulun-’ E(x2:erek)
	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Başarı [+deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Başarı [+deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Başarı [+deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Başarı [+deneyimleme]
	anlaşıł- ‘anlaşıł-’ E(x2:erek)			
	[-devingen] Durumsal [-denetleme] Durum [+deneyimleme]			

(179), edilgenleştirme süreci sonunda, (178)’deki eylemlerin olay durumlarında görülen değişimi göstermektedir. (179)’da, olay durumları (178)’den farklı olarak [+denetleme], [-denetleme] özelliğine dönüşmüştür. [+devingen] eylemlerde, [-denetleme] özelliğiyle uyumlu biçimde, edilgen eylemin [+bitmişlik] özelliği *Başarı* iken *Değişim* olmuştur. [+denetleme] özelliğinin [-denetleme] özelliğine dönüşmesi, yapılan işi gerçekleştirenin edilgen kullanımda kodlanmamasından olsa gerek. Edilgen kullanımda, Kılıcı değil, Etkilenen Özne konumuna yükselir. Etkilenen ise yüklem çerçevesinde bildirilen işi yapan olmadığı için olay durumlarının [+denetleme] özeliğini koruyacak özellikte değildir. Böylece, [+denetleme] özelliği [-denetleme] özelliğine dönüşmektedir. *Başarı* özelliğinin *Değişim* özelliğine dönüşmesi, edilgenleştirmenin durumsallaştırma gibi bir işlevi de içermesinden kaynaklı bir farklılaşma olabilir. (178)’deki eylemlerin edilgenleştirme süreci

sonunda değişen olay durumları özellikleri yanında, değişmeden kalanları da vardır. Sonuç olarak, genellemeye varılmadan, yalnızca bütünceden yola çıkılarak, Yeni Osmanlı Türkçesinde edilgenliğin olay durumları açısından, [+denetleme] özelliğinin [-denetleme] özelliğine, bu değişime koşut olarak [+bitmişlik] özelliğinin ise, *Başarı* iken *Değişim* özelliğine dönüştüğü bir işlem olarak değerlendirilebilir. Eldeki veriden yola çıkılarak yapılacak bir başka çıkarım ise, edilgenleştirme sürecine katılan eylemlerin genellikle [-deneyimleme] özelliğini taşımalarıdır.

Orhon Türkçesinden Klasik Osmanlı Türkçesine kadar olan dönemde, Türkçedeki edilgenlik oluşumu, (180)'deki gibi, bir süreçle gösterilmişti. Bütüncemizdeki, örneklerden yola çıkarak, (180)'deki edilgenlik oluşumunun Yeni Osmanlı Türkçesi için de geçerli olduğu söylenebilir. Ancak, Yeni Osmanlı Türkçesinde, *istimâl olun-*, *istimdâd olun-*, *ittihaz kılın-*, *röprezante olun-* ve *takdir olun-* eylemlerinin etken biçimlerine rastlanmamıştır. Bu edilgen eylemler, *istimâl*, *istimdâd*, *ittihaz*, *röprezante* ve *takdir* adlarına birleşik eylem oluşturmak için eklenen *olun-* yardımcı eylemiyle oluşmuşlardır. Bu örneklerde, *olun-* yardımcı eyleminin, bir anlamda kalıplaştığı, edilgenleştirme işlevinde görev alan bir belirtici gibi davrandığı söylenebilir.

(180)	EDİLGEN EYLEM OLUŞUMU	
Girdi:	sat-/geç-E (x ₁)Kılıcı (x ₂)Erek	
Düzenek:	1. (x ₁)Kılıcı → Ø (önvarsayım)	
	2. (x ₂)Erek → (x ₁)Erek	
Çıktı:	sat-ıl-/geç-il-E (x ₁)işlemlenen	
Genel anlam:	'sat-/geç-E' yalnızca x ₁ için geçerlidir	

Orhon Türkçesinden itibaren edilgen kullanımın bir kurucusu olarak görev alan eylemlerin, Yeni Osmanlı Türkçesi de olmak üzere, yaygın olarak geçişli eylemlerden seçildiği görülmektedir. İşlevsel dilbilgisi çerçevesinde, geçişli teriminden çok Erek anlambilimsel rolünü yüklenmiş üyesi olan eylemlerin edilgen olarak kullanımının yaygın olduğunu söylemek daha doğru olacaktır. Ancak, bu çıkarımın, yalnızca ele alınan örneklerle sınırlı olduğunu belirtmekte fayda vardır. Tüm Türkçeyi bağlayan bir genelleme yapmaktansa, eldeki verilerden yola çıkarak, Yeni Osmanlı Türkçesine kadar olan dönemde, edilgenleştirme sürecine giren

eylemlerin, (180)'te seçilip gösterilen eylemler gibi, ağırlıklı olarak Erek rolünü yüklenmiş üyesi olan eylemlerden seçildiğini söyleyebiliriz.

(181)	<i>Göz gezdir-</i> 'göz gezdir-'	<i>gör-</i> 'gör-'	<i>geç-</i> 'geç-'	<i>sat-</i> 'sat-'
anlambilimsel				
	E(x1:kılıcı)(x2:erek)	E(x1:kılıcı)(x2:erek)	E(x1:kılıcı)(x2:erek)	E(x1:kılıcı)(x2:erek)
sözdizimsel				
	E(x1:özne)(x2:nesne)	E(x1:özne)(x2:nesne)	E(x1:özne)(x2:nesne)	E(x1:özne)(x2:nesne)

Yukarıda değinildiği gibi, geçişli kavramıyla Erek anlambilimsel rolünü yüklenmiş katılımcısı olan eylemleri kastediyor olduğumuzdur. Örneğin, Yeni Osmanlı Türkçesi içerisinde ele aldığımız örneklerden biri olan *göz gezdir-* eylemi, {-A} biçimbirimi eklenmiş üyeyi yüklenen bir eylemdir; yani, *bir şeye göz gezdirmek* biçiminde açıklanarak formüle edilebilir. Ele aldığımız bir diğer eylem ise *gör-* eylemidir. *Gör-* eylemi, {-I} biçimbirimi alan bir üye gerektirmektedir. Her iki eylemin zorunlu üyelerinin aldıkları biçimbirimler farklı olsa da, anlambilimsel rol açısından eşit bir değere sahiptirler. Yani, her iki eylemin de zorunlu üyeleri içerisinde Erek vardır. Dolayısıyla, bizim çalışmamızda, üyelerin aldığı durum ekleri değil, anlambilimsel rolleri dikkate alındığından, (182)'de olduğu gibi, geçişlilik kavramıyla her zaman için bir örtüşmenin olması söz konusu değildir.

(182) Elhâsıl Terkeb-i Bend'den [bir şiiir] çokluk bir şey anlaşılmağı. Onu tâkip eden "Sokak Süpürgesi"
[bir şiiir] ise zaten mâlum. Bu sahifeler [sayfalar] çevrildi, şarkıyâta [şarkılara] gel-*in*-di. (AS 73)

(182)'de *gel-* eyleminin temel üyeleri içerisinde Kılıcı ve Yerlik vardır; Erek anlambilimsel rolünü üstlenen bir üyeye sahip olmadığı için sözdizimsel düzeyde Nesne yüklenmesi güçtür. Bu noktada, (182)'deki *gel-* eyleminin geçişsiz olmasıyla Erek anlambilimsel rolüne sahip olmaması arasında bir yakınlık var gibi durmaktadır. Ancak, yukarıda da söz edildiği gibi, bu yakınlık yalnızca belirli durumlarda söz konusu olabilmektedir. Örneğin, *Pencereden dışarıya bakıyordu*, gibi bir tümcede yer alan *bak-* eylemi biçimsel yaklaşımca geçişsiz olarak adlandırılıp farklı bir kategori içerisinde değerlendirilirken, işlevsel dilbilgisi açısından *bakıyordu* yüklem çerçevesi Erek anlambilimsel rolünü yüklenbildiği için biçimsel yaklaşımca geçişli sayılacak *biliyordu* gibi bir kullanımdan farklı değildir.

Yani, hem *bakıyordu* hem de *biliyordu* yüklem çerçeveleri Erek rolünü üstlenebilecekleri için aralarında Ereğe eklenecek durum eklerinin farklılığı dışında bir fark yoktur.

Bütünceden ortaya çıkan sonuçlara bakıldığında, Tarihsel dönemlerdeki Türk dillerinde olduğu gibi **Çağdaş Türkçede**ki temel edilgen yapının da Erek anlambilimsel rolünü yüklenabilen yüklemlerden oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Türkçenin temel edilgen yapısında, Kılıcı öbeği edilgen tümce içerisinde yer almamaktadır. Edilgenleştirilen eylemin temel üyesi olan Erek, {-I} biçimirimini almış veya yalın durumda bulunmaktadır. Ereğin {-I-} biçimirimini almış olması veya yalın durumda bulunması önemli bir ayrıntıdır; çünkü, {-A}, {-dA}, {-dAn} durumlarından birini alan Erek Özne konumuna gelemmez. Oysaki Türkçede, öznesiz edilgen yapıların yaygın bir kullanıma sahip olmadığını bütüncemizdeki verilerden yola çıkarak söylemek mümkündür. Temel edilgenin edibilimsel işlevine gelince, Türkçenin tarihsel dönemlerinde olduğu gibi günümüz Türkçesinde de edilgenleştirme ile amaçlanan işlev olaydaki katılımcıların değil, olayın öncelenmesidir. Buna rağmen, temel edilgen tümcede, olay sahnelenirken, bakış açısı olayları temel alırken Kılıcı örtükleştirilmiş veya gizlenmiş değildir. Temel edilgende yapılan işin Kılıcısı, metin bağlamı veya dünya bilgisiyle bilinen bir Kılıcıdır. Edilgenleştirme Kılıcı odaklı değildir. Yani, edilgenleştirme özellikle Kılıcıya yönelik herhangi bir işlem içermez. Kılıcı öbeğinin edilgen tümce içerisinde yer aldığı kullanımlar Türkçenin temel edilgen yapısı içerisinde değildirler. Kılıcı öbekli edilgenlerde, Kılıcıya yönelik gerçekleştirilmiş bir işlem söz konusudur. Kılıcı *geri-itme* işleviyle bir anlamda önemsizleştirilmiş ve arka plana itilmiştir. Oysaki temel edilgen tümcelerde, Kılıcıyı gizlemek, önemsizleştirmek, arka plana itmek gibi amaçlar söz konusu değildir. Temel edilgen tümcelerde, *geri-itme* işlevinin bilişsel bir düzeyde gerçekleştirildiği söylenebilir.

Günümüz Türkçesinde Erek gibi bir temel üye yüklenemeyen yüklemler de edilgenleştirilebilmektedir. Ancak, bunun tüm Erek yüklenemeyen yüklem çerçevelerini kapsamadığı anlaşılmıştır. Türkçenin tarihsel dönemlerinde olduğu

gibi, günümüz Türkçesinde de {-(I)l-} ve {-(I)n-} biçimbirimlerinin edilgen dışında orta ve dönüşlü çatının da bir ögesi olabileceği görülmüştür.

Günümüz Türkçesinde, {-(I)l-} ve {-(I)n-} biçimbirimini alıp edilgen kullanım içerisinde yer alan eylemlerin olay durumları açısından özellikleri (183)'deki gibidir.

(183)	kazan- E(x1:kılıcı)(x2:erek)	kararlaştır- E(x1:kılıcı)(x2:erek)	yap- E(x1:kılıcı)(x2:erek)	ver- E(x1:kılıcı)(x2:erek)(x3: alıcı)
	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [+deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]
	uyandır- E(x1:kılıcı)(x2:erek)	götür- E(x1:kılıcı)(x2:erek)	cezalandır- E(x1:kılıcı)(x2:erek)	inan- E(x1:kılıcı)(x2:erek)
	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	[-devingen] Durumsal [±denetleme] [+deneyimleme]
	ulaş- E(x1:kılıcı)(x2:erek)	taşı- E(x1:kılıcı)(x2:erek)	anlat- E(x1:kılıcı)(x2:erek)	yedir- E(x1:kılıcı)(x2:erek)
	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [-bitmişlik] Etkinlik [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]
	geliştir- E(x1:kılıcı)(x2:erek)	evcilleştir- E(x1:kılıcı)(x2:erek)	ilişkilendir- E(x1:kılıcı)(x2:erek)	bile- E(x1:kılıcı)(x2:erek)
	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [-bitmişlik] Etkinlik [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [-bitmişlik] Etkinlik [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [-bitmişlik] Etkinlik [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]
	yakala- E(x1:kılıcı)(x2:erek)	bil- E(x1:kılıcı)(x2:erek)	düzenle- E(x1:kılıcı)(x2:erek)	başla- E(x1:kılıcı)(x2:erek)
	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	[-devingen] Durumsal [+denetleme] Konum [+deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [-bitmişlik] Etkinlik [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [-bitmişlik] Etkinlik [-deneyimleme]

	yürü- E(x1:kılıcı)(x2:erek)
	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [-bitmişlik] Etkinlik [-deneyimleme]

(183)'deki eylemlerin olay durumları açısından görünümüne bakıldığında, *kararlaştır-*, *inan-*, *bil-* eylemleri dışında bütün eylemlerin [+devingen], [+denetleme] ve [-deneyimleme] özellikleri taşıdığı görülmektedir. Ayrıca, *anlat-*, *geliştir-*, *evcilleştir-*, *ilişkilendir-*, *düzenle-*, *başla-* ve *yürü-* eylemleri dışında kalan [+devingen] eylemler [+bitmişlik] özelliğine sahiptir. O halde, bu çalışmadaki bütüncü sınırları içerisinde bir genelleme yapılmak istenirse, Çağdaş Türkçede edilgen bir kullanımda yer alacak eylemlerin [+devingen], [+denetleme] ve [-deneyimleme] özellikleri taşıması, aynı zamanda iki üyeli olması gerektiği gibi bir çıkarımda bulunulabilir. Ancak, *inan-* ve *bil-* eylemlerinde görüldüğü gibi, [-devingen] eylemler de edilgenleştirilebilmektedir. (184)'te görüldüğü gibi, edilgenleştirme süreci, (183)'teki eylemlerin olay durumlarında değişime neden olmuştur.

(184)	kazanıl- E(x2:erek)	kararlaştırıl- E(x2:erek)	yapıl- E(x2:erek)	veril- E(x2:erek)(x3:alıcı)
	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [+deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]
	uyandırıl- E(x2:erek)	götürül- E(x2:erek)	cezalandırıl- E(x2:erek)	inanıl- E(x2:erek)
	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]	[-devingen] Durumsal [-denetleme] Durum [+deneyimleme]

	ulaşıl- E(x2:erek)	taşıtıl- E(x2:erek)	anlatıl- E(x2:erek)	yediril- E(x2:erek)
	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [-bitmişlik] Devingenlik [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]
	geliştiril- E(x2:erek)	evcilleştiril- E(x2:erek)	ilişkilendiril- E(x2:erek)	bilin- E(x2:erek)
	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [-bitmişlik] Devingenlik [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [-bitmişlik] Devingenlik [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [-bitmişlik] Devingenlik [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]
	yakalan- E(x2:erek)	bilin- E(x2:erek)	düzenlen- E(x2:erek)	başlan- E(x2:erek)
	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [+bitmişlik] Değişim [-deneyimleme]	[-devingen] Durumsal [-denetleme] Durum [+deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [-bitmişlik] Devingenlik [-deneyimleme]	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [-bitmişlik] Devingenlik [-deneyimleme]
	yürün- E(x2:erek)			
	[+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [-bitmişlik] Devingenlik [-deneyimleme]			

(184), edilgenleştirme süreci sonunda, (183)'teki eylemlerin olay durumlarında görülen değişimi göstermektedir. (184)'te, (183)'ten farklı olarak [+denetleme], [-denetleme] özelliğine dönüşmüştür. [+devingen] eylemlerde, [-denetleme] özelliğiyle uyumlu biçimde, edilgen eylemin [+bitmişlik] özelliği *Başarı* iken *Değişim* olmuştur. [+denetleme] özelliğinin [-denetleme] özelliğine dönüşmesi, yapılan işi gerçekleştirenin edilgen kullanımda kodlanmamasından olsa gerek. Edilgen kullanımda, Kılıcı değil, Etkilenen Özne konumuna yükselir. Etkilenen ise yüklem çerçevesinde bildirilen işi yapan olmadığı için olay durumlarının [+denetleme] özeliğini koruyacak özellikte değildir. Böylece, [+denetleme] özelliği [-denetleme] özelliğine dönüşmektedir. *Başarı* özelliğinin *Değişim* özelliğine dönüşmesi,

edilgenleştirmenin durumsallaştırma gibi bir işlevi de içermesinden kaynaklı bir farklılaşma olabilir. (183)'teki eylemlerin edilgenleştirme süreci sonunda değişen olay durumları özellikleri yanında, değişmeden kalanları da vardır. Sonuç olarak, genellemeye varılmadan, yalnızca bütünceden yola çıkılarak, Çağdaş Türkçede edilgenlik olay durumları açısından, [+denetleme] özelliğinin [-denetleme] özelliğine, bu değişime koşut olarak [+bitmişlik] özelliğinin ise, *Başarı* iken *Değişim* özelliğine dönüştüğü bir işlem olarak değerlendirilebilir. Eldeki veriden yola çıkılarak yapılacak bir başka çıkarımsa da edilgenleştirme sürecine katılan eylemlerin genellikle [-deneyimleme] özelliğini taşımalarıdır.

Orhon Türkçesinden Çağdaş Türkçeye kadar olan dönemde, Türkçedeki edilgenlik oluşumu, (185)'teki gibi, bir süreçle gösterilmişti. Bütüncemizdeki, örneklerden yola çıkarak, (185)'teki edilgenlik oluşumunun günümüz Türkçesi için de geçerli olduğu söylenebilir.

(185)	EDİLGEN EYLEM OLUŞUMU	
Girdi:	kazan-/yap-/bile- _E (x ₁)Kılıcı (x ₂)Erek	
Düzenek:	1. (x ₁)Kılıcı → Ø (önvarsayım)	
	2. (x ₂)Erek → (x ₁)Erek	
Çıktı:	kazan-ıl-/yap-ıl-/bile-n- _E (x ₁)işlenen	
Genel anlam:	'kazan-/yap-/bile- _E ' yalnızca x ₁ için geçerlidir	

Orhon Türkçesinden itibaren edilgen kullanımın yaygın olarak, {-I} biçimbirimini almış Erek anlambilimsel rolü yüklenen yüklemlerle oluşturulduğu görüldü. Ancak, *yürü-* gibi, Erek anlambilimsel rolü yüklenmemiş yüklemleri de edilgenleştirebilmek olasıdır. Tüm Türkçeyi bağlayan bir genelleme yapmaktansa, eldeki verilerden yola çıkarak, günümüz Türkçesine kadar olan dönemde, edilgenleştirme sürecine giren eylemlerin, (185)'te seçilip gösterilen eylemler gibi, ağırlıklı olarak {-I} biçimbirimi eklenmiş Erek rolü yüklenebilen yüklemlerden seçildiği söylenebilir. Dikkat çekilmesi gereken bir diğer nokta da, geçişli kavramıyla Erek anlambilimsel rolü yüklenebilen yüklem çerçevelerini kastediyor olduğumuzdur. Örneğin, Günümüz Türkçesinde ele aldığımız örneklerden olan *inan-* ve *başla-* eylemleri, {-A} biçimbirimi yüklenebilen üyeye sahip eylemlerdir. Ele aldığımız bir diğer eylem ise *kazan-* eylemidir. Kazan- eylemi, {-I} biçimbirimi alan

bir üye gerektirmektedir. Her iki eylem grubunun zorunlu üyelerinin aldıkları biçimbirimler farklı olsa da, anlambilimsel rol açısından eşit bir değere sahiptirler. Yani, her iki eylemin de zorunlu üyeleri içerisinde Erek vardır. Dolayısıyla, geçişlilik kavramı bizim çalışmamızda, üyelerin aldığı durum eklerine göre değil, anlambilimsel rollere göre belirlenmiştir. Ancak, Türkçede, *yürü-* eyleminde olduğu gibi, Erek anlambilimsel rolü yüklenemediği için sözdizimsel düzeyde bir Nesne de yüklenemeyen eylemler de edilgenleştirilebilmektedir.

(186)	<i>kazan-</i>	<i>inan-</i>	<i>başla-</i>	<i>yürü-</i>
	anlambilimsel			
	E(x1:kılıcı)(x2:erek)	E(x1:kılıcı)(x2:erek)	E(x1:kılıcı)(x2:erek)	E(x1:kılıcı)
	sözdizimsel			
	E(x1:özne)(x2:nesne)	E(x1:özne)(x2:nesne)	E(x1:özne)(x2:nesne)	E(x1:özne)

Günümüz Türkçesinde, temel edilgenin, {-I} biçimbirimini alan ya da yalın durumda bulunan Erek anlambilimsel rolü yüklenmiş yüklemlemelerin edilgenleştirilmesiyle oluştuğu söylenebilir. Bu yapıların temel edilgen olarak kabul edilmesinin tek nedeni diğer edilgen yapılardan daha sık kullanılmaları değil, aynı zamanda olayın öncelenmesine dayanan temel edilgenlik işleviyle koşutluk göstermeleridir. Temel edilgenlik işlevinde Kılıcının örtükleştirilmesinin veya gizlenmesinin söz konusu olmadığı iddia edilebilir. Kılıcı önvarsayımsaldır. Kılıcı öbekli edilgenler, Kılıcının geri-itilmesi gibi bir işlev taşıdıkları, yani kullanım amaçlarında Kılıcıya yönelik bir işlem söz konusu olduğu için, temel edilgenlik işlevinden uzak görünmektedirler. Bunun yanında, Kılıcı öbeği taşımayan edilgenlere oranla daha az kullanılmaktadırlar. Bu yüzden, günümüz Türkçesinde Kılıcı öbekli edilgenlerin, Türkçenin temel edilgen yapısı içerisinde yer almadığı sonucuna varılabilmektedir. Erek anlambilimsel rolü yüklenmemiş yüklem çerçevelerinin edilgenleştirilme oranları, Erek yüklenebilenlere göre daha azdır. Erek rolü yüklenemeyen yüklemlemelerin edilgenleştirilmelerinin Çağdaş Türkçede yaygın olmaması, sözdizimsel düzlemde kişisiz edilgenlerin oranının da az olmasıyla bir bağlantı içermektedir. Bu yüzden, kişisiz edilgenlerin Türkçenin temel edilgen yapısı içerisinde yer almadıkları ve *belirtisiz* bir niteliğe sahip oldukları söylenebilir.

Bu çalışmada Türkçedeki edilgenlik olgusu, özellikle, dönüşlülük ve orta olmak üzere iki çatı ile karşılaştırılarak incelenmeye çalışıldı. Bunun nedeni, bu üç çatının aynı biçimbirimleri, yani, {-I}l- ve {-I}n- eklenmiş eylemleri alan yüklemelerden oluşmuş olmaları gibi biçimsel bir nedene dayanmaktaydı. Biçim-sözdizimsel olarak birbirine benzeyen edilgen, orta ve dönüşlü çatının arasında işlevsel farklar olduğunu beklemek doğaldır. Aradaki farkı biçim-sözdizimsel düzeyde açıklamak tek boyutlu bir bakış açısı yansıtacağından yeterli olmadığına göre, başka araçlara gereksinim olduğu açıktır. Dolayısıyla, edilgen, orta ve dönüşlü çatılar arasındaki farkı görebilmek için biçimsel bir yaklaşım yeterli olmadığına göre, bu çatıların kullanım değerlerine bakmak aralarındaki farkı açıklayabilecek bazı yanıtlar içerebileceği için önemli sayılmalıdır. Bu yüzden bu çalışmada, Türkçedeki edilgenlik, işlevsel dilbilgisi temelinde bir bütünceden yola çıkılarak incelenirken, yalnızca sözdizimsel düzeye değil, anlambilimsel ve edimibilimsel düzeylere de bakılmıştır. Böylece, Türkçede edilgenlik olgusunun biçim-sözdizimsel düzey dışında anlambilimsel ve edimibilimsel düzeylerde gösterdiği özellikler de ortaya konmaya çalışılmış; birçok düzey içeren bu bakış açısı, aynı zamanda, edilgen çatının orta ve dönüşlü çatılardan ayrılan yönlerini açıklayabilme olanağını da sağlamıştır.

Bu çalışmanın amacını belirleyen temel soru, Türkçenin artzamanlı süreçlerle de izlenebilen bir edilgen yapısının olup olmadığı, eğer varsa, bu yapının dilbilgisel, anlambilimsel ve söylem-edimibilimsel işlevlerinin neler olduğuydu. Bütünceden yola çıkılarak, gerçekten Türkçenin artzamanlı süreçlerle de izlenebilen bir temel edilgen yapısının olduğundan rahatlıkla söz edilebilir. Türkçenin temel edilgen yapısının ne olduğuna sırasıyla dilbilgisel, anlambilimsel ve söylem-edimibilimsel açılardan yanıtlar vermeye çalışalım.

Dilbilgisel açıdan bakıldığında, Türkçenin temel edilgen yapısının başlıca belirgin özelliklerinin ortaya çıktığı görülmektedir. Temel edilgenin dilbilgisel özelliklerinden söz etmeden önce, temel edilgenin nasıl belirlendiğine yönelik bir açıklama yapmak yerinde olacaktır. Temel edilgeni, bütünceden belirlemeye çalışırken kullanım sıklığı, önemli ölçütlerden biriydi. Artzamanlı ve eşzamanlı

bütüncede, en çok kullanılmış edilgen yapıların temel edilgeni gösterdiğine yönelik önvarsayımımız en azından nicelik açısından bir gerçeğe gönderimde bulunmaktadır. *Belirtlilik* ve *belirtisizlik* kavramı açısından bakıldığında, belirtisiz dilbilgisel birimlerin sıklık oranının daha yüksek, seyrek olarak kullanılan dilbilgisel birimlerinin ise belirtlilik değerinin yüksek olduğu söylenebilir (Dik 1989: 38). Dolayısıyla, belirtisiz dilbilgisel birimlerin beklenebilirlik oranları yüksektir. Bu yüzden, bütüncemizden yola çıkarak Türkçede temel edilgen yapının ne olabileceği sorusunun yanıtını ararken sıklık oranı temel yol gösterici ölçütlerden birisi oldu. Ancak, temel edilgeni belirlemede tek ölçüt niceliksel bir oran olmamıştır. Özellikle, temel edilgeni belirlerken dilbilgisel, anlambilimsel ve edimbilimsel işlevlerin ortak bir yapıda buluşup buluşmadığına dikkat edildi; çünkü, dilbilgisel olarak sıkça kullanılan bir edilgen yapı birbirinden farklı işlevler yansıtabileceği gibi, seyrek olarak kullanılan bir edilgen yapının temel edilgen yapının edimbilimsel işleviyle örtüşmesi de olanak dâhilindeydi. Dikkat çekici bir diğer nokta ise, dilbilgisel olarak temel edilgen olarak belirlenen bir yapının sınırları çizilebilse bile, anlambilimsel ve edimbilimsel işlevlerin böylesine kesin sınırları olmayabileceğidir. Bunun en önemli nedenlerinden biri, dilin dilbilgisel araçları kolay kolay değişmediği halde o araçları kullandığımız her an sürekli üretiyor, yaratıyor olmamızdır.

Bütünceden yola çıkarak, dilbilgisel düzeyde temel edilgenin ne olduğuna yeniden dönülürse, Türkçedeki temel edilgenin, tarihsel sürecindeki değişiminde bile, köklü bir değişikliğe uğramadığı rahatlıkla söylenebilir. Dilbilgisel açıdan en genel olarak söylenebilecek şey Türkçenin temel edilgeninin yüklemi sınırlı sayıda biçimbirimle kodlanabilmektedir. Tarih boyunca temel edilgenliğin biçimbirimsel olarak kodlanması sık olarak {-I} ve {-In} biçimbirimleriyle sağlanmıştır. Bunun dışında {-IA-} ve {-n-} biçimbirimlerinin kalıplaşmasıyla oluşturduğu varsayılabilecek {-IAn-} biçimbiriminden de söz edilebilir. Ne var ki, bütüncemizde, {-IAn-} biçimbiriminin yalnızca orta ve dönüşlü çatı göreviyle kullanımlarına rastlandı. Yüklemde kodlanmayan edilgenlik Orhon Türkçesindeki birkaç örnek dışında Türkçede görülmemektedir. Temel edilgenin dilbilgisel açıdan diğer bir özelliği, sözdizimsel düzeyde Nesne yüklenebilen yapılar içerisinde yer alabilmesidir. Yalnızca, dilbilgisel açıdan bakılsaydı, temel edilgenin geçişli eylemlerle

oluşturulduğu söylenebilirdi. Ne var ki, işlevsel dilbilgisi açısından bakıldığında, anlambilimsel veya edimbilimsel düzeyle dilbilgisel düzeyin her zaman için örtüşmeyebileceği anlaşılmaktadır. Biçimsel olarak bakıldığında, genel olarak {-I-} belirtme durumu eklenmiş veya yalın durumda bulunan Nesne yüklenebilen eylemler edilgenleştirilebilmektedirler. Oysaki, bu çalışmadaki belirleme adın aldığı durumlara göre değil, anlambilimsel rollere göre yapılmıştır. Temel edilgenin bir diğer özelliği ise, Kılıcı öbeğinin edilgen tümce içerisinde taşınmamasıdır. Kılıcının bir öbek olarak edilgen tümce içerisinde yer alması Klasik Osmanlı Türkçesinden itibaren görülmektedir. Kılıcı öbekli edilgen günümüz Türkçesinde, Osmanlı Türkçesi döneminden daha yaygınsa da Kılıcısı tümcede kodlanmayan edilgenlerden daha sık kullanılmamaktadır. Kılıcı öbekli edilgenin yaygın olmamasının temel edilgenin işleviyle, daha doğrusu Türkçedeki edilgenin en temel işleviyle bağıntısı vardır. Bu bağıntıya, Türkçedeki edilgenliğin edimbilimsel işlevlerinden söz ederken değinilecektir. Temel edilgenin dilbilgisel özelliklerinden söz ederken dikkat çekilmesi gereken bir başka ilginç noktaysa, temel edilgenliğin Nesne yüklenebilen yüklemlemelerden oluşmasına rağmen edilgenleştirmenin katılımcı odaklı olmamasıdır. Biçimsel açıdan ifade etmek gerekirse, Türkçede edilgen, geçişliliği temel alıyor görünürken aslında edilgenlik işlevinde böylesi bir kaygının yer almamasıdır. Paradoksal görünen bu duruma yine temel edilgenin edimbilimsel işlevlerinden söz ederken değinilecektir. Özetle, hem artzamanlı hem de eşzamanlı süreçte Türkçede temel edilgenin, Kılıcı öbeği içermeyen, yüklemi edilgenlik biçim birimiyle kodlanan, tümce düzeyinde belirtme ve yalın durumlarından biriyle kodlanmış bir Nesne içeren yapı olduğu söylenebilir.

Temel edilgenin anlambilimsel düzeydeki özelliklerine bakıldığında, en belirgin özelliğinin Erek anlambilimsel rolü yüklenebilen yüklem çerçevelerini seçiyor olmasıdır. Erek anlambilimsel rolü yüklenemeyen yüklem çerçevelerinin edilgenleştirilmesine günümüz Türkçesinde de seyrek olarak yer verilmektedir. Edilgenleştirilen olay durumlarında ilk üyenin genellikle Kılıcı olduğu anlaşılmaktadır. Yani, bir olay durumunun edilgenleştirilebilirliği katılımcının olayları *istemli* biçimde gerçekleştirip gerçekleştirilememesiyle koşut bir özellik içerir. Bir olay durumlarında, yapılan işi istemli ve bilinçli bir biçimde yapan katılımcının

varlığı olay durumlarının edilgenleştirme sürecini kolaylaştıran bir etken olarak durmaktadır. Bu yüzden, edilgen kullanımlarda olayı gerçekleştirenin neden genellikle Kılıcı olduğu, örneğin neden Güç veya Deneyimleyen olmadığı anlaşılmaktadır. Orta çatıda, ilk üyenin genellikle Güç veya Deneyimleyen olması çatı ayırımının ilk üyeye bağıntılı olduğunu gösteren kanıtlardan bir tanesidir. Dönüştürülebilir yapılar, dönüştürülebilirliğe girecek olay durumlarının ilk üyelerinden Kılıcı isteseler de sözdizimsel ve edimbilimsel düzeyde edilgen çatıdan farklı işlevler içermektedirler. Örneğin, dönüştürülebilirliğin edilgenden ayrılan en önemli işlevlerinden biri Kılıcının aynı zamanda Etkilenen rolünde olmasıdır. Kılıcıdan yola çıkılarak, edilgenleştirilecek yüklem çerçevelerinin ilk üyelerinin ne olacağı konusunda aşağıdaki gibi bir hiyerarşinin varlığı ileri sürülebilir:

(187) [+canlı] > [-canlı]

Bu hiyerarşiye göre, ilk üyesi [+canlı] özelliğe sahip yüklem çerçevelerinin edilgenleştirilmeleri daha kolaydır. [±canlı] anlambilimsel özelliğinin ise aşağıdaki gibi bir hiyerarşiyi taşıdığı varsayılabilir:

(188) [+insan] > [-insan]

Yani bu hiyerarşiye göre, ilk üyesi [+insan] olan yüklem çerçevelerinin edilgenleştirme oranı daha yüksektir. Özetlersek, edilgenleştirilerek aktarılan olay durumlarındaki olayı gerçekleştiren katılımcı, yaptığı işi bilinçli ve istemli bir biçimde yapmalıdır. Temel edilgenin dilbilgisel düzeydeki özelliklerinden söz ederken sözünü ettiğimiz paradoks hala devam etmektedir. Ortada Kılıcı odaklı olmayan, katılımcılardan çok olaya önem veren bir temel edilgenlik işlevi varken, temel edilgen anlambilimsel düzeyde neden bu kadar etkin bir Kılıcı istemektedir? Bu sorunun yanıtını da yine edimbilimsel işlevlerden yola çıkarak bulmaya çalışmak doğru olacaktır. Anlambilimsel düzeyde, artzamanlı ve eşzamanlı bütünceden yola çıkılarak temel edilgenlik noktasında üzerinde durulması gereken bir diğer özellik, eylemlerin veya eylemleri merkez alarak oluşan yüklem çerçevelerinin artzamanlı süreçte büyük oranda bir değişikliğe uğramamış olmalarıdır. Yani, eylemler ve eylemlerin aldıkları üyelerle oluşturdukları yüklem çerçevesinde genellikle bir

değişiklik olmamıştır. Örneğin, Karahanlı Türkçesinde de *aç-* eyleminin oluşturduğu yüklem çerçevesi iki üyeli olduğu gibi günümüz Türkçesinde de iki üyelidir. Hem Karahanlı Türkçesinde hem de günümüz Türkçesinde *açıl-* biçiminde edilgen bir eylem biçimi vardır. Peki uzun yüzyıllar boyunca edilgenleştirme sürecinde değişen bir şey olmamış mıdır? Bütünceden yola çıkarak söyleyebileceğimiz değişiklik, yüklem çerçevesindeki temel üyelere yüklenen anlambilimsel özelliklerdedir. Yani, Orhon Türkçesinde veya Karahanlı Türkçesinde edilgenleştirilecek yüklem çerçevesinin Kılıcısına daha çok özgül-olmayan, genel gönderimi olan özellikler yüklenirdi. Veya çekirdek yüklemlemede Kılıcı özgül-olmayan özelliğe sahipse edilgenleştirilme oranı daha yüksek olmaktadır. Dolayısıyla tarihsel gelişim sürecinde, eylemlerin sözlüksel anlamları ve üye yapıları büyük bir değişikliğe uğramadığı halde, içerisinde yer aldıkları olay durumlarındaki katılımcıların özellikleri edilgenleştirmeyi etkileyen değişimler geçirmiştir. Bu değişim aşağıdaki gibi bir süreçle gösterilebilir.

(189) özgül-olmayan Kılıcı > özgül Kılıcı

Yukarıda verilen süreç, özgül-olmayan Kılıcının edilgen kullanımlarda kullanımının azaldığını değil, zamanla özgül Kılıcıların edilgen kullanımlar içerisinde yer alma oranlarının arttığını göstermektedir. Yani, Türkçenin belgelerle inceleyebildiğimiz ilk dönemlerinde edilgenlik Kılıcısı özgül-olmayan yüklem çerçevelerine uygulanan bir işlemken zamanla edilgenleştirilme özgül olan Kılıcıları da kapsayacak biçimde genişlemiştir. Tam bu noktada, Klasik Osmanlı Türkçesinden itibaren Kılıcı öbekli edilgen tümceler görülmeye başlamasıyla özgül Kılıcıların yüklenebildiği yüklem çerçevelerinin edilgenleştirilme oranının arttığına yönelik bir varsayım ortaya atılabilir. Belirgin ve özgül Kılıcılı yüklem çerçevelerinin edilgenleştirilebilmesi, zamanla Kılıcının bir öbek içerisinde görülebilme olanağını da arttırmış olabilir. Dolayısıyla, edilgenliğin odağı açısından artzamanlı değişimin, aşağıdaki gibi bir süreç içerdiği iddia edilebilir.

(190) Kılıcı odaklı olmayan edilgenleştirme > Kılıcı odaklı edilgenleştirme

Bu süreç, bir anlamda aşağıdaki gibi bir süreci de içeriyor olmalıdır. Bu noktada Dik'in ileri sürdüğü belirtililik kayması kavramı artzamanlı değişim sürecini açıklamakta yararlı olabilir (1989:242). Türkçenin tarihsel sürecinde edilgenlik açısından belirtililik kaymasını, belki de edilgenle diğer çatılar veya başkaca benzer işlevler arasında değil de, edilgenin kendi içerisindeki özellikleriyle değerlendirmek gerekmektedir. Dolayısıyla yukarıda ve aşağıda verilen süreçler, Orhon Türkçesinden günümüze kadar gelen belirtililik kaymasının bir özeti olarak da varsayılabilirler:

(191) Edilgen kullanımda Kılıcının önvarsayılması > Edilgen kullanımda Kılıcının gizlenmesi

Ancak, yukarıdaki sürecin, tamamlanmamış ve hala ilerleyen bir süreç olduğu bütünceden yola çıkılarak söylenebilir. Çağdaş Türkçedeki temel edilgen kullanımlarında da Kılıcıyı örtükletmek, gizlemek gibi temel bir işlevden söz edilemeyeceği kanısındayız. Yani, Çağdaş Türkçede edilgenin Kılıcıyı gizleme veya örtükletme işlevi yaygınlık kazanmış olsa da, bu işlev Kılıcının önvarsayıldığı işlevin önüne geçememiştir. Bütün bu söylediklerimizle bağlantılı bir biçimde, temel edilgenle ilgili söylenecek bir diğer nokta ise, edilgenleştirilen olay durumlarının [+denetleme] değiştirgeni taşıyor olmalarıdır. Bu yüzden, edilgenleştirilen yüklem çerçevelerindeki Kılıcının, [+denetleme] ile koşut bir biçimde [+canlı] ve [+insan] olması gerekmektedir, denebilir. Tüm bütünceden ortaya çıkan en belirgin sonuçlardan bir tanesi de edilgenleştirilen [+denetleme] değiştirgenli olay durumlarının [-denetleme] özelliği kazanmalarıdır. Bu o kadar baskın bir edilgenleştirme görünümüdür ki, sadece temel edilgenlik değil, genelde edilgenlik için olay durumlarına bir [-denetleme] özelliği kazandırma işlemi tanımlaması yapılabilir. Olay durumları açısından bir başka değerlendirme de [±deneyimleme] değiştirgeni açısından yapılabilir. Edilgenleştirilen olay durumlarının genellikle [-deneyimleme] özelliğinde olduğu söylenebilir. Ancak, bu çıkarım şöyle bir nedenden dolayı zayıf varsayım olarak görünmektedir: [+deneyimleme] eylemlerinin sayıca az olması, onların yalnızca edilgenlik kullanımında değil, her kullanımda az örnekle temsil edilmelerine neden olan bir etken olabilir. Bu yüzden, [+deneyimleme] özelliğindeki olay durumlarının edilgenleştirilmelerinde görülen seyrekliği, edilgenlikten bağımsız bir değiştirgen olarak değerlendirmek gereği

ortaya çıkmaktadır. Olay durumları açısından bir başka nokta da [$\pm$ denetleme] değiştirgeniyle ilgilidir. Edilgenleştirme ağırlıklı olarak [+denetleme] özellikli yüklemeler üzerinden yapılırsa da, Eski Anadolu Türkçesinden itibaren görülmeye başlanan Erek anlambilimsel rolü yüklenemeyen yüklemelerin edilgenleştirilebilmesi, nicelik olarak az da olsa, o dönemden bugüne [-denetleme] özellikli yüklemelerin edilgenleştirilmesinde de bir artış görüldüğünü kanıtlamaktadır diyebiliriz. Nicelik olarak azlık, belirtililik kaymasına yol açacak bir süreci henüz yansıtmamaktadır.

Buraya kadar söylenenleri özetlersek, bütüncede incelenen eserlerdeki edilgenleştirilen eylemlerin tümüne bakıldığında hemen hemen hepsinin ortak özelliğinin Erek anlambilimsel rolünü yüklenemeleridir. Edilgenleştirilecek olay durumlarındaki Erek ise, genel olarak, sözdizimsel düzeyde {-I} belirtme durumunu almakta veya yalın durumda kullanılmaktadır. Ayrıca, edilgenleştirilebilen olay durumlarının hemen hemen hepsinin [+denetleme] değiştirgenine sahip oldukları varsayılabilir. Dolayısıyla, Türkçenin hangi döneminde olursa olsun edilgenleştirilecek olay durumlarının çoğunlukla aynı özelliklere sahip olduğu görülmüştür. Başka bir açıdan ifade etmek gerekirse, Erek anlambilimsel rolünü yüklenemeyen yüklemelerin edilgenleştirilme oranları, Erek rolünü yüklenemeyenlerden oldukça düşüktür. Ayrıca yukarıda değindiğimiz gibi, tarihsel dönem içerisindeki değişimden eylemlerin üye sayıları etkilenmediği gibi, edilgen olarak kullanılmalarında da bir değişimin meydana geldiği söylenemez. Yani, örneğın, Orhon Türkçesinde *boğuzlan-* ‘boğazlan-’ biçiminde kullanılan eylem, tüm tarihsel dönemlerde edilgen olarak hemen hemen aynı anlamda kullanılmıştır. Değişim, üyelerin özgüllük değerleriyle sınırlı kalmıştır. Üzerinde durulması gereken bir başka özellik ise, Eski Türkçede dönemdeki eserler dışında tüm dönem eserlerde edilgen eylemlerin genellikle etken biçimleri kullanılmaktadır. Örneğın, Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait Dede Korkut Kitabı’nda, *aç-açıl-*, *avla-avlan-*, *ahtar-* ‘aktar-’ *ahtarıl-*, *bağla-*, *bağlan-*, *bas-basil-*, *bul-bulın-*, *çal-çalın-*, *çap-* ‘yağmala-’ *çapıl-*, *çevür-* ‘çevir-’ *çevrül-*, *del-delin-*, *dep-* ‘tep-’ *depil-*, *dik-dikil-*, *dög-* ‘döv-’ *dögil-*, *dök-dökil-*, *döşe-döşen-*, *düz-düzil-*, *kır-kırıl-*, *kov-kovul-*, *koy-koyıl-*, *kur-kurıl-*, *kert-kertil-*, *kes-kesil-*, *okı-* ‘oku-’ *okın-*, *ög-* ‘öv-’ *ögin-*, *say-sayıl-*, *seç-seçil-*, *sür-süril-*, *tik-* ‘dik-’ *tikil-*, *toğra-* ‘doğra-’ *toğran-*, *tut-tutul-*, *ur-* ‘vur-’-

urul-, *yağmala-yağmalan-*, *yap-yapıl-*, *yaz-yazıl-*, *yık-yıkıl-*, *yırt-yırtıl-* gibi etken-edilgen biçimler bir arada bulunmaktadır. Dolayısıyla, bir eylemin yalnızca edilgen biçiminin bulunması gibi bir durumla karşılaşılmadığı gibi, belirtme durumu almış veya yalın durumda bir Erek yüklenebilen eylemin uygun olay durumlarında edilgenleştirilememesi gibi bir durum da söz konusu değildir. Dede Korkut Kitabı'ndaki etken-edilgen eylem biçimlerine bakıldığında dahi, edilgenleştirilen eylemlerin belirgin özeliği genellemeye varacak kadar ortaya çıkmaktadır. Edilgenleştirmeyi asıl tetikleyen anlambilimsel ve edimbilimsel işlevlerdir. Türkçedeki edilgenin edimbilimsel işlevinden de söz ederek Türkçedeki temel edilgene ve onun işlevine ilişkin resmi tamamlamış olalım.

Türkçenin temel edilgeni, Erek anlambilimsel rolünü yüklenebilen çekirdek yüklememelerle oluşturulmaktaydı. Bu, Türkçede edilgenleştirilen yüklememelerin genel olarak iki üyeli olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, Türkçedeki temel edilgenin edimbilimsel işlevinin Kılıcı veya daha genel anlamda katılımcı odaklı olması beklenirdi. Ne var ki, tam tersine Türkçenin temel edilgen işlevinde Kılıcıyı gizlemek veya örtükletmek gibi bir amaç gözlemlenmemektedir. Türkçedeki temel edilgenin edimbilimsel işlevi, kısaca, olay durumlarında aktarılan olayın/işin sahnelenmesi olarak özetlenebilir. Metin üreticisi, olayın katılımcılarını gizleme amacı taşımadan olayı sahnelemektedir. Kılıcı, çıkarımsal olarak bilinmekte veya metin bağlamından hareketle sezilmektedir. Bu anlamda Türkçede, temel edilgen anlamsal olarak öznesiz bir edilgen gibi davranmaktadır, denebilir. Yani, temel edilgende Kılıcı bazen *İstanbul kalabalık bir şehir olarak bilinir*, tümcesindeki gibi, o kadar önvarsayılr ki geçişsiz eylemlerle kurulan *Bahçede koşulur* gibi, kişisiz edilgenlere anlamsal olarak yaklaşır. Bunun nedeni, temel edilgende Kılıcının bazı durumlarda metin bağlamında değil, bilişsel düzeyde silinmesi, daha doğrusu önvarsayılmasıdır. Yani, Kılıcının geri-itildiği bir dilbilgisel hareket veya taşıma hiç gerçekleşmemiş gibidir. Givón'un İngilizcede edilgenleri *geri itmeli edilgenler* ve *geri itmeli-olmayan edilgenler* olarak ikiye ayırdığını hatırlayalım. Geri itmeli edilgenler *The body was found on the beach (by John)* 'Ceset (John tarafından) kumsalda bulundu' gibi tümceleri, geri itmeli-olmayan edilgenler ise, *They found the body on the beach* 'onlar ceseti kumsalda buldular' gibi tümceleri içermekteydi

(1990: 676). Türkçedeki temel edilgen, dilsel kodlamaları kullanmaksızın adeta bilişsel düzeyde bir *geri-itme* işlemi yansıttığı için, Givón'un ayrımıyla geri itmeli-olmayan edilgen gibi davrandığı söylenebilir. Yani, sanki temel edilgenin hiç belirgin bir Kılıcısı olmamıştır veya Kılıcının kim olduğu o kadar da önemli değildir. Özellikle Türkçenin ilk dönemlerinde edilgenleştirilen olay durumlarının Kılıcıları *herkes* sözcüğü gibi, o kadar genel anlamlıdır ki neredeyse geri itmeli-olmayan edilgenlerle anlamsal olarak eşdeğer edilgen kullanımlar ortaya çıkmaktadır. Aslında, hem kişisiz edilgenlerde hem de temel edilgenlerde Kılıcı öbeğinin olmaması, iki edilgen yapıda da katılımcılardan çok olayın öncelendiğine ilişkin işlevin geçerli olduğunu gösterir bir kanıt olarak durmaktadır. Tarihsel süreç içerisinde, Kılıcı zamanla daha özgül olarak metinde kodlanabilse bile, olayın öncelendiği edimbilimsel işlevin, günümüz Türkçesinde de temel edilgenin temel işlevi olarak varlığını sürdürdüğünü bütünceden çıkan veriler ışığında anlayabiliyoruz. Türkçedeki edilgenleştirmede, olayı yapılan işi sahneleme o kadar güçlü bir işlev olarak durmaktadır ki, edilgenleştirilen yüklem çerçevelerinin olay durumlarının ağırlıkla [+devingen] olması, bir anlamda bu savı destekliyor gibi görünmektedir. Yani, içinde hareket taşıyan olay durumlarının sahnelenmesi edilgenleştirmenin daha dikkat çekici bir gösteri haline dönüşmesine yol açıyor olabilir. Hatta Türkçede bu eğilim o kadar güçlüdür ki, Türkçe bir olay durumunu edilgenleştirmek istiyorsa, ona biraz hareket kazandırma araçlarını işleme koyuyor gibidir. Örneğin, neden birçok Erek anlambilimsel rolü yüklenemeyen *yürü-* gibi eylemler edilgenleştirilebiliyorken *öl-* eyleminin *ölin-* biçimi yoktur? *Öl-* eylemi o kadar durağandır ki, edilgenleştirmenin olayı sahneleme işlevine yetişememektedir. Bunun üzerine, dil değişik araçlarıyla harekete geçmekte ve *öl-* eylemine adeta bir canlılık kazandırmaya çalışmakta; yani ortaya *öldür-* eylemi ortaya çıkmaktadır. Artık, *öl-* eylemi, *öldür-* eylemine dönüşerek katılımcıları olan dilsel bir sahnelemeye uygun hale gelmektedir. Birinin ölmesi, durağan olduğu için edilgenleşemediği halde, birinin birini öldürmesi, hareket içerdiği için edilgen yapı için uygun olay durumları özelliği sunmaktadır.

Büyük olasılıkla, Türkçede edilgen çatıyı, orta ve dönüşlü çatıdan kesin olarak ayıran biçim-sözdizimsel özelliklerden yoksunuz. Edilgen, orta ve dönüşlü çatı aynı

biçimbirimleri almakta, benzer yüklem çerçevelerini taşımaktadırlar. O halde, edilgen, orta ve dönüşlü çatıyı birbirinden ayıran özelliklerin anlambilimsel ve edimbilimsel düzeyde bazı özellikler içermesi beklenir. Anlambilimsel düzeyde yüklem çerçevesindeki üyelerin [$\pm$ insan], [$\pm$ canlı] gibi özellikleri, bazı ayrımlar ortaya koyabilmektedir. Bir başka ayırım olay durumları değiştirgenlerinden [$\pm$ denetleme] ile yapılabilmektedir. Edimbilimsel işlevler açısından bakıldığında, dönüşlü çatı, [+denetleme] değiştirgeni taşıyan olay durumlarında Kılıcının yaptığı işten etkilendiği durumları göstermektedir. Oysaki orta çatıda [-denetleme] değiştirgenine sahip olay durumları aktarılmaktadır. Orta çatıdaki ilk üye, dönüşlü çatıda olduğu gibi olayın gerçekleştiricisi değildir; ama dönüşlü gibi olaydan etkilenmektedir. Orta çatıda eylemin gerçekleştiricisi genellikle gizil bir *Güç*tür. Edilgen çatı, her ne kadar orta çatı gibi [-denetleme] özelliği taşısa da aktarılan eylemin gerçek ve bilinen bir Kılıcısı olabilmektedir. Edilgen ve orta çatıyı ayıran bir diğer nokta ise, edilgen tümcenin bir etken tümce içerdiği düşüncesidir. Örneğin, *Ağaç devrildi*, tümcesi, edilgen bir tümceyse, *Ali ağacı devirdi*, gibi bir etken tümceyle karşıtlık oluşturmakta veya *Ağaç Ali tarafından devrildi*, gibi bir tümceye eşdeğer durmaktadır. Ancak, ağacın devrilmesi kendi kendine oluşan bir olayı yansıtıyorsa, bir başka açıdan *devril-* eyleminin gerçekleştiricisi gizil bir *Güç* ise, herhangi bir tümceyle karşıtlık oluşturmayacaktır. Dönüşlü ile orta çatı karşılaştırıldığında, iki çatının kesiştiği ortak bir nokta var gibi görünmektedir. Örneğin, *Dağ yıkıldı* veya *Ağaç devrildi* gibi tümcelerde, Özne konumundaki üyeler [-insan] ve [-canlı] anlambilimsel özellikli oldukları için dönüşlü çatı ile kesişme noktaları oldukça uzak durmaktadır. Ancak, *Adam boğuldu*, *Çocuk sevindi* gibi tümceler, [+insan] ve [+canlı] üyeler içerdikleri için dönüşlülük işlevine yakın durmaktadırlar. Dönüşlülük Kılıcının tamamen istemli bir eylemi sonucu gerçekleşmektedir. Oysaki, *Adam boğuldu*, gibi bir tümce, Özne olan üyenin tamamen isteği dışında gerçekleşmektedir. Yani, *Adam* yapılan işten etkilenendir; ama, yapılan işin gerçekleştiricisi değildir. O halde, *Adam boğuldu*, *Çocuk sevindi*, gibi tümceler kendi kendine gerçekleşen bir olayı yansıttıkları için orta çatı içerisinde düşünülebilirler. Ne var ki, bu noktada orta çatı için bir ayırım yapma gereği ortaya çıkmaktadır. *Dağ yıkıldı*, ile *Adam kötü haberi duyunca yıkıldı*, tümcelerinin her ikisi orta çatı sayılsa da aralarında belirgin bir fark vardır. [$\pm$ insan] ve [$\pm$ canlı] özellikler

noktasındaki ayrımlardan söz etmiştik. *Dağ yıkıldı*, tümcesini, *Adam kötü haberi duyunca yıkıldı*, tümcesinden ayıran bir başka nokta ise, *Dağ yıkıldı* tümcesinde gizil bir Güç bulunmasıdır. Aslında, *Adam kötü haberi duyunca yıkıldı*, tümcesinde de gizil bir Güç var gibidir; çünkü, *yıkıl-* eylemini gerçekleştiren doğrudan doğruya adamın kendisi değil gibidir. Ama yine de, *Adam kötü haberi duyunca yıkıldı*, tümcesinde *adam* gönderimi, az da olsa adamın yapılan işte bir etkisi bulunduğu izlenimini vermektedir. Üzerinde durulması gereken bir başka varsayım, *Adam kötü haberi duyunca yıkıldı*, tümcesindeki *yıkıl-* eyleminin kalıplaşarak artık *yık-* eyleminden başka bir anlama gelen bağımsız bir eylem haline gelmiş olmasına dayanmaktadır.

Bu çalışmada, yanıtı aranan sorulardan biri de Türkçede edilgenliğin artzamanlı kaynağının ne olduğuydu. Daha önce, Haspelmath'ın edilgenliğe ilişkin artzamanlı kaynaklarından söz edilmiş, Türkçedeki edilgenlik gelişiminin Haspelmath'ın ortaya koyduğu dönüşlü→karşıt-ettirgen→edilgen biçimindeki süreci izlemiş olabileceği üzerinde durulmuştu (1990: 54). Ne var ki, Türkçenin belgelerle incelenebilen dönemi olan Orhon Türkçesinden Çağdaş Türkçeye kadar olan dönem ele alındığında, Türkçedeki edilgen yapının asıl kaynağının görülebileceği belgelerden ve dolayısıyla bulgulardan uzak olduğu anlaşılmaktadır. Aslında, Orhon Türkçesinde edilgenliğin bağımsız bir çatı olarak görülmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, Türkçedeki edilgenliğin artzamanlı kaynağının ne olduğunu bulabilmek için Orhon Türkçesinden daha eski metinlere ihtiyaç olduğu varsayımı, bu çalışmadan ortaya çıkan tartışmalı bulgulardan bir tanesidir. Orhon Türkçesinden daha eski metinlere ulaşamadığımız halde, Türkçenin artzamanlı kaynağının dönüşlü ya da orta çatı olabileceği konusunda yeterince veriye sahip durumdayız. Daha önce de söylendiği gibi, hem biçimsel hem de işlevsel olarak, edilgen, orta ve dönüşlü çatının birbirine oldukça yakın durması, edilgenliğin artzamanlı kaynağı hakkında orta ve dönüşlü çatı üzerinde durulması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu çalışmada, Orhon Türkçesinden itibaren edilgen yapıların görüldüğü varsayılsa da, Erdem'in Orhon Türkçesindeki yapıları dönüşlü/orta çatılar biçiminde, belki bir ortak işlev içinde düşündüğünü de yeniden hatırlatmakta yarar var (2000: 180). Orhon Türkçesinde edilgen olarak değerlendirdiğimiz yapılar

dönürlü veya orta olarak değerlendirilse bile, daha öncesine gidilemeyeceği için Haspelmath'ın yaptığı gibi tüm süreçleri içeren bir artzamanlı kaynak ortaya koymanın (bknz. Şema 8), daha eski veya başkaca belgeler bulunmadan bir tahmin ve olasılıktan öteye gidemeyeceği kesin gibi görünmektedir.

Dik'in (1989) belirttiği *belirtlilik kayması*, etken ve edilgen karşıtlığı üzerinde değerlendirildiğinde, edilgenliğin belirtisiz olma noktasında az da olsa ilerlediği söylenebilir. Ancak, belirtlilik kaymasının etkenden edilgene doğru bir süreç olarak ilerlediğini söyleyebilecek niceliksel ve niteliksel veriden yoksun sayılırız. Yani, edilgenliğin, nispeten ilerleyen tarihsel dönemlerde artması, etken kullanımların yerini alacak bir görünüm sergilememektedir. Daha önce sözü edilen aşağıdaki değişimler, belirtlilik kayması kavramı altında değerlendirilebilirler.

(189') özgül-olmayan Kılıcı > özgül Kılıcı

(190') Kılıcı odaklı olmayan edilgenleştirme > Kılıcı odaklı edilgenleştirme

(191') Edilgen kullanımda Kılıcının önvarsayıması > Edilgen kullanımda Kılıcının gizlenmesi

Özgül-olmayan Kılıcılar ağırlıkla edilgen kullanımlarda yer alabilirken zamanla bu durumun değiştiği, bütünceden çıkan verilerden anlaşılmıştır. Demek ki, belirtisiz konumda olan *özgül Kılıcı* zamanla belirtili konuma gelmek için değişim geçirmiştir ve belki de hala geçirmektedir. Aynı biçimde *Kılıcı odaklı edilgenleştirme* ve *edilgen kullanımda Kılıcının gizlenmesi* işlevleri zamanla belirtisiz olma noktasına doğru ilerlemişlerdir.

Erdem (2000), Türkçede edilgen yapının artzamanlı görünümelerini aktarırken *ol-*, *et-*, *kıl-* gibi yardımcı eylemlerle oluşturulan edilgenleri *birleşik eylemler* (compound verbs) başlığı altında vermektedir. Bu çalışmada, daha çok edilgenliğin anlambilimsel ve edibilimsel işlevleri üzerinde çalışıldığı için biçimsel görünümleri üzerinde ayrıntılı olarak durulmadı. Ancak, kısaca, Erdem'in yardımcı eylemler çerçevesinde ele aldığı artzamanlı edilgenlik görünümleri üzerinde kısaca durmakta yarar var. Erdem, Orhon Türkçesinde *bol-* 'ol-' ve *kıl-* 'kıl- yap-, et-

'eylemlerinin yardımcı eylem olarak edilgen biçimlerinin olmadığını söylemektedir. (192)'deki *kıl-m-* 'yaratıl-' kullanımında ise *kıl-* eyleminin yardımcı eylem değil, bağımsız bir eylem olduğunu söylemektedir (2000: 183):

(192) a. Üze kök teñri asra yağız yer *kıl-m-tukda*, ekin ara kişi oğlu *kıl-m-mış*.
Üstte mavi gökyüzü altta yağız yer yaratıl-UL iki arasında insan oğ(ı)l-3.TK yaratıl-GEÇ

'a. Üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer **yaratıl**-dığında, ikisinin arasında insan oğulları **yaratıl**-mış. (KT D 1)'

Erdem, Karahanlı Türkçesinde, yardımcı eylem olarak kullanılan *bol-* 'ol-', *it-* 'et-' ve *kıl-* 'kıl-' eylemlerinin edilgen biçimi olmadığını söylemektedir (2000: 187). Bu açıdan Orhon Türkçesiyle Karahanlı Türkçesinin örtüştüğü söylenebilir. Eski Anadolu Türkçesinde yardımcı eylem kullanımının artmaya başladığını söyleyen Erdem, bunu diğer dillerden yapılan alıntıların artmasına bağlamaktadır (2000: 192). Bilindiği gibi, günümüz Türkçesinde de *sabret-*, *arz et-* birleşik eylemlerinde olduğu gibi, yardımcı eylemler yabancı kökenli sözcüklerin yüklem olarak kullanılabilmesini sağlamaktadırlar. Erdem, Eski Anadolu Türkçesinde, Orhon ve Karahanlı Türkçesinden farklı olarak *eyle-* ve *buyur-* yardımcı eylemlerinin bulunduğunu not düşmektedir. Orhon Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde *bol-* biçimindeki yardımcı eylem, Eski Anadolu Türkçesindeki biçimi, günümüz Türkçesinde olduğu gibi *ol-* biçimini almıştır. Erdem, *it-* yardımcı eyleminin genellikle geçişli, seyrek olarak geçişsiz, *ol-* yardımcı eyleminin genel olarak geçişsiz, *eyle-* ve *kıl-* yardımcı eylemlerinin ise hem geçişli hem de geçişsiz birleşik eylemler oluşturduğunu söylemektedir. Eski Anadolu Türkçesinde, *it-* yardımcı eyleminin edilgen biçimi kullanılmamaktadır. *Ol-* yardımcı eyleminin ise, etken ve edilgen biçimlerinin hemen hemen benzer anlamda kullanıldığı durumlar vardır (2000: 194):

(193) a. <onlar> ceng itdiler. '(Onlar) savaştılar.'
b. Ahşama degin qatı ceng oldı... 'Akşama kadar şiddetli savaş oldu.'
c. Ol gün acāib muhkem ceng *ol-m-di*. 'O gün çok şiddetli savaş oldu.'

(193a)'da Özne (onlar) varken (193b-c) kullanımlarında Özne yoktur. (193c), edilgen bir kullanım olsa da, anlamsal olarak aralarında bir fark yoktur. (193b) öznesiz bir yapı gibi dururken (193c) kişisiz edilgen özelliği sergilemektedir. Erdem'in aktardığı bu örnek, edilgenin edimbilimsel işleviyle ilgili ortaya koyduğumuz çıkarımları destekler görünmektedir. (193b)'de, aktarılan olayın katılımcıları verilmemiştir. Zaten aktarılmak istenen, katılımcılardan çok olayın kendisidir. Ayrıca, etken bir tümce olduğuna göre, katılımcıların örtükleştirilmesi gibi bir işlevden de söz etmek olası değildir. (193c)'de, (193b) ile anlamsal olarak hemen hemen benzer bir edilgenlik kullanımı, (193b)'de olduğu gibi (193c)'de de katılımcılardan çok olayın sergilendiği bir edimbilimsel yapılanma içerdiğini göstermektedir. Eğer, (193c)'de katılımcıları örtükleştirmek gibi bir amaç güdülseydi, onunla eşdeğer bir kullanım olan (193b)'de açık katılımcılar görmemiz gerekirdi. Ne var ki, *ceng ol-* eyleminin hem etken hem de edilgen kullanımında Kılıçlar önvarsayımsaldır. Öyle ki, Kılıcının önvarsayımsal olduğu, (193b) ve (193c) tümceleri arasında etken ve edilgen farkı kalmamıştır. Dolayısıyla, Türkçedeki edilgen kullanımlarda katılımcıların değil, olay durumlarının sahnelendiği çıkarımı bir anlamda desteklenmiş olmaktadır. Erdem, Eski Anadolu Türkçesinde *it-* yardımcı eyleminin edilgen kullanımı olmadığı için, edilgenleştirilmek istendiğinde *olun-* yardımcı eyleminin kullanıldığını söylemektedir. Örneğin, *defn it-* 'defn et-, göm-' eyleminin edilgen biçimi *defn idil-* değil, *defn olun-* biçiminde gerçekleşmektedir (2000: 195). Osmanlı Türkçesi dönemine gelindiğinde, bütüncemizdeki örneklerden de anlaşıldığı gibi, yardımcı eylemlerle kurulan edilgen yüklemelerde bir artış gözlenmektedir. Eski Anadolu Türkçesinde görülen, yabancı kökenli sözcük alımı Osmanlı Türkçesinde çok daha fazlaşmıştır. Bu da yabancı sözcükleri yüklem olarak kullanmayı sağlayan yardımcı eylem kullanımını arttırmıştır. Erdem, Osmanlı Türkçesindeki yardımcı eylemlerin oluşturduğu birleşik eylemlerle edilgenlik kullanımı arasında bir fark olmadığını söylemektedir. Osmanlı Türkçesinde, Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi *it-* yardımcı eyleminin *idil-* gibi bir edilgen kullanımı görülmez, onun yerine *olun-* eylemi kullanılmıştır. Örneğin, *redd id-* 'reddet-' birleşik eyleminin edilgen biçimi *redd olun-* biçimindedir. Ancak, Erdem, Osmanlı Türkçesinin sonlarına doğru *it-* eyleminin edilgen biçimi olan *idil-* biçiminin kullanılmaya başladığını da not düşmektedir. Örneğin, *meks it-* 'kal-' eyleminin edilgen biçimi hem *meks idil-* hem

de *meks olun-* olabilmektedir (2000: 204-5). Günümüz Türkçesinde, *et-* ve *ol-* yardımcı eylemlerinin sırasıyla *edil-* ve *olun-* biçimindeki edilgen kullanımları mevcuttur.

NOTLAR

¹ Orhon yazıtlarının çevirisinde Tekin (1998) temel alınmıştır. Tümcelerin Orhon yazıtlarında geçtiği yere gönderimde bulunan kısaltmalar şöyledir: **KT**: Kül Tigin yazıtı, **BK**: Bilge Kağan yazıtı, **T**: Tunyukuk yazıtı, **D**: Doğu yüzü, **B**: Batı yüzü, **G**: Güney yüzü, **K**: Kuzey yüzü. Örneğin, (T B 2) kısaltması, Tunyukuk yazıtı, Batı yüzü 2. satır demektir.

² Bulunma durumu (BUL) olarak gösterdiğimiz {+kA} biçimbirimini Talat Tekin, *verme-bulunma durumu* olarak adlandırmıştır (2003: 110). Bu yüzden, {+kA} biçimbirimini bilindik bulunma durumunun yansıttığı anlamdan daha geniş bir anlamda düşünmek gerekmektedir.

³ Çalışmanın sonunda yer alan **Ek 1**'de, incelenen eylemlerin hangi metinlerden alındığına, eylemlere anlam verirken ve köklerinin hangi sözcükler olduğunu belirlerken hangi kaynaklardan yararlandığına ilişkin tablo biçiminde bir *Eylem Sözlükçesi* verilmiştir. Ek 1'de yer alan Eylem sözlükçesinde ayrıca her eylemin *olay durumları* da belirtilmiştir.

⁴ **tur-* eylemine yüklenecek ilk üyenin Kılıcıdan çok *sıfır üye* olduğu varsayılabilir.

⁵ Kılavuzun ('yerçi') kağanın emriyle öldürüldüğünü, (8g)'den hemen sonra gelen, *Buñ-ad-ıp kağan* "Yel-ü kör" te-miş "Sıkılıp kağan 'Sürün atları!' demiş.", (8ğ) tümcesinde geçen kağan sözcüğünden çıkarsamayla söylemekteyiz.

⁶ Çalışmamızda bu diyalektlerden yalnızca Karahanlı Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesine ait metinler incelenecektir. Bunun nedeni, Türkiye Türkçesinin tarihsel gelişim sürecinin bu diyalektler yoluyla günümüze kadar gelmiş olmasıdır (bkz: dipnot 7). Ancak, bunu söylerken, tüm diyalektlerin birbirinden bağımsız değiştiğini ya da birbirlerini etkilemediklerini kastetmiyoruz. Türkçenin günümüzdeki Türk dillerini de besleyen en genel iki diyalekti vardır: *Doğu Türkçesi* ve *Batı Türkçesi*. Batı Türkistan'da kalan ve Hakaniye Türkçesini devam ettirenlerin dili, *Doğu Türkçesi* veya *Kuzey-Doğu Türkçesi* olarak adlandırılmaktadır. Hakaniye, yani Doğu Türkçesinden farklı olarak gelişen diğer Türk yazı diline Batı Türkçesi denmektedir. Batı Türkçesinin iki diyalekti vardır: *1. Oğuz Türkmen grubu veya Güney-Batı Türkçesi*, *2. Kıpçak Grubu veya Kuzey-Batı Türkçesi*. Türkiye Türkçesi Batı Türkçesinin Oğuz Türkmen grubu veya Güney-Batı Türkçesi diyalektine girmektedir. Dolayısıyla Güney-Batı Türkçesinin tarih içerisindeki gelişim süreci içerisinde izlenen artzamanlı yol ne ise, bu artzamanlı süreci hangi diyalektler ve o diyalektlerin hangi eserleriyle gözlemleyebiliyorsak, bu çalışmada da o diyalektler ve o diyalektlere ait seçilmiş eserler bütüncede yer alacaktır.

⁷ Ayrıca, Güney-Batı Türkçesinin ana kolunu, Anadolu ve Rumeli bölgesinde kurulmuş olan Türkiye Türkçesi oluşturmaktadır. Türkiye Türkçesine gelinceye kadar anadilimizin geçirdiği dönemleri şöylece özetleyebiliriz: *1. Ana Türkçe ya da ilk Türkçe*: Oluşumu, Orhon Yazıtları döneminden çok eskiye, Milattan çok öncelere uzanan dönem, *2. Eski Türkçe*, *3. Karahanlı Türkçesi*, *4. Eski Anadolu Türkçesi*, *5. Osmanlıca ve Yeni Türkçe*. Daha önce de değinildiği gibi, Türkiye Türkçesinin gelişim evreleri böyle bir süreç izlediği için, örneğin Eski Türkçe döneminde yer alan Eski Bulgarca ya da Orta Türkçe döneminde yer alan Çağatay Türkçesi dönemine ait eserler incelenmedi (bkz: dipnot 6).

Her ne kadar Türkçenin bütün dönemleri ve lehçeleri arasında benzerlikler, etkilenmeler varsa da Türkiye Türkçesinin doğrudan doğruya tarihsel gelişim süreci içerisinde yer alan dönemlerini ele almak hem bütüncenin tutarlılığı hem de sağlıklı bir biçimde daraltılabilmesi açısından gerekli bir yöntem olarak görüldü.

⁸ Tanrının yapacağı şeylerin yazılı olarak bulunduğu manevi levha; ilahi ilim.

⁹ Ercilasun, Osmanlı Türkçesinin, Genç Kalemler hareketinin yarattığı Arapça ve Farsça tamlamalardan uzak daha sade bir Türkçeyle sona erdiğini söylemektedir (2004: 461).

¹⁰ Öte yandan, 16. yüzyılda Türkçede artan yabancı sözcüklerin kullanımına karşı bir tepkinin de doğduğu görülmektedir. Bu tepki yazın tarihimizde **Türki-i Basit** olarak bilinen akımın temsilcileri Tatalı Mahremi ve Edirneli Nazmi'den gelmiştir. Ancak Türki-i Basit Osmanlı şairlerini etkileyecek, sade bir dille yazmalarını sağlayacak kadar etkili olamamıştır (Mengi 1995: 153).

¹¹ Tanzimat döneminde Şinasi'nin ağır bir üsluba kaçmadan yazdığı şiirler ile **Tercümân-ı Ahvâl** ve **Mecmua-ı Fünûn** gibi gazeteler, sade bir Türkçe noktasında kendisinden sonra geleceklere öncülük etmişlerdir (Gülensoy 2005: 220).

¹² *Bersiy*e diye bir sözcük yoktur aslında. Romanın baş kahramanı Bihruz Bey bir şiirde geçen “bir siyeh” sözcüklerini yanlışlıkla “bersiy”e biçiminde okumuştur.

¹³ Türkiye Türkçesi terimi, yalnızca Türkiye cumhuriyeti sınırları içerisinde konuşulan Türkçeyi değil, Osmanlı devletinden ayrılıp komşu devletlerin sınırları içerisinde kalan Rumeli lehçeleri ve Kıbrıs lehçesi gibi Türkçeleri de kapsar. Bunun yanında yakın zamanda ve günümüzde de sürmekte olan göçler Türkiye Türkçesinin konuşma sınırlarını genişletmiştir. Ülkeler açısından bakıldığında kullandığımız Türkçenin Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya, Rusya, Arap Ülkeleri (Suriye vb.), Amerika Birleşik Devletleri ve Almanya gibi ülkelerde konuşulduğu görülmektedir (Karamanlıoğlu 2002: 67; Tekin ve Ölmez 1999: 156-57). Ancak, bu çalışmada, Türkiye Türkçesi terimi ile Türkiye cumhuriyeti sınırları içerisinde kullanılan ölçünlü dil (İstanbul ağzı) kastedilmektedir. Böylesi bir sınırlandırma gereklidir; çünkü Türkiye Türkçesinin farklı **Anadolu diyalektleri** ve **Rumeli diyalektleri** olmak üzere iki ayrı diyalekti vardır. Ayrıca, Anadolu diyalektinin de **Karadeniz diyalektleri**, **Doğu Anadolu diyalektleri**, **Orta Anadolu diyalektleri**, **Batı Anadolu diyalektleri** gibi altgrupları vardır (Tekin ve Ölmez 1999: 158). Dolayısıyla, Türkiye Türkçesinin bütün bu diyalektlerini edilgenlik açısından değerlendirmek bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Bundan dolayı, bu çalışmada Türkiye Türkçesi terimi ölçünlü dile gönderimde bulunularak kullanılmıştır.

¹⁴ Türk Tarihi Tedkik Cemiyetine (Türk Tarih Kurumu) aynı amaçlarla donanmış koştur bir dernek olarak kurulan Türk Dili Tedkik Cemiyeti (Türk Dil Kurumu), dilbilim, sözlükbilim, dilbilgisi, sözdizimi, etimoloji gibi konularda çalışan toplulukların hazırladığı 1. Türk Dil Kurultayı ile 26 Eylül 1932'de toplanmıştır.

ALTINCI BÖLÜM

SONUÇ

Türkçede edilgenlik üzerine yapılmış çalışmalara bakıldığında daha çok biçimsel bir bakış açısı seçildiği görülmektedir. Biçimsel yaklaşımla yapılan edilgenlik çözümlenmeleri, doğal olarak tek yönlü ve tek boyutlu bulgular ortaya koymuştur. Türkçedeki edilgen yapıların biçimsel çözümlenmeleri, özellikle anlambilimsel ve edimbilimsel düzlemlerde yetersiz kaldığı için edilgenliği dilin bütün yönleriyle kapsamayan betimlemeler içermektedir. Bu çalışma, edilgen tümcelerin biçimsözdizimsel özelliklerini incelediği gibi, anlambilimsel ve edimbilimsel düzlemlerdeki görünümüne de açıklık getirmeye çalışmıştır. Özetle, bu çalışma, işlevsel dilbilgisi temelinde dilin bütün yönlerini de göz önünde bulundurarak Türkçedeki edilgenliğe geniş açıklamalar getirebilmeyi amaçlamıştır.

Biçimsel yaklaşımlarca incelenen edilgen yapılar, genellikle bir bağlam içerisinde değil, bir tümce olarak ele alınıp incelenmişlerdir. Bağlamdan yoksun bağımsız edilgen tümcelerin, edilgenin edimbilimsel işlevleri noktasında açıklamalar getirebildiğini söylemek zordur. Biçimsel yaklaşımlar edime değil, edince önem verdikleri için seçilen edilgen tümceler genellikle bir veri tabanına değil, araştırmacının üretimine dayanmaktaydı. İncelenen örnekler, araştırmacının kendi üretimi olduğu için, bulguların yönlendirilmiş bilgiler içereceği kolaylıkla varsayılabilir. Bu çalışmada, bütüncü temelli çözümlenme yöntemi kullanılmıştır. Böylece, dilin gerçek kullanımları üzerinden, metin söylemini ve edilgen tümcelerin metin söylem içindeki değerini önemseyen bir yaklaşımla Türkçedeki edilgenlik çözümlenmeye çalışılmıştır. Bunun sonucunda da, bizim yönlendirmemiz olmadan, edilgenliğin işlevsel görünümleri bütüncü çözümlenmeleriyle ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Türkçedeki edilgenliğin eşzamanlı çözümlenmeleri, edilgenin diğer çatılarla olan işlevsel benzerliklerini açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Daha da önemlisi, edilgenin tarihsel süreç boyunca değişim çizgisini görmeden temel edilgenin ne olabileceğine ilişkin sorunun yanıtlanması da oldukça zor görünmektedir. Bütün bunlardan dolayı, bu çalışmada, bütüncü sınırları yalnızca eşzamanlı metinleri değil, Türkçenin tarihsel dönemlerine ait metinleri de kapsamıştır. Türkçenin belgelerle izleyebildiğimiz ilk dönemi olan Orhon Türkçesinden başlayarak, Uygurca, Karahanlı Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi, Klasik ve Yeni Osmanlıca dönemlerinden seçilen metinler, bu çalışmanın artzamanlı bütüncesini oluşturmuştur.

Artzamanlı bütüncü çözümlenmesinden de yararlanarak Türkçedeki edilgen yapıya hangi yapının kaynaklık ettiğini bulmak temel edilgenin hangi edilgen türü olduğunu bulmayı da kolaylaştıracak bir bağıntı içermekteydi. Ne var ki, Türkçedeki edilgenin artzamanlı kaynağını bütünceden yola çıkarak çözümlenmek kesin bir bulguya ulaşılabilecek bir biçimde gerçekleştirilemedi. Bunun en önemli nedeni, Orhon Türkçesinde bile edilgenin varlığının anlaşılmasıydı. Yani, Orhon Türkçesinden daha eski metinlere ulaşma olanağımız şu an olmadığı için, edilgenin değişim sürecini gözlemlemek ve bu süreç hakkında yorum yapmak oldukça zordur. Ancak, Türkçedeki edilgen yapının kesin olarak artzamanlı kaynağı bilinemesi de, edilgen yapıya kaynaklık etmiş yapıların hangileri olabileceğini çıkarımsal olarak bilebilmek olanaklıdır. Türkçe edilgenin artzamanlı kaynağının orta ya da dönüşlü çatılar olduğu, bütünceden yola çıkılarak anlaşılabilir. Zaten Türkçede edilgen, orta ve dönüşlü çatılar aynı biçimbirimlerle, yani $\{-(I)l-\}$ ve $\{-(I)n-\}$ biçimbirimleriyle oluşturulmaktadır.

Eşzamanlı ve artzamanlı bütüncü incelemelerinden, temel edilgen yapı ve onun işlevine ilişkin bazı çıkarımlar yapılabilmektedir. Türkçenin temel edilgen yapısı ile ilgili söylenmesi gereken ilk çıkarım, tarihsel süreç boyunca hemen hemen hiç değişmemiş olmasıdır. Örneğin, Kılıcı öbeğini içerisinde barındıran edilgen tümceler, Klasik Osmanlı Türkçesinden itibaren görülmeye başlanmıştır. Ne var ki,

günümüzde bile, Kılıcı öbekli edilgen tümceler Kılıcıyı tümce içerisinde kodlamayan edilgenlerden daha seyrek kullanılmaktadırlar. Bütünceden çıkan bulgulardan anlaşıldığı üzere, Türkçenin temel edilgen yapısının bazı özellikleri vardır. Temel edilgen yapı, bir biçimbirimle kodlanmalıdır. Temel edilgeni $\{-(I)l-\}$ ve $\{-(I)n-\}$ biçimbirimleri kodlamaktadır. Ayrıca temel edilgen yapı kendi tümce sınırları içerisinde Kılıcıyı dilsel olarak kodlamamaktadır. Temel edilgen yapının işlevine gelince, en önemli işlevin olayın öncelenmesine dayandığı söylenebilir. Türkçede ilginç olan, temel edilgenlik işlevinin olayı öncelemek için Kılıcıyı veya başka bir katılımcıyı ardıllamak gibi bir işlemi içermemesidir. Temel edildende Kılıcı önvarsayımsaldır. Metin üreticisinin ve okurun zihninde bilinen bir Kılıcı tümce düzeyinde kodlanmadığı gibi genellikle metin düzeyinde de dilsel olarak kodlanmamaktadır. Günümüz Türkçesinde temel edilgen yapıda önvarsayılan Kılıcı aynı tümce içerisinde kodlanamasa da metin içerisinde kodlanabilmektedir. Bu değişim, temel edilgenin tarihsel süreç içerisindeki bir değişimi olarak not düşülebilir.

Edilgenlik biçimbirimlerinin eyleme eklenmesi ve ayrıca, eylemin yüklem çerçevelerinin en önemli kurucularından biri olmasından dolayı, eylemlerin tarihsel süreç içerisindeki sözlüksel anlam açısından, üye yüklenme yapısı açısından ve bunlarla ilişkili olarak çatı kullanımı açısından değişimi, Türkçenin edilgenlik kullanımını doğrudan doğruya etkileyecek bir güce sahiptir. Orhon Türkçesinden Çağdaş Türkçeye kadar olan dönemde eylemlerin anlam ve üye yapısı açısından çok büyük değişimlere uğradığı söylenemez. Edilgen kullanım çerçevesinde değerlendirildiğinde, eylemlerde görülen en büyük değişim, yüklenebildikleri üyelerin özgül değerleridir. Yani, önceki tarihsel dönemlerde belirsiz ve özgül olmayan bir Kılıcı yüklenebilen bir eylem, sonraki tarihsel dönemlerde daha belirli ve daha özgül Kılıcılar yüklenebilmektedir. Ancak, bu değişim eylemlerin doğrudan doğruya kendileriyle değil de çatı veya başka işlevlerle kullanımlarında görülen değişimle ilintili gibidir.

Sonuç olarak, bu çalışma sonucunda, az sayıda da olsa Orhon Türkçesinden itibaren edilgenliğin Türkçede bir işlev olarak yer aldığı anlaşılmıştır. Eski Türkçeden sonraki süreçlerde edilgenlik kullanımında sürekli yükselen bir çizgide artış görülmüştür. Yani, Eski Türkçede {-(I)l-} ve {-(I)n-} biçimbirimleri çerçevesinde incelediğimiz çatı kullanımlarının daha çok orta ve dönüşlü olduğu görülmekteyken ilerleyen tarihsel süreçte edilgenliğin daha belirgin ve daha sık kullanılan bir yapı ve işlev haline geldiği görülmektedir. Türkçenin belgelerle inceleyebildiğimiz ilk dönemlerinde, yani Eski Türkçede, edilgenliğe göre orta ve dönüşlü kullanımların daha baskın olması, Türkçedeki edilgenin artzamanlı kökeninin orta veya dönüşlü olabileceğine ilişkin bir çıkarım yapabilme olanağını doğurmuştur. Ne var ki, Türkçedeki edilgenin artzamanlı kaynağı hakkında daha sağlam çıkarımlar yapabilmek biraz da Orhon Türkçesinden daha eski dönemleri inceleyebileceğimiz metinlerin bulunmasına bağlı gibidir. Türkçenin Orhon Türkçesinden itibaren tüm dönemlerinde edilgenin temel işlevinin Kılıcıyı önvarsayarak olayı ön plana çıkarmak olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, günümüz Türkçesi de dahil, Türkçede, Kılıcının edilgen tümce içerisinde kodlandığı kılıcılı edilgenler (tarafındanlı edilgen) baskın bir yapı olarak yer alamamışlardır. Hatta Klasik Osmanlı Türkçesine kadar Kılıcının edilgen tümce içerisinde kodlandığı bir örneğe rastlanmamıştır. Ancak, Klasik Osmanlı Türkçesinden günümüz Türkçesine kadar olan süreçte kılıcılı edilgenlerin sayısında sürekli bir artış görüldüğü de gözlemlenmiştir. Bu değişimin aynı zamanda Türkçedeki temel edilgen işlevinin değişimine de yol açacak bir süreç olduğu varsayılabilir. Kılıcılı edilgenlerin kullanımındaki artış, Kılıcının önvarsayıldığı edilgenlik işlevinin Kılıcının gizlendiği işleve doğru evrilen bir süreci de taşıyor olabilir. Bu süreç, büyük olasılıkla Kılıcı odaklı edilgenleştirmenin bir işlev olarak ağırlığını hissettirmeye başladığını da göstermektedir. Olay durumları açısından bakıldığında, Türkçenin incelediğimiz tüm dönemlerinde edilgenleştirmenin genellikle [+denetimli] olay durumlarını [-denetimli] bir olay durumlarına dönüştürdüğü görülmüştür. Bu da Türkçede, edilgenleştirmenin aynı zamanda *durumlaştırma* gibi bir işlevi de içerdiğini gösteren bir kanıt olarak durmaktadır.

KAYNAKÇA

- Atalay, B. (1999). *Divanü Lûgat-it Türk (Dizin "Endeks")*. Cilt IV. Ankara: TDK.
- Atalay, B. (1998). *Divanü Lûgat-it Türk*. Cilt II. Ankara: TDK.
- Bada, E. ve Bedir, H. (1999). Türkçe'de edilgen çatının kullanım sıklık ve alanları: normal ve kişsiz edilgenlik. *XII. Dilbilim Kurultayı Bildirileri (14-16 Mayıs 1988 Mersin Üniversitesi)*. Mersin: Mersin üniversitesi Yayınları, 141-148.
- Banguoğlu, T. (2000). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK yayınları.
- Beaugrande, R. and Wolfgang D. (1981). *Intrudiction to Text Linguistics*. London-NY: Longman.
- Biber, D. (1989). A typology of English Texts. *Linguistics* 27, 3-43.
- Biktimir, T. (1986). İmpersonal passives and ArAK Construction in Turkish. *Studies in Turkish Linguistics (D. I. Slobine & K. Zimmer (eds.))*.Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 53-75.
- Borsley, R. (1989). *Phrase-Structure Grammar and Barriers Conception of Clause Structure*. New York: Academic Press.
- Buran, A. ve Alkaya, E. (2001). *Çağdaş Türk Lehçeleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1984). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Chomsky, N. (1957). *Syntactic Structure*. The Hague: Mouton.
- Chomsky, N. (1993). *Lectures on Government and Binding*. Berlin; New York: Mouton de Gruyter.
- Crystal, D. (1992). *An Encyclopedic Dictionary of Language & Languages*. Oxford: Blackwell.
- de Saussure, F. (1998), *Genel Dilbilim Dersleri* (çev. Berke Vardar), İstanbul: Multilingual.
- Demircan, Ö. (2003). *Türk Dilinde Çatı*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- Devellioğlu, F. (1997). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Dik, S.C. (1989). *The Theory of Functional Gramar(Part I: The Structure of the Clause)*. Dotrech: Foris.
- Duman, M. (1995). *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri*. Ankara: TDK.
- Ercilasun, A. B. (2004). *Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Erdem, M. (2000). *Historical Development of Reflexive, Reciprocal, Causative and Passive in Turkish*. Yayınlanmamış doktora tezi. Manchester University.

- Erdem, M. (2003). Historical development of passives in Turkish. *Studies in Turkish Linguistics. Proceedings of the Tenth International Conference in Turkish Linguistics (August 16-18, 2000 Boğaziçi University)*. İstanbul: Boğaziçi University Press, 37-48.
- Ergin, M. (1993). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak yayınları.
- Estival, D. and Myhill, J. (1988). *Formal and Functional Aspect of the Development from Passive to Ergative Systems*. In Shibatani (ed.), 441-91.
- Gabain, A. V. (1995). *Eski Türkçenin Grameri* (çev. Mehmet Akalın). Ankara: TDK.
- Gencan, T. N. (2001). *Dilbilgisi*. İstanbul: Ayraç Yayın Evi.
- Givón, T. (1983). *Topic Continuity in Discourse: A Quantitative Cross-Language Study*. Amsterdam: Benjamins.
- Givón, T. (1990). *Syntax: A Functional-Typological Introduction* vol. II. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 563-626.
- Givón, T. (1979). *On Understanding Grammar*. New York: Academic Press.
- Givón, T. ve Yang, L. (1994). The Rise of the English Get-Passive. Fox, B. Ve Hopper (1994). *Voice: Form and Function*. Amsterdam: Benjamins, 119-149.
- Gjedde, L. (1999). Narrative, Genre and Context in Popular Science. *The article is based on a paper presented at the seminar "Public Fact and Private Fiction – Borderlines of Genre"*, University of Tampere, Department of Journalism and Mass Communication, Feb 5-6, 1999.
- Göksel, A. (1996). Passivization in Turkish. *Current Issues in Turkish Linguistics vol. I*. Ankara: Hitit Yayınevi, 61-74.
- Göksel, A. ve Kerslake (2005). *Turkish (A Comprehensive Grammar)*. London and New York: Routledge.
- Gries, S. Th. (2006). *Some Proposal towards a More Rigorous Corpus Linguistics*. ZAA 54.2: 191-2002.
- Gülensoy, T. (2005). *Türkçe El Kitabı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gülsevin, G. (1997). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: TDK.
- Gülsevin, G. ve Boz, E. (2004). *Eski Anadolu Türkçesi*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Haspelmath, M. (1990). The Grammaticization of Passive Morphology. *Studies in Language 14(1)*: 25-72.
- Hopper, P. and Thompson, S. (1980). Transitivity in Grammar and Discourse. *Language*, 56.
- Karamanhoğlu, A. F. (2002). *Türk Dili*. İstanbul: Beşir Kitabevi.
- Keenan, E. L. (1996). Passive in the World's Languages. *Language Typology and Syntactic Description vol. I. (T. Shopen (ed.))*. Cambridge: Cambridge University Press. 243-280.

- Korkmaz, Z. (1974). *Cumhuriyet Döneminde Türk Dili*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları:251. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Korkmaz, Z. (1985). *Dil İnkılabının Sadeleşme ve Türkçeleşme Akımları Arasındaki Yeri*. Türk Dili C.XLIX Sayı:401 (Mayıs 1985)den ayrıbasım. Ankara: TDK.
- Lee, D. YW (2001). Genres, Registers, Text Types, Domains and Styles: Clarifying the Concepts and Navigating a Path through the BNC Jungle. *Language Learning & Technology Vol. 5 Num.3*, 37-72.
- Mengi, M. (1995). *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Meyer, C. F. (2002). *English Corpus Linguistics (An Introduction)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Murphy, P. M. (2004). *Passive Prototypes, Topicality and Conceptual Space*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. University of North Carolina.
- Myhill, J. (1992). *Typological Discourse Analysis: Quantitative Approaches to Study of Linguistic Function*. Oxford: Blackwell.
- Noonan, M. (1990). *Tale of Two Passive in Irish*. Paper presented at the Symposium on Voice. Santa Barbara, March.
- Özkaragöz, İ. (1986). Monoclausal double passives in Turkish. *Studies in Turkish Linguistics (D. I. Slobine & K. Zimmer (eds.))*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 76-91.
- Özsoy, A. S. (1990). Edilgen Yapı. IV. *Dilbilim Kurultayı (17-18 Mayıs 1990 Boğaziçi Üniversitesi)*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 47-58.
- Özsoy, B. S. (2006). *Dede Korkut Kitabı (Transkripsiyon-İnceleme-Sözlük)*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Palmer, F.R. (1998). *Grammatical Roles and Relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Perlmutter, D. And Postal, P.M. (1977). Toward A Universal Characterization of Passivization. *In Proceedings of the Third Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*. Berkeley: University of California, 394-417.
- Pollard, C. and Sag, A.I. (1987). *Information-based Syntax and Semantics Vol I*. Standford: CSL Publications. Distributed by University of Chicago Press.
- Schaaik, G. v. (2001). 'İşlevsel Dilbilgisi' Nedir?. *The Bosphorus Papers Studies in Turkish Grammar*. İstanbul: Boğaziçi University Press.
- Şahin, H. (2003). *Eski Anadolu Türkçesi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

- Taneri, M. (1996). Türkçe'de İstemli / İstemsiz-Geçişsiz Edilgen Çatılar ve Ağaç Semada Zorunlu Boğum. *X. Dilbilim kurultayı Bildirileri (22-24 Mayıs 1996 İzmir)*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 47-66).
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9.
- Tekin, T. ve Ölmez, M. (1999). *Türk Dilleri (Giriş)*. İstanbul: Simurg Yayınevi.
- Timurtaş, F. K. (1994). *Eski Türkiye Türkçesi (XV. Yüzyıl: Gramer-Metin-Sözlük)*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Tognini-Bonelli, E. (2001). *Corpus Linguistics at Work*. Amsterdam: Benjamins. University of California at Berkeley.
- Werlich, E. (1976). *A Text Grammar of English*. Heidelberg: Quelle & Meyer.
- Yeni Tarama Sözlüğü (düzenleyen: Cem Dilçin 1983). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2005). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin.
- Zeynalov, F. (1993). *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi* (Akt. Yusuf Gedikli). İstanbul: Cem Yayınevi.

Elektronik Kaynakça

- Aroonmanakon, Wirote (2006). *Corpus Linguistics*.
<http://www.tcllab.org/events/uploads/Corpus%20Linguistics.pdf> (30 Temmuz 2007)
- Djurkovic, Milja (2006). *Passive and Impersonal in English and Serbian*.
[http://www.rceal.cam.ac.uk/Publications/Working/Vol10/Djurkovic.pdf_\(23](http://www.rceal.cam.ac.uk/Publications/Working/Vol10/Djurkovic.pdf_(23) (23 Kasım 2006)
- Givón, Talmy (2006). *Grammatical Relations in Passive Clauses: A Diachronic Perspective*.
http://209.85.135.104/search?q=cache:aSrglMhbK0wJ:www.uta.fi/laitokset/kielet/suomi/opi_skelu/kurssit/langnet_pragmatiikka/abrahampass05.pdf+grammatical+relations+in+passive+clauses:a&hl=tr&gl=tr&ct=clnk&cd=1 (15 Ekim 2006)
- Klotz, Michael (2002). *Corpus Linguistics*.
http://www.schuderer.net/cl_full07.pdf (30 Temmuz 2007)

Manning, Christopher D. And Sag, Ivan A. (1997). *Dissociations Between Argument Structure and Grammatical Relations*. Unpublished ms. Stanford University.
<http://nlp.stanford.edu/~manning/papers/tuebingen97.pdf> (29 Kasım 2006)

Moirón, Begoña V. (2007). *Corpus Linguistics*.
http://www.let.rug.nl/~begona/CL/11_cl.pdf (30 Temmuz 2007)

Santini, Marina (2007). *Web Pages, Text Types, and Linguistic Features: Some Issues*.
http://www.nltg.brighton.ac.uk/home/Marina.Santini/06_04_a_MSantini_ICAME_2_006.pdf (30 Temmuz 2007)

Roberts, Gregory F. (2007). *The Home Page as Genre: A Narrative Approach*.
<http://csdl2.computer.org/comp/proceedings/hicss/1998/8236/02/82360078.pdf> (30 Temmuz 2007)

Bütüncü Kaynakçası

Arat, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig I (Metin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Arat, R. R. (1998). *Kutadgu Bilig II (çeviri)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Çakmakçı, O. (2006). *Odyseia*. İstanbul: Dörtkardeş Yayınevi.

Der, A. (2007). *Büyük Tuzak*. İstanbul: Günışığı Kitaplığı.

Develi, H. (2006). *Dede Korkut Hikâyeleri*. İstanbul: Alkım Yayınevi.

Ekrem, R. M. (2001). *Araba Sevdası* (yayına hazırlayan: Hüseyin Alacatlı). Ankara: Akçağ Yayınları.

Ergin, M. (1991). *Dede Korkut Kitabı II (İndeks-Gramer)*. Ankara: TDK.

Ergin, M. (2004). *Dede Korkut Kitabı I (Giriş-Metin-Faksimile)*. Ankara: TDK.

Ertuna, Ö. (2007). *Gezdiklerim Gördüklerim Görüşlerim*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Evliya Çelebi (2004). *Seyahatname* (seçen ve uyarlayan: Mustafa Nihat Özön ve Nijat Özön). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Gezgin, D. (2007). *Hayvan Mitosları*. İstanbul: Sel Yayıncılık.

Güralp, Ş. (2007). *Kuruluş Savaşı'nın İçyüzü*. İstanbul: Güncel Yayıncılık.

Hamilton, J. R. (1998). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü* (çeviren Vedat Köken). Ankara: TDK.

Tekin, T. (1998). *Orhon Yazıtları* (Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk). İstanbul: Simurg
Yayınevi.

Şeyyad Hamza (1946). *Yusuf ve Zeliha* (nakleden: Dehri Dilçin). İstanbul: TDK.

EK 1 Eylem Sözlükçesi

ETKEN BİÇİM		OLAY DURUMLARI	ÇATI KULLANIMI		METİN	SÖZLÜK VE METİN KAYNAĞI
B biçim	Anlam		B biçim	Anlam		
ORHON TÜRKÇESİ						
adır-	<i>ayır-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek)(x3:yerlik) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	adrıl- DÖNÜŞLÜ	<i>ayrıl-</i>	T B 2	Tekin 1998 Tekin 2003 Gabain 1995
alk-	<i>bitir-, tamamla-, mahvet-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	alkın- ORTA	<i>bit-, tüken-, mahvol-, yok ol-, azal-</i>	KT G 9	Tekin 1998 Tekin 2003 Gabain 1995
ayt-	<i>söyle-, de-, sor-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek)(x3:alıcı) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [-bitmişlik] Etkinlik [-deneyimleme]	Aytığma EDİLGEN	<i>denilen, denen</i>	T B 9-G 1	Tekin 1998 Tekin 2003 Gabain 1995
bas-	<i>bas-, mahvet-, baskın yap-; yardım et-, bastır-, hükmü altında tut-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	basın- EDİLGEN	<i>bat-, yenil-, bas-, ez-</i>	T B 4	Tekin 1998 Tekin 2003 Gabain 1995
boğuzla-	<i>boğazla-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	boğuzlan- EDİLGEN	<i>boğazlan-</i>	T K 2	Tekin 1998 Tekin 2003 Gabain 1995
*ēt-	<i>düzene sok-, tanzim et-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Etkinlik [-deneyimleme]	itin- DÖNÜŞLÜ	<i>kendine çeki düzen ver-, organize ol-, örgütlen-</i>	BK D 9	Tekin 1998 Tekin 2003 Gabain 1995
kıl-	<i>kıl-, yap-, et-, icra et-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket	kılın- EDİLGEN	<i>yaratıl-, doğ-, vücuda gel-, vücuda</i>	KT D 1	Tekin 1998 Tekin 2003 Gabain 1995

		[+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]		<i>getiril-</i>		
*ko-	?	E(x1:kılıcı)(x2:erek)(x3:yerlik) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	kon- DÖNÜŞLÜ	<i>kon-, yerleş-, dur-</i>	KT D 2	Tekin 1998 Tekin 2003 Gabain 1995
öt-	<i>dile-, dua et-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek)(x3:alıcı) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [-bitmişlik] Etkinlik [-deneyimleme]	ötün- DÖNÜŞLÜ	<i>arzet-, sun-, ricada bulun-, dile-, yalvar-</i>	T K 1	Tekin 1998 Tekin 2003 Gabain 1995
*sâb-	<i>sev-, hoşlan-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:yerlik) [-devingen] Durumsal [±denetleme] [+deneyimleme]	sebin- ORTA	<i>sevin-</i>	BK D 2	Tekin 1998 Tekin 2003 Gabain 1995
*sak-	*	*	sakın-	<i>düşün-</i>		
*tır-	<i>yaşa-, hayatta ol-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:yerlik) [-devingen] Durumsal [-denetleme] Durum [-deneyimleme]	tiril- ORTA	<i>diril-, hayatta kal-, dirilt-</i>	BK D 31	Tekin 1998 Tekin 2003 Gabain 1995
*tel-	<i>del-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	telin- ORTA	<i>delin-, yarıl-, açıl-</i>	KT D 22	Tekin 1998 Tekin 2003 Gabain 1995
*tēr-	<i>topla-, derle-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	teril- DÖNÜŞLÜ	<i>toplan-, bir araya gelmek</i>	T K 4	Tekin 1998 Tekin 2003 Gabain 1995
tut-	<i>tut-, yakala-; koru-, muhafaza et-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:yerlik) [-devingen] Durumsal [+denetleme] Konum [-deneyimleme]	Tutsık EDİLGEN	<i>tutulacak</i>	KT G 4	
yarat-	<i>yap-, et-, yarat-, yoktan var et-, düzenle-</i>	[+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	yaratın- DÖNÜŞLÜ	<i>kendine çeki düzen ver-, organize ol-, kendini örgütüle-</i>	BK D 9	Tekin 1998 Tekin 2003 Gabain 1995
*yâz-	<i>Hata et-; ihmal etmek</i>	[-devingen] Durumsal [-denetleme] Durum	yazın- DÖNÜŞLÜ	<i>yanıl-, hata et-, yoldan</i>	BK D 16	Tekin 1998 Tekin 2003

		[-deneyimleme]		<i>çık-, günah işle-</i>		Gabain 1995
*yub-	<i>yubarla-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [-bitmişlik] Etkinlik [-deneyimleme]	yubul- DÖNÜŞLÜ	<i>yubarlan-</i>	T K 2	Tekin 1998 Tekin 2003 Gabain 1995
UYGURCA						
adır-	<i>Ayır-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek)(x3:yerlik) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	adır- DÖNÜŞLÜ	<i>Ayır-</i>	KP LXXVIII	Tekin 2003 Gabain 1995 Hamilton 1998
öt-	<i>dile-, dua et-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek)(x3:alıcı) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [-bitmişlik] Etkinlik [-deneyimleme]	ötün- DÖNÜŞLÜ	<i>arz et-</i>	KP XXXVII	Tekin 2003 Gabain 1995 Hamilton 1998
Sa-	<i>Say-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [-devingen] Durumsal [+denetleme] Konum [-deneyimleme]	san- EDİLGEN	<i>sayıl-</i>	KP XI	Tekin 2003 Gabain 1995 Hamilton 1998
sı-	<i>kır-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	sın- ORTA	<i>kırıl-</i>	KP XVII	Tekin 2003 Gabain 1995 Hamilton 1998
süz-	<i>temizle-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	süzül- ORTA	<i>arın-</i>	KP XLVI	Tekin 2003 Gabain 1995 Hamilton 1998
qınqa täg-	?	E(x1:kılıcı)(x2:alıcı) [+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [-bitmişlik] Etkinlik [+deneyimleme]	qınqa tägin- EDİLGEN	<i>cezaya uğra-</i>	KP LXXIII	Tekin 2003 Gabain 1995 Hamilton 1998
te-	<i>de-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek)(x3:alıcı) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [-bitmişlik] Etkinlik [-deneyimleme]	tet- EDİLGEN	<i>den-</i>	KP XI	Tekin 2003 Gabain 1995 Hamilton 1998

*tēr-	<i>topla-,der-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	teril- DÖNÜŞLÜ	<i>toplan-</i>	KP XXIII	Tekin 2003 Gabain 1995 Hamilton 1998 DLT
yad-	<i>yay-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [-bitmişlik] Etkinlik [-deneyimleme]	yadıl- EDİLGEN	<i>yayıl-</i>	KP VII	Tekin 2003 Gabain 1995 Hamilton 1998
KARAHANLI TÜRKÇESİ						
aç-	<i>aç-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [-bitmişlik] Etkinlik [-deneyimleme]	açıl- ORTA	<i>açıl-</i>	KB 2096	DLT Tekin 2003 Gabain 1995
ata-	<i>ad ver-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek)(x3:alıcı) [-devingen] Durumsal [+denetleme] Konum [-deneyimleme]	atan- EDİLGEN	<i>ad veril-</i>	KB 1388	DLT Tekin 2003 Gabain 1995
ata-	<i>tanı-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:alıcı) [-devingen] Durumsal [-denetleme] Durum [+deneyimleme]	atan- EDİLGEN	<i>tanın-</i>	KB 4244	DLT Tekin 2003 Gabain 1995
buz-	<i>boz-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	buzul-	<i>bozul-</i>	KB 4244	DLT Tekin 2003 Gabain 1995
kat-	<i>kat-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek)(x3:alıcı) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	katıl- DÖNÜŞLÜ	<i>katıl-</i>	KB 4244	DLT Tekin 2003 Gabain 1995
kör-	<i>gör-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:alıcı) [-devingen] Durumsal [-denetleme] Durum [+deneyimleme]	körün- DÖNÜŞLÜ	<i>görün-</i>	KB 3841	DLT Tekin 2003 Gabain 1995
tir-	<i>topla-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı	tiril- EDİLGEN	<i>toplan-</i>	KB 1287	DLT Tekin 2003 Gabain 1995

		[-deneyimleme]				
ur-	<i>yap-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Etkinlik [-deneyimleme]	urul- EDİLGEN	<i>yaratıl-</i>	KB 197	DLT Tekin 2003 Gabain 1995
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ						
at-	<i>at-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	atıl- EDİLGEN	<i>atıl-</i>	DKK 161	Ergin 1991 Ergin 2004 Yeni Tarama Sözlüğü 1983 Dilçin 1946
bağla-	<i>kapa-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	bağlan- EDİLGEN	<i>kapan- ,bağlan-</i>	YZ 49	Ergin 1991 Ergin 2004 Yeni Tarama Sözlüğü 1983 Dilçin 1946
bul-	<i>bul-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [-devingen] Durumsal [-denetleme] Durum [-deneyimleme]	bulun- ORTA	<i>bulun-</i>	DKK 194	Ergin 1991 Ergin 2004 Yeni Tarama Sözlüğü 1983 Dilçin 1946
çal-	<i>çal-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	çalın- EDİLGEN	<i>çalın-</i>	DKK 161	Ergin 1991 Ergin 2004 Yeni Tarama Sözlüğü 1983 Dilçin 1946
dik-	<i>dik-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	dikil- EDİLGEN	<i>dikil-</i>	DKK 122	Ergin 1991 Ergin 2004 Yeni Tarama Sözlüğü 1983 Dilçin 1946
dög-	<i>vur-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	dögil- EDİLGEN	<i>vurul-</i>	DKK 152	Ergin 1991 Ergin 2004 Yeni Tarama Sözlüğü 1983 Dilçin 1946
döşe-	<i>döşe-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	döşen- EDİLGEN	<i>döşen-</i>	YZ 77 DKK 77	Ergin 1991 Ergin 2004 Yeni Tarama Sözlüğü 1983 Dilçin 1946

döşe-	<i>döşe-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	döşen- ORTA	<i>döşen-</i>	YZ 42	Ergin 1991 Ergin 2004 Yeni Tarama Sözlüğü 1983 Dilçin 1946
gün aç-	<i>güneş aç-</i>	E(x2:güç) [+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [-bitmişlik] Devingenlik [-deneyimleme]	gün açıl- ORTA	<i>güneş aç-, güneş doğ-</i>	YZ 26	Ergin 1991 Ergin 2004 Yeni Tarama Sözlüğü 1983 Dilçin 1946
hurd uşa-	<i>parçalara ayır-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	hurd uşan- ORTA	<i>parçalara ayrıl-</i>	YZ 42	Ergin 1991 Ergin 2004 Yeni Tarama Sözlüğü 1983 Dilçin 1946
kes-	<i>kes-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	kesil- EDİLGEN	<i>kesil-</i>	DKK 94	Ergin 1991 Ergin 2004 Yeni Tarama Sözlüğü 1983 Dilçin 1946
kır-	<i>kır-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	kırıl- EDİLGENOR TA	<i>kırıl-</i>	DKK 94	Ergin 1991 Ergin 2004 Yeni Tarama Sözlüğü 1983 Dilçin 1946
kur-	<i>kur-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	kurıl- EDİLGEN	<i>kurul-</i>	DKK 154	Ergin 1991 Ergin 2004 Yeni Tarama Sözlüğü 1983 Dilçin 1946
on-	<i>onar-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	onul- EDİLGEN	<i>onarıl-</i>	YZ 43	Ergin 1991 Ergin 2004 Yeni Tarama Sözlüğü 1983 Dilçin 1946
saç-	<i>saç-, yay-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	saçıl- ORTA	<i>saçıl-, yayıl-</i>	YZ 26	Ergin 1991 Ergin 2004 Yeni Tarama Sözlüğü 1983 Dilçin 1946
sal-	<i>sal-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay	salın- EDİLGEN	<i>salın-</i>	DKK 154	Ergin 1991 Ergin 2004

		[+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]				Yeni Tarama Sözlüğü 1983 Dilçin 1946
sı-	<i>kır-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	sın- ORTA	<i>kırıl-</i>	YZ 42	Ergin 1991 Ergin 2004 Yeni Tarama Sözlüğü 1983 Dilçin 1946
sığ-	<i>sığ-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:yer) [-devingen] Durumsal [-denetleme] Durum [-deneyimleme]	sığın- DÖNÜŞLÜ	<i>sığın-</i>	YZ 10	Ergin 1991 Ergin 2004 Yeni Tarama Sözlüğü 1983 Dilçin 1946
süs-	<i>dürt-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	süsül- EDİLGEN	<i>dürtül-</i>	DKK 161	Ergin 1991 Ergin 2004 Yeni Tarama Sözlüğü 1983 Dilçin 1946
tokı-	<i>vur-, sok-, tepin-; dokun-,</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	tokın- ORTA	<i>dokun-, değ-</i>	DKK 172	Gabain 1995 Ergin 1991 Ergin 2004 Yeni Tarama Sözlüğü 1983 Dilçin 1946
tök-	<i>dök-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	tökül- ORTA	<i>dökül-</i>	YZ 52	Ergin 1991 Ergin 2004 Yeni Tarama Sözlüğü 1983 Dilçin 1946
uşa-	<i>parçala-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	uşan- ORTA	<i>parçalan-</i>	YZ 42	Ergin 1991 Ergin 2004 Yeni Tarama Sözlüğü 1983 Dilçin 1946
üz-	<i>kopar-, kes-, yüz- (derisini, kabuğunu soymak, koparmak)</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	üzil- ORTA	<i>kop- kesil-, yüzül-</i>	DKK 192	Ergin 1991 Ergin 2004 Yeni Tarama Sözlüğü 1983 Dilçin 1946
yaz-	<i>yaz-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket	yazıl- EDİLGEN	<i>yazıl-</i>	YZ 32	Ergin 1991 Ergin 2004 Yeni Tarama

		[+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]				Sözlüğü 1983 Dilçin 1946
yığ-	<i>yığ-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	yığıl- EDİLGEN	<i>yığıl-</i>	DKK 212	Ergin 1991 Ergin 2004 Yeni Tarama Sözlüğü 1983 Dilçin 1946
yık-	<i>yık-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	yıkıl- ORTA	<i>yıkıl-</i>	DKK 94 DKK 192	Ergin 1991 Ergin 2004 Yeni Tarama Sözlüğü 1983 Dilçin 1946
yırt-	<i>yırt-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	yırtıl- EDİLGEN	<i>yırtıl-</i>	YZ 52	Ergin 1991 Ergin 2004 Yeni Tarama Sözlüğü 1983 Dilçin 1946
yor-	<i>yorumla-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	yorul- EDİLGEN	<i>yorumlan-</i>	YZ 6	Ergin 1991 Ergin 2004 Yeni Tarama Sözlüğü 1983 Dilçin 1946
KLASİK OSMANLI TÜRKÇESİ						
at-	<i>at-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	atıl- EDİLGEN	<i>atıl-</i>	SN 600	Özön ve Özön 2004 Devellioğlu 1997
at-	<i>at-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	atıl- DÖNÜŞLÜ	<i>atıl-</i>	SN 399	Özön ve Özön 2004 Devellioğlu 1997
çek-	<i>çek-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	çekil- DÖNÜŞLÜ	<i>çekil-</i>	SN 610	Özön ve Özön 2004 Devellioğlu 1997
fermân	<i>buyruk, emir</i>		fermân olun- EDİLGEN	<i>emredil-</i>	SN 499	Özön ve Özön 2004 Devellioğlu 1997

gör-	<i>gör-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [-devingen] Durumsal [-denetleme] Durum [+deneyimleme]	görül- EDİLGEN	<i>görül-</i>	SN 579	Özön ve Özön 2004 Devellioğlu 1997
ihsan buyur-	<i>bağışla-, iyilik et-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	ihsan buyrul- EDİLGEN	<i>bağışlan-</i>	SN 620	Özön ve Özön 2004 Devellioğlu 1997
işle-	<i>işle-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [-bitmişlik] Etkinlik [-deneyimleme]	işlen- EDİLGEN	<i>işlen-</i>	SN 99	Özön ve Özön 2004 Devellioğlu 1997
kayded-	<i>kaydet-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	kaydedil- EDİLGEN	<i>kaydedil-</i>	SN 600	Özön ve Özön 2004 Devellioğlu 1997
kaz-	<i>kaz-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [-bitmişlik] Etkinlik [-deneyimleme]	kazıl- EDİLGEN	<i>kazıl-</i>	SN 229	Özön ve Özön 2004 Devellioğlu 1997
kır-	<i>kır-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	kırıl- EDİLGEN	<i>kırıl-</i>	SN 670	Özön ve Özön 2004 Devellioğlu 1997
ta'bir	<i>anlatma, ifade</i>		ta'bir olun- EDİLGEN	<i>anlatıl-, ifade edil-</i>	SN 359	Özön ve Özön 2004 Devellioğlu 1997
temiz tut-	<i>temiz tut-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [-bitmişlik] Etkinlik [-deneyimleme]	temiz tutul- EDİLGEN	<i>temiz tutul-</i>	SN 620	Özön ve Özön 2004 Devellioğlu 1997
tenâvül tenevül et- SN 49	<i>alıp yeme, alıp yenilme</i>		tenâvül olun- EDİLGEN	<i>yenil-, alıp yenil-</i>	SN 559	Özön ve Özön 2004 Devellioğlu 1997

teslîm	<i>Bir emaneti yerine verme, bir şeyi yeni sahibine verme</i>		teslîm olun-EDİLGEN	<i>teslim olun-</i>	SN 44	Özön ve Özön 2004 Devellioğlu 1997
yıka-	<i>yıka-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	yıkan-EDİLGEN	<i>yıkan-</i>	SN 559	Özön ve Özön 2004 Devellioğlu 1997
YENİ OSMANLI TÜRKÇESİ						
anla-	<i>anla-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [-devingen] Durumsal [-denetleme] Durum [+deneyimleme]	anlaşı-EDİLGEN	<i>anlaşı-</i>	AS 131	Alacatlı 2001 Devellioğlu 1997
beyan et-	<i>açıkla-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	beyan edil-EDİLGEN	<i>açıklan-</i>	AS 191	Alacatlı 2001 Devellioğlu 1997
bul-	<i>bul-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [-devingen] Durumsal [-denetleme] Durum [-deneyimleme]	bulun-ORTA	<i>bulun-</i>	AS 111	Alacatlı 2001 Devellioğlu 1997
geç-	<i>geç-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	geçil-EDİLGEN	<i>geçil-</i>	AS 71	Alacatlı 2001 Devellioğlu 1997
gez-	<i>gez-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	gezin-DÖNÜŞLÜ	<i>gezin-</i>	AS 91	Alacatlı 2001 Devellioğlu 1997
giy-	<i>giy-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	Giyin-DÖNÜŞLÜ	<i>giyin-</i>	AS 10	Alacatlı 2001 Devellioğlu 1997
gönder-	<i>gönder-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek)(x3:alıcı) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket	gönderil-EDİLGEN	<i>gönderil-</i>	AS 191	Alacatlı 2001 Devellioğlu 1997

		[+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]				
gör-	<i>gör-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [-devingen] Durumsal [-denetleme] Durum [+deneyimleme]	görül- EDİLGEN	<i>görül-</i>	AS 30 AS 61 AS 121	Alacatlı 2001 Devellioğlu 1997
gör-	<i>gör-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [-devingen] Durumsal [-denetleme] Durum [+deneyimleme]	görün- ORTA	<i>görün-</i>	AS 181	Alacatlı 2001 Devellioğlu 1997
göz gezdir-	<i>göz gezdir-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	göz gezdiril- EDİLGEN	<i>göz gezdiril-</i>	AS 71	Alacatlı 2001 Devellioğlu 1997
imkân bul-	<i>fırsat bul-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [-devingen] Durumsal [-denetleme] Durum [-deneyimleme]	imkân bulun- EDİLGEN	<i>imkan bulun-</i>	AS 51	Alacatlı 2001 Devellioğlu 1997
istimâl	<i>kullanma</i>		istimâl olun- EDİLGEN	<i>kullanıl-</i>	AS 121	Alacatlı 2001 Devellioğlu 1997
istimdâd	<i>medet, yardım isteme</i>		istimdâd olun- EDİLGEN	<i>yardım edil-</i>	AS 51	Alacatlı 2001 Devellioğlu 1997
ittihaz	<i>kabul etme, itibar etme, sayma, düşünme, tasarlama</i>		ittihaz kılın- EDİLGEN	<i>düşünül-, kabul edil-</i>	AS 191	Alacatlı 2001 Devellioğlu 1997
kabul ol-	<i>onayla-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [-devingen] Durumsal [+denetleme] Konum [+deneyimleme]	kabul olun- EDİLGEN	<i>onaylan-</i>	AS 191	Alacatlı 2001 Devellioğlu 1997
kapa-	<i>kapa-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	kapan- DÖNÜŞLÜ	<i>kapan-</i>	AS 241	Alacatlı 2001 Devellioğlu 1997
karşı koy-	<i>karşı koy-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay	karşı konul- EDİLGEN	<i>karşı konul-</i>	AS 61	Alacatlı 2001 Devellioğlu

		[+denetleme] Hareket [-bitmişlik] Etkinlik [-deneyimleme]				1997
röprezante	<i>gösterme</i>		röprezante olun-EDİLGEN	<i>gösteril-</i>	AS 61	Alacatlı 2001 Devellioglu 1997
sar-	<i>sar-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	sarıl-DÖNÜŞLÜ	<i>sarıl-</i>	AS 81	Alacatlı 2001 Devellioglu 1997
sat-	<i>sat-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	satıl-EDİLGEN	<i>Satıl-</i>	AS 171	Alacatlı 2001 Devellioglu 1997
ser-	<i>ser-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	seril-ORTA	<i>seril-</i>	AS 81	Alacatlı 2001 Devellioglu 1997
serp-	<i>serp-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	serpil-ORTA	<i>serpil-</i>	AS 81	Alacatlı 2001 Devellioglu 1997
söyle-	<i>söyle-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	söylen-EDİLGEN	<i>söylen-</i>	AS 51	Alacatlı 2001 Devellioglu 1997
süz-	<i>Süz-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	süzül-DÖNÜŞLÜ	<i>süzül-, uç-</i>	AS 141	Alacatlı 2001 Devellioglu 1997
takdir	<i>takdir</i>		takdir olun-EDİLGEN	<i>takdir olun-</i>	AS 111	Alacatlı 2001 Devellioglu 1997
tefrik et-	<i>ayıkla-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket	tefrik edil-EDİLGEN	<i>ayıklan-</i>	AS 171	Alacatlı 2001 Devellioglu 1997

		[+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]				
teslim buyur-	<i>hak ver-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [-devingen] Durumsal [+denetleme] Konum [+deneyimleme]	teslim buyrul- EDİLGEN	<i>hak veril-</i>	AS 191	Alacatlı 2001 Devellioglu 1997
ÇAĞDAŞ TÜRKÇE						
adlandır-		E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	adlandırıl- EDİLGEN		KSİ 39	Güralp 2007
anlat-		E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [-bitmişlik] Etkinlik [-deneyimleme]	anlatıl- EDİLGEN		GGG 58	Ertuna 2007
aydın			aydınlan- ORTA		KSİ 59	Güralp 2007
ayır-		E(x1:kılıcı)(x2:erek)(x3:yerlik) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	ayrıl- DÖNÜŞLÜ		GGG 48	Ertuna 2007
başla-		E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [-bitmişlik] Etkinlik [-deneyimleme]	başlan- EDİLGEN		GGG 40	Ertuna 2007
bil-		E(x1:kılıcı)(x2:erek) [-devingen] Durumsal [+denetleme] Konum [+deneyimleme]	bilin- EDİLGEN		HM 31 HM 111	Gezgin 2007 Gezgin 2007
bile-		E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	bilen- EDİLGEN		KSİ 149	Güralp 2007
boz-	<i>boz-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı	bozul- ORTA	<i>kırıl-</i>	BT 68	Der 2007

		[-deneyimleme]				
cezalandır-		E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	cezalandırıl- EDİLGEN		HM 131	Gezgin 2007
dök-		E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [-bitmişlik] Etkinlik [-deneyimleme]	dökül- ORTA		BT 88	Der 2007
düzenle-		E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [-bitmişlik] Etkinlik [-deneyimleme]	düzenlen- EDİLGEN		HM 61	Gezgin 2007
evcilleştir-		E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [-bitmişlik] Etkinlik [-deneyimleme]	evcilleştiril- EDİLGEN		HM 71	Gezgin 2007
geliştir-		E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [-bitmişlik] Etkinlik [-deneyimleme]	geliştiril- EDİLGEN		GGG 148	Ertuna 2007
gör-		E(x1:kılıcı)(x2:alıcı) [-devingen] Durumsal [-denetleme] Durum [+deneyimleme]	görün- ORTA		BT 38	Der 2007
götür-		E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	götürül- EDİLGEN		HM 41	Gezgin 2007
hava aç-	<i>hava aç-</i>	E(x2:güç) [+devingen] Olay [-denetleme] Süreç [-bitmişlik] Devingenlik [-deneyimleme]	hava açıl- ORTA	<i>hava açıl-</i>	KSİ 59	Güralp 2007
ilişkilendir-		E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay	ilişkilendiril- EDİLGEN		HM 142	Gezgin 2007

		[+denetleme] Hareket [-bitmişlik] Etkinlik [-deneyimleme]				
inan-		E(x1:kılıcı)(x2:erek) [-devingen] Durumsal [±denetleme] [+deneyimleme]	inanıl- EDİLGEN		HM 20	Gezgin 2007
kararlaştır-		E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [+deneyimleme]	kararlaştırıl- EDİLGEN		KSİ 139	Güralp 2007
kazan-		E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	kazanıl- EDİLGEN		KSİ 139	Güralp 2007
kes-		E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	kesil- EDİLGEN		DKH 94	Develi 2006
kır-		E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	kırıl- EDİLGEN		DKH 94	Develi 2006
kur-	-	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	kurul- EDİLGEN		BT 138	Der 2007
mevzi	<i>mahal, ele geçirilen bölge</i>		mevzilen- DÖNÜŞLÜ	<i>mevzide yerini al-</i>	KSİ 179	Güralp 2007
öldür-		E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	öldürül- EDİLGEN		KSİ 39	Güralp 2007
parçala-		E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay	parçalan- ORTA		DKH 84	Develi 2006

		[+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]				
sar-		E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [-bitmişlik] Etkinlik [-deneyimleme]	sarıl- DÖNÜŞLÜ		HM 71	Gezgin 2007
sev-		E(x1:kılıcı)(x2:yerlik) [-devingen] Durumsal [±denetleme] [+deneyimleme]	sevin- ORTA		BT 158	Der 2007
taşıtl-		E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	taşıtıl- EDİLGEN		GGG 128	Ertuna 2007
topla-		E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	toplan- DÖNÜŞLÜ		KSİ 129 DKH 104	Güralp 2007 Develi 2006
ulaş-		E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	ulaşıl- EDİLGEN		GGG 139	Ertuna 2007
uyandır-		E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	uyandırıl- EDİLGEN		KSİ 139	Güralp 2007
ver-		E(x1:kılıcı)(x2:erek)(x3:alıcı) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	veril- EDİLGEN		HM 112	Gezgin 2007
vur-	<i>yarala-, çarp-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	vurul- EDİLGEN	<i>yaralan-</i>	DKH 74 KSİ 69	Develi 2006 Güralp 2007

yakala-		E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	yakalan- EDİLGEN		BT 188	Der 2007
yap-		E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	yapıl- EDİLGEN		GGG 139	Ertuna 2007
yarat-	<i>yarat-, yap-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	yaratıl- EDİL	<i>yaratıl-, yapıl-</i>	BT 169	Der 2007
yedir-		E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	yediril- EDİLGEN		HM 71	Gezgin 2007
yen-		E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	yenil- ORTA EDİLGEN		DKH 74	Develi 2006
yık-	<i>Yık-</i>	E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [+bitmişlik] Başarı [-deneyimleme]	yıkıl- EDİLGEN	<i>yıkıl-</i>	DKH 26	Develi 2006
yürü-		E(x1:kılıcı)(x2:erek) [+devingen] Olay [+denetleme] Hareket [-bitmişlik] Etkinlik [-deneyimleme]	yürün- EDİLGEN		KSİ 129	Güralp 2007

EK 2 Türkiye Türkçesinin Tarihsel Dönemleri ve Bütüncü Oluşturan Eserler

TARİHSEL DÖNEM		DÖNEME AİT ESERLER				
<i>Dönem Adı</i>		<i>Dönem Tarihi</i>	<i>Eser Adı</i>	<i>Yazım Tarihi</i>		
E S K İ T Ü R K Ç E	I. Eski Türkçe Dönemi		6.- 9. YY			
	I.1. Orhon Türkçesi		7. - 9.yüzyıllar	Orhon Yazıtları		
				1. Tunyukuk Yazıtı	(720-725?)	
				2. Kül Tigin Yazıtı	(732)	
				3. Bilge Kağan Yazıtı	(735)	
I.2. Uygurca		8.- 11.yüzyıllar	Kalyanamkara Papamkara	10. yüzyıl		
O R T A T Ü R K Ç E	II. Orta Türkçe		11.- 16. YY			
	II.1. Karahanlı Türkçesi		11.- 13.yüzyıllar	Kutadgu Bilig	1069-1070	
	T Ü R K Ç E	II.2. Eski Türkiye Türkçesi		13. - 15.yüzyıllar		
		II.2.1. Eski Anadolu Türkçesi		13. yüzyıl	Yusuf u Zeliha	13. yüzyıl
		II.2.2. Eski Osmanlı Türkçesi		14. - 15.yüzyıllar	Dede Korkut Kitabı	15. yüzyıl
O S M A N L I C A	III. Osmanlı Türkçesi		16. - 20.yüzyıllar			
	III.1. Klasik Osmanlı Türkçesi		16.- 19.yüzyıllar	Seyahatnâme	17. yüzyıl	
	III.2. Yeni Osmanlı Türkçesi		19. – 20.yüzyıllar	Araba Sevdası	19. yüzyıl	
Ç A Ğ D A Ş T Ü R K Ç E	TARİHSEL TÜRKİYE TÜRKÇESİ					
	IV. Çağdaş Türkçe		20.yy'dan günümüze			
				Odyssea	2006	
				Hayvan Mitosları	2007	
				Gezdiklerim Gördüklerim Görüşlerim	2007	
				Kurtuluş Savaşı'nın İçyüzü	2007	
				Büyük Tuzak	2007	

Ek 3 SÖZLÜKÇE

-A-

Actor: Eyleyen
Açıklama: Exposition
Adıl özne: Pronominal subject
ADIL yertutucu: PRO placeholder
Adılsıl: Pronominal
Adsıl: Nominal
Alışkanlık: habitual
Anlambilimsel İşlev Hiyerarşisi: Semantic Function Hierarchy
Anlamsal gelişme: Semantic development
Anlamsal genelleştirme: Semantic generalization
Anlamsal-geçişli: Semantically-transitive
Anlamsızlaştırma: Desemanticization
Anlatı: Narration
Anlatım kuralları: Expression rules
Anlatım türleri: Expression types
Anlatısal: Narrative
Anlık: Momentaneous
AÖ-taşıma: NP-movement
Araç durumu: Instrumental
Ardıllama: Backgrounding
Ardıllanan bilgi: Background information

-B-

Bağ kurma: Linking
Bağlama: Binding
Bakış açısı: Point of view, Perspective
Başarı: Accomplishment
Baş-bağımlı diziliş: Head-dependent order
Baş-Çıkışlı Öbek Dilbilgisi: Head-Driven Phrase Structure Grammar
Başlamalı görünüş: Inchoative, Inceptive
Belirli: Definite
Belirsiz: Indefinite
Belirtlilik Kayması: Markedness shift
Belirtisiz: Unmarked
Belirtisizleşme: Demarked
Belirtmeli olmayan: Unaccusative
Benlikçi: Egocentric
Benzeşme: Fientive
Betimleme: Description
Betimlemeli: Descriptive
Bilgisel: Instruction
Bilimsel: Scientific
Birleşim değeri: Valence
Bitmişlik: Telic
Bitmişlik-sonuçlayıcı: Perfect-resultative
Boş gönderim: Zero reference

Boş: Zero
Boşluk: Gap
Bütüncü: Corpus
Bütüncü-temelli Yaklaşım: Corpus-based Approach

-Ç-

Çatı değiştirimi: Voice alternation
Çekirdek üye: Argument term
Çekirdek Yüklemleme: Nuclear predication
Çifte edilgen yapı: Double passive construction

-D-

Değişim: Change
Denetlemeli Bütüncü: Monitor corpora
Denetlemeli: Controlled
Denetlemesiz: Uncontrolled
Denetleyici: Controller
Deneyim: Experience
Devingen eylem: Dynamic verb
Devingen: Dynamic
Devingenlik: Dynamism
Devingen-olmayan: Non-dynamic
Dil evrenselleri: Linguistics universals
Dilbilgisel birim: Linguistic item
Dilbilgiselleşme: Grammaticization

Dilbilgiselleşmiş konu:
Grammaticalized topic

Dilsel anlatım: Linguistics expression

Dilsel kararsızlık: Linguistics insecurity

Dolaylamalı/çevresel edilgenler:
Periphrastic passives

Dönüslü çatı: Reflexive voice

Dönüşümsel: Transformational

Durağan eylem: Static verb

Durum belirtme: Case marking

Durum: State, Situation

Durumlaştırma alanı: The stativization domain

Durum-rol yorumlama stratejisi:
Case-role interpretation strategy

Durumsal: Stative

Durumsallaşma: Stativization

Düz nesne: Direct object

Düzenli edilgen: Regular passive

Düzensiz edilgen: Irregular passives

-E-

E'nin etkilenmişliği: The effectedness of the P

Edilgen dönüşümü: Passive transformation

Eğretilemeli: Metaphorical

Empati: Empathy

Erişilebilirlik: Accessibility
Eşişlevsel: Ergative
Eşlik: Associative
Etkendışı yardımcı eylem: Inactive auxiliary
Etkensizleştirme: Inactivization
Etkilenen özne: Affected subject
Etkilenen: Patient
Etkilenmiş edilgen: Effected passive
Etkinlik: Activity
Ettirgen: Causative
Ettirilen: Causee
Eylem biçimbilimsel ulamı: Verbal morphological category
Eylem-arkası: Post-verbal

-G-

Geçişli etkendışı yardımcı eylemler:
Transitive inactive auxiliaries
Geçişsiz etkendışı yardımcı eylemler:
Intransitive inactive auxiliaries
Geçişsizleştirme: De-transitivization
Geçmiş ortacı: Past participle
Genelleştirilmiş-özne yapısı:
Generalized-subject construction
Genişletilmiş Yükleleme: Extended predication
Gereklilik: Necessitative
Geri-itilmiş: Demoted

Geri-itme: Demotion
Geri-itmeli-olmayan: Non-promotional
Geriye bakış: Look-back
Gizil edilgen: Potential passive
Gönderimsel mesafe: Referential distance
Göreceli konusallık: Relative topicality
Görünüşsel: Aspectual
Gösterici: Specifier
Gösterim merkezi: Deictic centre

-H-

Hareket: Action

-İ-

İlerleyici: Progressive
İlişkisel Dilbilgisi: Relational Grammar
İnsan-gibi: Human-like
İşlemsel: Procedural
İşlevsel belirsizlik: Functional ambiguity
İşlevsel dağılım: Functional distribution
İşlevsel-uyum bakış açısı: functional-adaptive perspective
İşlevsiz: Chômeur
İyelik yükseltme: Possessor raising
İyi biçimlenmiş: well-formed

İzin verme dilbilgisi: Licensing grammar

-K-

Karşıt-edilgen Çatı: Antipassive voice

Karşıt-ettirgen: Anticausative

Kategorisel seçme: C-selection

Katı biçimbilimsel edilgenler: Strict morphological passives

Katılımcı: Participant

Katma: Insertion

Kesme noktası: Cut-off point

Kılğın eylem: Agentive verb

Kılğın-olmayan eylem: Non-agentive verb

Kılıcı öbeği: Agent phrase

Kılıcı-gibi: Agent-like

Kılıcılı edilgen: Agentive passive

Kılıcının ardılanma işlevi: Agent backgrounding function

Kılıcının geri-itilme alanı: The agent demotion domain

Kılıcının odaksızlaştırılması: Agent defocusing

Kılıcı-olmayanın öne-çekilme alanı: The non-agent promotion domain

Kılıcsız edilgen: Agentless passive

Kılıcsız: Non-agentive

Kişili edilgen: Personal passive

Kişisiz edilgen: Impersonal passives

Klitik: Clitic

Klitikleşme: Cliticization

Konu erişilebilirliği: Topic availability

Konu kalıcılığı: Topic persistence

Konu öncelemesi: Topic fronting

Konu tanımlanabilirliği: Topic identification

Konuların/katılımcıların sürekliliği: Topics/participants continuity

Konulaştırma: Topicalization

Konum: Position

Konusallık: Topicality

Konusuzlaştırma: Detopicalization

Konuşma anı: The moment of speaking

Konuşma yeri: The place of speaking

-M-

Metin tipi: Text type

Metin türü: Genre

Mutlak konusallık: Absolute topicality

-N-

Nesne yükleme: Object assignment

Nesne yükseltme: Object raising

Nesnesizleştirme: Deobjective

-O-

Olay durumları: State of affairs
Olay sürekliliği: Action continuity
Olaysız: Non-eventive
Orta çatı: Middle voice
Orta edilgen: Mediopassive

-Ö-

Öge: Argument
Öğretici: Didactic
Önceleme: Foregrounding
Öncelenen bilgi: Foreground information
Öncelik: Priority
Öncesel görünüş: Anterior aspect
Öncesellik: Anteriority
Öne-çekme: Promotion
Önemsizleştirme: Decay
Öngönderimsel: Cataphoric
Örnek bütünce: Sample corpora
Örnektip: Prototype
Özgül: Specific
Özgüllük: Specificity
Özgül-olmayan: Non-specific
Özgülsüzleştirmek: Unspecify
Özgür adıl-düşümü: Free pro-drop
Özne yükleme: Subject assignment
Öznedışı üçüncü kişi olma: Obviation

Özne-olmayan: Non-subject
Öznesizleştirme: Desubjective

-S-

Sağa kaydırma: Right-dislocation
Savlama: Argumentation
Savlamalı: Argumentative
Seçme kısıtlılığı: Selection restriction
Serbest sözcük dizilişi: Free word order
Ses değiştirme: Sound replacement
Sıfat-durumsal edilgen: The adjectival-stative passive
Sıfatımsal: Adjectival
Sıralı-eylem ödünleyici edilgen: The serial-verb adversive passive
Silme: Deletion
Sola kaydırma: Left-dislocation
Son özne: Final subject
Sonuçlayıcı durum: Resulting state
Sonuçlayıcı: Resultative
Söylem bağlamı: Discourse context
Söylem işlevi: Discourse function
Sözcük dizilişi: Word order
Sözde (düzmece)-edilgen: pseudopassive
Sözlükçe: Lexicon
Süreç: Process
Sürerlik: Durative

-Ş-

Verilmiş konu: Given topic

Şiirsel: Poetic

-Y-

-T-

Yalın: Nominative

Taban tümce yapısı: Underlying clause structure

Yalın-dışı AÖ: Oblique NP

Yalınlayıcı: Absolutive

Tamlayan durumu: Genitive

Yararlanıcı ilişkisi: Benefactive relation

Tarafındanlı öbek: By-phrase

Yardımcı eylem: Light verbs

Taşıma: Movement

Yazınsal: Literary

Tek yönlülük: Unidirectionality

Yer: Location

Tematik süreklilik: Thematic continuity

Yerdeğiştirme: Replacement

Temel edilgen: Canonical passive

Yerinekoyma: Substitution

Tümleç: Complement

Yerlik: Locative

Yönlendirmeli: Directional

-U-

Uydu üye: Satellite term

Uydu: Satellite, Valency

Uyum: Agreement

-Ü-

Üstünlük açısı: Vantage point

Üye: Term

-V-

Yüklem çerçevesi: Predicate frame

Yüklemcil-sıfat: Predicate-adjective

Yüklemleme işlemcisi: Predication operator

Yüklemleme: Predication

Yükleyici Oluşum Kuralı: Predicate
Formation Rule